

XALQARO XUSUSIY HUQUQ

DARSLIK

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETI**

XALQARO XUSUSIY HUQUQ

DARSLIK

TOSHKENT – 2019

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan oliy o'quv yurtlarining yurisprudensiya ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik sifatida nashrga tavsiya etilgan (O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 2019-yil 9-fevraldagi 133-son buyrug'i).

UDK 341.9(075)(575.1)

KBK 67.412.2

X22

Xalqaro xususiy huquq: Darslik. / Mualliflar jamoasi // y.f.d., dots. I.Rustambekov umumiy tahriri ostida. T.: TDYU, 2019. – 354 bet.

Taqrizchilar:

Imomov N.F. – yuridik fanlari doktori, professor;

Xodjaev B. – yuridik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Mualliflar jamoasi: y.f.d., dots. **I.Rustambekov** – I, II, XII, XVIII boblar; y.f.d., dots. **Z.Shamuxamedova** – XIV bob; y.f.n., dots. **O.Xazratqulov** – III bob; y.f.n., dots. **V.Ergashev** – V bob; y.f.d. **N.Raxmonqulova** – XVI bob; y.f.d. **X.Abduraxmonova** – XIII bob; y.f.n. **D.Imamova** – VI, VII boblar; PhD **S.Bozarov**, **H.Botirov** – IX bob; PhD **B.Musayev** – XV bob; huquq magistri **A.Ergashev** – IV, XVII boblar; huquq magistri **A.Yakubov** – XI bob; huquq magistri **E.Axundjanov** – X bob.

Mazkur darslik Toshkent davlat yuridik universiteti yangi avlod darsliklari kompleks rejasi asosida hamda universitetda o'qitiladigan "Xalqaro xususiy huquq" fani namunaviy o'quv dasturi asosida tayyorlangan. Darslikda xalqaro xususiy huquqning mazmuni ochib berilgan, xalqaro xususiy huquqiy munosabatlar subyektlari, chet el elementi bilan murakkablashgan shartnomaviy va majburiyat-huquqiy munosabatlarning tartibga solinishi, xalqaro tashishlar, xalqaro oila va vorislik munosabatlari hamda xalqaro fuqarolik va iqtisodiy protsessual masalalar yoritilgan.

Darslik yurisprudensiya mutaxassisligi bo'yicha ta'lim oluvchi talabalar, magistrantlar, shuningdek ilmiy izlanuvchilar hamda huquq sohasidagi mutaxassislar uchun mo'ljallangan.

©Mualliflar jamoasi, 2019.

©Toshkent davlat yuridik universiteti, 2019.

Soʻz boshi.....	7
Glossariy	8
I bob. Xalqaro xususiy huquq tushunchasi, predmeti va tamoyillari	14
1.1. Xalqaro xususiy huquq tushunchasi va uning huquq tizimida tutgan oʻrni.....	14
1.2. Xalqaro xususiy huquqning predmeti va metodi	18
1.3. Xalqaro xususiy huquqning tuzilishi (tarkibiy qismlari)	22
II bob. Xalqaro xususiy huquqning manbalari.....	26
2.1. Xalqaro xususiy huquq manbalarining umumiy tavsifi.....	26
2.2. Xalqaro xususiy huquqning manbasi sifatida xalqaro shartnomalar.....	29
2.3. Xalqaro shartnomalarning alohida turlari	
2.4. Xalqaro shartnomalar yuzasidan nizolarning sudga taalluqligi va oʻzaro huquqiy yordam.....	40
2.5. Xalqaro xususiy huquq manbalarini takomillashtirishga oid masalalar	41
2.6. Davlat ichki qonun hujjatlari	43
III bob. Xalqaro xususiy huquqda kollizion normalar va umumiy qoidalar.....	56
3.1. Kollizion norma tushunchasi va ahamiyati.....	56
3.2. Xalqaro xususiy-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda moddiy-huquqiy normalarning tutgan oʻrni va ahamiyati	60
3.3. Kollizion normalarni izohlash, sharhlash va tatbiq qilish.....	65
IV bob. Xalqaro xususiy huquq subyektlari	71
4.1. Yuridik shaxsning huquq layoqati, qonuni va muayyan davlatga mansubligini aniqlash.....	85
4.2. Oʻzbekiston Respublikasida chet el yuridik shaxslarining huquqiy layoqati. Chet el yuridik shaxslarining Oʻzbekiston Respublikasi hududida xoʻjalik faoliyatida ishtirok etish shakllari. Oʻzbekiston Respublikasida chet el investitsiyasi ishtirokida korxonalarining huquqiy holati.....	90
4.3. Xalqaro xususiy huquqning subyekti sifatida davlat	95
4.4. Davlat immuniteti (dahlsizligi) va uning turlari	98

V bob. Xalqaro xususiy huquqda ashyoviy huquqlar	104
5.1. Ashyoviy huquqlarga nisbatan qo'llanadigan umumiy qoidalar	104
5.2. Ashyoviy huquqning vujudga kelishi va bekor bo'lishi	108
5.3. Ashyoviy huquqlarni himoya qilish.....	113
VI bob. Tashqi iqtisodiy bitimlar	116
6.1. Tashqi iqtisodiy bitimlar tushunchasi	116
6.2. Bitimlarning mazmuniga nisbatan tatbiq qilinadigan huquq	122
6.3. Tashqi oldi-sotdi munosabatlari bo'yicha xalqaro konvensiyalar. Namunaviy shartnomalar. Savdo atamalari.....	125
VII bob. Xalqaro xususiy huquqda shartnomadan kelib chiqadigan majburiyatlar	136
7.1. Shartnomaga nisbatan huquq normalarini tanlash va qo'llash	136
7.2. Tadbiiq qilinayotgan huquqning amal qilish doirasi.....	142
VIII bob. Zarar yetkazganlik oqibatida kelib chiqqan Majburiyatlar	147
8.1. O'zbekiston Respublikasi hududida yetkazilgan zararga nisbatan qo'llaniladigan huquq	150
8.2. Chet elda yetkazilgan zararga nisbatan qo'llaniladigan huquq	153
IX bob. Erkin iqtisodiy zonalarning huquqiy rejimi.....	164
9.1. Erkin iqtisodiy zonalar tushunchasi va ularning tashkil etilishi maqsadlari	164
9.2. Erkin iqtisodiy zonalarni tasniflashning nazariy jihatlarini	168
9.3. Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatining jahon tajribasi va ular faoliyatini huquqiy tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari	171
X bob. Xalqaro ko'lamda yuk va yo'lovchi tashish	182
10.1 Xalqaro qatnov tushunchasi va uning o'ziga xos xususiyatlari	182
10.2. Xalqaro temiryo'l tashishlari	186
10.3. Xalqaro avtomobillarda tashishlar	188
10.4. Xalqaro havo yo'llarida tashishlar	190
10.5. Xalqaro dengiz tashishlari	194
10.6. Xalqaro aralash tashishlar	197
XI bob. Xalqaro kredit va hisob-kitob munosabatlari.....	201
11.1. Xalqaro kredit va hisob-kitoblarga oid huquqiy munosabatlar.....	201

XII bob. Intellektual mulkni xalqaro-huquqiy himoya qilish	205
12.1. Intellektual mulk obyektlarining xalqaro muomalada bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari	205
12.2. Intellektual mulk bo'yicha xalqaro konvensiyalar va bitimlarning umumiy tavsifi	208
XIII bob. Xalqaro xususiy huquqda oila munosabatlarining huquqiy tartibga solinishi	222
13.1. Xalqaro xususiy huquqda nikoh tuzish va bekor bo'lishining huquqiy asoslari.....	222
13.2. Chet elda O'zbekiston Respublikasi fuqarolari ishtirokida tuzilgan nikohni tan olish.....	227
13.3. O'zbekiston Respublikasida chet elda amalga oshirilgan nikohdan ajratishning tan olinishi.....	233
13.4. Er-xotinlar o'rtasidagi huquqiy munosabatlarning kollizion huquqiy hamda xalqaro huquqiy tartibga solinishi.....	237
13.5. O'zbekiston Respublikasida otalikning belgilanishi.....	244
13.6. Ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatlarning huquqiy tartibga solinishi.....	245
13.7. Ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi aliment munosabatlari.....	247
13.8. Farzandlikka olish.....	249
13.9. Vasiylik va homiylik.....	251
XIV bob. Xalqaro xususiy huquqda vorislik munosabatlarining huquqiy tartibga solinishi	255
14.1. Vorislik huquqi sohasidagi kollizion masalalar.....	255
14.2. O'zbekiston Respublikasida chet el fuqarolarining vorislik huquqi	257
14.3. O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet eldagi vorislik huquqi	258
14.4. Egasiz qolgan mol-mulk	259
XV bob. Xalqaro xususiy huquqda mehnat munosabatlari	261
15.1. Xalqaro mehnat munosabatlariga umumiy tavsif	261
15.2. O'zbekiston Respublikasida chet el fuqarolarining mehnat huquqlarini amalga oshirishi.....	266
15.3. O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet eldagi mehnat faoliyati va uni tartibga solish masalalari	270

XVI bob. Xalqaro notarial harakatlar.....	281
16.1. Notarial harakatlarning turlari	281
16.2. Konsullik idoralarida amalga oshiriladigan notarial harakatlar	283
16.3. Apostil yozuvini kiritish tartibi.....	289
XVII bob. Xalqaro xususiy huquqda nizolarni sud tartibida ko'rib chiqish	296
17.1. Xalqaro fuqarolik protsessi tushunchasi	296
17.2. Chet el huquqi mazmunining aniqlanishi	301
17.3. Xalqaro sudlovga tegishlilik va prorogatsion bitimlar	304
17.4. Chet el davlatining protsessual holati	319
17.5. Da'voni ta'minlashning dastlabki choralari.....	325
17.6. Sud topshiriqlari va sud topshiriqlarini bajarish	328
17.7. Chet el sudlari qarorlarini tan olish va ijro etish.....	332
17.8. Transchegaraviy bankrotlik	336
XVIII bob. Xalqaro xususiy huquqqa oid nizolarni xalqaro tijorat arbitraji tomonidan hal etilishi.....	341
18.1. Xalqaro tijorat arbitrajleri faoliyatining xalqaro-huquqiy tartibga solinishi.....	343
18.2. Arbitraj bitimi tushunchasi va mohiyati	345
Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati.....	349

O'zbekiston Respublikasi xalqaro huquq subyekti sifatida jahon siyosiy xaritasida o'z o'rniga ega bo'lib, ijtimoiy hayotning turli sohalariga taalluqli masalalar bo'yicha boshqa davlatlar, xalqaro tashkilotlar, birlashmalar, kompaniyalar bilan o'zaro aloqalar o'rnatib hamkorlik qilib kelmoqda. Bu esa, o'z navbatida, ushbu aloqalarni tartibga solishga qaratilgan xalqaro qonun-qoidalarni bilish va ularga rioya qilishni talab qiladi.

Turli davlatlar fuqarolari, biron-bir davlatda istiqomat qiluvchi chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, shuningdek yuridik shaxslar hamda davlatlar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar xalqaro xususiy huquq normalari yordamida tartibga solinadi.

Chet el fuqarolari yoki chet el yuridik shaxslari ishtirokidagi yoxud chet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik-huquqiy munosabatlarga nisbatan qo'llanishi lozim bo'lgan huquq O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 70, 71-boblarida nazarda tutilgan normalar, boshqa qonunlar, xalqaro shartnomalarda e'tirof etilgan normalar asosida, shuningdek taraflarning o'zaro kelishuvi bilan belgilanadi.

Xalqaro xususiy huquqning predmeti ko'p qirrali (shaxsiy, mulkiy, oilaviy, mehnat, xizmat ko'rsatish) munosabatlarni o'z ichiga qamrab oladi. Ushbu huquq qoidalarini puxta o'zlashtirish respublikamizda boshqa davlatlarning jismoniy va yuridik shaxslari ishtirokida o'rnatilgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar yuzasidan vujudga keladigan muammolar va nizolarni malakali hal qilish uchun zarurdir.

Shu nuqtayi nazardan xalqaro xususiy huquq bo'yicha yangi, zamon talablaridan kelib chiqqan holda darslik tayyorlanib, ushbu darslik Xalqaro xususiy huquq fanini o'rganish va uni amaliyotda to'g'ri qo'llash uchun yuridik o'quv yurtlarining talabalari, shuningdek tadbirkorlar, chet el fuqarolari, yuridik shaxslar bilan birgalikda tuzilgan xo'jalik jamoalariga yuridik xizmat ko'rsatuvchi mutaxassislariga yordam beradi. Darslikda xalqaro xususiy huquq bo'yicha yangi o'quv dasturlarining asosiy mavzularini yoritib berishga harakat qilindi.

Ushbu darslikka kiritilgan mavzularni o'rganish va puxta o'zlashtirish talabalarning yurist-mutaxassis sifatida shakllanishida muhim o'rin egallaydi, bu esa ularning kelgusi ish faoliyatida O'zbekiston Respublikasi, uning fuqarolari va yuridik shaxslari manfaatlarini xalqaro va xalqaro-xususiy munosabatlarda faol himoya qilishlari uchun imkoniyat yaratildi, deb umid qilamiz.

Ad hoc arbitraj sudi – nizolashayotgan tomonlar aniq bir nizoni o'zaro kelishib belgilaydigan qoidalarga muvofiq hal etish maqsadida tashkil etadigan bir martalik (ad hoc) arbitraj. Nizo hal etib bo'linishi bilan bunday arbitraj faoliyatiga ham barham beriladi.

Apostil – hujjatni imzolagan sifatida ish ko'rgan shaxsning imzosi haqiqiylikini va hujjatni tasdiqlagan muhr yoki shtamp bosma izi haqiqiylikini tasdiqlaydigan konvensiyaga muvofiq, rasmiy hujjatga chet elda foydalanish maqsadida qo'yiladigan maxsus shtamp.

Arbitraj bitimi – bu taraflarning biron-bir konkret huquqiy munosabat (u shartnomaviy xususiyatga ega yoki ega emasligidan qat'i nazar) tufayli, ularning o'rtasida yuzaga kelgan yoki yuzaga kelishi mumkin bo'lgan barcha yoki muayyan nizolarni arbitrajga topshirish to'g'risidagi kelishuvi.

Arbitraj izohi – kontraktning kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan nizolar arbitrajda ko'rilishi to'g'risidagi kelishuv aks ettirilgan muhim bandi.

Bustamante kodeksi – 1928-yilda qabul qilingan Xalqaro xususiy huquq kodeksi deb tan olingan xalqaro hujjat. Ushbu kodeks uni tuzgan taniqli Kuba yuristi ismi bilan ataladi. 437 moddadan iborat bo'lgan ushbu kodeks xalqaro xususiy huquq masalalari bo'yicha har tomonlama mukammal ishlangan xalqaro shartnoma hisoblanadi. Kodeks 1928-yilda VI Panamerika konferensiyasida qabul qilindi, 15 ta Markaziy va Janubiy Amerika mamlakatlari tomonidan ratifikatsiya qilindi.

Davlat immuniteti – davlat suverenitetidan kelib chiqadigan xalqaro xuquqiy prinsip. Uning mazmuni shundan iboratki, barcha davlatlarning tengligiga ko'ra, bir davlat boshqa davlat ustidan ustun bo'la olmaydi ("par in parem now nabet imperium" – "teng, tengga nisbatan ustuvor bo'la olmaydi").

Deklaratsiya (lot. "declaro" – "e'lon qilish") – davlatning tashqi yoki ichki siyosatining asosiy prinsiplarini, xalqaro tashkilot faoliyatining asoslarini yoxud biror-bir masala yuzasidan munosabatini belgilovchi rasmiy hujjat.

Fiskal immunitet – diplomatlarning shaxsiy, mulkka oid, davlat, tuman va munitsipal xarakterdagi barcha soliq, to'lovlardan ozod etilishini anglatadi. Bilvosita, soliqlar, meros soliqlari bundan mustasno.

INCOTERMS (International Commercial Terms – INCOTERMS) – xalqaro savdo-sotiq munosabatlarida qo'llaniladigan savdo atamaları va ularga sharhlarni nazarda tutuvchi hujjatlar to'plami. Ular vaqti-vaqti bilan to'ldirilib, qayta ko'rib chiqib turiladi.

Kollizion muammo – u yoki bu huquqiy munosabatga nisbatan qo'llash uchun tegishli bo'lgan huquqni tanlash muammosidan iborat. Kollizion normalar boshqa huquq sohalari normalariga nisbatan ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Konvensiya – (lot. “conventio” – shartnoma, kelishuv) xalqaro shartnomaning turi bo‘lib, unda ushbu konvensiyani imzolagan taraflar uchun yuridik majburiyat yuklovchi normalardan iborat bo‘ladi. Konvensiyani deklaratsiyadan farqlash lozim, deklaratsiya deklarativ xususiyatga ega bo‘ladi hamda yuridik majburiyat yuklovchi hujjat hisoblanmaydi. Konvensiya qoida tariqasida ushbu mavzu bilan bog‘liq bo‘lgan masalalar majmuini to‘liq tartibga soladi.

Konosament – 1) tashuvchi yoki haqiqiy tashuvchi tomonidan dengiz orqali jo‘natilayotgan yukning egasiga uning yuki tashishga qabul qilinganligini va yukni belgilangan portda oluvchiga topshirish majburiyati olinganligini tasdiqlash uchun beriladigan hujjat; 2) (bill of lading) – yuk tashuvchi yoki uning vakili hisoblanuvchi shaxsning yukni tashish uchun qabul qilganligi, tashish shartlari, yuk xususiyatlari, jo‘natuvchi va yukni oluvchi shaxslar, yuk topshiriladigan joy ko‘rsatilgan hujjat, qimmatli qog‘oz.

Lex mercatoria – xalqaro savdo-iqtisodiy munosabatlarda tarkib topgan va keng qo‘llaniladigan prinsiplar, rasm-rusumlar va ishbilarmonlik odatlari yig‘indisi. O‘zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalari tizimiga oid masalalar O‘zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi 1995-yil 22-dekabrda qabul qilgan “O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to‘g‘risida”gi qonunida nazarda tutilgan (O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi. 1995. 12-son. 263-modda).

Manifest – (lot. “manifestum” – “chaqiriq”) davlat boshlig‘i yoki davlatning oliy hokimiyat organining alohida hujjati, xalqqa murojaati. O‘ta muhim siyosiy voqea-hodisalar, biror-bir sanani nishonlash va h.k. munosabati bilan qabul qilinadi.

Memorandum – (lot. “memorandum” – “esda saqlanishi lozim bo‘lgan narsa”) ma‘lum bir davlatning diplomatik hujjati bo‘lib, unda xalqaro masalaning asl mohiyati batafsil bayon qilinadi, u yoki bu holatlar tahlil qilinadi, davlatning tutgan yo‘li asoslab beriladi. Memorandum ikki xil bo‘ladi: matnni qisqartmaslik yoki undagi masalaga to‘liq izoh berish maqsadida shaxsiy yoki verbal notaga ilova qilingan holda yoki kurer orqali topshiriladigan mustaqil hujjat sifatida.

Ommaviy tartib to‘g‘risida izoh – sudlov mamlakatining ommaviy tartibiga to‘g‘ri kelmaydigan chet el qonunini tatbiq qilishni ushbu mamlakatning kollizion normasi bilan cheklab qo‘yishga qaratilgan izoh. Bunday izohlash yo‘li bilan qonunning cheklanishi oldindan ogohlantirib qo‘yilishi kollizion normalar vositasida qo‘llash uchun havola qilinadigan qonunlar doirasi noaniq ekanligi bilan bog‘liq.

Persona grata – diplomatik amaliyotda diplomatik vakil lavozimiga tayinlanishi mo‘ljallangan shaxsni qabul qiluvchi davlat tomonidan maqbul shaxs deb topilishi. Bunday rozilik elchilar uchun agreman, konsulxona rahbari uchun ekzekvatura hujjatlari berilishi bilan belgilanadi. Vakolatxonalarining boshqa xodimlari uchun viza berilishi ularni maqbul shaxslar ekanliklarini bildiradi.

Persona non grata – nomaqbul shaxs deb e'lon qilinish – diplomatning, uning oila a'zosi yoki diplomatik vakolatxonaning boshqa bir xodimining o'sha davlat hududida qolishi istalmagani to'g'risida davlatning bayonoti.

Prorogatsion bitim – umumiy yurisdiksiya sudiga taalluqli bo'lgan ishning sudga tegishliligini o'zgartirish to'g'risida kelishuv.

Retorsiya – o'zaro javob tariqasida cheklashlar. Agar bir davlat boshqa bir davlat yoki uning fuqarolarini nohaq kamsitish yo'li bilan unga zarar yetkazish uchun qandaydur chora-tadbir qo'llagan bo'lsa, boshqa davlat ham unga nisbatan shunga o'xshash cheklovlar, ya'ni chora-tadbirni javob tariqasida qo'llashi mumkin. Bunday chora-tadbirni qo'llashdan asosiy maqsad birinchi davlat tomonidan qo'llangan cheklovning bekor qilinishiga erishishdan iborat.

Sud topshirig'i – bir davlat sudi boshqa davlat sudiga mazkur boshqa davlat hududida protsessual harakatlarni amalga oshirish to'g'risida iltimos bilan murojaat etishi.

Unifikatsiyalashgan qoidalar – xalqaro shartnomalarda aks ettirish yo'li bilan bir necha davlat yoki davlatlar guruhi hududi doirasida bir xilda tushunilishi va qo'llanilishi o'zaro kelishib olingan tushunchalar, qoidalar, tartibga solish usullari.

Xalqaro xususiy huquq – chet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi mustaqil huquq sohasi. Xalqaro xususiy huquq fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan normalardan tashkil topgan bo'lib, ushbu munosabatlarning doirasi, tarkibiy qismlari biron-bir mamlakat chegarasi bilan cheklanib qolmaydi, xalqaro hayot ko'lamida tabiiy hodisa sifatida rivoj topadi. Xalqaro xususiy huquqda fuqarolik-huquqiy munosabatlar bo'yicha vujudga kelishi mumkin bo'lgan nizolar ommaviy huquq qoidalariga o'xshab diplomatik yo'l bilan emas, balki fuqarolik da'vo qo'zg'atish yo'li bilan sud yoki arbitraj organlarida ko'riladi.

Xalqaro xususiy huquq manbalari – o'zida ma'lum darajada kollizion normalar mujassam topgan, chet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik, mehnat, oila munosabatlarini, protsessual harakatlarni tartibga solishga bag'ishlangan xalqaro shartnomalar, bitimlar, konvensiyalar va boshqa xalqaro normativ-huquqiy hujjatlar.

Xalqaro shartnoma – O'zbekiston Respublikasining bir yoki bir necha davlat, xalqaro tashkilot yoxud xalqaro huquqning boshqa subyektlari bilan xalqaro munosabatlar sohasidagi huquq va majburiyatlariga doir teng huquqli va ixtiyoriy kelishuvi. Xalqaro shartnomalar: shartnoma, bitim, konvensiya, protokol, memorandum, deklaratsiya, xatlar va notalar almashuvi deb nomlanishi va shunday ko'rinishda tuzilishi, shuningdek boshqacha nomlanishi mumkin. Bunday shartnomalar qoida tariqasida yozma shaklda tuziladi. Davlatning siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy, huquqiy va boshqa sohalaridagi faoliyati xalqaro shartnomaning obykti bo'lishi mumkin.

“O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to‘g‘risida”gi 1995-yil 22-dekabrda qabul qilingan Qonunda mujassam topgan qoidalar xalqaro shartnomalar to‘g‘risidagi 1969-yilda qabul qilingan va 1995-yil 24-fevralda O‘zbekiston qo‘shilgan Vena konvensiyasiga va davlatlar hamda xalqaro tashkilotlar, shuningdek xalqaro tashkilotlar o‘rtasidagi shartnomalar huquqi to‘g‘risidagi 1986-yil Vena konvensiyasiga asoslanadi.

Xalqaro tijorat arbitraji – savdo-iqtisodiy nizoni nizolashayotgan tomonlar tanlagan va kelishib vakolat bergan bir yoki bir necha arbitrlar tomonidan ko‘rib hal etishga qaratilgan, nodavlat sud organi bo‘lib, uning qarorlari majburiy tarzda bajarilishi nazarda tutiladi.

Xalqaro savdo bitimlari – turli davlatlarga mansub yuridik yoki jismoniy shaxslar o‘rtasida tovarlar (ishlar, xizmatlar) yoki boshqa obyektlarga bo‘lgan huquqlarni yuzaga keltirish, o‘zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan irodaviy-ongli harakatlar (shartnoma tuzilganida – kelishuvlar). Xalqaro savdo bitimlariga nisbatan milliy huquqiy rejim ham tatbiq etiladi va uning doirasi bitimning o‘zida belgilab olinadi.

Verbal nota – diplomatik yozishmaning keng tarqalgan hujjat turi. Verbal notada vazirlik yoki chet el diplomatik vakolatxonasining faoliyati davomida paydo bo‘ladigan turli savollar bayon qilinadi. Verbal nota matni uchinchi shaxs nomidan tuzilib, nota blankida yoziladi. U imzolanmaydi, ammo ba‘zan matn tagida nota chiqaruvchilarning ism-shariflarining bosh harflari qo‘yilishi mumkin.

YUNSATRAL (United Nations Commission on International Trade Law) – BMTning 1966-yilda tashkil etilgan xalqaro savdo huquqi bo‘yicha mahsus komissiyasi. xalqaro savdo-iqtisodiy aloqalarning tashkil etilishi, muvofiqlashtirilishi va rivojlantirilishida yetakchi o‘rin tutuvchi xalqaro muassasa.

Yuridik shaxsning shaxsiy qonunini aniqlashda inkorporatsiya doktrinasi – ushbu doktrinaga asos qilib yuridik shaxsning “millati” olingan. Bu yerda uning shaxsiy statuti bo‘lib, u tashkil qilingan va ro‘yxatdan o‘tgan davlatning huquqi hisoblanadi. Bu doktrina anglo-amerika huquqiy tizimiga mansub mamlakatlarda keng tarqalgan. Uning jiddiy kamchiligi shundan iboratki, bu yerda yuridik shaxsning tashkil etilishi va uning faoliyat ko‘rsatish joyi oralarida uzviy aloqa mavjud emas. Ma‘lumki, yuridik shaxs bir davlatda tashkil etilsada, boshqaruv markazi boshqa davlatda bo‘lishi, asosiy faoliyatini esa umuman uchinchi davlat hududida amalga oshirishi mumkin. Bu esa yuridik shaxs o‘zining faoliyatini amalga oshirayotgan mamlakatning qonunchiligi tomonidan qo‘yilgan talablarini bajarmasligi holatiga olib kelishi mumkin.

Yuridik shaxsning shaxsiy qonunini aniqlashda o‘troqlik (boshqaruv markazi hozir bo‘lgan joy) doktrinasi – odatda, yuridik shaxsning ta‘sis hujjatlari uning va boshqaruv markazining hozir bo‘lgan joyi to‘g‘risidagi

ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Bu holat yuridik shaxsning shaxsiy qonuni deb, uning ma'muriy markazi hozir bo'lgan joyning qonuni bo'lishiga imkoniyat beradi. Ushbu doktrina Avstriya, Germaniya, Italiya, Fransiya, Shveysariya va boshqa mamlakatlarda qo'llaniladi va hozirgi vaqtda keng tarqalgan. Biroq uning kamchiligi shundaki: ushbu doktrina bo'yicha yuridik shaxsning millatini belgilash mumkin emas.

Yuridik shaxsning shaxsiy qonunini aniqlashda ekspluatatsiya markazi (asosiy faoliyat ko'rsatilayotgan joy) doktrinasi – ushbu konsepsiyaga binoan, yuridik shaxsning shaxsiy qonuni deb, uning asosiy faoliyati amalga oshirilayotgan mamlakatning qonuni hisoblanadi. Yuridik shaxs o'zining asosiy faoliyatini bir necha davlat hududida amalga oshirishi mumkin. Ushbu doktrina anglo-amerika mamlakatlari tomonlaridan qabul qilinmagan, lekin ba'zi bir Yevropa mamlakatlarida u qo'llaniladi.

Hadli kelishuv – taraflarning hamkorlik qay yo'sinda borishi to'g'risidagi kelishuvini belgilaydigan hujjat. Keyinchalik ushbu kelishuvlar (ayrim o'zgarishlar bilan) shartnomada ifodalanishi lozim. Hadli kelishuv shartlari yakuniy va mufassal bo'lmaydi. Hadli kelishuv monopoliyaga qarshi kurash qonunchiligini buzmasligi lozim, uni tuzuvchi shaxslar esa tegishli vakolatga ega bo'lishlari lozim.

ICCA (International Council for Commercial Arbitration – Tijorat arbitrajleri bo'yicha xalqaro kengash. Xalqaro savdo palatasi homiyligida ish olib boradi. Kengash tarkibida turli mamlakatlarning vakillari bo'lgan 25 nafar mutaxassis ish olib boradi. U xalqaro seminarlar o'tkazib turadi. Uning homiyligida ikki xalqaro nashr – Tijorat arbitrajlarining yillik jurnali (Yearbook of Commercial Arbitration) va Tijorat arbitrajleri bo'yicha ma'lumotnoma (International Handbook of Commercial Arbitration) chop etiladi.

IFCAI (International Federation for Commercial Arbitration Institutions) – Tijorat arbitraj muassasalarining xalqaro federatsiyasi. O'zbekiston tarkibida 74 ta doimiy ishlovchi sud va jahondagi ko'plab arbitraj muassasalarini birlashtirgan. Uning faoliyati tufayli savdo-iqtisodiy nizolar amaliyotini umumlashtirish, muammolarni aniqlash va bartaraf etish ishlari amalga oshiriladi, tavsiyalar ishlab chiqiladi.

O'zarolik – O'zbekistonda chet davlat fuqarolari va yuridik shaxslariga berilgan ma'lum huquqlar O'zbekiston fuqarolari va yuridik shaxslari uchun ushbu chet el davlatida ham shunga o'xshash huquqlardan foydalanish sharti bilan beriladi.

Shaxsiy qonun – uni tatbiq qilish doirasiga-jismoniy shaxsning fuqarolik huquqiy holati masalalari, uning huquq va muomala layoqati, oila munosabatlari doirasida shaxsiy huquqlar, vorislik munosabatlari kiradi. Shaxsiy qonun ikki variantda qo'llaniladi: fuqarolik qonuni (milliy qonun) – lex patriae (lex nationalis) va turar joy qonuni – lex domicilii. Fuqarolik qonuniga murojaat qilingan holda, yuqorida qayd etilgan munosabatlar shaxsning

fuqaroligi mansub mamlakat huquqiga bo'ysunadi. Turar joy qonunini qo'llashda esa shaxsning qaysi davlat hududida doimiy yoki muntazam ravishda yashaganligi hisobga olinadi va shu mamlakat huquqi asosiy hisoblanadi.

Charter – fraxtchi yoki fraxtlovchi o'rtasida tuziladigan fraxtlash shartnomasi mavjudligini va uning mazmunini tasdiqlovchi hujjat hisoblanadi. U yuklarning yirik partiyalarini, eng avvalo, ommaviy yuklarni tashish uchun mo'ljallangan. Charter bo'yicha yuklarni tashish uchun butun kema, uning bir qismi yoki muayyan xona taqdim etiladi.

Chet el fuqarosi – yashab turgan davlatning fuqarosi bo'lmay, chet davlat fuqarosi ekanligini tasdiqlovchi dalili bor shaxs. Xorijiy fuqaroning huquqiy holatini yashab turgan davlatning milliy qonuniyati, xalqaro shartnomalar hamda xalqaro huquqning umumiy prinsiplari tomonidan belgilanadi.

Chet el fuqarolarining huquqi – chet el fuqarolarining maxsus holatini (statusini) belgilaydigan normalar yig'indisi. Odatda "chet el fuqarolarining huquqi" chet el fuqarolarining huquqiy holatini tor va keng ma'noda belgilaydi. Tor ma'noda bu normalar asosan ma'muriy-huquqiy tusga egadir; ular chet ellik fuqaroning holati milliy fuqaroning huquqiy holatidagi farqlarga bag'ishlangandir. Keng ma'noda esa har tomonlama qamrab oluvchi barcha normalarning yig'indisidir.

I BOB. XALQARO XUSUSIY HUQUQ TUSHUNCHASI, PREDMETI VA TAMOYILLARI

Xalqaro xususiy huquq tushunchasi va uning huquq tizimida tutgan o'rni. Xalqaro xususiy huquqning predmeti va metodi. Xalqaro xususiy huquq tuzilishi (tarkibiy qismlari). Xalqaro xususiy huquq tamoyillari.

1.1. Xalqaro xususiy huquq tushunchasi va uning huquq tizimida tutgan o'rni

Xalqaro xususiy huquq xususiy huquq tizimida yuridik fanning bir tarmog'i sifatida tan olingan alohida huquq sohasi hisoblanadi. Ushbu soha xalqaro hayot sharoitida yuz beradigan xususiy, ya'ni fuqarolik huquqi va fuqarolik protsessual huquqi bilan tartibga solinadigan, shuningdek oilaviy, mehnat, tadbirkorlik, iqtisodiy protsessual munosabatlarni o'z ichiga oladi. Ushbu munosabatlarning turli davlatlar fuqarolari va yuridik shaxslari o'rtasida vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishining tartibga solinishi hamda nizo chiqqan taqdirda ularning hal qilinishi o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida (FKning 1158-moddasi) xalqaro xususiy huquq normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlar chet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik-huquqiy munosabatlar sifatida ta'riflanadi.

Chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlarning keng tarqalgan ko'rinishlarda bo'lishi, chet el huquqi subyektlarining turli davlat fuqaroligiga mansub bo'lishi, obyektlarining turli davlatlar hududida joylashgan bo'lishi, ushbu munosabatlarning vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishi uchun asos bo'lgan yuridik faktlarni muayyan mamlakat huquqi orqali baholash, nizolarning muayyan hududda va o'z vaqtida oldini olish, bartaraf qilish, hal etishni talab qiladi.

Xalqaro hayotda bunga o'xshash masalalarning turlari har xil bo'lishi mumkin, ularni biron-bir ro'yxat bilan cheklab ham bo'lmaydi. Shuning uchun ular munosabatlarni turli sharoitda, turli ravishda murakkablashtirib yuborilishi uchun sabab bo'ladi.

Xususiy-huquqiy munosabatlarning murakkablashishida ba'zi xalqaro hujjatlar va shartnomalar alohida o'rin egallaydi. Bular qatoriga 1928-yildagi Bustamante kodeksi (Xalqaro xususiy huquq kodeksi), 1980-yildagi "Xalqaro oldi-sotdi shartnomalar to'g'risida"gi BMT Konvensiyasi, 1988-yildagi "Xalqaro moliyaviy lizing to'g'risida"gi konvensiya, "Xalqaro havo yo'llariga tegishli ba'zi qoidalarni birxillashtirish to'g'risida"gi 1929-yildagi Varshava konvensiyasi, 1956-yildagi "Yuklarni xalqaro yo'llar orqali olib o'tish shartnoma to'g'risida"gi Jeneva konvensiyasi, 1967-yildagi "Butunjahon intellektual mulk tashkiloti ta'sis qilish to'g'risida"gi Stokgolm konvensiyasi,

1994-yildagi "Davlatlar va ular mulklarining immuniteti to'g'risida"gi BMT Konvensiyasi, 2002-yildagi "Fuqarolik, oilaviy, jinoyat ishlar bo'yicha o'zaro huquqiy yordam to'g'risida"gi Kishinyov konvensiyasi va boshqalar kiradi. Ushbu manbalar vositasida chet el elementi bilan murakkablashgan bir qator xususiy-huquqiy munosabatlar, tushunchalar, ularni tartibga solish tartib-qoidalari belgilanadi.

Jamiyatda barcha huquq sohalari yagona huquq tizimini tashkil etadi. Ushbu huquq sohalari ularning mazmunini ifodalovchi munosabatlarning tabiatiga va xususiyatlariga ko'ra ikki toifaga: ommaviy huquq va xususiy huquq tizimlariga ajratiladi. Shunga o'xshash xalqaro huquq ham xalqaro ommaviy huquq va xalqaro xususiy huquq sohasiga ajratiladi.

Lekin bunday ajratishlar ularning tarkibiy qismining hajmi, mazmuni va ahamiyatiga ko'ra bir-biridan jiddiy farq qiladi.

Birinchidan, agar ommaviy huquq va xususiy huquq tizimlari har birining tarkibiy qismlari o'ziga xos bir necha alohida huquq sohasidan tashkil topgan bo'lsa, xalqaro ommaviy huquq va xalqaro xususiy huquqning tarkibiy qismlari bir necha huquq sohasidan emas, balki ularning har biri alohida huquq sohalari sifatida huquqiy normalar yig'indisidan tashkil topadi.

Ikkinchidan, yuqorida nomlari keltirilgan huquq sohaslarining har biri o'zining harakat doirasi va ular normalari vositasida tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarning xususiyati va ahamiyati bilan bir-biridan farqlanadi. Masalan, ommaviy huquq tizimi tarkibiga kirgan huquq (konstitutsiyaviy (davlat) huquq, ma'muriy (moliyaviy, soliqlar), tabiatni muhofaza qilish, jinoyat huquqi, jinoyat-protsessual huquqi, xalqaro ommaviy huquq va hokimlik bo'ysunishiga asoslangan munosabatlarni tartibga soluvchi boshqa huquq) sohaslarining normalari vositasida jamiyat a'zolarining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy, davlatning siyosiy manfaatlarini tartibga solish nazarda tutiladi. Ommaviy huquq tarkibiga kirgan huquq sohaslarining normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda ishtirok etuvchi taraflar ma'muriy bo'ysunish yoki hokimlik va itoat etish kabi munosabatlarda bo'ladilar. Boshqacha aytganda bunday munosabadar "tikka holatdagi munosabatlar" (ruscha "вертикальные отношения") deb ham nomlanadi.

Agar ommaviy huquq tizimidagi huquq sohasidagi normalar bilan tartibga solinadigan ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va siyosiy masalalar ichki davlat hududidagi, ya'ni bir davlat doirasidagi munosabatlardan iborat bo'lsa, xalqaro-ommaviy huquq normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlar davlatlar, hokimiyat organlari va ularning birlashmalari, vakolatli organlari o'rtasidagi munosabatlardan iborat. Ushbu munosabatlar davlatlar va davlatlar tizimi o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy, madaniy, diplomatik, harbiy, huquqiy va boshqa turdagi aloqalar va munosabatlardan iborat bo'lishi mumkin. Xalqaro ommaviy huquq normalariga binoan huquq va majburiyatlar uning subyektlari, ya'ni, eng avvalo, teng huquqli suveren davlatlar o'rtasida vujudga keladi. Davlatning

rasmiy organlari, uning yuridik va jismoniy shaxslari xalqaro huquqning subyekti hisoblanmaydilar. Davlatlar o'rtasida tuzilgan ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnomalar, shuningdek ular qo'shilgan, imzolagan va ular tomonidan tan olingan umumjahon xalqaro hujjatlar (deklaratsiyalar, konvensiyalar)da nazarda tutilgan qoidalarga, shartlarga amal qilish ular uchun majburiy hisoblanadi.

Xususiy huquq tizimiga kirgan huquq sohalari (fuqarolik huquqi, oila huquqi, mehnat huquqi, xalqaro xususiy huquq va bir tarafning ikkinchi tarafga huquqiy buysunishiga asoslanmagan munosabatlarni tartibga soluvchi boshqa huquq sohalari) vositasida normalari jamiyat a'zolari, davlat va nodavlat tashkilotlarining xususiy manfaatlari, xususiy mulk huquqi subyektlarining (jismoniy va yuridik shaxslarning) erk-irodasiga va tashabbuskorligiga asoslangan munosabatlar tartibga solinadi. Bunday munosabatlar "yoyiq holatdagi munosabatlar" (ruscha "горизонтальные отношения") deb ataladi va bir tarafning ikkinchi tarafga bo'ysunishiga asoslanmaydi, iqtisodiy jihatdan mustaqil va teng huquqqa ega bo'lgan taraflar o'rtasida vujudga keladi. Xalqaro xususiy huquq ham xususiy huquq kabi taraflarning teng huquqliligiga asoslangan mulkiy va mulk bilan bog'liq shaxsiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan normalardan tashkil topgan bo'lib, ushbu munosabatlarning doirasi, tarkibiy qismlari biron-bir mamlakat chegarasi bilan cheklanib qolmaydi, xalqaro hayot ko'lamida tabiiy holat sifatida rivoj topadi.

Xalqaro xususiy huquqning xalqaro ommaviy huquqdan farqi shundan iboratki, xususiy huquqiy munosabatlar bo'yicha vujudga kelishi mumkin bo'lgan nizolar xalqaro ommaviy huquq qoidalariga o'xshab diplomatik yo'l bilan emas, balki fuqarolik da'vo qo'zg'atish yo'li bilan sud yoki arbitraj organlarida ko'riladi.

Uchinchidan, bir tarafdan ommaviy huquq va xususiy huquq tizimlari ikkinchi tarafdan xalqaro ommaviy huquq va xalqaro xususiy huquq sohalari yuridik jihatdan rasmiy ravishda tan olingan bo'lishi yoki bo'lmasligi, shuningdek o'zlariga xos maxsus yuridik manbalarga ega bo'lishi yoki bo'lmasligi bilan bir biridan farq qiladi.

Ommaviy xususiy huquq yoki xususiy huquq tizimlari huquqiy institutlarning bir turi sifatida rasmiy tan olingan yoki davlat tomonidan qabul qilingan maxsus yuridik manbalarga ega bo'lgan tushunchalardan iborat emas. Ular shunchaki ilmiy shartli tushunchalardan iborat bo'lib, yuridik adabiyotlarda huquq sohaslarining bunday tizimlarga ajratilishi nazariy va amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega ekanligi har tomonlama ilmiy ravishda asoslanib beriladi.

Ommaviy huquq yoki xususiy huquq tizimlarining har birining hajmi, tabiati va mohiyati tarkibiga kirgan huquq sohaslarining predmeti, metodlari va yuridik manbalarining xususiyatlari bilan belgilanadi. Demak, ushbu tizimlarning yuridik manbalari sifatida u yoki bu huquq sohasiga (masalan, ma'muriy huquq yoki fuqarolik huquqi) taalluqli bo'lgan, ularni yuridik manbayini tashkil qiluvchi qonun hujjatlaridan iborat ekanligi tasavvur qilinadi.

Ommaviy huquq va xususiy huquq tizimlaridan farqli o'laroq, ommaviy huquq va xalqaro xususiy huquq sohalari bevosita o'zlariga xos va ularning mazmunini tashkil qiluvchi yuridik manbalariga ega. Ushbu manbalar ichki davlat qonun hujjatlarida va dunyo miqyosida asosiy siyosiy, iqtisodiy, madaniy va boshqa davlatlar o'rtasida hamkorlikni ta'minlashga yo'naltirilgan umumjahon xalqaro huquqiy munosabatlardan tashkil topadi. Masalan, xalqaro ommaviy huquq sifatida ichki davlat huquqiy manbayiga birinchi galda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 2000-yil 26-maydagi "O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy faoliyati to'g'risida"gi va 1995-yil 22-dekabrda "O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risida"gi qonunlar o'ziga xos mohiyati bilan xalqaro ommaviy huquq sohasini mazmunini, tuzilishini va tarkibiy qismini belgilash uchun xizmat qiladi.

Davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatish Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) Ustavida mustahkamlab qo'yilgan umume'tirof etilgan xalqaro huquq tamoyillari asosida amalga oshiriladi. BMT Ustavining 2-moddasiga muvofiq davlatlar o'zaro shartnomalar va bitimlar tuzishda do'stona munosabatlar va hamkorlikka taalluqli 1970-yil "Xalqaro huquq tamoyillari to'g'risida"gi Deklaratsiya hamda Yevropada xavfsizlik va hamkorlik kengashning yakunlovchi hujjati talablariga amal qilishlari lozim.

Hozirgi kunda inson huquqlari va erkinliklarini belgilashda xalqaro kodeks – Inson huquqlari xartiyasi, xalqaro shartnomalar, kelishuvlar va deklaratsiyani o'z ichiga oladi. Asosiy qoidalar bo'yicha muhim manba bo'lib, quyidagi to'rtta hujjat bilan ifodalanadi:

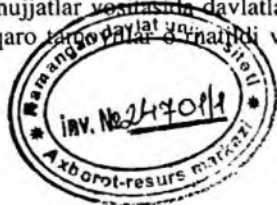
1. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Assambleyasi tomonidan 1948-yil 10-dekabrda qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi;

2. BMT Bosh Assambleyasi XXI sessiyasida 1961-yil 16-dekabrda qabul qilingan va 1976-yil 3-yanvardan kuchga kiritilgan "Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risida"gi xalqaro Pakt;

3. BMTning Bosh Assambleyasi XXI sessiyasida qabul qilingan va 1976-yil 23-martda kuchga kiritilgan "Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risida"gi xalqaro Pakt;

4. BMTning Bosh Assambleyasida 1966-yil 16-dekabrda qabul qilingan va 1976-yil 23-martdan kuchga kiritilgan Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro Paktga fakultativ protokol.

Inson huquqlari umumjaxon deklaratsiyasi, so'ngra yuqorida nomlari keltirilgan paktlar xalqaro ommaviy huquqning manbayi sifatida dunyoning barcha jabhalarida alohida shaxslarning va hukumatlarning fikriga va faoliyatiga sezilarli ta'sir o'tkazdi. Ushbu xalqaro hujjatlar vositasida davlatlar tomonidan amal qilinishi kerak bo'lgan yangi xalqaro taraflar yuz berishi va majburiyatlar olindi.

Xalqaro munosabatlar xalqaro ommaviy huquq normalari bilan tartibga solinadigan davlatlararo munosabatlar bilan cheklanib qolmaydi. Turli davlatlarning fuqarolari va yuridik shaxslari o'rtasida, xalqaro nodavlat tashkilotlari o'rtasida, shuningdek xususiy huquq normalari bilan tartibga solinadigan davlatlar ishtirokidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar doimiy ravishda bo'lib turadi. Bunday munosabatlar tegishli davlatning milliy qonun hujjatlari yoki xalqaro xususiy qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi. Milliy qonun hujjatlari qatoriga, avvalambor, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, so'ngra Fuqarolik kodeksi, Oila kodeksi, Mehnat kodeksi, Fuqarolik protsessual kodeksi va xususiy-huquqiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan qonun hujjatlari kiradi.

Xalqaro xususiy huquq tizimining huquqiy manbayini tashkil qiluvchi normalar bilan tartibga solinadigan xalqaro munosabatlarning turlari va doirasi xalqaro ommaviy huquq sohasiga nisbatan ancha ko'p va keng doirada bo'lishi xalqaro huquqiy hujjatlarning ham ko'p bo'lishidan darak beradi. Bular: 1980-yildagi "Xalqaro oldi-sotdi to'g'risidagi BMT Konvensiyasi, 1988-yildagi "Xalqaro moliyaviy lizing to'g'risida"gi konvensiya, 1965-yildagi "Davlatlar va jismoniy shaxslar yoki boshqa davlatlar yuridik shaxslari o'rtasidagi investitsion nizolarni tartibga solish to'g'risida"gi Vashington konvensiyasi, 1924-yildagi Konosament to'g'risidagi ba'zi qoidalarni birlashtirish to'g'risidagi Brussel xalqaro konvensiyasi va boshqa ijtimoiy hayotning turli sohalari bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishga bag'ishlangan xalqaro huquqiy hujjatlar.

Xalqaro ommaviy huquq va xalqaro xususiy huquq normalari vositasida tartibga solinadigan munosabatlarning har birining o'ziga xos xususiyatlari bo'lishidan qat'i nazar, ular o'rtasida uzviy bog'lanish mavjud. Turli davlatlar jismoniy va yuridik shaxslari ishtirokida xalqaro xususiy huquq normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlar vujudga kelishi uchun mazkur jismoniy va yuridik shaxslar mansub bo'lgan davlatlar o'rtasida xalqaro huquq, ya'ni ommaviy huquq normalari bilan tartibga solinadigan o'zaro munosabatlar o'rnatilgan bo'lishi kerak. Umuman olganda, xalqaro ommaviy huquq va xalqaro xususiy huquqning vujudga kelishida boshlang'ich yagona asos bor. Bunday asoslar qatoriga xalqaro huquqning umumtan olingan tamoyillari va normalari, jumladan, davlatlarning mustaqilligi tan olinishi, xalqaro nizolarning tinchlik yo'li bilan hal qilinishi, ichki ishlarga aralashmaslik, inson huquqlarining barcha tomonidan hurmat qilinishi, xalqaro majburiyatlarning vijdonan, bekamuko'st bajarilishi va boshqa umummajburiy tamoyillar kiradi.

1.2. Xalqaro xususiy huquqning predmeti va metodi

Umumiy qoidaga binoan har qanday alohida huquq sohasining predmeti ushbu sohaning mazmunini tashkil qiluvchi huquqiy normalar vositasida tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarning xususiyatlari va ushbu tartibga solishning metodi bilan ifodalanadi. Ushbu umumiy qoidadan xalqaro xususiy huquqning predmetini aniqlashda ham foydalanish lozim. Ushbu huquq normalari bilan tashqi savdo, ishlab chiqarish, qurilish-montaj, pudrat, xizmat

ko'rsatish (havo, dengiz, temiryo'llarda yuk va yo'lovchilar tashish), moliyaviy kredit, hisob-kitob, komissiya, sug'urta, tijorat va boshqa turli tadbirkorlik faoliyatlari bo'yicha O'zbekiston va chet davlatlarning jismoniy va yuridik shaxslari, firmalari, kompaniyalari, birlashmalari o'rtasida vujudga keladigan munosabatlar tartibga solinadi. Bunday munosabatlar qatoriga fan va texnika, intellektual mulk obyektlari, ijodiy faoliyat natijalari va boshqa madaniy qimmatliklar (masalan, san'at va madaniyat sohasidagi asarlar, kashfiyotlar, kinofilmlar, arxitektura loyihalari va h.k.)dan foydalanish bo'yicha o'rnatilgan turli xil aloqalar ham kiradi. Xalqaro xususiy huquq normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlar doirasiga O'zbekiston va chet el fuqarolarining nikohdan o'tishi, vasiylik va homiylik, farzandlikka olish, vorislik va boshqa shaxsiy, mulkiy munosabatlarga asoslangan aloqalar ham kiradi.

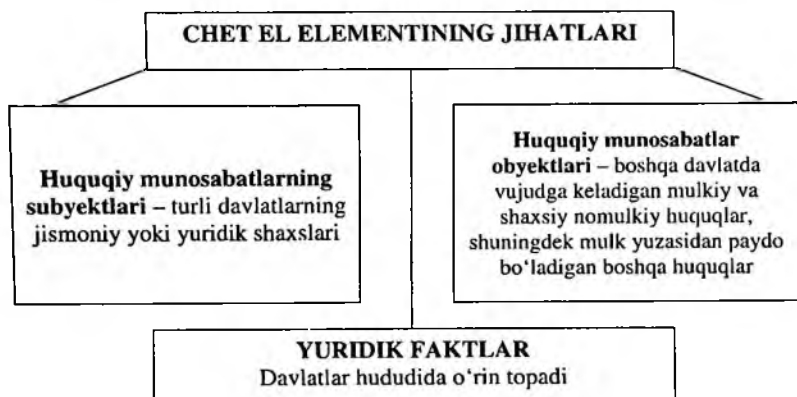
Yuqorida keltirilgan munosabatlar o'z xususiyatlari, ya'ni ushbu munosabatlarning tovar-pul shaklida bo'lishi, haq evaziga amalga oshirilishi, taraflarining shaxsiy manfaatlarini qondirishga qaratilgan bo'lishi, taraflarining teng huquqligi jihatdan fuqarolik huquqi normalari vositasida tartibga solinadigan munosabatlarga o'xshashligi bor, lekin ular vujudga kelish asoslari, ularda qatnashuvchi shaxslarning huquqiy maqomi va analda qo'llanishi doirasi bilan fuqarolik huquqiy munosabatlardan farq qiladi va shuning uchun ham FKning 1158-moddasiga muvofiq "Chet el elementlari bilan murakkablashgan fuqarolik huquqiy munosabatlar" deb ataladi. Bunga sabab ushbu munosabatlarda, masalan, tovarlarni eksport va import qilish bo'yicha, turli litsenziya bitimlari va nashriyot shartnomasi, chet el fuqarosi bilan nikohdan o'tish yoki uni bekor qilish va ushbu nikohdan bo'lgan bolalar uchun nafaqa undirish, chet elda joylashgan firmaning mol-mulki hisobidan zararni undirish yoki uni natsionalizatsiya qilish, chet elda yashayotgan shaxsning vafotidan keyin meros ochilishi kabi munosabatlarda turli davlatlarning fuqarolari va tashkilotlari ishtirok etadi. Ushbu munosabatlarda chet el elementining mavjudligi, ya'ni ularda turli davlat fuqarolarining, tashkilotlarining ishtirok etishi ularni odatda fuqarolik yoki oila huquqi normalari bilan bitta davlat ichida tartibga solinadigan munosabatlar doirasidan chetga chiqarib yuboradi va natijada xalqaro xususiy huquq normalarini qo'llashga olib keladi.

Huquq fani sohasi sifatida xalqaro xususiy huquq kollizion va moddiy huquqni qo'llashning umumiy qoidalari bilan bir qatorda xalqaro fuqarolik protsessiga oid masalalarni ham o'rganadi. Chet el elementi bilan murakkablashgan xalqaro mulkiy munosabatlar vujudga kelganda nafaqat qo'llanishi lozim bo'lgan huquq, balki ushbu huquqni belgilovchi vakolatli organ, shuningdek muayyan ishni (nizoni) ko'rishning protsessual shakli va tartibi haqida muammolar vujudga keladi.

Chet el elementi va xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan, shuningdek nizoli ishni ko'rishga qaratilgan protsessual huquqning normalari xalqaro fuqarolik protsessual huquqining tarkibiy qismini tashkil etadi, deyish mumkin. Shunday

ekan, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning, chet el tashkilotlarining, chet el davlatining, xalqaro tashkilotlarining, xorijiy davlat, xalqaro tashkilotlar vakolatxonalarining va ulardagi mansabdor shaxslarining fuqarolik ishlarini olib borish sohasida yuzaga keladigan protsessual tartib va qoidalar haqidagi masalalar, fuqarolik ishlarining xalqaro sudlovga tegishli bo'lishi masalalari, chet el adliya muassasalarining murojaatlari, sud topshiriqlarini bajarish masalalari, fuqarolik ishlari bo'yicha chet el sudlarining qarorlarini tan olish, ularni ijro etish va boshqa masalalar xalqaro fuqarolik protsessual huquqi sohasiga taalluqlidir. Xalqaro tijorat arbitraj masalalari ham ushbu sohaga aloqadordir.

Yuqorida keltirilgan masalalar protsessual huquq normalariga tegishli bo'lishidan qat'i nazar, ular pirovard natijada xalqaro xususiy huquq normalari bilan tartibga solinadi, shuning uchun ular xalqaro xususiy huquq fani tomonidan o'rganiladi.

Xalqaro xususiy huquq normalarining bir qismi, vujudga kelishi, tan olinishi va qo'llanishiga xos xususiyatlari xalqaro ahamiyatga ega, chunki ular xalqaro shartnomalar tuzish, konvensiyalar, deklaratsiyalar qabul qilish yo'li bilan tashkil topadi. Ikkinchi qismi davlatning ichki qonunlari (masalan, Fuqarolik kodeksi, Oila kodeksi, Fuqarolik protsessual kodeks, Yer kodeksi, Havo kodeksi va boshqalar)ga asosan tashkil topadi. Ushbu normalar pirovard natijada xalqaro munosabatlarning qanday vaziyatda bo'lishi, davlatning xalqaro siyosiy, xalqaro iqtisodiy holati, turli sohalar bo'yicha xalqaro hamkorlikning rivojlanish darajasi bilan belgilanadi.

Xalqaro xususiy huquq normalarining har bir mamlakatda tashkil topishida bunday normalarning xalqaro miqyosda tashkil topishi kabi keng doiradagi turli muhim ichki va tashqi manfaatlar hisobga olinadi. Lekin bunda jamiyatning moddiy hayot sharoitini hisobga olish va uni xalqaro xususiy huquq

normalarida aks ettirish ichki davlat huquq normalariga nisbatan ancha murakkab tus oladi. Chunki ichki davlat huquq normalarida ushbu davlatning muayyan ijtimoiy sharoiti, siyosiy va iqtisodiy manfaatlari o'z aksini topadi. Xalqaro xususiy huquq normalarida esa xalqaro munosabatlarga oid tan olingan udum va odat, o'rnatilgan qoidalar, uning pozitsiyasi, chet ellik fuqarolar va yuridik shaxslarning xalqaro huquqiy maqomi, ya'ni turli davlatlar va ularga mansub shaxslarning xususiy manfaatlari o'z aksini topadi.

Binobarin, xalqaro xususiy huquq alohida huquq sohasi sifatida huquq tizimida o'ziga xos o'rin egallaydi. Uning mazmuni davlatning ichki huquqiy normalari va kollizion (to'qnashuvchi) normalar bilan tartibga solinadigan normalar tashkil qiladi. Fanning predmeti ushbu normalar bilan tartibga solinadigan chet ellik fuqarolar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, chet ellik yuridik shaxslar ishtirokidagi (davlatlar ham xalqaro xususiy huquq normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlarning ishtirokchilari bo'lishi mumkin) chet el elementi bilan murakkablashgan mulkiy, shaxsiy, nomulkiy, oilaviy, mehnat munosabatlaridan va protsessual harakatlardan iborat.

Demak, xalqaro xususiy huquq predmetini tashkil qiluvchi va uning normalari vositasida tartibga solinadigan munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari ularda boshqa davlat subyektlarining ishtirok etishi, munosabat obyektlarining boshqa davlat hududida bo'lishi, munosabatlarning vujudga kelishiga sabab bo'lgan yuridik faktlarning boshqa davlat hududida sodir bo'lishi bilan ifodalanadi.

Har bir huquq sohasi nafaqat uning predmetini tashkil qiluvchi ijtimoiy munosabatlarning xususiyatlari, balki ushbu munosabatlarni tartibga soluvchi o'ziga xos metodi bilan ham boshqa huquq sohalaridan farq qiladi. Xalqaro xususiy huquqning tarkibiy qismi ikki xil turdagi huquqiy normalar: kollizion va moddiy-huquqiy normalardan tashkil topadi. Shunday ekan, xalqaro xususiy munosabatlarni tartibga solishda ikki xil usulni (metodni) qo'llashga to'g'ri keladi. Kollizion usul dastlab kollizion muammoni hal qilishni, qo'llanishi kerak bo'lgan huquqni, so'ngra uning asosida taraflarning xatti-harakatlarini tartibga solishni belgilaydi. Moddiy-huquqiy usul munosabatida qatnashuvchilarning huquq va majburiyatlarini bevosita o'rnatish yo'li bilan ularning xatti-harakatlarini tartibga solishga imkoniyat yaratadi. Usullarning har xil bo'lishi ularning qarama-qarshi bo'lishiga olib kelmaydi. Ular birgalikda chet el elementlari bilan murakkablashgan fuqarolik-huquqiy xarakterga ega bo'lgan munosabatlarni tartibga solishda xalqaro xususiy huquq sohasiga xos metodni yuzaga keltiradi.

Kollizion norma kollizion muomala hal qilingandan keyin muayyan munosabatlarga nisbatan qo'llanishi tan olingan moddiy-huquqiy norma bilan birgalikda ushbu munosabatlarda ishtirok etuvchi taraflar uchun yagona xatti-harakat qoidasi hisoblanadi. Xalqaro xususiy huquq tarkibida kollizion va moddiy huquqni birga bo'lishi, ushbu huquq sohasi normalari vositasida muayyan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda o'ziga xos metodga ega ekanligiga yana bir sabab hisoblanadi.

1.3. Xalqaro xususiy huquqning tuzilishi (tarkibiy qismlari)

Xalqaro xususiy huquq sohasi muayyan huquq normalari tarkibidan tashkil topgan bo'lib, boshqa huquq sohalaridan farq qiladi. Agar boshqa huquq sohaları normalari bilan ichki davlat ahamiyatiga ega munosabatlar tartibga solinsa, xalqaro xususiy huquq esa alohida soha sifatida va ahamiyati jihatdan biron-bir davlat hududi doirasi bilan cheklanmaydi, binobarin u turli davlatlar fuqarolari, tashkilotlari, davlatlar o'rtasidagi xususiy-huquqiy xususiyatga ega bo'lgan munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan normalar yig'indisi yoki majmuasidan tashkil topadi.

Huquqiy normalarda nazarda tutilgan qoidalar, ular vositasida tartibga solinadigan munosabatlarning xususiyatlariga qarab xalqaro xususiy huquq fani umumiy va maxsus qismlarga bo'linadi. Shu bilan xalqaro xususiy huquq o'zining tarkibiy tuzilishi jihatidan fuqarolik huquqi kabi pandekt tizimiga xos xususiyatiga ega. Chet el elementi bilan murakkablashgan oilaviy va mehnat munosabatlarini tartibga solishga qaratilgan normalar xalqaro xususiy huquq sohasiga nisbatan quyi tizimni, ya'ni xalqaro sharoitda vujudga keladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalarga nisbatan qo'shimcha bo'lgan normalardan tashkil topadi. Xalqaro xususiy huquq tarkib topgan shunday normalar ham borki, ular yuqori darajada tizimga solingani bilan alohida ajralib turadi. Ular jumlasiga, havo va dengiz yo'llarida yuk tashish va savdo yurgazish, xalqaro mehnat munosabatlarini tartibga solishga qaratilgan normalarni kiritish mumkin.

Xalqaro xususiy huquq fanining umumiy qismi chet el huquqi normalarini fuqarolik-huquqiy munosabatlarga qo'llanishi lozim bo'lgan huquqni belgilash, xususiy huquq tushunchalariga sud yoki boshqa davlat organlari tomonidan huquqiy baho berish, chet el huquqi normalari mazmunini aniqlash, uchinchi mamlakat huquqiga havola etish, huquqni o'zarolik asosida qo'llash, xususiy huquq normalarining turlari, xalqaro shartnomalar, kollizion (to'qnashuvchi) normalar tushunchasi, kollizion normalarni izohlash va tatbiq qilish, huquqni qo'llashda o'zaro munosabat va retorsiyalar qo'llanishi haqidagi umumiy qoidalardan tashkil topadi.

Xalqaro xususiy huquqning maxsus qismi tarkibi jihatdan ichki davlat fuqarolik huquqi fanining bo'limlari tarkibiy qismiga deyarli mos keladi. Mazkur qismning mazmuni shaxslar, shaxsiy nomulkiy huquqlar, intellektual mulk, bitimlar, vakillik, da'vo muddati, ashyoviy huquqlar, shartnoma majburiyatlari, shartnomadan tashqari majburiyatlar, vorislik huquqi va boshqa huquq institutlaridan tashkil topadi. Ushbu institutlarda mujassam topgan normalar vositasida quyidagi masalalar tartibga solinadi:

a) xalqaro fuqarolik munosabatlarda qatnashuvchi chet el fuqarosi, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, chet el yuridik shaxslarining huquq layoqatini belgilash;

b) O'zbekiston Respublikasining fuqarolari va yuridik shaxslarining huquq va manfaatlarini chet el mamlakatlarida himoya qilish;

c) xalqaro xususiy huquq munosabatlari ishtirokchisi sifatida davlatning huquqiy maqomini belgilash;

d) davlat, xalqaro tashkilot, ular vakillari va mansabdor shaxslarning chet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etishi;

e) mualliflik huquqini xalqaro munosabatlarda muhofaza qilish asoslari, uning tushunchasi va institutlari, O'zbekiston Respublikasi mualliflarining huquqlarini chet el mamlakatlarda muhofaza qilish;

f) intellektual mulk obyektlarining xalqaro muomalada bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari va tartibi, intellektual mulk bo'yicha xalqaro konvensiyalar, bitimlar. Intellektual mulk huquqining subyektlari va ularning huquqlari;

g) ashyoviy huquqlarning, jumladan, investitsiyaga bo'lgan huquqning vujudga kelish asoslari va ularni amalga oshirish tartibi;

h) tashqi iqtisodiy bitimlar, ularning tushunchasi, shakli, ularga tatbiq qilinadigan huquq;

i) yuklar va yo'lovchilarni turli transport vositasida xalqaro tashish qoidalari;

j) xalqaro hisob-kitoblar va kreditlar bo'yicha o'zaro munosabatlar;

k) shartnoma va shartnomadan tashqari majburiyatlar;

l) oila munosabatlari: nikohdan o'tish, nikohni bekor qilish tartibi, farzandlikka olish, vasiylik va homiylik;

m) mehnat munosabatlari sohasida kollizion masalalar;

n) nizolarning sud, arbitraj tartibida hal qilinishi;

o) xalqaro xususiy munosabatlarda notarial harakatlarning turlari, ahamiyati, tartibi va shu kabi xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan masalalar.

Yuqorida keltirilgan asosiy qismlar, institutlar va masalalar bilan bir qatorda xalqaro xususiy huquq faniga taalluqli bo'lgan uning yana qator quyidagi tarmoqlari mavjud:

a) chet ellik mehnat migrantlari va mutaxassislarining huquq layoqatini tartibga solish to'g'risidagi xalqaro mehnat huquqi;

b) O'zbekiston va chet ellik firmalarning tashqi iqtisodiy va boshqa tijorat bilan bog'liq aloqalarini tartibga solishga qaratilgan xalqaro moliya va kredit, hisob-kitob huquqi;

c) chet el fuqarolarini havo va temiryo'llari orqali, shuningdek avtomobil transporti, daryo, dengiz kemalarida tashish tartibi va qoidalari haqidagi huquq va h.k.

Xalqaro xususiy huquqning ushbu tarmoqlar ahamiyati va vazifasi jihatdan xalqaro ommaviy huquqning ba'zi maxsus tarmoqlari bilan o'xshash tomonlari bor. Bunga misol uchun chegara va neytral suv havzalaridan foydalanish tartibi

va xalqaro munosabatlarning boshqa masalalarini tartibga solish bo'yicha maxsus qoidalaridan iborat bo'lgan xalqaro dengiz huquqini keltirish mumkin. Xalqaro xususiy huquq va xalqaro ommaviy huquq atamalarining o'xshashligi ularni bir-biri bilan aralashtirib yuborish uchun sabab bo'lmaydi. Chunki ulardan biri turli davlatlarning fuqarolari, firmalari, kompaniyalari o'rtasidagi, ikkinchisi davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi. Bu yerda "xalqaro" degan so'z ikki xil ma'noda, ya'ni xususiy huquq talqinida yoki ommaviy huquq talqinida qabul qilinishi kerak.

Xalqaro xususiy huquq sohasining tuzilishi (tarkibiy qismi) haqida gap yuritir ekanmiz, uning predmeti haqida berilgan fikrga, qisman bo'lsada qaytishga va yakuniy xulosa chiqarishga to'g'ri keladi. Ma'lumki, har qanday huquq sohasining tarkibi pirovard natijada uning predmeti bilan ifodalanadi. Xalqaro xususiy huquq o'zining tabiati jihatdan, birinchidan, ichki davlat fuqarolik huquqi sohasiga o'xshash bo'lsa (ikkala soha normalari ham mulkiy va mulk bilan bog'liq shaxsiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan), ikkinchidan, ushbu fuqarolik-huquqiy munosabatlar ma'lum darajada chet el elementlari bilan murakkablashgan, ichki fuqarolik-huquqiy munosabatlaridan farq qiladigan, o'ziga xos alohida xususiyatlarga ega bo'lgan sohadan iborat.

Xalqaro xususiy huquq normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlar tarkibiga chet el elementlari (alomatlari)ning mavjud bo'lishi nafaqat qo'llanadigan huquqni tanlash va ushbu huquqni qo'llash uchun vakolatli organi tan olish, shuningdek ish ko'rishning protsessual shakllarini va vositalarini belgilash haqidagi masalalarni hal qilishga to'g'ri keladi. Bunday masalalarni hal qilishga bag'ishlangan protsessual normalarning majmuasiga xalqaro fuqarolik protsessual huquqi deyiladi. Xalqaro fuqarolik protsessual huquqi sohasiga chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan (jumladan, tadbirkorlikni amalga oshiruvchi) shaxslarning sud ishlarini yuritilishi jarayonida egallagan protsessual holati, chet el tashkilotlarining, xorijiy davlatlar vakolatli mansabdor shaxslarining protsessual holati to'g'risidagi masalalar, fuqarolik ishlari bo'yicha xalqaro sudlovga taalluqli masalalar, xorijiy davlat huquqi mazmunini aniqlash tartibi, chet el adliya muassasalarining topshiriqlarini bajarish haqida, fuqarolik ishlari bo'yicha chet el sud qarorlarini tan olish va ijro qilish to'g'risida, shuningdek boshqa moddiy va protsessual ahamiyatga ega bo'lgan masalalar kiradi. Xalqaro tijorat arbitrajning faoliyati ham yuqorida keltirilgan masalalar bilan bog'liq.

Bu borada chet ellik fuqarolar, yuridik shaxslar ishtirokida vujudga kelgan munosabatlar bo'yicha nizolarni treteyskiy (hokimlik) sudlari tomonidan hal qilinishi alohida xalqaro institutlarning o'zaro hamkorligi va ular yordamida muayyan munosabatlar bo'yicha nizolarni tan olingan ish muomalasi odatlari, mahalliy odat va an'analar qoidalarini qo'llash yo'li bilan hal qilinishi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

I bob yuzasidan nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Xalqaro xususiy huquq tushunchasi va uning ahamiyatini izohlang, misollar keltiring.
2. Xalqaro xususiy huquqning xalqaro ommaviy huquqdan farqi va o'zaro bog'liqligini tizimlashtirgan holda tavsiflang.
3. Xalqaro xususiy huquqning predmeti qanday munosabatlardan tashkil etishini va chet el elementining murakkablashish shakllarini ko'rsatib bering.
4. Xalqaro xususiy huquq sohasida munosabatlarni tartibga solish metodlarining o'ziga xos xususiyatlarini misollar bilan tavsiflang.
5. Kollizion usulda tartibga solish qanday jihatlari bilan moddiy-huquqiy tartibdan farq qiladi va ular o'rtasida umumiylik mavjudmi?
6. Xalqaro protsessual huquq masalalari xalqaro xususiy huquq fani tomonidan o'rganilishi sabablarini tushuntirib bering.

Xalqaro xususiy huquq manbalarining umumiy tavsifi. Xalqaro xususiy huquqning manbayi sifatida xalqaro shartnomalar. Xalqaro shartnomalarning alohida turlari.

2.1. Xalqaro xususiy huquq manbalarining umumiy tavsifi

Huquqning mazmuni muayyan huquq normalaridan tashkil topadi, uning tashqi ko'rinishi esa tegishli shakllardan iborat. Ushbu shakllar manba sifatida u yoki bu huquq sohasining tarkibini, tuzilishini belgilaydi. Xalqaro xususiy huquq tuzilishi jihatdan uning tarkibini belgilovchi manbalar bilan belgilanadi. Xalqaro xususiy huquqning asosiy manbalari quyidagilardan iborat: 1) xalqaro shartnomalar; 2) ichki qonun hujjatlari; 3) sud va arbitraj amaliyoti¹.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, xalqaro shartnomalar, qonun hujjatlari, O'zbekiston Respublikasi tan olgan xalqaro odatlar, udumlar va boshqa hujjatlar xalqaro xususiy huquqning manbalari hisoblanadi.

Demak, xalqaro xususiy huquq manbalari ikki tarafdin, davlatning ichki va tashqi miqyoslari bo'yicha ahamiyatga ega. Bunday bo'lish ushbu manbalar vositasida tartibga solinadigan munosabatlarning xususiyatlari bilan ifodalanadi, masalan, xalqaro miqyosda vujudga keladigan mulkiy, oilaviy, mehnat munosabatlarini tartibga solishga nisbatan ichki davlat qonunlari (Fuqarolik kodeksi, Oila kodeksi, Mehnat kodeksi) va chet el davlat qonunlari (xalqaro shartnomalar, konvensiyalar va h.k.) tatbiq qilinadi. Ichki va tashqi davlat qonunlarining tatbiq qilinishi, albatta, kollizion normalar ishtirokida, ya'ni ularni qo'llash yo'li bilan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasida ba'zi davlatlarda bo'lganidek sud pretsedenti (tajribasi) huquq manbayi sifatida tan olinmaydi, ya'ni sud qarorlari masalani ko'rishda huquq manbayi bo'la olmaydi. Lekin shu bilan birga, jamiyatni boshqarishda demokratik shakllarning keng ko'lamda taraqqiy etishi jarayonida, qonunchilikni rivojlantirish sohasida sud tajribasiga ma'lum darajada e'tibor berilmoqda.

Respublika Oliy Sudi qarorlarini huquq manbayi sifatida tan olinishi yoki olinmasligi haqida turli fikrlar mavjud. Sho'rolar hokimiyati davrida sud praktikasi masalalari bo'yicha Oliy Sud Plenumi quyi pog'ona sudlariga rahbariy tushuntirishlar (rukovodyashее raz'yasnenie) berish vakolatiga ega edi. Bunday rahbariy tushuntirish majburiy hisoblanardi, sudyalarning qarorni nafaqat qonun (kodeks)ning tegishli moddalari, shuningdek bevosita rahbariy tushuntirishlarga asosan qabul qilardilar. Shuning uchun ham yuridik

¹ Богуславский М.М. Международное частное право. Учебник, перераб. и доп. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2006. – С.55.

adabiyotlarda Oliy Sud Plenumi qarorlarining huquqiy maqomi haqida qat'i bir fikrga kelinmagan edi. Ko'pgina hollarda bunday qarorlar huquq manbayi sifatida baholanardi. 1985-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab huquqiy ishohatlarning amalga oshirilishi tufayli Oliy Sud Plenumining vakolotlariga o'zgartishlar kiritildi, endi u sud praktikasi masalalari bo'yicha rahbariy tushuntirish emas, faqat tushuntirishlar berish huquqi bilan cheklandi. Bunday tushuntirish majburiy emas, unda sud praktikasida qonunni to'g'ri qo'llash haqida gap yuritiladi. Ko'p sud bo'g'inlari qaror va hukmlarni asosiy manba – qonunga (kodeksga) asosan qabul qiladi, shuning bilan birga muayyan ishga nisbatan qonunning tegishli moddasini qo'llashda Oliy Sud Plenumi tomonidan berilgan tushuntirishga amal qiladi. Demak, Oliy Sud Plenumi qarorlari huquq manbayi hisoblanmaydi. Shunday bo'lsa-da, adabiyotlarda huquqiy normani qo'llash bo'yicha Oliy Sud tomonidan berilgan tushuntirishni manba sifatida tan olinishi zarurligi haqida bahslar yo'q emas.

Xalqaro xususiy huquq kollizion huquq bo'lishidan qat'i nazar, o'zining ichki manbalari sifatida chet el huquqi emas, O'zbekiston Respublikasi huquqiy normalaridan tashkil topadi. Shu nuqtayi nazardan O'zbekiston Respublikasi xalqaro xususiy huquqi boshqa ichki davlat huquq sohaları kabi milliy, ya'ni O'zbekiston davlatining huquqi hisoblanadi. Kollizion normaga amal qilgan holda O'zbekiston sudi chet el huquqini qo'llashi mumkin, lekin bunday qo'llash O'zbekistonning ichki davlat huquqiga asosan amalga oshiriladi.

Mavjud chet el elementi bilan murakkablashgan munosabat mohiyati jihatdan kollizion normaga amal qilingan holda faqat ichki davlat huquqi emas, balki chet el huquqi normalarini qo'llashni talab qiladi. O'zbekiston sudi tomonidan chet el huquqining qo'llanishi muayyan anglashilmovchilikka sabab bo'lishi ham mumkin. Masalan, sud qarorni O'zbekiston davlati nomidan qabul qilar ekan, shuning bilan u davlat nomidan xalq irodasini bajaradi, chet el huquqini qo'llashda u kimning irodasini bajaradi, degan savol tug'ilishi mumkin. Bunga javob shundan iborat: birinchidan, sud chet el huquqi normasini O'zbekiston ichki davlat qonuniga asosan qo'llaydi, ikkinchidan, qarorni O'zbekiston davlati nomidan qabul qiladi va shu yo'l bilan o'zga davlatni emas, O'zbekiston davlati nomidan bajaradi. Masalan, Angliya fuqarosi (yoki Angliyada yashagan O'zbekiston fuqarosi) uyda yozilgan vasiyatnoma (домашнее завещание) qoldiradi. Vasiyatnomaning shaklini tanlashda Angliya qonuniga amal qiladi. Ushbu qonun bo'yicha agar bunday vasiyatnoma uni qoldiruvchining o'z qo'li bilan yozilgan bo'lsa va ikki guvoh tomonidan tasdiqlangan bo'lsa, bunday vasiyatnoma haqiqiy deb hisoblanadi. O'zbekiston qonunidan farqli o'laroq, bunda u notarial tartibda va boshqa shaxslar tomonidan tasdiqlanishi shart emas. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1124-moddasiga muvofiq vasiyatnomalar yozma shaklda tuzilib, notarial tasdiqlanishi yoki 1126-moddada nazarda tutilgan shaxslar tomonidan tasdiqlangan bo'lishi kerak.

Xalqaro xususiy huquqning turli bo'limlarida, institutlari yoki alohida sohalarda ichki davlat va shartnomaviy kollizion normalarning hajmi bir xil emas. Fuqarolar ishtirokida vujudga keladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar sohasida (masalan, oila va nikoh, ashyoviy-huquqiy meros yoki zarar yetkazilishidan kelib chiqadigan munosabatlarda) ko'proq ichki kollizion normalar qo'llaniladi, xo'jalik-huquqiy munosabatlar sohasida (iqtisodiy, savdo, fan-texnika sohalarda), aksincha, ko'proq shartnomaviy kollizion normalar uchraydi.

Xalqaro xususiy huquqning manbalari ichida bixillashtirilgan (unifikatsiya qilingan) normalar alohida o'rin egallaydi. Bunday normalar ikki yoki undan ko'p davlatlar tomonidan kelishilgan va qabul qilingan moddiy-huquqiy yoki protsessual-huquqiy xarakterga ega bo'lgan normalardan iborat. Bixillashtirilgan normalarning tabiati haqida turli fikrlar mavjud. Ba'zi olimlarning ta'kidlab o'tishicha, ular xalqaro xususiy huquq normalari hisoblanmaydi, bixillashtirilgan normalar bor joyda kollizion, ya'ni xalqaro xususiy huquqning alohida soha sifatida mavjud bo'lishi uchun asos qolmaydi¹. Boshqa muallifning fikricha, xalqaro xususiy huquq sohasini har tomonlama to'liq o'rganish nuqtayi nazaridan birlashtirilgan normalarni alohida huquq sohasi emas, balki xalqaro xususiy huquq sohasiga taalluqli bo'lgan o'quv fani sifatida qabul qilish kerak². Bizning fikrimizcha, bixillashtirilgan normalar ichki davlat moddiy huquqiy normalaridan farqli o'laroq, ular davlatlararo bitimlarning mahsuli hisoblanadi. Shunday ekan, bixillashtirilgan normalar o'zining xususiyati bilan milliy huquqning shartnomaviy manbayi hisoblanadi. Bixillashtirilgan normalar mazmuni jihatdan kollizion normalardan iborat bo'lishi mumkin. Bunga xalqaro xususiy huquq sohasidagi ko'pgina xalqaro konvensiyalarni misol keltirish mumkin. Bixillashtirilgan normalar davlatlar tomonidan kelishilgan va qabul qilingan normalar sifatida xalqaro xususiy huquq sohasining tarkibiy qismida alohida o'rin egallaydi.

Xalqaro xususiy huquq sohasidagi mintaqaviy bixillashtirilgan normalar ahamiyatiga ega bo'lgan konvensiyalar ichida Bustamante kodeksi alohida o'rin egallaydi. Ushbu kodeks uni tuzgan Kuba yuristi ismi bilan ataladi. 437 moddadan iborat bo'lgan ushbu kodeks xalqaro xususiy huquq masalalari bo'yicha har tomonlama mukammal ishlangan xalqaro shartnoma hisoblanadi. Kodeks 1928-yilda VI Panamerika konferensiyasida qabul qilindi, 15 ta Markaziy va Janubiy Amerika mamlakatlari tomonidan ratifikatsiya qilindi.

Binobarin, xalqaro xususiy huquq manbalarining asosiy xususiyatlari ikkiyoqlama xarakterga ega ekanligi adabiyotlarda ko'pchilik tomonidan tan olinadi. Manbalar tarkibiga bir tomondan xalqaro shartnomalar, xalqaro konvensiyalar va xalqaro odatlar, ikkinchi tomondan esa alohida davlatlarning

¹ Грингольд И.А. О задачах совершенствования правового механизма социалистической экономической интеграции стран членов СЭВ. Правоведение. – 1972. – №1. – С. 19.

² Международное частное право. – Киев, – 1985. – С. 26.

qonun hujjatlari va sud amaliyoti, shuningdek savdo va dengiz sohalarida qo'llanadigan odatlar kiradi. Birinchi holatda munosabatlarni xalqaro huquqiy normalar ishtirokida, ikkinchi holatda esa ichki davlat xalqaro huquqiy normalar ishtirokida tartibga solinishi nazarda tutilmoqda. Manbalarning ikkiyoqlama xarakterga ega bo'lishi bilan xalqaro xususiy huquqni ikki qismga bo'lish mumkin degan xulosaga kelib bo'lmaydi, chunki ikkala holatda xam huquqiy tartibga solishning predmeti bo'lib, chet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik-huquqiy munosabatlar hisoblanadi.

Xalqaro xususiy huquqning manbalari sifatida xalqaro shartnomalar, konvensiyalar bilan O'zbekiston Respublikasining ichki davlat qonun hujjatlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning xususiyatlari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va boshqa qonunlari bilan belgilanadi. Xalqaro huquqning va xalqaro shartnomalarning umumtan olingan tamoyillari va normalari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq O'zbekiston huquq tizimining tarkibiga kiradi. Agar xalqaro shartnomada ichki davlat huquqiga qaraganda boshqacha qoida belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnomada nazarda tutilgan qoida qo'llaniladi. Bunday qoida xalqaro xususiy huquq sohasiga taalluqli boshqa qator qonun hujjatlarida ham nazarda tutiladi. Shu bilan tegishli munosabatlarni tartibga solishda xalqaro shartnomalarning ahamiyati ichki davlat qonun hujjatlariga qaraganda ustun ekanligiga e'tibor qaratiladi.

2.2. Xalqaro xususiy huquqning manbasi sifatida xalqaro shartnomalar

O'zbekiston Respublikasining boshqa davlatlar bilan bo'ladigan munosabatlarida xalqaro xususiy huquqning manbasi sifatida xalqaro shartnomalarning ahamiyati tobora oshib bormoqda. Xalqaro shartnomada oldindan o'z ifodasini topgan normalar davlatlar o'rtasidagi munosabatlarda ichki davlat qonunlariga nisbatan ko'proq qo'llaniladi.

Xalqaro shartnoma deganda O'zbekiston Respublikasining bir yoki bir necha davlat, xalqaro tashkilot yoxud xalqaro huquqning boshqa subyektlari bilan xalqaro munosabatlar sohasidagi huquq va majburiyatlariga doir teng huquqli va ixtiyoriy kelishuvi tushuniladi. Xalqaro shartnomalar: shartnoma, bitim, konvensiya, protokol, memorandum, deklaratsiya, xatlar va notalar almashuvi deb nomlanishi va shunday ko'rinishda tuzilishi, shuningdek boshqacha nomlanishi mumkin. Bunday shartnomalar qoida tariqasida yozma shaklda tuziladi. Davlatning siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy, huquqiy va boshqa sohalardagi faoliyati xalqaro shartnomaning obyekti bo'lishi mumkin.

Xalqaro xususiy huquq xalqaro ommaviy huquqdan farqli o'laroq o'ziga xos, uning mazmunini tashkil qiluvchi yuridik manbalarga ega. Ushbu manbalar ichki davlat qonun hujjatlaridan va dunyo miqyosidagi asosiy

ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va boshqa davlatlar o'rtasidagi hamkorlikni yo'naltirishga qaratilgan xalqaro huquqiy hujjatlardan tashkil topadi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi xalqaro ommaviy huquq va xalqaro xususiy huquqning ham asosiy huquqiy manbayi hisoblanadi. Shuning bilan birga, xalqaro ommaviy huquq va xalqaro xususiy huquq normalari sohasining majmuidan tashkil topgan va deyarli ko'proq xalqaro xususiy huquq normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlarga taalluqli respublikaning maxsus qonun hujjatlari mavjud. Ular qatoriga 2000-yil "O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy faoliyati to'g'risida"gi va 1995-yil "O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risida"gi¹ qonunlar kiradi.

"O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risida"gi Qonunining 7-moddasining 2-qismiga muvofiq xalqaro shartnomalar quyidagi tartibda tuziladi:

- O'zbekiston Respublikasi nomidan – davlatlararo shartnomalar.
- O'zbekiston Respublikasi hukumati nomidan – hukumatlararo shartnomalar.
- O'zbekiston Respublikasi vazirliklari va idoralari nomidan – idoralararo shartnomalar.

Mazkur shartnomalarga asosan xalqaro ommaviy huquq, shuningdek xalqaro xususiy huquq normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlar vujudga kelishi mumkin.

Xalqaro shartnomalar xalqaro huquqning umume'tirof etilgan tamoyillari va normalari yuqorida aytilganidek, O'zbekiston Respublikasi huquq tizimining tarkibiy qismiga kiradi. Lekin bundan xalqaro xususiy huquq manbayini tashkil qiluvchi xalqaro shartnomalar, jumladan, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari O'zbekiston Respublikasi uchun majburiy va uning erkidan, xohishidan qat'i nazar, o'z holicha mustaqil ravishda amalda, ya'ni harakatda bo'ladi degan xulosaga kelish mumkin emas. Xalqaro shartnomalarni tuzishda, mazmunini belgilashda va bajarishda mustaqil davlat – O'zbekiston Respublikasining erki o'z ifodasini topadi.

O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari xalqaro huquqning umume'tirof etilgan tamoyillari va normalariga, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risidagi qonunga hamda shartnomaning o'z qoidalariga muvofiq tuziladi, bajariladi, to'xtatiladi, to'xtatib turiladi va denonsatsiya qilinadi. O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasini bajarish maqsadida O'zbekiston Respublikasi qonunini, Oliy Majlis qarorini qabul qilish, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonini yoki O'zbekiston Respublikasi hukumatining qarorini, farmoyishini chiqarish lozim bo'lgan hollarda

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi. – 2000. – № 5-6. 148-modda.

manfaatdor vazirliklar va idoralar Adliya vazirligi va Tashqi ishlar vazirligi bilan kelishilgan holda shunday aktni qabul qilish to'g'risida belgilangan tartibda taklif kiritadilar.

Mustaqillikka erishgan O'zbekiston o'zining birinchi kunlaridan e'tiboran xalqaro shartnomalar tuzish huquqiy asoslarini shakllantira boshladi. Bunday e'tibor birinchi galda xalqaro iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishga qaratildi. Masalan, 1991-yil 14-iyundagi "O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida"gi va 1991-yil 14-iyundagi "O'zbekiston Respublikasida chet el investitsiyalari to'g'risida"gi qonunlari bunga yaqqol dalildir. Birinchi qonunda asosan tashqi iqtisodiy faoliyatning asosiy qoidalari va bu faoliyatni amalga oshirishning tartibi belgilandi. Ikkinchi qonunda chet el investitsiyalarini rivojlantirishni amalga oshirishning huquqiy va tashkiliy masalalari belgilab berildi. Ushbu qonunlar va boshqa muhim qonun hujjatlari O'zbekistonning boshqa davlatlar bilan iqtisodiy munosabatlar sohasida xalqaro shartnomalar tuzishi uchun huquqiy asos bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasi Ukraina, Fransiya, Gruziya, Saudiya Arabistoni, Turkiya Jumhuriyati, Rossiya Federatsiyasi, Slovakiya Respublikasi, Latviya Respublikasi, Litva Respublikasi, Turkmaniston, Qirg'iziston Respublikasi, Qozog'iston Respublikasi, Chexiya Respublikasi va boshqa ko'p davlatlar bilan do'stlik, hamkorlik va huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risida shartnomalar tuzdi. 1993-yil 22-yanvarda Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) oilaviy va jinoyat ishlari bo'yicha huquqiy yordam va fuqarolik, huquqiy munosabatlar to'g'risida konvensiya qabul qildi. Ushbu konvensiyani O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi 1993-yil 6-mayda ratifikatsiya qildi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan qarori bilan Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi tarkibiga kirgan davlatlarning raxbarlari 1992-yil oktabrda Bishkek shahrida imzolagan deportatsiya qilingan shaxslar, kam sonli millatlar va xalqlarning huquqlarini tiklash bilan bog'liq masalalarga doir bitim ratifikatsiya qilindi. Ushbu bitim bilan bog'liq ravishda shuni ta'kidlab o'tish o'rinliki, O'zbekiston Konstitutsiyasining 18-moddasiga muvofiq O'zbekistonda yashovchi barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, shaxsi va ijtimoiy mavqeyidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar.

Xalqaro shartnomalarni tuzishdan asosiy maqsad bir davlat fuqarosining ikkinchi davlat hududida mulkiy va shaxsiy huquqlari tan olinishini va muhofaza qilinishini ta'minlashdan iborat. Shartnomalar tuzishda har bir davlatning teng huquqligi va mustaqilligini hurmat qilish tamoyiliga amal qilinadi. Shartnomalarda adliya idoralari o'rtasidagi hamkorlik, davlatlarning fuqarolari va yuridik shaxslarining huquqlarini himoya qilish, sud organlarining vakolatlarini va huquqni tatbiq qilishni belgilash, chet el fuqarolarining protsessual huquqlarini belgilash, huquqiy yordam berish haqidagi topshiriqni bajarish, fuqarolik va oilaviy ishlar bo'yicha qabul qilingan qarorlarni tan olish

va ijro etishni ta'minlash, hujjatlarni qabul qilish va jo'natish, jinoyatchini topshirish va jinoiy ishlar bo'yicha kerak bo'lgan boshqa huquqiy yordam ko'rsatish kabi masalalar bo'yicha vujudga keladigan munosabatlar tartibga solinadi.

Ikki tomonlama xalqaro shartnomalar bilan bir qatorda O'zbekiston xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan ko'ptomonlama shartnomalar, konvensiyalarga qo'shildi va ularni ratifikatsiya qildi.

2.3. Xalqaro shartnomalarning alohida turlari

Xalqaro iqtisodiy shartnomalar

Iqtisodiy masalalarni hal qilishga bag'ishlangan xalqaro shartnomalar alohida ahamiyatga ega. Shuni hisobga olgan holda O'zbekiston tomonidan MDHga a'zo bo'lgan boshqa davlatlar bilan ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnomalar tuzildi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi tomonidan 1994-yil 6-mayda Ashxobod shahrida 1993-yil 23-dekabrda imzolangan "Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo bo'lgan davlatlar korxonalari va tarmoqlarining ishlab chiqarish kooperatsiyasini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash umumiy shart-sharoitlari va tartibi to'g'risida"gi Bitim ratifikatsiya qilindi. 1993-yil 24-dekabrda Ashxobod shahrida imzolangan Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo bo'lgan davlatlar hududida aholini ishlab chiqarilayotgan dori-darmon vositalari, vaksina va boshqa immunobiologik dorilar, tibbiy buyumlar va tibbiy texnika bilan ta'minlash to'g'risidagi Bitim O'zbekiston Respublikasi tomonidan 1994-yil 6-mayda ratifikatsiya qilindi. 1994-yil 10-yanvarda Toshkent shahrida va 1994-yil 16-yanvarda Bishkek shahrida imzolangan Qozog'iston Respublikasi, Qirg'iziston Respublikasi va O'zbekiston Respublikasi o'rtasida yagona iqtisodiy makon tashkil etish to'g'risidagi shartnoma 1994-yil 6-mayda O'zbekiston Respublikasi tomonidan ratifikatsiya qilindi. 1999-yil 16-dekabrda Nyu-Yorkda qabul qilingan iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro Paktga O'zbekiston Respublikasi 1995-yilda qo'shildi va ushbu yil 28-dekabrda kuchga kiritildi. 1976-yil 13-iyunda Rimda qabul qilingan "Qishloq xo'jaligini rivojlantirish xalqaro fondi tashkil qilish to'g'risida"gi kelishuvga qo'shilish haqida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2010-yil 13-martda qaror qabul qildi; 2012-yil 2-oktabrda Ashxobodda imzolangan 2013–2017 yillarda O'zbekiston Respublikasi va Turkmaniston Respublikasi o'rtasida iqtisodiy hamkorlik to'g'risidagi shartnoma O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 3-dekabrda qarori bilan tasdiqlandi; 1994-yil 2-martda Moskva shahrida imzolangan "Daromadlar va mulkka ikkiyoqlama soliq solmaslik to'g'risida"gi O'zbekiston hukumati bilan Rossiya Federatsiyasi Hukumati o'rtasidagi Bitim 1994-yil 6-mayda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan ratifikatsiya qilindi. Ushbu bitim va shartnomalar xalqaro xususiy huquq nuqtayi nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro oldi-sotdi shartnomalari

Xalqaro xususiy huquqning manbalari ichida savdo shartnomalari alohida o'rin egallaydi. Ushbu shartnomalarda O'zbekiston uchun boshqa davlatlar bilan savdo shartnomalarini tuzishda foydalanish uchun zarur bo'lgan umumiy qoidalar nazarda tutiladi. Ushbu shartnomalar bilan yuridik va jismoniy shaxslarning huquq layoqati belgilanadi, savdo arbitrajiga taalluqli masalalar bo'yicha qoidalar nazarda tutiladi. 1994-yil 15-aprelda Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi tomonidan "Erkin savdo zonalarini tashkil qilish to'g'risida"gi Bitim va uning Protokoli (1994-yil 2-aprel) ma'qullandi. MDH tashkil qilingandan buyon uning ishtirokchilari tomonidan bir qancha shartnomalar, bitimlar tuzildi, ular savdo va iqtisodiyot sohasida hamkorlik o'rnatish, davlat chegaralari va dengiz iqtisodiy zonalarini muhofaza qilish va boshqa iqtisodiy masalalarga bag'ishlanadi.

Xalqaro savdo masalalariga oid alohida konvensiyalar qatoriga birinchi galda ko'char moddiy ashyolarning xalqaro oldi-sotdisiga nisbatan qo'llanadigan huquq to'g'risidagi 1995-yildagi Gaaga konvensiyasi; Xalqaro tovarlar savdosida mulk huquqining o'tishiga nisbatan qo'llanadigan huquq to'g'risidagi 1958-yil Gaaga konvensiyasi va Xalqaro oldi-sotdiga nisbatan qo'llanadigan huquq to'g'risidagi 1986-yil Gaaga Konvensiyasi va boshqalar kiradi. Bir xil mazmundagi kollizion xarakterga ega bo'lgan normalardan tashkil topgan ushbu konvensiyalardan farqli o'laroq, 1964-yilda Gaagada tovarlarni xalqaro oldi-sotdisi to'g'risida bir xil mazmunga ega bo'lgan qonun qabul qilish haqida konvensiya tuzilgan edi. Ushbu konvensiya amalda keng ko'lamda qo'llanilmadi va uning o'ringa 1980-yili Venada qabul qilingan tovarlar Xalqaro oldi-sotdisi shartnomalari to'g'risidagi Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning Konvensiyasi imzolandi, unga O'zbekiston 1996-yil qo'shildi va u 1997-yil 1-dekabrda amalga kiritildi. 1974-yilda Nyu-Yorkda tovarlarning xalqaro oldi-sotdisi bo'yicha da'vo muddati to'g'risida Konvensiya tuzildi va unga nisbatan 1980-yilda qo'shimcha protokol qabul qilindi. O'zbekiston ushbu Konvensiyani 1996-yil 30-avgustda ratifikatsiya qildi. Ushbu protokolga asosan 1974-yildagi Konvensiyaning ayrim qoidalari tovarlarni xalqaro oldi-sotdisi shartnomalari to'g'risidagi BMT Konvensiyasi bilan muvofiqlashtirildi. 1983-yilda Jenevada bo'lib o'tgan konferensiyada tovarlarni xalqaro oldi-sotdisini boshqarish bo'yicha vakolatxona tashkil qilish haqida konvensiya tuzildi, 1988-yili esa Ottavada xalqaro moliyaviy lizing to'g'risida konvensiya tuzildi. O'zbekiston uni 2000-yil 26-mayda ratifikatsiya qildi.

Xorijiy mamlakatlar bilan savdo-iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish maqsadida 2004-yil 3-dekabrda tashkil qilingan nodavlat-notijorat O'zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi¹ zimmasiga tadbirkorlarga chet ellik

¹ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2005. – №1. – B. 20.

sheriklar bilan munosabatlar va aloqalarni kengaytirishda, eksport mahsulotini tashqi bozorga olib chiqishda, shuningdek raqobatbardosh tayyor mahsulot chiqarishni ta'minlovchi yangi ishlab chiqarishlar barpo etish hamda mavjud ishlab chiqarishni texnika jihatdan qayta jihozlash uchun to'g'ridan-to'g'ri chet el investitsiyalarini jalb etishda ko'maklashish vazifalari yuklatilgan.

Mamlakatimiz va xorijiy tadbirkorlar o'rtasida barqaror iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish, eksport salohiyatini oshirish, respublikaga investitsiyalar va zamonaviy texnologiyalarni jalb etish maqsadida O'zbekiston Respublikasining Prezidenti tomonidan 2005-yil 7-iyunda "O'zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasining xorijiy mamlakatlardagi vakolatxonalarini tashkil etish to'g'risida"gi Farmoni qabul qilindi¹.

Mazkur Farmonga muvofiq, xorijiy mamlakatlarda, birinchi navbatda Koreya Respublikasi, Xitoy Xalq Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Germaniya Federativ Respublikasi va boshqa davlatlarda savdo-sanoat palatasi vakolatlarini, jumladan, savdo-investitsiya uylari tashkil etildi.

Savdo-sanoyat palatasiga savdo-investitsiya uylari orqali quyidagi vazifalarni amalga oshirish tavsiya etiladi:

- mamlakatimizning eksportga yo'naltirilgan mahsulotlarini xorijiy bozorlarga chiqarish;

- O'zbekistonning investitsiya imkoniyatlarini rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratish;

- tegishli chet davlatlarda Savdo-sanoat palatasi va uning a'zolari manfaatlarini ifoda etish kabi vazifalar.

Savdo-sanoat palatasi to'g'ridan to'g'ri xalqaro muloqotlar olib borish, hamkorlik to'g'risida tegishli bitim va shartnomalar tuzish huquqiga ega.

Chet el investitsiyalariga oid shartnomalar

Chet el investitsiyasiga oid shartnomalar xalqaro xususiy huquqning manbalaridan hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasini iqtisodiyotining rivojlanishida va uning jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilishida muhim moddiy manba hisoblanadi. Bunday investitsiyalar chet elning moliyaviy, moddiy, intellektual va boshqa resurslarini, zamonaviy xorijiy texnologiyalarni hamda boshqa tajribalarni jalb etish, ulardan samarali foydalanishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining dastlabki yillaridan boshlab chet el investitsiyalarini jalb etish masalasiga alohida e'tibor qaratdi. Bunga 1991-yil 14-iyunda "O'zbekiston Respublikasida chet el investitsiyalari to'g'risida"gi² Qonun qabul qilinganini misol qilib olish mumkin. Chet el investorlarini faoliyatini kafolatlash maqsadida mazkur Qonunga tegishli o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritib yanada takomillashtirildi. Faqat 1998-yilning o'zida chet el investitsiyalariga bag'ishlangan ikkita qonun qabul

¹ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2005. – №23-24. – B. 4-5.

² O'zbekiston Respublikasi: qonun va farmonlar. – T.: O'zbekiston, – 1992. – B. 151.

qilindi. Ulardan birinchisi “Chet el investitsiyalari to‘g‘risida”gi¹, ikkinchisi “Chet el investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to‘g‘risida”gi masalalarga bag‘ishlandi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 11-apreldagi “To‘g‘idan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmonini amalga oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2005-yil 2-avgustda qabul qilingan qarori bilan “Chet el investorlar huquqlarining kafolati va ularni himoya qilish choralari to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasini qonunini qo‘llash tartibi to‘g‘risida” nizom qabul qildi.

Chet ellik investorlar xorijiy davlat, ularning organlari, xalqaro tashkilotlar, chet davlatlarning jismoniy va yuridik shaxslari, fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar va O‘zbekiston Respublikasining chet eldagi fuqarolardan iborat bo‘lishi mumkin. Chet ellik investor hamda O‘zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi tomonidan imzolangan investitsiya shartnomasi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga uni tasdiqlash to‘g‘risida hukumat qarorini qabul qilish uchun kiritiladi. Investitsiya shartnomasi uni tasdiqlash to‘g‘risida qaror qabul qilingan sanadan boshlab kuchga kiradi.

Yuqorida nomalari keltirilgan qonunlar milliy, ya‘ni ichki davlat ahamiyatiga ega qonunlardan iborat bo‘lsada, ularda nazarda tutilgan shartnomalar makoni jihatdan xalqaro ahamiyatga ega bo‘lishi bilan birga xalqaro xususiy huquq manbaini tashkil qiladi. Mazkur ichki davlat qonunlari mazmuni jihatdan chet el investitsiyalari to‘g‘risidagi quyidagi xalqaro konvensiyalarda nazarda tutilgan qoidalarga mos keladi. Masalan, “Davlatlar va xorijiy shaxslar o‘rtasidagi investitsiyaga oid nizolarni hal etish tartibi to‘g‘risida”gi konvensiya birinchi marta Vashingtonda 1965-yil 18-martda tuzilgan bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasi unga 1993-yil 7-mayda qo‘shildi va uni 1994-yil 6-mayda ratifikatsiya qildi. 1985-yil 11-oktabrda Seulda Investitsiyalar kafolati bo‘yicha ko‘p tomonlama agentlik ta‘sis etish to‘g‘risidagi konvensiya tuzildi, u O‘zbekistonda ratifikatsiya qilindi va 1992-yil 21-sentabrdan kuchga kiritildi. Investitsiyani rag‘batlantirish va himoya qilish to‘g‘risida bir tomondan O‘zbekiston Respublikasi, ikkinchi tomondan Belgiya-Lyuksemburg Iqtisodiy Ittifoqi o‘rtasida kelishuv O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1998-yil 25-dekabrda qabul qilingan qarori bilan ratifikatsiya qilinadi. Investitsiyani erkinlashtirish, taqdiridash va himoya qilish to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi va Yaponiya o‘rtasidagi kelishuv O‘zbekiston Respublikasining 2009-yil 6-aprelda qabul qilingan qonuni bilan ratifikatsiya qilindi.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi. – 1998. – № 5-6, 91-modda.

Xalqaro investitsiya shartnomasini ahamiyatini ifodalovchi xususiyatlari shundan iboratki, O'zbekiston hukumati shartnomaga asoslangan majburiyatlarning bajarilishiga kafolat beruvchi (kafil) sifatida chet ellik investorlar oldida javob berishni o'z zimmasiga oladi.

Madaniy va tabiiy merosni muhofaza qilishga oid konvensiyalar

Xalqaro xususiy huquq normalari bilan madaniy merosga bo'lgan huquqlar ham himoya qilinadi, bu haqida O'zbekiston tegishli konvensiyalarni ratifikatsiya qilishda qatnashdi. Masalan; 1995-yil 22-dekabrda Oliy Majlisning qarori bilan 1970-yilda Parijda imzolangan "Madaniy boyliklarni noqonuniy ravishda olib ketish, olib kelish va ularga bo'lgan egalik huquqini boshqaga berishni man etish va oldini olishga va taqiqlashga qaratilgan choralar to'g'risida"gi konvensiya ratifikatsiya qilindi; 1972-yilda Parijda imzolangan "Umumjahon madaniy va tabiiy merosni muhofaza qilish to'g'risida"gi konvensiya 1995-yil 22-dekabrda ratifikatsiya qilindi. Xalqaro xususiy huquq normalari bilan madaniy va tabiiy meros bilan bir qatorda nomoddiy madaniy merosni ham muhofaza qilish bo'yicha 2003-yil 17-oktabrda Parijda xalqaro konvensiya tuzilgan. Ushbu konvensiya O'zbekiston Respublikasi tomonidan 2007-yil 12-dekabrda ratifikatsiya qilindi va 2008-yil 29-apreldan kuchga kiritildi.

Tarixiy merosimizga bo'lgan munosabat Konstitutsiyamizda o'z ifodasini topdi, uning 49-moddasiga muvofiq fuqarolar O'zbekiston xalqining tarixiy, ma'naviy va madaniy merosini avaylab-asrashga majburdirlar. Madaniy yodgorliklar davlat muhofazasidir.

Nazarda tutilgan madaniy boyliklarni xalqaro miqyosda himoya qilishga qaratilgan qoidalar O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 163-moddasi 6-qismida quyidagi tahrirda o'z aksini topdi: "Mamlakat mustaqilligi e'lon qilinishidan oldin uning chegaralaridan tashqariga olib chiqib ketilgan tarixiy, madaniy va ilmiy-badiiy qiymatga ega bo'lgan mol-mulknii hamda boshqa qimmatbaho obyektlarni qaytarib berish haqidagi talablarga nisbatan da'vo muddati joriy qilinmaydi".

Demokratik davlat sharoitida erkin fikrlash huquqiga erishgan O'zbekiston xalqining tarixiy, madaniy merosga bo'lgan munosabati keskin o'zgardi, unga biryozlama baho berish illatlaridan ozod bo'ldi. Eng quvonchli tomonlari shundan iboratki, o'zbek xalqining milliy marosimlari va boy madaniy zaxiralaridan erkin foydalanish uchun imkoniyatlar vujudga keldi. Al-Farobiy, Al-Xorazmiy, Al-Farg'oniy, Ibn Sino, Beruniy, Mirzo Ulug'bek kabi dunyoga mashhur buyuk arboblarnimizdan tabiiy va ijtimoiy fanlar sohalaridan bizga o'tgan meroslaridan unumli foydalanamiz. Muqaddas kitoblar "Avesto" va Qur'oni karim chop etildi. "Temur tuzuklari", "Boburnoma" hozirgi kunda badiiy hayotimizga kirib keldi. Xoja Ahmad Yassaviy, So'fi Olloyor ijodiga munosabat ijobiy tarzda o'zgardi. Cho'lpon, Fitrat, Abdulla Qodiriy yaratgan asarlar madaniy meros sifatida xalqqa qaytarildi va qonun bilan muhofaza qilinadi.

Mamlakatimiz fuqarolari vatanimizning mustaqillik yillarida o'z ajdodlari o'tmishidan, ularning dunyo sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasini o'rganib, ular bilan nafaqat faxrlanish, shuningdek ma'naviyat-madaniyat sohasida ulardan o'tgan boy merosdan foydalanib, o'z vatani – O'zbekistonning ravnaqi uchun harakat qilmoqdalar.

Xalqaro ko'lamda yuk va yo'lovchi tashishga oid konvensiyalar

Transport vositalari orqali xalqaro yuk va yo'lovchilar tashish to'g'risida tuzilgan shartnomalar va qabul qilingan konvensiyalar xalqaro xususiy huquq manbalari safida alohida o'rin egallaydi.

O'zbekiston Oliy Majlisi havo yo'llari bilan yuk tashishga oid ayrim qoidalarini bixillashtirish uchun 1929-yil 12-oktabrda Varshavada imzolangan va 1955-yil 28-sentabrda Gaagada unga xalqaro havo tashkilotlariga doir kiritilgan aniqliklar haqida imzolangan Konvensiyaga qo'shilish haqidagi 1995 yil 6 mayda qaror qabul qildi. Varshavada imzolangan va Gaagada tuzilgan protokol bilan o'zgartirilgan havo orqali xalqaro tashishning ayrim qoidalarini bixillashtirishga doir konvensiyalarga o'zgartirishlar to'g'risida 1975-yil 25-sentabrda Monreal Protokoliga O'zbekiston 1996-yil 27-dekabrda qo'shildi. 1956-yil 19-mayda Jenevada yuklarni xalqaro yo'llarda tashish shartnomasi to'g'risidagi konvensiya tuzilib, O'zbekiston unga 1995-yil 31-avgustda qo'shilgan edi, 1978-yil 5-iyulda Jenevada qabul qilingan Bayonnomaga asosan ushbu konvensiyaga ma'lum aniqliklar kiritildi. O'zbekiston qabul qilingan Bayonnomaga 1996-yil 27-noyabrda qo'shildi. Temiryo'l masalalarini tartibga solish Bern xalqaro konvensiyalari orqali amalga oshiriladi. Yuklar, yo'lovchilar va bagajlarni temiryo'l orqali tashishga oid Bern konvensiyalaridagi qoidalar 1980-yil umumlashtirilib, yangi tahrirda yagona kelishuv qabul qilindi va 1985-yil 1-maydan amalga kiritildi. Avtomobil transportida xalqaro miqyosda yuklar tashish masalalari 1956-yildagi yuklarni xalqaro avtomobil transportida tashish to'g'risida tashish to'g'risidagi Jeneva konvensiyasi bilan tartibga solinadi. Ushbu konvensiya bilan xalqaro foydalaniladigan, yukni yo'l orqali tashuvchi vositalarga soliq solish ham nazarda tutiladi. Ushbu konvensiyaga O'zbekiston 1998-yil 29-avgustda qo'shiladi. 1970-yil 1-oktabrda Tez buziladigan oziq-ovqat mahsulotlarini xalqaro tashishlar to'g'risidagi hamda ushbu tashishlar uchun mo'ljallangan maxsus transport vositalari haqidagi Jenevada tuzilgan bitimiga O'zbekiston 1998-yil 25-dekabrda qo'shildi. 1975-yil 14-noyabrda Jenevada tuzilgan yuklarni xalqaro yo'llarda tashish daftarchasini qo'llagan holga yuklarni xalqaro tashish to'g'risidagi Bojxona konvensiyasiga O'zbekiston 1995-yil 31-avgustda qo'shildi. Xalqaro yuklarni turli transport vositalarida tashish to'g'risida 1980-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Konvensiyasi qabul qilindi. Transport vositalari yordamida yuk va yo'lovchilarni tashish turli davlatlar hududi orqali amalga oshirilishi mumkin. Shu masala hisobga olingan holda O'zbekiston 1995-yil 22-dekabrda qit'a ichkarisidagi davlatlarning tranzit savdosi to'g'risidagi konvensiyaga qo'shildi.

Oilaviy munosabatlarga oid konvensiyalar

Xalqaro xususiy huquq manbai sifatida Gaaga konvensiyalaridan 11 turkumi oila huquqiga taalluqli. Bular jumlasiga: “Nikohni e’tirof etish va uni haqiqiy emas deb topish to’g’risida”gi 1978-yilgi konvensiya; “Er-xotinning mol-mulkiga nisbatan qo’llanadigan huquq to’g’risida”gi 1978-yilgi konvensiya; “Nikoh bekor qilinganligini tan olish va er-xotinni sud tartibida ajratish to’g’risida”gi 1970 yilgi konvensiya; “Bolalarga beriladigan aliment majburiyatlari bo’yicha qo’llanadigan huquq to’g’risida”gi 1956-yilgi konvensiya; “Bolalarga beriladigan aliment majburiyatlari haqida qabul qilingan qarorlarni tan olish va ijro etish to’g’risida”gi 1958-yilgi konvensiya; “Bolalarni himoya qilish va chet elga farzandlikka berish masalasida hamkorlik to’g’risida”gi 1993-yildagi Gaaga konvensiyasi va shunga o’xshash boshqa xalqaro konvensiyalar kiradi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ustavida e’lon qilingan tamoyillarga muvofiq jamiyat barcha a’zolarining qadr-qimmatini, teng va daxlsiz huquqlarini e’tirof etish inson erkinliklarini ta’minlashning asosi ekanligini e’tiborga olib, shuningdek bolalar alohida g’amxo’rlik va himoya huquqiga ega ekanligini tan olgan holda O’zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi O’zbekiston Konstitutsiyasining 64-moddasiga amal qilingan holda 1992-yil 9-dekabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 44-sessiyasida 1989-yil 20-noyabrda qabul qilingan “Bola huquqlari to’g’risida”gi konvensiyaga qo’shildi. Ushbu konvensiyaga asosan, bola huquqi va uning manfaatlarini uning qaysi davlat fuqaroligiga mansub bo’lishidan va qaysi davlat hududida istiqomat qilishidan qat’i nazar, bab-baravar himoya qilinadi va tegishli kafolatlar bilan ta’minlanadi.

O’zbekiston Onalikni muhofaza qilish haqidagi 1919-yil Jenevada qabul qilingan va 1952-yil qaytadan ko’rib chiqilgan 103-sonli konvensiyaga 1995-yil 6-mayda qo’shildi. O’zbekistonda 2001-yilning “Onalar va bolalar yili” deb e’lon qilinishi va shu tufayli O’zbekiston hukumati tomonidan tegishli chora-tadbirlarning amalga oshirilishi uchun dasturlar qabul qilinishi Jeneva konvensiyasida ko’zda tutilgan vazifalarning amaliy ifodasidir. Onalar va bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilish masalalari O’zbekiston Respublikasining Oila kodeksida har tomonlama mukammal yechimini topgan. Kodeksning “Chet el fuqarolari va fuqaroligi bo’lmagan shaxslar ishtirokidagi oilaviy munosabatlarni tartibga solish” to’g’risidagi VIII bo’limi xalqaro xususiy huquq sohasi uchun bevosita manba deb hisoblanishi mumkin.

Intellektual mulk to’g’risidagi konvensiyalar

Intellektual mulk masalalariga bag’ishlangan xalqaro shartnomalar alohida guruhni tashkil qiladi. O’zbekiston mustaqil davlat sifatida intellektual mulk sohasidagi bir necha xalqaro jamiyatlarga, ittifoqlarga a’zo bo’ldi, konvensiyalarni ratifikatsiya qildi, bitimlarga qo’shildi, shartnomalar tuzdi. O’zbekiston Butunjahon intellektual mulk tashkilotini ta’sis etuvchi

1967-yildagi Stokgolm Konvensiyaning ishtirokchisi, Sanoat mulkini muhofaza qilish bo'yicha 1883-yildagi Parij konvensiyasining qatnashchisi, Patent kooperatsiyasi to'g'risidagi 1970-yildagi Vashington shartnomasining ishtirokchisi, Tovar belgilarini xalqaro ro'yxatdan o'tkazish to'g'risidagi 1891-yil (1976) Madrid kelishuvining, Mahsulot ishlab chiqarilgan joyning nomini himoya qilish to'g'risidagi Lissabon kengashining, Sanoat namunalari deponent qilish bo'yicha Gaaga kelishuvining va shunga o'xshash qator xalqaro shartnoma va konvensiyalarning ishtirokchisidir.

Ko'pchilik konvensiyalar sanoat mulki namunalari va ularni muhofaza qilish masalalariga bag'ishlangan. Masalan, 1883-yilda Parij konvensiyasi 1911-yildan boshlab qayta ko'rib chiqilgan va unga quyidagi: Vashington (1911), Gaaga (1925), London (1934), Lissabon (1958), Stokgolm (1985), Parij (1979) konvensiyalari bilan o'zgartirishlar kiritilgan.

1968-yil 8-oktabrdagi Sanoat namunalari xalqaro tasnifini ta'sis etish to'g'risidagi Lokarno konvensiyasiga O'zbekiston 2006-yil 14-martda qo'shildi. Sanoat mulki bo'yicha patentlar to'g'risidagi konvensiyalarning soni ham kam emas. Shu bilan birga, 2000-yil 1-iyunda Jenevada patent huquqi to'g'risida alohida shartnoma tuzildi, O'zbekiston unga 2006-yil 15-martda qo'shildi.

1962-yil Librevilda sanoat mulki bo'yicha Afrika-Malachasiy boshqarmasi tashkil qilish bo'yicha bitim imzolandi. Bitimda ixtirolarni, tovar belgilarini va sanoat mulklarini ro'yxatdan o'tkazish uchun yagona normalarni joriy qilish nazarda tutildi. Ushbu kelishuv qaytadan ko'rib chiqildi va unga 1977-yilda qo'shimchalar kiritildi. Shunga o'xshash bitimlar 1978-yil boshqa Afrika davlatlari o'rtasida ham tuzildi. Huquqiy yordam va isbotlovchi dalillar bo'yicha ikki tomonlama bitimlar tuzish uchun Afro-Osiyo huquqiy maslahat qo'mitasi bitimning Namunaviy nusxasini qabul qildi.

1993-yil may oyida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Intellektual mulkning Butunjahon tashkiloti (VOIS)ni tashkil qilish bo'yicha Parij konvensiyasiga va patent kooperatsiyasi (RST) to'g'risidagi deklaratsiyaga imzo chekdi. 1993-yil 18-avgustda VOIS O'zbekiston Respublikasining ushbu konvensiyalarga qo'shilganligini ma'lum qildi. O'zbekiston Respublikasi savdo markalarini ro'yxatdan o'tkazish to'g'risidagi Madrid kelishuvining ham a'zosi hisoblanadi.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH)ga kirgan davlatlar hududida intellektual mulk sohasida ro'y berishi mumkin bo'lgan huquqbuzarlikning oldini olish maqsadida O'zbekiston maxsus bitimga qo'shildi va sanoat mulkini himoya qilish bo'yicha quyidagi davlatlar: Rossiya Federatsiyasi (1995-y. 27-iyun), Gruziya (1996-y. 28-may), Qirg'iziston Respublikasi (1996-y. 24-dekabr), Qozog'iston Respublikasi (1997-y. 2-iyun), Ozarbayjon Respublikasi (1997-y. 18-iyun), shuningdek intellektual mulkni muhofaza qilish sohasida, Ukraina (1998-y. 19-fevral) va Turkiya (1998-y. 13-aprel) bilan ikki tomonlama shartnomalar tuzdi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida (FKning 1177-moddasi), "Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida"gi Qonunda (42-moddada), "Tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomi to'g'risida"gi Qonunda (35-modda), "Elektron hisoblash mashinalari va ma'lumotlar to'plamini huquqiy himoya qilish to'g'risida"gi Qonunda (9-modda), "Seleksiya yutuqlari to'g'risida"gi Qonunda (2-modda) milliy tartib to'g'risidagi maxsus qoidalar nazarda tutiladi.

2.4. Xalqaro shartnomalar yuzasidan nizolarning sudga taalluqligi va o'zaro huquqiy yordam

Xalqaro shartnomalar yuzasidan vujudga kelgan nizolarning sudga taalluqliligi, sud qarorlarining bajarilishi bo'yicha xalqaro bitimlar va konvensiyalar mavjud. Bunga Yevropa ittifoqiga a'zo bo'lgan davlatlarning nizolarning sudga taalluqligi va sud qarorlarini ijro etish bo'yicha 1968 va 1979-yilda yangi tahrirda qabul qilingan Bryussel konvensiyasini misol keltirish mumkin. Yevropa erkin savdo assotsiatsiyasiga kirgan Yevropa davlatlari 1980-yilda Lugano shahrida fuqarolik va savdo masalalari bo'yicha ishlarning sudga taalluqligi va sud qarorlarini ijro etish to'g'risida shartnoma tuzdilar. 1954-yil 1-martda Gaagada Fuqarolik protsessi masalalariga doir konvensiya imzolandi. O'zbekiston ushbu konvensiyaga 1995-yil 22-dekabrda qo'shildi. 1958-yil 10-iyunda Nyu-Yorkda Chet el mamlakatlari arbitraj qarorlarini e'tirof etish va ijro etish to'g'risidagi Konvensiya imzolandi. O'zbekiston ushbu konvensiyaga 1995-yil 22-dekabrda qo'shildi.

Davlatlar fuqarolik, oilaviy, xo'jalik va jinoiy ishlar bo'yicha, bunday ishlar sud tartibida ko'rilishi mumkin bo'lishidan qat'i nazar, ularni o'zaro huquqiy yordam ko'rsatish yo'li bilan ham ko'rib chiqishlari va tartibga solishlari mumkin. Buning uchun ular o'zaro kelishgan holda shartnomalar tuzadilar va konvensiyalar qabul qilinadi. Masalan, 1993-yil 22-yanvarda Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) oilaviy va jinoyat ishlari bo'yicha huquqiy yordam va fuqarolik huquqiy munosabatlar to'g'risida konvensiya qabul qilindi. Ushbu Konvensiyani O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi 1993-yil 6-mayda ratifikatsiya qildi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1994-yil 23-seniyabrda qabul qilingan qarori bilan fuqarolik, savdo va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi va Turkiya Respublikasi o'rtasidagi shartnoma ratifikatsiya qilindi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan qarori bilan fuqarolik, oilaviy, mehnat va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasi va Latviya Respublikasi o'rtasida shartnoma ratifikatsiya qilindi. Shunga o'xshash shartnomalar Xitoy Xalq Respublikasi, Ukraina, Gruziya, Qirg'iziston va boshqa davlatlar bilan ratifikatsiya qilindi.

Xalqaro nizolarni ko'rish bo'yicha sud faoliyatiga taalluqli bitimlar, konvensiyalar va davlatlar tomonidan huquqiy yordam berish, huquqiy munosabatlar o'rnatish to'g'risida ratifikatsiya qilingan shartnomalar bo'yicha kelishilgan va tan olingan tartib-qoidalar (shartlar) ishlab chiqiladi. Chunki ular shartnomani ratifikatsiya qilgan yoki unga qo'shilgan davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishga xizmat qiladi.

Xalqaro xususiy huquq normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlar yuzasidan vujudga keladigan ba'zi masalalarni hal qilish turli davlatlardagi konsullik muassasalari vakolatiga taalluqli hisoblanadi. Mustaqillikka erishgach O'zbekiston boshqa davlatlar bilan bevosita aloqada bo'lish va ular bilan shartnomalar tuzish, ushbu davlatlarda o'zining diplomatik va konsullik vakolatxonalarini tuzish imkoniyatiga ega bo'ldi. Shularni hisobga olingan holda O'zbekiston 1994-yil 6 mayda quyidagi Konvensiyalarga qo'shildi:

1. Diplomatik munosabatlar to'g'risidagi 1961-yil 18-apreldagi Vena Konvensiyasi;
2. Konsullik munosabatlari to'g'risidagi 1963-yil 24-apreldagi Vena Konvensiyasi.

2.5. Xalqaro xususiy huquq manbalarini takomillashtirishga oid masalalar

Hozirgi davrda xalqaro xususiy huquq qoidalarini kodifikatsiya qilishda, turli xalqaro shartnomalarning loyihalarini tayyorlashda xalqaro tashkilotlarning tashabbus ko'rsatishi tobora oshib bormoqda.

Xalqaro xususiy huquqni birxillashtirish bo'yicha 1926-yilda xalqaro institut – UNIDRUA tashkil etiladi. Davlatlar ishtirokida ko'p tomonlama xalqaro shartnomalarning tuzilishi bilan 1940-yilda UNIDRUA hukumatlararo tashkilot sifatida huquqiy maqomga ega bo'ladi. Institutning asosiy maqsadi davlatlar yoki bir guruh davlatlarning xususiy huquqqa taalluqli normalarini o'zaro yaqinlashtirish, muvofiqlashtirish bilan shug'ullanish, xususiy huquqda bir-biriga o'xshash normalarni ishlab chiqishdan iborat. 1966-yilda xalqaro savdo huquqi bo'yicha BMTning maxsus organi sifatida Komissiya (YUNSITRAL) tashkil qilindi. BMT Bosh Assambleyasining 1966-yil 17-dekabrda qaroriga muvofiq komissiyaning vazifasi xalqaro savdo qoidalarini birxillashtirish va bir-biriga muvofiqlashtirishga yordam berishdan iborat. Komissiyaning vazifasi, masalan, yangi xalqaro konvensiyalarni, xalqaro savdo huquqi sohasida namunaviy va mazmun jihatdan bir-biriga o'xshash qonunlarni tayyorlashga, xalqaro savdo odatlarini kodifikatsiya qilishga yordamlashishdan iborat bo'lib, bu sohadagi axborotlar, ma'lumotlarni to'plash va ularni targ'ib qilishga qaratilgan bo'lishi nazarda tutiladi. Komissiya birinchi galda quyidagi: tovarlarning xalqaro oldi-sotdisi, xalqaro hisob-kitoblar, tijorat arbitraji kabi mavzularga e'tibor berdi. Tayyorlangan loyihalar asosida quyidagi konvensiyalar qabul qilindi: Tovarlarning xalqaro oldi-sotdi

shartnomalari to'g'risidagi BMTning Konvensiyasi; Tovarlarining xalqaro oldi-sotdisida da'vo muddatlari to'g'risidagi Konvensiya; yuklarni dengiz orqali tashish bo'yicha BMTning Konvensiyasi; YUNSITRALning Arbitraj reglamenti, YUNSITRALning (Примирительный) Yarashtirish reglamenti va boshqalar. 1985-yilda xalqaro savdo arbitraji to'g'risida qonun, 1988-yilda xalqaro o'tkazma (переводный) va xalqaro oddiy veksel to'g'risida Konvensiya qabul qilindi.

Xalqaro xususiy huquq sohasiga taalluqli konvensiyalarni tayyorlashda xalqaro xususiy huquq bo'yicha faoliyat ko'rsatuvchi Gaaga konferensiyasi ham shug'ullanadi. Ushbu konferensiyaning birinchi sessiyasi taniqli Gollandiyalik yurist T.M.Assera tashabbusi bilan Niderlandiya hukumati tomonidan 1893-yilda Gaagada o'tkazilgan edi. Uning navbatdan tashqari o'tkazilgan ikkinchi sessiyasida xalqaro xususiy huquq masalalariga oid bir necha loyihalar qabul qilindi. 1951-yilda Gaagada konferensiyasining doimiy huquqiy maqomi qabul qilindi va u 1955-yildan boshlab amalga kiritildi. Konferensiya sessiyasi umumiy qoidaga binoan to'rt yilda bir marta o'tkaziladigan bo'ldi. Sessiyalarni o'tkazishga tayyorgarlik ko'rish hukumat tomonidan tuzilgan maxsus komissiya, Konferensiyaning doimiy byurosi tomonidan amalga oshiriladi. 1950-yillardan boshlab Konferensiya tomonidan qabul qilingan ko'zga ko'rinarli konvensiyalar quyidagilardan iborat: Fuqarolik protsessual masalalari bo'yicha 1954-yildagi Konvensiya; Fuqarolik va savdo ishlari bo'yicha chet elda sud va suddan tashqari berilgan hujjatlar to'g'risidagi 1965-yildagi Konvensiya; Fuqarolik va savdo ishlari bo'yicha chet elda isbotlovchi dalillar to'plash to'g'risida 1970-yildagi Konvensiya; Adolatli sud protsessida chet elda qatnashishni asoslantirish to'g'risidagi 1980-yildagi Konvensiya va boshqalar.

Amerika qit'asi mamlakatlari 1975-yildan boshlab har uch yilda xalqaro xususiy huquqqa bag'ishlangan konferensiyalar o'tkazib turadi. 1975-yilda Panamada birinchi konferensiyada oltita konvensiya, 1979-yilda Montevideoda ikkinchi konferensiyada xalqaro xususiy huquqning turli masalalari bo'yicha ettita konvensiya qabul qilindi. 1984-yili La-Pasedagi konferensiyada quyidagi to'rtta konvensiya qabul qilindi: xalqaro xususiy huquq bo'yicha yuridik shaxslarning huquq va muomala layoqati; voyaga etmaganlarni farzandlikka olish bo'yicha kollizion normalar; chet el sud qarorlarining yuridik ahamiyati va ularning qo'llanish doirasi; chet elda isbotlovchi dalillar to'plash to'g'risida Amerika davlatlari o'rtasidagi konvensiyaga kiritiladigan qo'shimcha protokol. 1989-yilda Montevideodagi konferensiyada quyidagi uchta: shaxslarni moddiy ta'minlash majburiyati to'g'risida; voyaga etmaganlarni boshqa mamlakatlardan qaytarib olish to'g'risida; yuklarni avtotransportda xalqaro tashish to'g'risida konvensiyalar qabul qilindi.

2.6. Davlat ichki qonun hujjatlari

Yuqorida ko'rsatilganidek, xalqaro xususiy huquq manbalari xalqaro bitimlar, shartnomalar, konvensiyalar va boshqa umume'tirof etilgan huquqiy hujjatlar bilan bir qatorda davlat ichki qonun hujjatlaridan ham tashkil topadi. Bularga tavsif berishdan oldin O'zbekiston Respublikasida xususiy huquq qonunchiligi mavqeyi bilan bog'liq quyidagi masalalarga e'tibor berish lozim:

– O'zbekiston qonunchiligida boshqa davlatlarda, masalan, Avstriya, Vengriya, Polsha, Ruminiya, Chexiya, Slovakiya, Shveysariyada bo'lgani kabi xalqaro xususiy huquq to'g'risida qonun qabul qilinmagan. Chet el elementlari bilan murakkablashgan munosabatlarni O'z.R. Fuqarolik kodeksining VI bo'limida mujassam topgan kollizion normalar bilan tartibga solish nazarda tutiladi.

– xalqaro xususiy huquq to'g'risidagi qonunchilikning boshqa yo'nalishlarida muayyan huquqiy bo'shliq mavjud. Masalan, O'zbekistondagi chet el fuqarolarining huquqiy maqomi to'g'risida, shuningdek davlat va uning mulkining immuniteti (daxlsizligi) to'g'risida qonunlar qabul qilinmagan.

– mehnat munosabatlarini tartibga solish bo'yicha xalqaro xususiy huquq normalarini takomillashtirish dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Xalqaro xususiy huquq normalariga oid qoidalar quyidagi ichki davlat qonunlarida aks ettirilgan:

1. O'zbekiston Respublikasining Bosh qonuni – Konstitutsiyaning qator qoidalari xalqaro xususiy huquq normalariga taalluqli. Masalan, umume'tirof etilgan xalqaro tamoyillar va huquq normalarini, inson huquqlariga oid xalqaro huquq normalarini va ularning ustunligini tan olish, shuningdek ularga amal qilish to'g'risidagi muhim ahamiyatga ega bo'lgan qoidalar yuqorida ta'kidlanganidek Konstitutsiyaning tegishli moddalarida o'z aksini topgan.

2. Chet el elementlari bilan murakkablashgan fuqarolik-huquqiy munosabatlarga nisbatan qo'llanishi lozim bo'lgan huquq O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi va boshqa ichki davlat qonunlari bilan belgilanadi. Fuqarolik kodeksida umumiy va maxsus masalalar bo'yicha ham xalqaro xususiy huquq normalari joy oladi.

Masalan; chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlarga nisbatan qo'llanadigan huquqni tanlash (FKning 1158-moddasi); yuridik tushunchalarga huquqiy baho berish (FKning 1159-moddasi); chet el huquqi normalarining mazmunini belgilash (FKning 1160-moddasi); qarshi tomon va uchinchi mamlakat huquqiga havola qilish (FKning 1161-moddasi); qonunni chetlab o'tish oqibatlarini (FKning 1162-moddasi); huquqni o'zarolik asosida qo'llash (FKning 1163-moddasi); huquqiy tizimlari ko'p bo'lgan mamlakatning huquqini qo'llash (FKning 1166-moddasi); jismoniy shaxsning shaxsiy qonuni (FKning 1168-moddasi); jismoniy shaxsning huquq va muomala layoqatlari (FKning 1169-moddasi); vasiylik va homiylik (FKning 1174-moddasi), yuridik

shaxsning qonuni (FKning 1175-moddasi); yuridik shaxsning huquq layoqati (FKning 1176-moddasi); O'zbekiston Respublikasida chet el yuridik shaxslari faoliyatining milliy tartibi (FKning 1177-moddasi); chet el elementi bilan fuqarolik huquqiy munosabatlarda davlatning ishtirok etishi (FKning 1178-moddasi); shaxsiy nomulkiy huquqlar, intellektual mulk (FKning 1179-1178-moddalari), bitimlar, vakillik, da'vo muddati (FKning 1181-1183-moddalari); ashyoviy huquqlarga nisbatan qo'llanadigan huquq (FKning 1184-1188-moddalari); shartnoma majburiyatlariga nisbatan huquqni tanlash va qo'llash (FKning 1189-1192-moddalari); shartnomadan tashqari majburiyatlar (FKning 1193-1196-moddalari), vorislik huquqi (FKning 1197-1199-moddalari).

Yuqorida keltirilgan me'yorlarda chet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik-huquqiy munosabatlarga nisbatan qo'llanishi lozim bo'lgan kollizion normalar ko'zda tutiladi. Kollizion normalar yordamida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning turlari, mazmuni, mohiyati va ushbu munosabatlarda qatnashuvchi taraflarning shaxsiy qonun huquqi va muomila layoqatlari hisobga olingan holda muayyan munosabatlarga nisbatan u yoki bu davlat, shuningdek umume'tirof etilgan xalqaro shartnoma normalari tanlanadi va qo'llanadi. Munosabatlar yuzasidan vujudga kelgan har bir masalani bevosita kollizion norma hal qilmaydi, balki u moddiy huquqqa, fuqarolik-huquqiy qoidalarga, tegishli qoidalarga havola etish orqali kelib chiqqan masalaning echimini topishga va hal etishga yordam beradi.

3. Xalqaro xususiy huquq qoidalari 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan va 1-sentabrdan e'tiboran amalga kiritilgan O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksida ham mavjud. Kodeksning VIII bo'limida chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning oilaviy munosabatlardagi huquq va majburiyatlari (Oila kodeksining 234-moddasi), O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida tuzilgan nikohlarni e'tirof etish (235-modda), O'zbekiston Respublikasi hududida yoki uning tashqarisida chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar bilan nikohdan ajratish (236-moddalar), O'zbekiston fuqarosi bo'lgan bolalarni chet el fuqarolari tomonidan farzandlikka olish (237-modda), chet el oila huquqi normalarining mazmunini aniqlash (238-modda) kabi masalalarga oid normalar mujassam topgan.

Xalqaro xususiy huquqqa oid qoidalar oila kodeksining faqat VIII bo'limi moddalari bilan cheklanmaydi. Uning boshqa bo'limlardagi me'yorlarida ham xalqaro xususiy huquqqa tegishli qoidalar mavjud. Chet el fuqarolari O'zbekiston hududida O'zbekiston fuqarolari foydalanadigan huquq layoqatiga teng ega bo'lganliklari kabi (Fuqarolik kodeksining 1169-moddasi) nikoh layoqatiga ham egadirlar. Nikoh tuzish tartibi va uni rasmiylashtirish uchun belgilangan shartlar (Oila kodeksining 13-17-moddalari) chet elliklar uchun ham taalluqlidir. Shunga ko'ra ana shu moddalarda belgilangan shartlar buziladigan va nikoh tuzishga monelik qiladigan (Oila kodeksining 16-moddasi) holatlar bo'lsa, nikohni qayd qilishga yo'l qo'yilmaydi.

4. Yuqorida to'xtab o'tganimizdek O'zbekistonda xalqaro xususiy huquqning manbasi sifatida chet el fuqarolarining huquqiy holatiga bag'ishlangan alohida qonun qabul qilinmagan. Chet el fuqarolarining huquqiy holati Respublikaning tegishli qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Bular qatorida birinchi o'rinda 1992-yil 2-iyulda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi to'g'risida"gi qonun turadi. O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, boshqa davlat fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning huquqiy holatini belgilovchi xalqaro xususiy huquq manbayini tashkil qiluvchi davlatning ichki qonun hujjatlari qatoriga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 23-dekabrda Farmoniga asosan qabul qilingan "xorijiy shaxslar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga beriladigan O'zbekiston Respublikasida yashash uchun guvohnoma va fuqaroligi bo'lmagan shaxs guvohnomasi to'g'risidagi Nizom", O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999-yil 26-fevralda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasida pasport tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 23-iyundagi "O'zbekiston Respublikasida pasport tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil 5-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasida pasport tizimini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni va boshqa O'zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan qabul qilingan qarorlari davlat ichki qonun hujjatlari sifatida xalqaro xususiy huquq manbayini tashkil qiladi.

5. Xalqaro xususiy huquq subyektlarining huquqiy maqomi muayyan davlatning, masalan, O'zbekiston Respublikasining ichki qonun hujjatlari bilan bir qatorda xalqaro shartnomalar, bitimlar, konvensiyalar, deklaratsiyalar bilan belgilanadi.

"O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi to'g'risida"gi qonunda nazarda tutilgan qoidalar nafaqat O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, shuningdek boshqa davlat fuqarolari va fuqarolikka ega bo'lmagan shaxslarga, ularning huquqiy holatini belgilashga nisbatan ham taalluqlidir. O'zbekiston Respublikasiga boshqa davlatlarning fuqarolari va fuqarolikka ega bo'lmagan shaxslar tashrif buyurishlari va yashab turishlari mumkin. O'zbekiston fuqarolari turli sabablarga ko'ra chet elga borishlari yoki o'sha mamlakatda yashab turgan bo'lishlari mumkin.

Har bir davlat, bular qatorida O'zbekiston ham o'z hududida va undan tashqarida yashovchi fuqarolarining huquq va manfaatlarini himoya qiladi. Ushbu qoida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 22-moddasining mazmuniga ham to'liq muvofiqdir. Unda ko'rsatilishicha: "O'zbekiston Respublikasi o'z hududida ham uning tashqarisida ham o'z fuqarolarini huquqiy himoya qilish va ularga homiylik ko'rsatishni kafolatlaydi". Ushbu qoida O'zbekiston Respublikasiga tashrif buyurgan va unda yashaydigan boshqa davlat fuqarolari va fuqarolikka ega bo'lmagan shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilmaydi degan ma'noni anglatmaydi.

Bunday shaxslarning huquqiy maqomini belgilashda O'zbekiston BMTning Bosh Assambleyasi tomonidan 1948-yil 10-dekabrda qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 6 va 7-moddalari mazmunidan kelib chiqadi: "Har bir inson u qarda bo'lishidan qat'i nazar, o'zining huquq egasi ekanligi e'tirof etilish huquqiga ega. Barcha odamlar qonun oldida tengdirlar va hech bir tafovutsiz qonun himoya qilinishi huquqiga egadirlar".

O'zbekiston fuqarolarining xalqaro xususiy huquq subyekti sifatida boshqa davlat fuqarolari bilan ijtimoiy hayotning turli sohalariga taalluqli masalalari bo'yicha aloqalar o'rnatishi uchun ularga berilgan O'zbekiston fuqaroligini tasdiqlovchi pasport asosiy hujjat sifatida xizmat qiladi. So'ngi yillarda respublikamizning chet el mamlakatlari bilan ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi natijasida chet el fuqarolarining mamlakatimizga, O'zbekiston fuqarolarining chet mamlakatlarga tashrif buyurishining avj olishi respublikamizda pasport tizimini takomillashtirish, xorijiy fuqarolar hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning O'zbekiston Respublikasi hududiga kelishi va hududda bo'lishi bilan bog'liq munosabatlarni huquqiy tartibga solishni takomillashtirish zarurligini vazifa qilib qo'ydi. Shu maqsadda 1994-yildagi Nizom o'rninga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999-yil 26-fevralda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasida pasport tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi Farmoniga asosan pasport tizimi va fuqarolik bilan bog'liq masalalarni ko'rib chiqish tartibi to'g'risidagi nizomlar bilan bir qatorda xorijiy shaxsga O'zbekistonga kelish va uni yashab turishi uchun guvohnoma berish tartibi to'g'risida alohida Nizom qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasining fuqarosi pasportini berish vazifasi respublikaning ichki ishlar idoralariga yuklatilgan. Xorijda doimo yashaydigan fuqaroga, shuningdek xorijdagi O'zbekiston fuqaroligini olgan shaxslarga O'zbekiston fuqarosi pasportini O'zbekiston Respublikasining xorijdagi diplomatik vakolatxonasi yoki konsullik muassasasi berishi mumkin. Xorijiy fuqarolar O'zbekiston Respublikasi hududida O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida belgilangan hujjatlar asosida yashaydilar. Nizomda nazarda tutilgan normalar xorijiy fuqarolar diplomatik, konsullik vakolatxonalari va ularga tenglashtirilgan vakolatxonalarning xodimlariga hamda ularning oila a'zolariga tatbiq etilmaydi, ularning O'zbekiston Respublikasi hududida bo'lishi xalqaro huquq normalari va O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bilan belgilanadi.

6. Pasport nafaqat mamlakatimiz hududida, shuningdek fuqaroning xorijga jo'nab ketish chog'ida ham amal qiladi. O'tmishda xorijga jo'nab ketish uchun ma'lum muddat davomida foydalanish uchun berilgan alohida xorijiy pasportga ega bo'lish kerak edi. O'zbekiston fuqarosi uchun O'zbekiston Respublikasi hududida va chet elda yagona pasport tizimi joriy qilinishi Konstitutsiyamiz 28-moddasida nazarda tutilgan shaxsiy huquq va erkinliklarni amalga oshirish uchun keng imkoniyat yaratdi. Yagona pasport tizimi va mazkur moddaga

binoan O'zbekistonga kelish, xorijsa jo'nab ketish haqida fuqarolarga berilgan huquq va erkinliklar, ular uchun chet davlat fuqarolari, yuridik shaxslari bilan turli sohada tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun qulay sharoit tug'dirdi.

Umumiy qoidalarda nazarda tutilganidek O'zbekiston fuqarolari qonun hujjatlariga muvofiq xususiy, jamoat ishlari bo'yicha, doimiy yashashga, sayyohlar sifatida, o'qishga, davolanishga, ishga, xizmat safari bo'yicha chet elga erkin borish huquqiga egadirlar. Bunga o'xshash huquqlar O'zbekistonga kelish uchun chet ellik fuqarolarga ham berilgan. Fuqarolarga berilgan ushbu huquq Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasida nazarda tutilgan qoidalarga to'la mos keladi. Deklaratsiyaning 13-moddasiga binoan "Har bir inson har qanday davlat doirasida erkin yurish va yashash joyini tanlash huquqiga ega.

Har bir inson har qanday mamlakatni, jumladan, o'z mamlakatini ham tark etish va o'z mamlakatiga qaytish huquqiga ega".

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 23-iyundagi "O'zbekiston Respublikasida pasport tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni bilan mamlakatda biometrik ma'lumotlarga ega pasport tizimini joriy etishni vazifa etib belgilandi. Pasportda mazmuni jihatdan xalqaro standartlarga mos kelishi lozim bo'lgan ma'lumotlarning mujassam bo'lishi kerakligi ko'zda tutilmoqda. Mazkur Farmonning muqaddimasida ko'rsatilishicha, Xalqaro fuqaro aviatsiyasi to'g'risidagi Chikago Konvensiyasi (1944-yil dekabr) va Xalqaro fuqaro aviatsiyasi tashkilotining (IKAO) Monreal Assambleyasining 2004 yildagi qarori (rezalyusiyasi)ga muvofiq ushbu tashkilotga a'zo davlatlar, jumladan, O'zbekiston Respublikasi ham 2010-yildan kechiktirmay egalarning shaxsiy biometrik pasportlari va belgilangan ma'lumotlari haqida elektron axborot jamlangan hamda yuqori himoya darajasiga ega fuqaro pasportlari joriy etilishini ta'minlashlari kerak.

Biometrik pasportni joriy qilish bilan bog'liq hujjatlarni yanada takomillashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil 5-yanvarda "O'zbekiston Respublikasida pasport tizimini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" Farmoni qabul qildi. Mazkur farmon asosida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 7-iyuldagi qabul qilingan qarori bilan "O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining biometrik pasporti va 16 yoshga to'lmagan shaxslar uchun fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning harakatlanish hujjati berish tartibi to'g'risida" Nizom ishlab chiqildi va tasdiqlandi.

Biometrik ma'lumotlarga ega pasportlar xalqaro fuqaro aeronavigatsiyasining xavfsizligini ta'minlash, shaxsni tasdiqlovchi hujjatlarning qalbakillashtirilishiga qarshi himoya darajasini oshirish, davlat chegarasidan o'tishda shaxsni tezkor va aniq identifikatsiyalash mexanizmlarini takomillashtirish, xalqaro aviatahshishlar sifati va samaradorligini oshirish maqsadida amalga oshirilmogda.

Xalqaro fuqaro aviatsiya tashkiloti (IKAO)ning a'zosi bo'lgan O'zbekiston Respublikasida aviatahshishlar xavfsizligini ta'minlash, aviatsiya texnikasining ishonchligini va xalqaro bozordagi raqobatbardoshligini oshirish aviatransport

xizmatlaridan foydalanuvchi yo'lovchilar uchun maksimal qulayliklar yaratish, aeroportlar infratuzilmasini rivojlantirish, ushbu sohada kadrlar tayyorlash va boshqa tadbirlar borasida tizimli va izchil ishlar olib borilmoqda.

7. Xalqaro xususiy huquq muammolariga tegishli davlat ichki qonun hujjatlarida nazarda tutilgan alohida qoidalar qatoriga quyidagilarni misol qilib olish mumkin: boshqa davlat fuqarolari yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxslar bilan nikohdan o'tish yoki nikohni bekor bo'lishi yoxud bir oila bo'lib yashash shaxsning fuqaroligini o'zgartirish uchun asos bo'la olmaydi (qonunning 6-moddasi), O'zbekiston fuqarosining chet elda yashashi, uning fuqaroligini to'xtatilishiga olib kelmaydi (7-modda), chet elda yashovchi O'zbekiston fuqarolari O'zbekiston Respublikasi himoyasi va homiyligida bo'ladi (8-modda), O'zbekiston fuqarosini chet davlatga topshirishga yo'l qo'yilmasligi (9-modda), O'zbekiston fuqarosi bo'lgan shaxsning chet davlat fuqaroligiga mansubligini tan olinmasligi (10-modda), O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida nazarda tutilgan asoslar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi fuqaroligini olish (12-moddaning 3-qismi), ota yoki onasi O'zbekiston fuqarosi bo'lgan yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning yoxud ota-onasi noma'lum bo'lgan bolalarning fuqaroligi va shunga o'xshash boshqa masalalarni xalqaro xususiy huquq sohasiga tegishli jihatlar mavjud.

Fuqarolik – shaxsning huquqiy maqomi sifatida qator belgilarga ega. Birinchidan, u, shaxsning qaysi davlat hududida bo'lishidan qat'i nazar, ma'lum bir davlatga mansubligini bildiradi. Ikkinchidan, bu mansublik davlat bilan o'sha shaxs, fuqaro o'rtasidagi siyosiy-huquqiy bog'liqlikni, aloqani bildiradi. Uchinchidan, davlat o'z hududida ham, uning tashqarisida ham o'z fuqarolarini huquqiy himoya qilish va ularga homiyluk ko'rsatishni kafolatlaydi. Fuqarolikka oid bunday belgilar davlatning ichki qonunlari normalari va xalqaro xususiy huquq normalarining mazmunida o'z ifodasini topadi.

8. O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 30-avgustda qabul qilingan Fuqarolik protsessual kodeksining V bo'limida mujassam topgan moddalar bilan chet el fuqarolari va tashkilotlarining fuqarolik protsessual huquqlari (FPKning 386-moddasi), fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning fuqarolik protsessual huquqlari (FPKning 387-moddasi), chet el fuqarolari va tashkilotlari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ishtirok etayotgan nizolar, shuningdek loaqal bittasi chet elda yashab turgan taraflar o'rtasidagi nizolar bo'yicha fuqarolik ishlari O'zbekiston sudlarining sudloviga taalluqli bo'lishi (388-modda), chet davlatlarga da'volar (389-modda), chet davlat sudlarining sudga doir topshiriqlarini ijro etish tartibi va O'zbekiston Respublikasi sudlarining chet davlat sudlariga topshiriq bilan murojaat qilishi (390-modda), chet davlat sud va arbitraj organlarining qarorlarini ijro etish (391-modda) va boshqa xalqaro xususiy huquq masalalariga taalluqli qoidalar nazarda tutiladi.

9. 1997-yil 30-avgustda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Xo'jalik protsessual kodeksining V bo'limi "chet el tashkilotlari, xalqaro tashkilotlar va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan chet ellik fuqarolar, fuqaroligi

bo'lmagan shaxslar ishtirokidagi ishlarni yuritish" masalalariga bag'ishlanadi. Ushbu bo'limda chet ellik shaxslarning protsessual huquqlari (221-modda), ushbu shaxslar ishtirokidagi sud ishlarini yuritish (222-modda), chet ellik shaxslar ishtirokidagi ishlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi xo'jalik sudlarining vakoiatlari (223-modda), sudlov immuniteti (224-modda), chet davlat sudi tomonidan ayni bir shaxslar o'rtasida, ayni bir predmet to'g'risida va ayni bir asoslar bo'yicha nizolar yuzasidan ishlarni ko'rishning protsessual oqibatlarini (225-modda), sud topshiriqlarini ijro etish (226-modda) va boshqa chet el davlatlarning jismoniy va yuridik shaxslari faoliyatiga taalluqli qoidalar nazarda tutiladi.

10. Ichki davlat qonunlari ichida O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 29-dekabrda qabul qilingan "Notariat to'g'risida"gi Qonuni alohida o'rin egallaydi. Unda nazarda tutilgan va chet ellik shaxslar masalalari bo'yicha notarial harakatlarni amalga oshirishni tartibga solishga bag'ishlangan qoidalarining xalqaro xususiy huquq sohasiga taalluqli tomonlari mavjud. Qonunda chet el huquqi normalarining qo'llanishiga alohida e'tibor beriladi (88-modda). Chet el huquqi normalarini qo'llashda notarius O'zbekiston qonunlariga va xalqaro shartnomalarga amal qiladi. Notarius chet el fuqarosiga tegishli bo'lgan mol-mulkni muhofaza qilish va merosga bo'lgan huquq haqida guvohnomalar berish bilan bog'liq harakatlarni O'zbekiston qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiradi (89-modda). Notarius xalqaro shartnomalar talablariga muvofiq tuzilgan hujjatlarni qabul qilib oladi, shuningdek ularga boshqa davlatlarning qonun hujjatlarida nazarda tutilgan shaklda tasdiqlovchi ustxatlar (apostil) yozish huquqiga ega (91-modda). Tegishli hujjatlarni tasdiqlashda, rasmiylashtirishda notarius boshqa davlatlar adliya organlari bilan o'zaro munosabatlarda bo'lishi mumkin (92-modda). Ushbu keltirilgan misollardan ma'lum bo'lishicha, Notariat to'g'risidagi qonun ichki davlat qonuni sifatida chet ellik shaxslarga nisbatan bevosita qo'llaniladi.

11. Xalqaro xususiy huquq sohasiga taalluqli bo'lgan ayrim qoidalar O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 7-mayda qabul qilingan Havo kodeksida ham mujassam topgan. Kodeksning 1-moddasida Respublikaning quruqlikdagi yerlari va suv havzalari ustidagi samoviy hududiga O'zbekiston to'la va tanho egalik qiladi deyilishi xorijiy havo kemalarining O'zbekistonning samoviy hududidan foydalanishda xalqaro shartnomalarda va O'zbekistonning qonun hujjatlarida o'rnatilgan qoidalariga amal qilishga chaqiradi. Kodeksning tegishli moddalarida havo kemalarining xalqaro parvozlari, O'zbekiston samoviy hududidagi parvozlari, parvozlarni amalga oshirish qoidalari, havo kemalarining xalqaro parvozlari uchun mo'ljallangan aerodromlar va havo yo'llari, havo kemalarining xalqaro parvozlarni bajarishlari uchun qo'llaniladigan pasport, bojxona talablari va boshqa qoidalar nazarda tutiladi.

12. Ichki davlatning xalqaro xususiy huquq manbayi sifatida O'zbekistonning 1995 yil 22 dekabrda qabul qilingan "Xalqaro shartnomalar to'g'risida"gi Qonuni muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu Qonun asosida

O'zbekistonning xalqaro shartnomalarni tuzish, bajarish, to'xtatish, to'xtatib turish va denonsatsiya qilish tartibi belgilanadi. Ushbu qonun va O'zbekistonning boshqa shartnomalari va bitimlaridan kelib chiqadigan majburiyatlarga asoslangan holda 1996 yil 26 dekabrda "O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi. Qonunning 5-moddasiga muvofiq O'zbekiston mamlakatining barqarorligini, sobitqadam rivojlanishi va milliy xavfsizligini ta'minlash imkonini beradigan, O'zbekistonning jahon xo'jalik aloqalariga axborot, texnologiya va kommunikatsiya jihatidan kirib borishiga ko'maklashadigan davlatlararo tuzilmalarga, shu jumladan iqtisodiy tuzilmalarga ustuvor ahamiyat beradi.

13. O'zbekistonning ichki davlat qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan chet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik munosabatlarining doirasi keng. Ular mazmuni jihatdan iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy, huquqiy ahamiyatga ega. Shunga ko'ra, bular to'g'risidagi O'zbekistonning qonunlari ham turlicha nomlanadi, masalan, "Mulchilik to'g'risida", "Mulchni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish to'g'risida", "Banklar va bank faoliyati to'g'risida", "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida", "Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida", "Chet el investitsiyalari to'g'risida", "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida", "Xo'jalik shirkatlari to'g'risida", "Mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida", "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida", "Chet ellik investorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida", "Axborot olish kafolatlari va erkinligi to'g'risida"gi, "Sug'urta to'g'risida"gi, "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi, Yer kodeksi, "Lizing to'g'risida"gi, "Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida"gi, "O'zbekistonning davlat chegarasi to'g'risida", "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida", "Xorijdan mablag' jalb qilish to'g'risida", "Temiryo'l transporti to'g'risida", "Avtomobil transporti to'g'risida" va h.k.

Qator davlatlarda xalqaro xususiy huquq normalari alohida qonunlarda mujassamlangan. Shu bilan birga, maxsus xalqaro xususiy huquq normalaridan tashkil topgan kodeksga ega bo'lgan davlatlar ham bor. Bunday kodeks Avstriyada (1978), Vengriyada (1979), Polshada (1965), Turkiyada (1982), Ruminiyada (1992), GFRda (1986), Shveysariyada (1987), Lixtenshteynda (1997) qabul qilingan. 1995-yil sentabrda Italiyaning xalqaro xususiy huquq islohoti to'g'risidagi qonuni amalga kiritildi. 1982-yil Yugoslaviyada qabul qilingan ma'lum huquqiy munosabatlarda qonun va chet el huquqi normalari o'rtasidagi kolliziyalarni hal qilish to'g'risidagi qonun hozirgi kunda Serbiyada, Sloveniyada, Xorvatiyada, Chernogoriyada harakat qilmoqda, AQSHning Luiziana shtatida 1991-yilda qabul qilingan xalqaro xususiy huquq to'g'risidagi qonuni mazkur shtatning Fuqarolik kodeksi tarkibiga kiritildi. Kanadaning Kvebek provinsiyasi Fuqarolik kodeksining o'ninchi kitobi xalqaro xususiy huquq masalalariga bag'ishlanadi.

Rossiya, Ukraina, Belorusiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, O'zbekiston, Ispaniya, Portugaliya, Jazoir, Misr, Iroq, Peru, Vetnam, Mo'g'uliston va boshqa qator davlatlarning Fuqarolik kodekslarida xalqaro xususiy huquqning kollizion normalari o'rin egallaydi.

Xalqaro xususiy huquq normalari maxsus ushbu sohaga bag'ishlangan kodeks yoki qonun, shuningdek Fuqarolik kodekslaridan tashqari boshqa qonun hujjatlarida ham mavjud. Bunday qonun hujjatlari qatoriga Xitoyning 1986-yildagi fuqarolik huquqining Umumiy qoidalari, 1985-yildagi xalqaro xo'jalik huquqlari to'g'risidagi qonuni kiradi. Qonun Xitoy va chet el tashkilotlari o'rtasida barcha chet el iqtisodiy, oldi-sotdi munosabatlari bo'yicha tuziladigan shartnomalarga nisbatan qo'llaniladi. Ushbu qonunni chet el elementlari bilan murakkablashgan fuqarolik huquqiy munosabatlarga bevosita qo'llanadigan me'yorlardan iborat deb aytilish mumkin. Qonunning ko'p normalari dispozitiv xarakterga ega.

AQSH va Angliyada xalqaro xususiy huquq kodifikatsiya qilinmagan. Angliyada xususiy huquq bo'yicha Daysi kursi keng doirada tan olingan, AQSHda Amerika huquq instituti tomonidan tayyorlangan konfliktlar to'g'risidagi qonunlar To'plami harakat qiladi. Uning birinchi to'plami 1834-yilda, ikkinchisi 1971-yilda nashr etilgan. Xalqaro xususiy huquq normalari AQSHning Bixildagi savdo kodeksida ham mavjud. Ushbu kodeksda qonunni makon va zamon bo'yicha qo'llash haqida qoidalar mavjud. Chet el suverinitetiga taalluqli masalalar AQSHning 1976-yildagi chet el davlatlarining immuniteti to'g'risidagi qonuni bilan hal qilinadi.

Angliyada kollizion muammolarga tegishli status huquqining qo'llanish doirasini kengayishi uning ma'lum darajada Yevropa hamdo'stligi va Gaaga konvensiyalariga a'zo bo'lishi bilan izohlanadi.

Chexiyada 1963-yilda Chexoslovakiyada qabul qilingan xalqaro xususiy huquq va protsess huquqi haqidagi qonun hozir ham amalda. Fransiyada xalqaro xususiy huquq to'g'risidagi qonunning loyihasi 1959-yilda tayyorlangan edi. 1969-yilda uning asosida yangi loyiha tayyorlandi. Loyiha sud amaliyotida qo'llanib kelingan tamoyillarga asoslanadi va shuning bilan birga xalqaro xususiy huquq sohasiga taalluqli bo'lgan normalarni sud amaliyotida shakllantirish uchun ham keng imkoniyat beradi.

Germaniya fuqarolik qonunlar to'plamini amalga kiritish to'g'risidagi qonunida ma'lum darajada kollizion normalar mavjud edi. Lekin ushbu normalar, ayniqsa, majburiyat huquqi sohasi bo'yicha etarli darajada emasdi. 1986-yilning 1-sentabridan boshlab xalqaro xususiy huquq to'g'risida qonun amalga kiritildi va shu tufayli Germaniyaning fuqarolik qonunlar to'plamini amalga kiritish to'g'risidagi qonunning tegishli moddalari o'ringa boshqa me'yorlar yoki ularga o'zgarish va qo'shimchalar kiritildi. Ushbu qonunda oila huquqi sohasida sudda ko'rilishi uchun tegishli bo'lgan tartibni belgilovchi normalar ham nazarda tutilgan. Shuningdek, unga shartnoma majburiyatiga

nisbatan qo'llanadigan huquq to'g'risidagi 1980-yil Rim konvensiyasida belgilangan tartib kiritilgan. Natijada bitimlarning shakli, nikoh tuzish va uni bekor qilish bo'yicha, bolalar huquqi, homiylik va vasiylik, meros huquqi, majburiyat va mehnat huquqi va protsessual masalalar bo'yicha qo'llanishi kerak bo'lgan kollizion normalarning tizimi o'rnatildi.

Yaponiyada ham kollizion normalar o'z huquqiy asoslariga ega. Xalqaro xususiy huquq sohasidagi qoidalar 1989-yilda qabul qilingan va 1990-yilning 1-yanvaridan amalga kiritilgan qonunda nazarda tutildi.

Odatlarning ahamiyati

Muayyan xalqaro ommaviy yoki xususiy munosabatlarni tartibga solish uchun tegishli huquqiy normalar bo'lmagan taqdirda, ularga nisbatan odat bo'lib qolgan qoidalar qo'llanadi. Bunday qo'llash umume'tirof etilgan xalqaro huquq manbalarida nazarda tutilgan normalarga, qoidalarga, xalqaro shartnomalarga zid bo'lmasligi talab qilinadi.

Xalqaro xususiy munosabatlarni tartibga solishda odatlardan foydalanish uchun ular kundalik hayotda tarkib topgan, keng miqyosda azaldan va doimo qo'llanib kelingan, xalqaro jamoatchilik tomonidan tan olingan, lekin qonunda nazarda tutilmagan bo'lishi kerak. Bunday odatlar nazariy jihatdan, shuningdek amaliyotda ham xalqaro xususiy huquqning manbayi sifatida xalqaro miqyosda e'tirof etiladi.

Davlatlarning mustaqillik va teng huquqlik tamoyillariga asoslangan odatlar barcha mamlakatlar uchun majburiy hisoblanadi. Boshqa masalalar, xususiy ahamiyatga ega bo'lgan odatlar faqat ularni biron-bir shaklda tan olgan davlatlar uchun majburiy bo'lishi mumkin.

Xalqaro-huquqiy odatlardan tashqari savdo odatlari ham mavjud, ulardan mamlakatlar tomonidan xalqaro savdo, ayniqsa, dengiz orqali savdo sohalarida keng miqyosda foydalaniladi. Xalqaro tijorat arbitraj sudlarida sodir bo'lgan nizolarni hal qilishda mavjud savdo odatlari hisobga olinadi.

Xalqaro savdo amaliyotida qabul qilingan odatlar arbitraj sudi tomonidan quyidagi holatlarda qo'llaniladi: agar bunday qo'llash shartnomada ko'rsatilib, nizo ushbu shartnoma yuzasidan vujudga kelgan bo'lsa; agar tegishli nizoli huquqiy munosabatga nisbatan odatni qo'llash haqida bevosita huquq normasida nazarda tutilgan bo'lsa; agar odat qoidalarini qo'llash nizo taraflari bo'lgan davlatlar tomonidan tuzilgan xalqaro shartnomalarga asoslangan bo'lsa, shuningdek agar odat qoidalarini qo'llash huquqiy norma yoki shartnomada ham ko'rsatilmagan bo'lib, nizoli munosabatning vujudga kelish sharoiti va uning xususiyatlariga ko'ra odat qoidalarini qo'llash nizoli taraflar uchun maqsadga muvofiq va xalqaro munosabatlarda inkor qilinmagan bo'lsa.

Xalqaro odatning tabiati Birlashgan Millatlar Tashkiloti Xalqaro sudining statusi, ya'ni maqomining 38-moddasida o'z ifodasini topadi. BMT Ustavining ajralmas qismi bo'lgan ushbu hujjatda xalqaro odat amaliyotda sinovdan o'tgan va huquq normasi sifatida umume'tirof etilgan qoida sifatida tavsiflanadi.

Davlatlar o'rtasida mazmuni va shakli jihatdan bir xil bo'lgan munosabatning ko'p yillar davomida doimo takrorlanib turishi natijasida odatga aylangan harakatlar, shartlar yuzaga kelib chiqishi va ularga rioya qilish ham an'anaga aylanib qoladi.

Xalqaro xususiy huquq manbayi hisoblangan odatlar ko'proq moddiy-huquqiy xarakterga ega. L.A.Luns xalqaro xususiy huquq sohasiga ma'lum bo'lgan odatlarning mazmunini talqin qilar ekan, qonunlar kolliziyasi juda ham ayrim masalalar bo'yicha xalqaro xususiy huquq manbayi hisoblangan odatlarga asoslanishi, kollizion huquqda ba'zi istisnolardan tashqari, xalqaro odatning ahamiyati bevosita davlatning suvereniteti bilan bog'liq normalar yordamida cheklanishi haqida ta'kidlab o'tadi¹.

Savdo sohasidagi odatlarning tashkil topishida tadbirkorlik xatti-harakati, ularning yozilmagan qoidalarga amal qilish uchun bildirgan xohish va harakatlari birinchi o'rinda turadi. Odat qoidalarini vujudga keltirishda davlat tomonidan tan olingan va tasdiqlangan sud, arbitraj amaliyoti, shuningdek odat normalarini norasmiy ravishda kodifikatsiya qiluvchi xalqaro nodavlat tashkilotlarining faol harakatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Ular tomonidan tayyorlangan va ixtiyoriy ahamiyatga ega bo'lgan qoidalar to'plami agar ularga shartnomada havola qilingan bo'lsa, taraflar tomonidan qo'llaniladi.

Xalqaro savdo sohasida ko'proq obro'ga ega bo'lgan kodifikatsiyalar qatoriga Parijdagi Xalqaro savdo palatasi (XSP) tomonidan tayyorlangan savdo atamalarini sharhlashning xalqaro qoidalari 1990-yildagi INCOTERMS kiradi. INCOTERMSning asosiy maqsadi xalqaro savdolarda ko'p uchrab turadigan tamoyillarni, iboralarni izohlash yo'li bilan xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan to'plamni ishlab chiqish va shu orqali tuziladigan shartnomalarning odatda tan olinadigan shartlarini aniqlash va ularni bajarish jarayonida taraflar uchun qulay imkoniyatlar yaratishdan iborat.

Xalqaro savdo palatasi tomonidan hujjatli akkreditivlar uchun birlashtirilgan qoida va odatlar va inkasso bo'yicha bixillashtirilgan qoidalar tayyorlangan. Bulardan farqli o'laroq, XSPning 1978-yildagi shartnomalar kafolatlari bo'yicha bixillashtirilgan qoidalarda mijozning birinchi talabi bilan bankning kafolatlari kiritilgan edi. Shuning uchun 1992-yilda XSPsi tomonidan birinchi talab bo'yicha kafolat uchun bixillashtirilgan qoidalar qabul qilindi.

Yuqorida keltirilgan XSP tomonidan tayyorlangan qoidalar, shuningdek 1994-yilda Xalqaro dengiz qo'mitasi tomonidan tayyorlangan umumiy avariya bo'yicha York-Antverpen qoidalarining huquqiy ahamiyatiga baho berilishi bilan ularning nodavlat darajasida amalga oshiriladigan xalqaro savdo odatlari sifatida qabul qilinishi kerakligi ko'zda tutiladi². Tovarlarining xalqaro oldi-sotdi sohasida odat qoidalariga havola qilish tovarlarni xalqaro oldi-sotdisi

¹ Луиц Л.А. Курс международного частного права. I Том. Общая часть. – М., – 1973. – В. 103.

² Зыкин И.С. Внешнеэкономические операции: право и практика. – М.: Международные отношения, – 1994. – С. 240-241.

to'g'risidagi BMT 1980-yil Konvensiyasining 9-moddasiga asoslanadi. Ushbu moddaga muvofiq, taraflar o'zlari shunga kelishgan va amaliyotda ular o'zaro munosabatlarida qo'llanib kelgan har qanday odat bilan bog'liqlidirlar (demak, rioya qilishga majburdirlar).

Savdo odatlarini qo'llash haqida chet el savdo arbitraji to'g'risidagi 1961-yildagi Yevropa Konvensiyasida, YUNSI TRAL Arbitraj reglamentı, BMTning YIK (Yevropa iqtisodiy komissiyasi) Arbitraj reglamentı qoidalarida ham nazarda tutiladi.

"Xalqaro tijorat arbitraji to'g'risida"gi Rossiya Federatsiyasi Qonuni 28-moddasining 3-qismiga muvofiq (treteyskiy) xolislar sud qarorini barcha hollarda shartnoma shartlariga muvofiq va muayyan bitimga to'g'ri keladigan savdo odatlarini hisobga olgan holda qabul qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi ichki davlat qonuni sifatida xalqaro xususiy huquq manbayi hisoblanadi. Shunday ekan uning 6-moddasida "Ish muomalasi odatlari. Mahalliy odat va an'analar" to'g'risida nazarda tutilgan qoidalar chet el elementlari bilan murakkablashgan fuqarolik huquqiy munosabatlarga, ya'ni xalqaro xususiy munosabatlarga ham taalluqlidir. Ushbu moddaga muvofiq tadbirkorlik faoliyatining biron-bir sohasiga mos kelgan va keng qo'llaniladigan, qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan xulq-atvor qoidasi, biron-bir hujjatda yozilganligi yoki yozilmaganligidan qat'i nazar, ish muomalasi odati deb hisoblanadi. Demak, odat bu keng ko'lamda takror qo'llanib kelgan, jamoatchilik, shuningdek xalqaro munosabatlarning ma'lum turlari, chunonchi, tadbirkorlik faoliyati sohasida uning ishtirokchilari tomonidan tan olinishi rasm-rusum bo'lib qolgan xulq-atvor qoidalaridan iborat. Shunday ekan bir davlat hududida yoki xalqaro miqyosda ma'lum shaxslar o'rtasida o'zaro kelishilgan holda alohida o'rnatilgan va ularning manfaatlari uchun maqsadga muvofiq deb hisoblangan va qabul qilingan tartibni ish muomalasi odatlari deb bo'lmaydi. Bunday shaxsiy munosabatlarda o'rnatilgan tartib mazmun jihatdan qandayligidan qat'i nazar, ko'pchilikning manfaatlari uchun javob beradigan va odat sifatida e'tirof etiladigan umumiy qoidadan farq qiladi. Binobarin, odat tushunchasi keng ma'noda talqin qilinishi lozim.

Ish muomalasi odatlari yoki mahalliy urf-odat yozma shaklda ifodalangan bo'lishi shart emas. Lekin tadbirkorlik sohasida bunday hujjatlar ham yo'q emas. Masalan, O'zbekiston Savdo-sanoat palatasi tomonidan ish muomalasi odatlari o'rganiladi va manfaatdor shaxslarga ma'lum qilish uchun nashr etiladi. Shartnomalarning namunaviy shartlari e'lon qilinishini ham yozma shakldagi ish muomalasi odatlaridan iborat deb hisoblash mumkin (FKning 359-moddasi).

O'zbekiston Respublikasi FKning ko'pgina moddalarida ko'rsatilganidek, agar taraflarning munosabatlari qonun normalari va shartnomada belgilangan bo'lmasa, ish muomalasi odatlarini qo'llash nazarda tutiladi (236, 238, 243, 246 va boshqa moddalar), shartnomaning shartlarini sharhlashda ham ish muomalasi odatlari e'tiborga olinadi (363-modda). FKning 354-moddasi

7-qismida nazarda tutilgan qoidaga binoan, agar shartnoma shartlari taraflar o'rtasidagi kelishuv yoki dispozitiv norma bilan belgilab qo'yilgan bo'lmasa, tegishli shartlar qo'llanishi mumkin bo'lgan ish muomalasi odatlari bilan belgilanadi.

Demak, O'zbekiston Respublikasida xalqaro xususiy huquqning manbalari sifatida xalqaro shartnomalar, ichki davlat qonunlari va xalqaro odatlar tan olinadi. Bizda sud va arbitraj tajribasi, shuningdek ilmiy ta'limot (doktrina) xalqaro xususiy huquqning manbayi deb hisoblanmaydi.

II bob yuzasidan nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va umume'tirof etilgan tamoyillar xalqaro xususiy huquq normalarida qanday darajada mujassam topgan?

2. Xalqaro xususiy huquq manbalari tushunchasini qanday ta'riflash mumkin?

3. Sud va arbitraj amaliyotining xalqaro xususiy huquq uchun ahamiyati nimalardan iborat?

4. Xalqaro xususiy huquq manbalarining tashkil topishida xalqaro shartnomalar qanday ahamiyatga ega?

5. Ichki davlat qonunlarining turlari va ularning xalqaro xususiy huquq sohasida tutgan o'rni nimalardan iborat?

6. Xalqaro xususiy huquq sohasida qonun ustuvorligi qanday ravishda namoyon bo'ladi?

7. Qaysi davlatlarda xalqaro xususiy huquq kodifikatsiya qilingan?

8. Xalqaro odat deganda nimani tushunasiz va odatlar qanday holatlarda qo'llaniladi?

9. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida ish muomalasi odatlari va mahalliy odat va an'analar haqida qanday qoidalar nazarda tutilgan?

III BOB. XALQARO XUSUSIY HUQUQDA KOLLIZION NORMALAR VA UMUMIY QOIDALAR

Kollizion norma tushunchasi va ahamiyati. Kollizion normalarning turlari va mohiyati, ularning qo'llanilishi. Moddiy-huquqiy normalar. Asosiy tushunchalar.

3.1. Kollizion norma tushunchasi va ahamiyati

Chet el elementlari bilan murakkablashgan mulkiy va shaxsiy munosabatlarga nisbatan qo'llanishi lozim bo'lgan huquq normalarining mohiyatini talqin qilish va ularning qo'llanishi xususiyatlarini aniqlash katta ahamiyatga ega. Davlatlar, jismoniy va yuridik shaxslar o'rtasidagi aloqalarning so'nggi yillarda nihoyatda keng miqyosda avj olishi ushbu aloqalarning huquqiy qoidalarini o'rganishni asosiy vazifalardan biri qilib qo'yimoqda.

O'zbekiston Respublikasi bilan yaqindan amaliy aloqa o'rnatmoqchi bo'lgan davlatlar va yuridik shaxslarning soni yildan yilga tobora oshib bormoqda, O'zbekiston hududiga tashrif buyuruvchi jismoniy shaxslarning soni ham borgan sari ko'paymoqda. Xalqaro aloqalarning kengayishi natijasida sud, arbitraj, notariat, fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etuvchi va boshqa davlat organlari o'z faoliyatlarida xalqaro xususiy huquqning murakkab muammolariga duch kelmoqdalar, kollizion normalar va ularni qo'llash bilan bog'liq qoidalar shunday murakkab va muhim muammolardan hisoblanadi.

Kolliziya – lotincha to'qnashuvchi ish degan ma'noni beradi. Lekin ushbu atama shartli xarakterga ega. Aslida qonunlar kolliziyasi, ya'ni ular o'rtasida qo'llanishi zarur bo'lgan qoidani tanlash haqida gap yuritiladi. Sud yoki boshqa organ tomonidan turli davlatlar qonunlarini o'rganish, izohlash va qiyoslash yo'li bilan chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatga nisbatan tegishli huquq normasini qo'llash to'g'risidagi masalaning hal qilinishi, xalqaro mulkiy va shaxsiy munosabatlarni to'g'ri tartibga solish uchun muhim ahamiyatga ega. Kollizion muammo – u yoki bu huquqiy munosabatga nisbatan qo'llash uchun tegishli bo'lgan huquqni tanlash muammosidan iborat. Kollizion normalar boshqa huquq sohalari normalariga nisbatan ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Lekin ular xalqaro xususiy huquqning mazmunini tashkil qiladi va moddiy-huquq sohasidagi to'qnashuvlarni bartaraf qilishda asosiy vazifani bajaradi.

Kollizion norma muayyan munosabatga nisbatan qaysi davlatning huquqi qo'llanishi mumkinligini ko'rsatib turadi. Kollizion norma boshqa huquq sohalari normalaridan asosiy farqi shundan iboratki, uning vositasida qo'llanishi uchun kerak bo'lgan huquqni ko'rsatish yo'li bilan kollizion muammo bartaraf qilinadi. Masalan, Fransiyaning qonuni bo'yicha 18 yoshga to'lgan qiz ota-onasining roziligrisiz nikohdan o'tish huquqiga ega emas, O'zbekiston qonuni bo'yicha 18 yoshga to'lgan erkak yoki 17 yoshga to'lgan

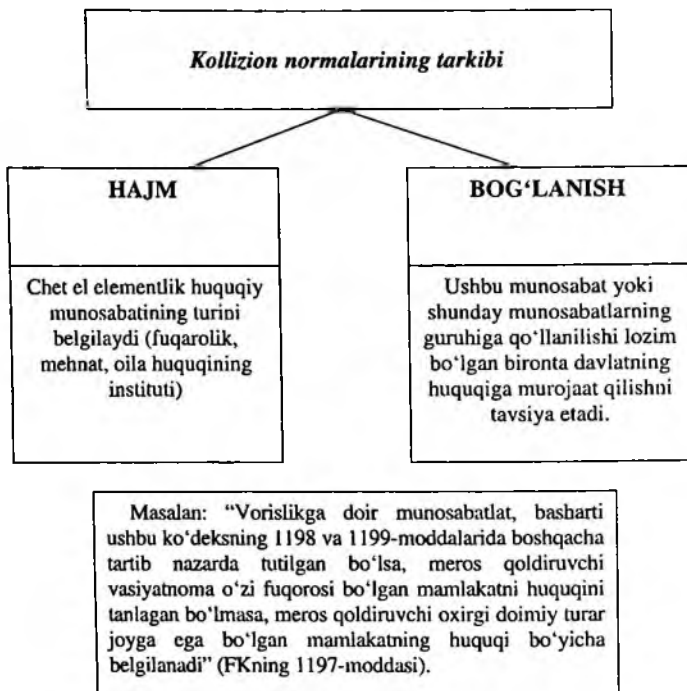
ayol ixtiyoriy ravishda nikoh tuzishlari mumkin. Chet el fuqarosi bilan O'zbekiston fuqarosi o'rtasida tuziladigan nikohning shartlari O'zbekiston qonunlari bilan belgilanadi. Agar O'zbekistonga tashrif buyurgan fransiyalik qiz O'zbekiston yigiti bilan ota-onasining roziligisiz nikohdan o'tgan bo'lsa, bunday nikoh qanday baholanishi kerak, ya'ni u haqiqiy yoki haqiqiy emas deb topilishi kerakmi. O'zbekiston qonuni bo'yicha haqiqiy, lekin Fransiya qonuni bo'yicha buning aksi, chunki qiz ota-onasining roziligini olgan emas. Bunday holatda fransiyalik qizni O'zbekistonda nikohdan o'tkazish, ya'ni ushbu nikohni qayd qilish uchun Fransiya qonunini qo'llash talab qilinmaydi. Bordiyu, fransiyalik qiz o'z vataniga qaytib borganidan so'ng nikohdan ajralmoqchi bo'lsa, buning uchun Fransiya qonuniga asosan ota-onasining roziligini olmaganligi asos bo'lishi mumkin. Demak, bunday holatlarda kollizion normani aniqlash va uning yordamida tegishli davlat huquqini qo'llash talab qilinadi. Nikoh O'zbekiston hududida tuzilgani uchun u O'zbekiston qonuniga asosan qayd qilinadi, nikohni bekor qilish esa Fransiya qonuniga binoan Fransiyada amalga oshirilishi mumkin.

Demak, kollizion norma o'z holicha masalani oxirigacha hal qilmaydi, u tegishli qoida nazarda tutilgan qonunning moddiy normalariga havola qiladi, ya'ni ko'rsatib beradi. Bunday moddiy normalar qonunosti hujjatlar emas, balki faqat kollizion normalarning manbayi hisoblanuvchi qonunlarda nazarda tutilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasida bunday qonunlar qatoriga O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Fuqarolik kodeksi, Oila kodeksi, Mehnat kodeksi, Havo kodeksi, Fuqarolik protsessual kodeks va konstitutsiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan boshqa qonunlar kiradi.

Demak, kollizion norma bu tegishli huquqiy munosabatga nisbatan qaysi davlatning huquqini qo'llash kerakligini belgilab beruvchi normadan iborat. Kollizion norma havola qiluvchi, ko'rsatib beruvchi norma xarakteriga ega bo'lganligi tufayli undan faqat bironta moddiy-huquqiy norma, ya'ni masalani hal qilishga qaratilgan qonunning moddiy-huquqiy normasi bilan birgalikda foydalanish mumkin. Kollizion norma bilan moddiy-huquqiy normalar birgalikda huquqiy munosabatlarda qatnashuvchilar uchun tegishli bo'lgan xatti-harakat qoidalarini yaratadi. Xalqaro xususiy huquq tarkibida kollizion va moddiy-huquqiy normalarni birlashtirish ikki xil metod (usul) yordamida, lekin xarakteri jihatdan bir xil bo'lgan munosabatlarni tartibga soladi.

Xalqaro xususiy huquqning tarkibiga xalqaro bitim normalari bilan birgalikda chet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish uchun maxsus qabul qilingan ichki davlat qonunlarining normalari ham kiradi. Bunday huquq normalari qatoriga, masalan: a) tashqi iqtisodiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar; b) chet el investorlari ishtirokida birgalikda tashkil qilingan korxonalarining huquqiy maqomini belgilovchi normalar; d) chet el investitsiyasi bo'yicha o'rnatilgan tartib va O'zbekiston korxonalarining chet el investitsiyasi bilan birgalikda faoliyatini belgilovchi normalar kiradi.

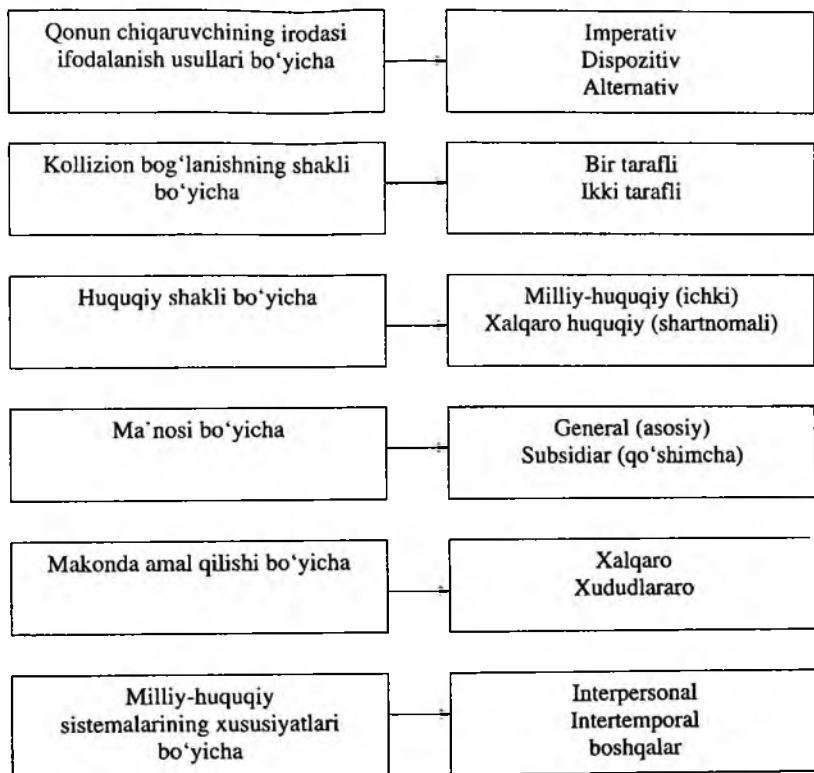
Yuqorida keltirilgan va shunga o'xshash boshqa huquqiy normalarda chet el elementi bilan bog'liq munosabatlar ishtirokchilarining huquq va majburiyatlarini bevosita belgilashga qaratilgan ko'rsatmalar mavjud.

O'zbekiston Respublikasining xalqaro jamoatchilikda mustaqil huquq subyekti sifatida tan olinishi tufayli xalqaro shartnomalar, bitimlardagi moddiy-huquqiy normalarning ko'lami uning ichki davlat qonunlarida yildan yilga ortib bormoqda. Bunday normalarga nisbatan adabiyotlarda bevosita normalar ("прямые нормы"), bevosita tartibga solish metodi ("прямой метод регулирования") degan atamalar ishlatiladi. Ushbu atamalar asosan "kollizion norma", "kollizion metod" degan atamalarga qarama-qarshi solishtirish maqsadida qo'llanilmoqda. Bevosita tatbiq qilinadigan normalarning ahamiyati juda ham muhim, chunki ular tufayli xalqaro shartnomalarda qatnashuvchi taraflar uchun yagona qoida o'rnatiladi va tegishli aniq masalalar bir xil tartibda hal qilinadi. Lekin kollizion normalarning rolini inkor qilib bo'lmaydi. Chunki har bir davlatning qonunlarida ushbu davlatning ijtimoiy va iqtisodiy sharoitining rivojlanish darajasi, jamiyat tizimida va uni boshqarishda demokratik shakllarining tarkib topishi, xalqning urf-odati, mentaliteti va ijtimoiy hayotning boshqa qirralari o'z aksini topadi. O'zbekiston Respublikasi

Konstitutsiyasi 17-moddasining 2-qismiga muvofiq “Respublika davlatning, xalqning oliy manfaatlari, farovonligi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida ittifoqlar tuzishi, hamdo'stliklarga va boshqa davlatlararo tuzilmalarga kirish va ulardan ajralib chiqishi mumkin”. Har bir davlat o'z manfaatlarini ko'zlab xalqaro munosabatlarda qatnashadi, boshqa davlatlar bilan turli sohada aloqalar o'rnatadi.

KOLLIZION NORMALARNING TURLARI

Muayyan davlat iqtisodiyotini, madaniyatini boshqa davlatlarniki bilan solishtirilganda aynan o'xshash bo'lmaganidek va uning manfaatlari boshqa davlatlar manfaati bilan mos kelmaganidek, qonunlarida ham bir xillikni ta'minlash va buni talab qilish murakkab masalalardan hisoblanadi. Davlatlar o'rtasidagi hamkorlik va hamdo'stlik, jamiyat rivojlanishida tenglikka erishish

asosiy maqsad qilib qo'yilishidan qat'i nazar, ijtimoiy hayot sohasidagi va uning mahsuli bo'lgan qonunchilik sohasidagi mavjud tafovutlarni mutlaq bartaraf qilish uchun vaqt kerak. Shunday ekan har bir davlatning qonun-qoidalarida o'ziga xos xususiyatlar o'z ifodasini topadi. Ular o'rtasida aloqalar o'rnatilgan ekan, ularning manfaatlari ko'zda tutilgan qonun-qoidani inobatga olmasdan bo'lmaydi. Bunday manfaatlarga putur yetkazmaslik, ularni bir-biriga yaqinlashtirish va umumiy manfaatga erishish maqsadida kollizion normalar muayyan masala bo'yicha mavjud bo'lgan turli davlatlar qonun normalari o'rtasidagi nomuvofiqlikni, to'qnashuvni kamaytirish va bartaraf qilishda muhim vazifani bajaradi.

3.2. Xalqaro xususiy-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda moddiy-huquqiy normalarning tutgan o'рни va ahamiyati

Savdo, ishlab chiqarish, fan-texnika, transport va turli davlatlar tashkilotlari, kompaniyalari, firmalari o'rtasidagi aloqalarni tartibga solish uchun bir xil moddiy-huquqiy normalarni yaratishga urinish faqat davlatlarning ichki qonunlarida tafovutlarni, ziddiyatlarni bartaraf qilish zaruratidan ko'ra ko'proq tobora rivojlanib borayotgan turli sohadagi xalqaro munosabatlarni tartibga solishda davlatlar ichki qonunlarining talabga javob bermay qo'yganligi bilan izohlanadi.

Moddiy-huquqiy normalar o'z mohiyati jihatidan mazmuni bo'yicha bir xil qoidalardan tashkil topadi va xalqaro xususiy munosabatlarni to'g'ridan to'g'ri, ya'ni ushbu munosabatlarni bevosita kollizion normalarning ishtirokisiz tartibga solishni ta'minlaydi. Moddiy-huquqiy normalar yordamida davlatlararo mulkiy, iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishda barqarorlik o'rnatiladi, turli davlatlar jismoniy va yuridik shaxslarining huquqiy maqomini belgilashda, ular tomonidan yo'l qo'yilgan huquqbuzarlik uchun javobgarlikning asoslarini, doirasini aniqlashda yengillik tug'diradi. Moddiy-huquqiy normalarning obyektlari mulkiy, mehnat va oilaviy munosabatlardan iborat bo'lishi mumkin.

Moddiy-huquqiy normalarga xos bo'lgan qoidalarni birxillashtirish xalqaro shartnomalarda nazarda tutilgan ma'lum sohadagi munosabatlarni maxsus tartibga solish uchun imkoniyat yaratadi. Bunday birxillikni ta'minlash uchun ma'lum masalalar bo'yicha maxsus konvensiyalar qabul qilinadi. Masalan, 1929-yilda Varshavada imzolangan shartnoma bo'yicha havo orqali xalqaro tashishga taalluqli ayrim qoidalarni birxillashtirishga doir konvensiya qabul qilindi. Ushbu konvensiyaga 1955-yil 28-sentabrda Gaagada tuzilgan Protokol bilan o'zgartirishlar kiritildi. O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi tomonidan konvensiyaga va protokolga qo'shilish haqida 1996-yil 27-dekabrda qaror qabul qilindi.

Xalqaro shartnoma, bitimlar tuzish yoki ularga va konvensiyalarga qo'shilish, shuningdek ularni ratifikatsiya qilish ham turli xil munosabatlarga oid qoidalarni ma'lum darajada birxillashtirishga olib keladi. Bu jarayonda O'zbekiston Respublikasi faol ishtirok etmoqda.

Hozirgi sharoitda ko'pchilik mamlakatlar bir xil bo'lgan moddiy-huquqiy normalarni qo'llash doirasini tobora kengaytirish yo'liga o'tib olganlar. Lekin birxillashtirish yo'li bilan xalqaro ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning barcha masalalarini qamrab olishning iloji yo'q, uning muayyan chegarasi mavjud. Ko'p hollarda xalqaro shartnomalarga asoslangan munosabatlarda kollizion normalarni qo'llash samarali natijalar berishi bilan bir qatorda ushbu munosabatlarning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda kollizion normalarni qo'llamaslikning iloji ham yo'q. Fuqarolar ishtirokidagi munosabatlarni tartibda solish umumiy qoida bo'yicha asosan kollizion metod vositasida amalga oshiriladi. Bunday hollarda birxillashtirilgan kollizion normalardan foydalanish ham mumkin, chunki birxillashtirish faqat moddiy-huquqiy normalar emas, balki kollizion normalarga ham xosdir. Fuqarolik, oilaviy, jinoyat ishlari masalari bo'yicha huquqiy yordam berish to'g'risida tuzilgan shartnomalar va kelishuvlarda ham birxillashtirilgan kollizion normalar mavjud.

Kollizion metod asosida tartibga solishning zaruriyati quyidagilarda namoyon bo'ladi: birinchidan, moddiy-huquqiy normalarni birxillashtirish jarayonida qoidasiz, normasiz ochiq qolgan munosabatlarni tartibga solish uchun yordamchi yoki qo'shimcha me'yor sifatida foydalanish uchun, ikkinchidan, xalqaro hamkorlikning alohida sohalarida vujudga keladigan munosabatlarni tartibga solish va uni amalga oshirishda asosiy qoida sifatida qo'llash uchun, uchinchidan, ba'zi sabablarga ko'ra moddiy-huquqiy normalardan foydalanish va ularni qo'llash uchun qiyinchiliklar mavjud bo'lganligi sababli.

Nafaqat xalqaro shartnomalar, shuningdek ichki davlat qonun normalari ham moddiy-huquqiy xarakterga ega. Ichki davlat qonun normalari birinchi galda chet el elementi bilan murakkablashgan va ularni tartibga solish uchun umumiy huquq normalari javob berolmaydigan munosabatlarni tartibga solish uchun qo'llaniladi. Bu o'rinda ichki davlat qonuni maxsus xalqaro xususiy munosabatlarni tartibga solish uchun qaratilgan hollar nazarda tutilmoqda. Masalan, Xitoy Xalq Respublikasida va sobiq Chexoslovakiyada xalqaro xo'jalik shartnomalari to'g'risida maxsus Qonun qabul qilingan. Agar Chexoslovakiya qonuni bo'yicha uning normalarni qo'llash kollizion norma yoki taraflarning kelishuvi asosida amalga oshirilishi mumkinligi ko'zda tutilgan bo'lsa, Xitoy Xalq Respublikasining qonunida ushbu davlatning huquq subyektlari chet el davlati shaxslari ishtirokida tuziladigan barcha shartnoma munosabatlariga nisbatan qo'llanishi zarurligi nazarda tutiladi.

Xalqaro xususiy huquq manbayi sifatida moddiy-huquqiy ahamiyatga ega bo'lgan va ijtimoiy-iqtisodiy hayotning alohida sohalarida vujudga keladigan munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan qonunlar O'zbekiston Respublikasida ham qabul qilindi. Bular jumlasiga umumiy qoidalar nazarda tutilgan 2000-yil 26-mayda yangi tahriri tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy faoliyati to'g'risida"gi Qonuni kiradi. Ushbu qonun mulkchilik

shakllaridan qat'i nazar, tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilarining huquqlari, manfaatlari va mol-mulki xalqaro huquqning hamma tomonidan e'tirof etilgan normalariga muvofiq davlat tomonidan muhofaza qilinishini ta'minlaydi. Ushbu qonun tashqi iqtisodiy faoliyatning asosiy yo'nalishlari deb xalqaro iqtisodiy va moliyaviy hamkorlikni, tashqi savdo faoliyatini, chet el investitsiyalarini jalb qilish, O'zbekiston Respublikasidan tashqaridagi investitsiya faoliyatini belgilaydi. Qonunning 2-moddasida O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirish ichki davlat qonunlari bilan bir qatorda O'zbekistonning xalqaro shartnomalari bilan tartibga solinishi nazarda tutiladi. Tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish natijasida kelib chiqqan nizolar shartnomada nazarda tutilgan tartibda hal etiladi (30-modda).

1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi Qonunida ham bankning tashqi iqtisodiy faoliyati haqida maxsus qoidalar nazarda tutiladi. Qonunning 9-moddasiga muvofiq markaziy bankning boshqa davlatlar banklari va kredit muassasalari bilan o'zaro munosabatlari O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga, shuningdek banklar bitimlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Ba'zi davlatlarda investitsiyaga bag'ishlangan maxsus kodeks yoki chet el investitsiyalari haqida qonunlar qabul qilingan. O'zbekiston Respublikasi ham bu masalaga alohida e'tibor bergan holda 1998-yil 30-aprelda "Chet el investitsiyalari to'g'risida" va "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish to'g'risida" qonunlarni qabul qildi. Ushbu Qonun O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini rivojlantirish, uning jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilishiga ko'maklashish maqsadida chet elning moliyaviy, moddiy, intellektual va boshqa resurslarini, xorijning zamonaviy texnologiyasi va boshqaruv sohasidagi tajribasini jalb etishga va ulardan samarali foydalanishga qaratilgandir. Ushbu Qonunning o'ziga xos muhim alomati shundan iboratki, uning 15-moddasiga muvofiq chet el investitsiyalari turli, ya'ni siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va tabiat xavf-xatarlarining yuz berishidan sug'urta qilinadi, chet el investorlarining huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun zarur bo'lgan kafolatlar nazarda tutiladi.

1998-yil 25-dekabrda qabul qilingan "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonunda ham chet el elementlariga oid munosabatlar haqida qoidalar nazarda tutiladi. Qonunning 1-moddasi 3-qismiga binoan chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish chegaralari faqat O'zbekiston qonun hujjatlari bilan emas, shuningdek O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari bilan ham tartibga solinadi. Mazkur moddaning 4-qismiga binoan agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O'zbekiston Respublikasining investitsiya faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi. Xuddi shunga o'xshash qoida "Chet el investitsiyalari to'g'risida" va "Chet ellik investorlarning huquqlari va ularni himoya qilish kafolatlari to'g'risida"gi qonunlarning 2-moddalarida ham nazarda tutiladi.

O'zbekistonning yuqorida keltirilgan tashqi iqtisodiy faoliyat banki, chet el investorlari va boshqa chet el bilan bog'liq moddiy-huquqiy qonunlari chet el elementlari bilan murakkablashgan munosabatlarni tartibga solishga mo'ljallanadi. Ushbu munosabatlar ichki davlat qonunlari, masalan, "Chet el investitsiyalari" va "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish to'g'risida"gi va, ayniqsa, ularda nazarda tutilgan va faqat ushbu munosabatlarning xususiyatlari maxsus ifoda etilgan investitsiyalarni sug'urta qilish haqidagi normalar bilan tartibga solinishi mumkin. Lekin bunday tartibga solish xalqaro shartnomaga mos kelishi kerak, aks holda bevosita xalqaro shartnomaning qoidalari tatbiq qilinadi.

Yuqorida keltirilgan ichki davlat qonunlari va ushbu qonunlarning obyektini hisoblanuvchi munosabatlar bo'yicha O'zbekistonning xalqaro shartnomalari o'z ahamiyati bo'yicha moddiy-huquqiy metod sifatida chet el elementlari bilan murakkablashgan munosabatlarni bevosita tartibga soladi.

Ichki davlat qonunlari bunday murakkablashgan munosabatlarga nisbatan, agar ularda xalqaro shartnomalardagilarga nisbatan boshqacha qoidalar nazarda tutilmagan bo'lsa, bevosita qo'llanishi mumkin. Bu yerda chet el elementlari bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishda xalqaro shartnomalarning ustunligi hisobga olinadi va uning to'g'ridan-to'g'ri, ya'ni bevosita qo'llanishi nazarda tutiladi.

Chet el elementlari bilan murakkablashgan munosabatlarni tartibga solishning moddiy-huquqiy metodining ustunligini quyidagicha izohlash mumkin:

a) ushbu metoddan foydalanish uchun tuzilgan moddiy-huquqiy normalar o'z mazmuniga ko'ra chet el elementi bilan bog'liq fuqarolik-huquqiy munosabatlarni bevosita tartibga solishga qaratiladi. Ushbu metod vositasida maxsus munosabatlarning xususiyatlariga mos keladigan va ushbu munosabatlarni to'liq qamrab oladigan va ularga aynan o'xshash qoidalar yordamida tartibga solish nazarda tutiladi. Bunday tartibga solishda kollizion metodga o'xshab u yoki bu davlatlar qonunlarida mujassam topgan qoidalarga havola qilinmaydi, masala to'g'ridan to'g'ri moddiy-huquqiy norma asosida hal qilinadi, juda ham kam holatlarda fuqarolik, oilaviy va boshqa munosabatlarni to'raligicha tartibga solish uchun umumiy norma sifatida tashkil topadi. Bunga misol tariqasida, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi o'rtasida 1993-yilda Minskda qabul qilingan O'zbekiston tomonidan 1993-yil 6-mayda ratifikatsiya qilingan "Fuqarolik, oilaviy, jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risida"gi konvensiyani keltirish mumkin. Ushbu Konvensiya muayyan davlatlar o'rtasida tuzilgan xalqaro shartnomadan iborat bo'lishiga qaramay unda umumiy ahamiyatga ega bo'lgan masalalarning tartibga solinishi nazarda tutiladi. Boshqacha qilib aytganda, moddiy-huquqiy metod vositasida maxsus tartibga solish, kollizion metod vositasida esa umumiy tartibga solish qoidalari qo'llaniladi. Masalan, yuqorida keltirilgan O'zbekistonning chet el

investitsiyalariga bag'ishlangan qonunlarining normalari moddiy-huquqiy xarakterga ega bo'lib, metod sifatida ular ushbu qonun maqsadiga taalluqli bo'lgan munosabatlarni tartibga solishga qaratilgandir. Fuqarolik kodeksining VI bo'limida nazarda tutilgan kollizion normalar umumiy metod sifatida Fuqarolik kodeksining moddiy-huquqiy normalari bilan nafaqat uning 2-moddasining 1-qismida keltirilgan munosabatlarni va unda keltirilmagan, lekin o'z xususiyatlari bilan ularga monand munosabatlarni kodeksning moddiy-huquqiy normalari vositasida tartibga solishga yordam beradi, muayyan munosabatlar bo'yicha davlatlar qonun normalarida mavjud nomuvofiqliklarni bartaraf qilishga xizmat qiladi.

b) Moddiy-huquqiy normalarning afzalligi yana shundan iboratki, ularning asosida bevosita tartibga solish metodini qo'llash muayyan munosabatlarning ishtirokchilari uchun ancha qulay bo'lgan aniqlik tug'diradi, ya'ni ular va ularni tatbiq qiluvchi organlar uchun qaysi normaga asosan masalani hal qilish kerakligi oldindan ma'lum bo'ladi. Masalan, 1993-yil 23-dekabrda Ashhabat shahrida imzolangan Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo bo'lgan davlatlar korxonalari va tarmoqlarining ishlab chiqarish kooperatsiyasini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlashning umumiy shart-sharoitlari va tartibi to'g'risidagi bitim O'zbekiston Respublikasi tomonidan 1994 yil 6 mayda ratifikatsiya qilindi. Demak, ushbu bitim shartlari ushbu sanadan boshlab O'zbekiston uchun kuchga kirdi. Ushbu bitimda nazarda tutilgan shartlar uning taraflari o'rtasida o'zaro kelishilgan va avvaldan ma'lum. Shunday ekan bitim taraflari o'rtasidagi munosabatlar kollizion metod qo'llanmasdan bevosita tartibga solish metodi asosida amalga oshiriladi.

d) Moddiy-huquqiy normalarni tuzishda bevosita tartibga solish metodini qo'llash huquqiy tartibga solish qoidalarini belgilash-da, kollizion metoddan farqli o'laroq, shartnomaning bir tomonlama manfaatga qaratilgan bo'lishidan saqlab qoladi. chunki uning mazmunini tashkil qiluvchi huquq va majburiyatlar, shuningdek uning taraflarining munosabatlarini tartibga soluvchi qoidalar oldindan kelishilgan va belgilangan bo'ladi. Kollizion metod bilan tartibga solishda ikkala tarafning ham manfaatini doimo bir xilda hisobga olib bo'lmaydi. Kollizion normalar xalqaro shartnoma tuzish yo'li bilan yaratilgan taqdirda bu masala qisman hal bo'lishi mumkin, lekin oxirigacha uning echimini topish qiyin, ikki yoki ko'pchilik davlatlarning ichki qonunlaridagi qarama-qarshiliklarga duch kelish tugamaydi. Muhim iqtisodiy masalalar bo'yicha xalqaro shartnomalar tuzish yo'li bilan munosabatlarni bevosita tartibga solish metodiga o'tish moddiy-huquqiy normalarni bixillashtirish uchun zamin yaratadi. Shuning bilan birga, xalqaro xususiy huquq sohasida moddiy-huquqiy normalarning, va, ayniqsa, bixillashtirilgan moddiy-huquqiy normalarning yaratilishi kollizion normalarni bixillashtirishga bo'lgan e'tiborni susaytirib yubormaslikni talab qiladi. Chunki kollizion normalar hozir ham, kelajakda ham xalqaro xo'jalik, savdo, transport munosabatlarini tartibga solishda muhim rol o'ynaydi.

3.3. Kollizion normalarni izohlash, sharhlash va tatbiq qilish

Huquqiy normalarni to'g'ri, aniq va bir xilda qo'llanish uchun ularga izoh berish, sharhlash maqsadga muvofiq. Izoh davlat organlari, turli tashkilotlar va alohida fuqarolar tomonidan berilishi mumkin. Izoh berishdan asosiy maqsad hayotda yuz bergan munosabatga qo'llanishi zarur bo'lgan huquqiy normaga rasmiy va norasmiy, ilmiy va amaliy ravishda baho berish, uning mazmunini tushunish, anglab yetish va masalani to'g'ri, oqilona hal qilishdan iborat.

Xalqaro xususiy huquq normalarini izohlash ichki davlat qonuni normalariga nisbatan ancha murakkab. Ichki davlat qonuni normalari aksariyat hollarda moddiy-huquqiy xarakterga ega bo'lib, tegishli munosabatlarga nisbatan, yuqorida aytilib o'tilganidek, to'g'ridan to'g'ri, ya'ni bevosita qo'llaniladi. Xalqaro xususiy huquq normalari kollizion xarakterga ega bo'lganligi tufayli chet el elementlari bilan murakkablashgan fuqarolik-huquqiy munosabatlarga nisbatan bevosita emas, balki bilvosita, ya'ni turli davlatlarning huquq normalari asosida ularga amal qilingan holda qo'llaniladi. Bunda bir yo'la turli davlatlarning huquq normalariga, shuningdek ularda bo'lgan to'qnashuvlarni bartaraf qilish vazifasini bajaradigan kollizion normalarga birgalikda izoh berishga to'g'ri keladi. Bu ancha mushkul va muhim masala, uning to'g'ri hal qilinishi xususiy huquq munosabatlarida ishtirok etuvchilarining subyektiv huquqlarini himoya qilish bilan bog'liq.

Kollizion normani izohlash uchun uning tarkibini tashkil qiluvchi hajmi va bog'lovchi elementlariga va boshqa barcha yuridik tushunchalari va qoidalariga to'g'ri baho berish kerak. Ba'zan ichki davlat normalariga turlicha tushuncha beriladi, bu kollizion normalarga izoh berishda qiyinchilik tug'diradi.

Kollizion normaning tuzilishi o'z vazifasiga ko'ra moddiy-huquqiy normalardan farq qiladi. Har bir kollizion norma ikki qismdan iborat. Uning birinchi qismi kollizion normaning hajmi deb ataladi. Ushbu qismida kollizion norma qo'llanishi kerak bo'lgan tegishli huquqiy munosabatlar, ya'ni mulkiy, nomulkiy shaxsiy oilaviy munosabatlar, shartnomaga asoslangan yoki asoslanmagan munosabatlar va boshqa huquqiy munosabatlar haqida gap yuritiladi. Kollizion normaning ikkinchi qismi turli ravishda kollizion bog'lovchi qism deb ataladi. Bog'lovchi bu muayyan munosabatga nisbatan qo'llanadigan qonunni (huquq tizimini) ko'rsatuvchi qismdan iborat.

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksida belgilovchi va bog'lovchi kollizion normalarni quyidagi moddalarda ko'rish mumkin: fuqarolar ishtirokidagi munosabatlarni tartibga solishda jismoniy shaxsning qonuni (FKning 1168-moddasi), jismoniy shaxsning huquq va muomala layoqatiga nisbatan qo'llaniladigan huquq (FKning 1169-moddasi), yuridik shaxsning huquq layoqati (FKning 1176-moddasi), ko'char va ko'chmas mol-mulkka nisbatan mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar (FKning 1184-moddasi), shartnoma tuzish joyiga nisbatan qo'llanadigan huquq (FKning

1189-moddasi), tashqi iqtisodiy bitimga nisbatan qo'llanadigan huquq (FKning 1181-moddasi), ishonchnomaning shakli va amal qilish muddatiga taalluqli huquq (FKning 1182-moddasi), vorislikka doir qo'llanadigan huquq (FKning 1187-moddasi) va hokazo.

Kollizion normalar hajmi bo'yicha qanday munosabatlarga nisbatan qo'llanishi kerakligi haqida bir xil yondashish mavjud emas. Yevropa kontinentining huquqi, ya'ni Roman-german mamlakatlarining huquqiy tizimi bo'yicha da'vo muddati moddiy huquq instituti sifatida baholanadi. O'zbekiston Fuqarolik kodeksining 12-bobida ham shunga o'xshash baho beriladi. Ushbu davlatlarning moddiy huquq normalari da'vo muddati masalalari bo'yicha kollizion normalarning yuzaga kelishi tan olinadi va kollizion normaga muvofiq da'vo muddatlariga nisbatan O'zbekiston huquqi va chet el mamlakati huquqi normalarini qo'llashga yo'l qo'yiladi. Ammo Angliya-Amerika huquq tizimlarida da'vo muddati moddiy emas, balki protsessual institut sifatida baholanadi. Bunday baho berish natijasida da'vo muddati masalasi kollizion norma qo'llanadigan doiradan tashqariga chiqaziladi va da'vo muddatini hal qilish sud ishini ko'rayotgan mamlakat ixtiyorida bo'lishi nazarda tutiladi. Da'vo muddati protsessual huquqi instituti deb qaralar ekan, O'zbekiston sudida da'vo muddati qo'llanishi kerakmi yoki yo'qmi degan savol tug'iladi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1183-moddasiga muvofiq da'vo muddati mamlakatning tegishli munosabatni tartibga solish uchun qo'llanilayotgan huquqi bo'yicha belgilanadi. Demak, ushbu modda kollizion normaga amal qiladi, da'vo muddatini belgilashda O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining faqat 12-bobidagi qoidalar emas, balki biron-bir, jumladan, Angliya huquqi normalari ham qo'llaniladi.

Qonun bo'yicha kollizion normalar bir tomonlama va ikki tomonlama bo'lishi mumkin. Kollizion normani ikki tomonlama bog'lashda sudlov mamlakati huquqi va, shuningdek chet el mamlakati huquqini qo'llash, kollizion normani bir tomonlama bog'lashda esa bir tomonning huquq normasini qo'llash bilan cheklanadi, amalda ko'proq sudlov mamlakati huquqini qo'llash yuz beradi. Kollizion normani bir tomonlama qo'llanish uchun O'z.R. Fuqarolik kodeksining 1199-moddasi misol bo'lishi mumkin. Ushbu moddaga binoan ko'chmas mulkka vorislik mazkur mulk joylashgan mamlakat huquqi bo'yicha O'zbekiston Respublikasining reyestrda qayd etilgan mol-mulkka vorislik esa O'zbekiston Respublikasining huquqi bo'yicha belgilanadi. Bu yerda kollizion normani bir tomonlama qo'llash ikki holatda ro'y bermoqda:

a) ko'chmas mulk, masalan, yer, qurilmalar, uy-joylar, ko'p yillik o'simliklar, daraxtlar va yer bilan uzviy bog'lik, boshqa mulklar qaysi davlat hududida joylashgan bo'lsa, o'sha davlatning huquqini qo'llash;

b) mol-mulk ko'char yoki ko'chmas bo'lishidan qat'i nazar, u O'zbekistonda davlat ro'yxatidan o'tkazilgan bo'lsa (masalan, daryoda foydalanadigan kater va qayiqalar, avtomashina, traktor va h.k.), ularga vorislik O'zbekiston Respublikasining huquqi bo'yicha belgilanadi.

Kollizion normaning ikki tomonlama bo'lishiga, misol uchun, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1197-moddasini keltirish mumkin. Mazkur moddaga binoan meros qoldiruvchi vasiyatnomada o'zi fuqarosi bo'lgan mamlakatning huquqini tanlagan bo'lmasa, meros tartibi meros qoldiruvchi oxirgi doimiy turar joyga ega bo'lgan mamlakatning huquqi bo'yicha belgilanadi. Bu yerda meros qoldirish bo'yicha ikki mamlakat huquqini qo'llash mumkinligi nazarda tutilmoqda.

Kollizion normalar ham moddiy-huquqiy normalar kabi imperativ (qat'i, majburiy) yoki dispozitiv (havola etuvchi) normalardan iborat bo'lishi mumkin. Kollizion normaning dispozitiv tarzga ega bo'lgan qismini o'zgacha qo'llash to'g'risida taraflar bitim bo'yicha o'zaro kelishib olgan bo'lishlari mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1181-moddasida bitimning shakli bo'yicha O'zbekiston Respublikasi yoki biron-bir chet el davlati qonunlarining tatbiq etilishi mumkinligi belgilanadi. Agar chet elda tuzilgan bitim bo'yicha O'zbekiston Respublikasi huquqi talablariga rioya etilgan bo'lsa, uning shakliga rioya etilmaganligi tufayli haqiqiy emas deb topilishi mumkin emas. Demak, bitimning shakli chet mamlakat huquqiga mos kelishiga yo'l qo'yiladi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1190-moddasida nazarda tutilgan deyarlik barcha kollizion normalar dispozitiv xarakterga ega. Masalan, oldi-sotdi shartnomasi, hadya shartnomasi, ijara shartnomasi, pudrat shartnomasi va boshqa qator shartnomalar bo'yicha qaysi mamlakat huquqini qo'llash haqida taraflar kelishib olgan bo'lishlari mumkin. Agar bunday kelishuv bo'lmagan taqdirda shartnoma obyektlarining xususiyatlari (masalan, ko'char yoki ko'chmas mol-mulk) hisobga olgan holda u yoki bu davlatning qonunini qo'llash nazarda tutiladi. Lekin ushbu moddaning o'zida ikki xil toifadagi shartnomalarga nisbatan taraflar tomonidan huquqni tanlash imkoniyati nazarda tutilmagan. Ushbu modda 2-qismining 2-bandi quyidagi mazmunda: birgalikdagi faoliyat to'g'risidagi shartnomaga va qurilish pudrat shartnomasiga nisbatan ana shunday faoliyat amalga oshirilayotgan yoki shartnomada nazarda tutilgan natijalar yaratilayotgan mamlakatning huquqi qo'llaniladi; 3-bandi quyidagi mazmunda: kimoshdi savdosida, tanlov bo'yicha yoki birjada tuzilgan shartnomaga nisbatan kimoshdi savdosi, tanlov o'tkazilayotgan yoki birja joylashgan mamlakatning huquqi qo'llanishi belgilanadi. Fuqarolik kodeksining 1191-moddasiga muvofiq chet el ishtirokidagi yuridik shaxsni tuzish to'g'risidagi shartnomaga nisbatan yuridik shaxs ta'sis etilgan mamlakat huquqi qo'llaniladi. Xulosa qilib aytganda, yuqorida keltirilgan kollizion normalar imperativ (majburiy) xarakterga ega.

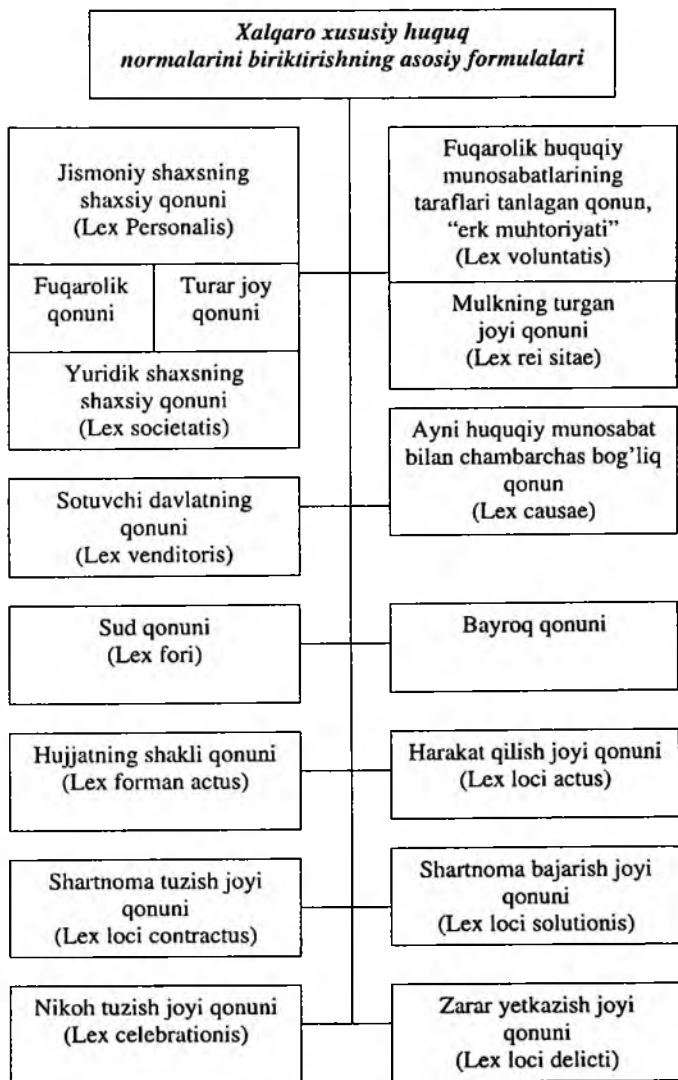
Xalqaro xususiy huquq normalariga izoh berish, ya'ni ularning tuzilishi (hajm va bog'lovchi qismlardan tashkil topishi) yo bir tomonlama yo ikki tomonlama, dispozitiv yoki imperativ xarakterga ekanligini aniqlash ularni muayyan munosabatlarga nisbatan to'g'ri qo'llash uchun imkoniyat yaratadi.

Boshqa davlatlar huquq tizimining huquq subyektlari bilan o'ratiladigan munosabatlarni tartibga solishda umumiy huquqiy tushunchalar muhim ahamiyatga ega. Kollizion normalar chet el huquq tizimi va ular ta'sirida vujudga kelgan subyektiv huquqlarining cheklanmagan doirada bo'lishiga qaratiladi. Shunday ekan ushbu normalar o'z mazmuniga ko'ra tegishli huquq tizimlariga nisbatan umumiy bo'lgan atamalar, tushunchalar bilan belgilanadi. Boshqacha qilib aytganda kollizion normalar tushunchasi va atamalari mazmuni jihatdan muayyan ichki davlat huquqi tushunchalari va atamalariga o'xshash bo'lmashligi mumkin. Bizning qonunning kollizion normalarida ishlatilgan "ashyoviy huquqlar" yoki "fuqarolarning huquq layoqati" degan tushunchalar mazmuni jihatidan Fuqarolik kodeksidagi shunga o'xshash tushunchalar mazmuniga mos kelmasligi mumkin.

Fuqarolik kodeksining 1184-moddasidagi kollizion normada berilgan "Ashyoviy huquqlar" tushunchasi mazmuni jihatidan mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarni o'z ichiga oladi. Fuqarolik kodeksining 165-moddasidagi "ashyoviy huquqqa" berilgan tushuncha bo'yicha esa ushbu huquqning mazmunini mulk huquqi subyekti bo'lmagan shaxslarning ashyoviy huquqlari, masalan, xo'jalik yuritish huquqi va operativ boshqarish huquqi tashkil qilishi mumkin. Demak, ashyoviy huquq tushunchasining, mazmunida, uning kollizion normada yoki moddiy-huquq normasida keltirilishiga qarab farqi borligi ko'rinib turibdi. Shunday ekan kollizion normaning amal qilish doirasi (hajmi) umumiyashtirilgan, ya'ni turli huquq tizimlari uchun umumiy bo'lgan yuridik tushunchalar bilan ifoda etilgan bo'lishi kerak. Kollizion bog'lovchi normani tahlil qiladigan bo'lsak, bu yerda boshqacha holat yuz beradi: huquqni qo'llash haqidagi to'liq qoida aniq ko'rsatilmasa, sudlov mamlakati qonuni bo'yicha bog'lanish ushbu mamlakatning ichki (fuqarolik, oila, mehnat) huquqining tegishli institutlarida berilgan tushunchalardan foydalanish yo'li bilan ta'minlanadi. Kollizion bog'lovchi normaning tushunchasi ayrim maxsus hollarda qonunning o'zida beriladi.

Huquqni qo'llashda qarshi tomonga (обратная отсылка) va uchinchi mamlakat huquqiga havola etish eng murakkab masalalardan iborat. Bunday havola etish chet el huquqini qo'llashni anglatadi. Lekin Fuqarolik kodeksining 1161-moddasiga muvofiq havola etish kollizion normani qo'llash emas, balki moddiy huquq normasini qo'llash yo'li bilan amalga oshiriladi. Agar O'zbekiston qonuni hujjatlarini chet el huquqiga havola etsayu, chet el huquqida tegishli munosabatlarni tartibga solish nazarda tutilmagan bo'lsa, bunday holda O'zbekiston qonun hujjatlarini qo'llamaslikka asos yo'q. Chet el elementlari bilan murakkablashgan fuqarolik-huquqiy munosabatlarda. Chet el huquqi O'z.R. Fuqarolik kodeksining 1168-moddasiga, 1169-moddasining birinchi, uchinchi va beshinchi qismlariga, 1171 va 1174-moddalariga muvofiq qo'llaniladigan hollarda qarshi tomon sifatida O'zbekiston Respublikasi huquqiga va uchinchi mamlakat huquqiga havola etiladi. Shuni hisobga olish

kerakki, agar chet el davlati huquqining kollizion normasi O'zbekiston Respublikasi qonun normasini qo'llashga havola qilgan bo'lsa, ushbu davlatning sudi yoki boshqa tegishli organi O'zbekiston Respublikasining qonunini qo'llaydi. Chunki shunga o'xshash qoida O'zbekiston Respublikasi huquqining kollizion normasida nazarda tutiladi.

III bob yuzasidan nazorat uchun savol va topshiriqlar

- 1. Kolliziya, huquq kolliziyasi va kollizion norma tushunchalarini tavsiflang.**
- 2. Xalqaro xususiy huquqda kollizion normaning ahamiyatini va izohlanishini tushuntiring.**
- 3. Kollizion normalar turlarini tizimlashtirilgan holda tavsiflang.**
- 4. Ommaviy tartib to'g'risidagi izoh hamda uning qo'llanilishini misollar bilan tushuntiring.**
- 5. Xalqaro xususiy huquqda o'zarolik va retorsiyalarni tushuntiring, fikringizni misollar bilan asoslang.**

Xalqaro xususiy huquq subyekti sifatida jismoniy shaxslar. Chet el fuqarolari huquqiy holatining umumiy masalalari. O'zbekiston Respublikasida chet el fuqarolarining fuqarolik huquq layoqati va muomala layoqati. O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet eldagi huquq layoqati. Qochoqlar va majburiy ko'chirilganlarning huquqiy holati. Siyosiy boshpana berilgan shaxslarning huquqiy holati. Jismoniy shaxsning shaxsiy qonuni.

Jismoniy shaxslar huquqiy holatining umumiy masalalari. Jismoniy shaxsning shaxsiy qonuni (*lex personalis*) umumlashgan qonuniy tushunchani mustahkamlaydi. Avval mazkur tushuncha faqatgina xalqaro xususiy huquq doktrinasida ishlatilgan bo'lib, normativ-huquqiy aktlarda mustahkamlanmagan edi. Shaxsiy qonun jismoniy shaxsning huquq layoqati va muomala layoqati, shaxsni bedarak yo'qolgan deb topish yoki uni vafot etgan deb e'lon qilish, jismoniy shaxsning ismga bo'lgan huquqi, vasiylik va homiylik masalalarini hal etishda qo'llanishi lozim bo'lgan huquqni aniqlaydi. Shu bilan birga shaxsning shaxsiy qonunining o'zi shaxsning fuqaroligi mansub bo'lgan mamlakat huquqi – *lex nationalis* bilan yoki yashash joy qonuni – *lex domicilii* bilan belgilanadi. Bir-biridan farqli ikki kollizion bog'lovchining birlashuvi qonun chiqaruvchiga jismoniy shaxsning shaxsiy qonunini aniqlashning asosiy masalalarini to'liq tartibga solish imkoniyatini berdi.

Shaxsiy qonunning umumlashgan tushunchasi bir qator chet mamlakatlarning (Avstriya, Vengriya, Germaniya, Ispaniya, Italiya, Lixtenshteyn, Portugaliya, Ruminiya hamda MDH mamlakatlarining bir qatorida va h.k.) milliy fuqarolik qonunchiligida ham qo'llaniladi. Shu bilan birga ta'kidlash joizki, u O'zbekiston Respublikasining chet mamlakatlar bilan tuzilgan fuqarolik va oilaviy ishlar bo'yicha huquqiy yordam to'g'risidagi ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnomalarida foydalanilmagan.

Jahon huquq tizimida jismoniy shaxsning shaxsiy maqomiga aloqador masalalarni kollizion huquqiy tartibga solishda ikkita asosiy yondashuv ishlab chiqilgan.

Birinchi yondashuvga ko'ra, shaxsiy maqom masalalari jismoniy shaxsning fuqaroligi mansub bo'lgan mamlakat huquqi asosida belgilanadi. Bunday yondashuv aksariyat Kontinental Yevropa, MDH davlatlari va bir qator boshqa davlatlar (Vetnam, Misr, Kuba, Mo'g'uliston, Tailand, Tunis, Janubiy Koreya, Yaponiya va h.k.)ga xosdir. Modomiki, jismoniy shaxsning fuqaroligi mansub bo'lgan mamlakat huquqiga havola asosiy kollizion bog'lovchi sifatida fuqaroligi bo'lmagan shaxsga (apatrid) nisbatan qo'llanishi lozim bo'lgan huquqni tanlash imkonini bermasa, bunday shaxsning shaxsiy maqomi ko'rsatilgan davlatlarda, qoidaga ko'ra, u doimiy yoki oddiy yashash joyiga (domitsilii) ega bo'lgan mamlakat qonunlari bilan, uning mavjud bo'lmaganida

esa fuqaroligi bo'lmagan shaxsning (apatrid) turar joyi huquqiga ko'ra belgilanadi. Yashash joyiga havola qilish hech qaysi bir sudlov mamlakati fuqarosi bo'lmagan, ikki yoki ko'p fuqarolikka ega bo'lgan shaxslarga nisbatan huquqni aniqlashda ham qo'llaniladi. Ayrim mamlakatlarda bu holat qonunchilikning o'zida nazarda tutilgan (Vengriya, Germaniya, Ruminiya, Tailand va h.k.) boshqalarida esa domitsiliy qonuni ko'p fuqarolikka ega bo'lgan shaxs eng uzviy bog'liq bo'lgan mamlakatni aniqlashda qo'llaniladi. Shu asnoda fuqarolik muhim omil bo'lib, xizmat qiladigan mamlakatlarda domitsiliy (uning mavjud emasligida esa boshqa hududiy belgi) zaruriy hollarda fuqarolikni to'ldiruvchi yoki o'rni bosuvchi bog'lovchi formula sifatida foydalaniladi.

Ikkinchi yondashuvga ko'ra, umumiy huquq davlatlari (Avstraliya, Buyuk Britaniya, AQSH va b.), kontinental Yevropaning ayrim davlatlari, Lotin Amerikasining ko'pgina davlatlari va bir qator boshqa davlatlarda qabul qilingan shaxsning shaxsiy maqomi uning yashash joyi (domitsiliy) yoki turar joyi (qoidaga ko'ra doimiy yoki oddiy yashash joyining mavjud emasligida) qonuni bilan belgilanadi. Ko'rsatilgan mamlakatlarda domitsiliy universal kollizion bog'lovchi bo'lib xizmat qiladi, chunki u jismoniy shaxs biron-bir fuqarolikka ega bo'lish, bo'lmasligidan qat'i nazar, qo'llanishi lozim bo'lgan huquqni aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, agar shaxs bir necha mamlakatlarda yashash joyiga ega bo'lsa, u eng uzviy bog'liq bo'lgan mamlakatni aniqlash uchun qo'shimcha bog'lovchilarni qo'llash zarur. Ular orasida ushbu shaxsning fuqaroligi bo'lishi mumkin. Ta'kidlab o'tish joizki. Lotin Amerikasi davlatlarida jismoniy shaxsning shaxsiy qonuni masalalarini tartibga solishda qo'llanishi lozim bo'lgan huquqni tanlash masalasiga yakdil yondashuvning yo'qligini inobatga olgan holda 1928 yilgi Bustamante kodeksi ushbu maqsadda fuqarolik qonuni yoki yashash joy qonunini qo'llashni hal qilishda, ishtirokchi davlatlarning huquqini nazarda tutadi.

Bu O'zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunchiligida jismoniy shaxsning fuqaroligi mansub bo'lgan mamlakat qonunini (*lex patriae*) uning shaxsiy qonuni sifatida tan olinishini chet elliklarning shaxsiy qonunini aniqlash uchun qo'llanadigan an'anaviy kollizion normadir. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi fuqarolikni jismoniy shaxsning aniq bir mamlakat bilan eng uzviy va mustahkam aloqasini aks ettiruvchi belgi sifatida ko'radi. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunchiligining aynan mana shu bog'lovchi formulaga tarafdorligi asosiy ko'rinishda ikki sabab bilan izohlanadi. Birinchidan, u aniqlikning yuqori darajada ta'minlaydi, chunki u yoki bu mamlakat fuqaroligiga mansublik fakti, odatda, shakllantirilgan va rasmiy hujjat bilan tasdiqlangan bo'ladi. Ikkinchidan, u domitsiliyga qaraganda o'zgartirishlarga kam darajada uchraydigan belgilarga asoslanadi. Yashash joyining o'zgartirilishi ko'p hollarda kelgusida fuqarolikning o'zgartirilishi bilan kuzatilsa-da, boshqa mamlakatga ko'chish har doim ham mavjud bo'lgan

fuqarolikdan voz kechish va yangisini qo'lg'a kiritishga olib kelmasligini tan olmaslik mumkin emas. Bunday barqarorlik fuqarolik huquqiy munosabatlarning subyekti sifatida jismoniy shaxs uchun asosiy bo'lgan shaxsiy maqom masalalarini tartibga solishda muhim ahamiyatga ega. Jismoniy shaxsning huquq va muomala layoqatini aniqlash-da fuqarolik qonuniga bog'lovchi formula O'zbekiston Respublikasining fuqarolik va oilaviy ishlar bo'yicha huquqiy yordam to'g'risidagi xalqaro shartnomalarida ham keng qo'llaniladi. Chet ellik fuqaroning fuqaroligi mansub bo'lgan mamlakat qonuniga havola qiluvchi bog'lovchini qo'llash ushbu shaxs qaysi mamlakat fuqarosi ekanligini aniqlash zaruratini keltirib chiqaradi. Ayrim monarxiya rejimidagi davlatlar (masalan, Persiya)ning, xalqaro shartnomaviy-huquqiy amaliyotida "mansublik" tushunchasi qo'llanilib, u mohiyatiga ko'ra fuqarolik tushunchasi bilan bir xil ahamiyatga egadir. Chet davlat fuqaroligiga mansublik fakti pasport yoki ushbu davlatda berilgan bir xil ahamiyatli hujjat bilan isbotlanadi.

E'tibor bering!

Fuqarolik mansub bo'lgan mamlakat huquqiga bog'lovchi formula jismoniy shaxs ikki yoki undan ortiq fuqarolikka ega bo'lgan hollarda yetarlimasdir. Bunday holda jismoniy shaxs huquqiy jihatdan bog'liq bo'lgan huquq tizimlardan birini tanlash zarurati vujudga keladi. Armaniston, Belarus Respublikasi, Qozog'iston va Qirg'izistonda ikki yoki undan ortiq fuqarolikka ega bo'lgan shaxslarning shaxsiy maqomi masalalarida fuqarolikdan biri sudlov mamlakati fuqaroligi ekanligidan qat'i nazar, shaxs eng ko'p uzviy bog'liq bo'lgan mamlakat huquqiga nisbatan umumiy havola qabul qilingan.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi 1168-moddasining birinchi qismida ikkinchi qismining amaliy realizatsiyasi uchun "shaxs eng uzviy aloqada bo'lgan" va "shaxs doimiy yashayotgan" tushunchalariga havolani aniqlab olish kerak. Ko'rsatilgan tushunchalar "fuqaroning doimiy yoki asosan yashab turgan joyi uning yashash joyi hisoblanadi" deb belgilangan FKning 21-moddasida nazarda tutilgan "yashash joyi" tushunchasi bilan bir xil ma'noga ega. Lex domicilii bog'lovchi formulasi nafaqat 1168-moddada, balki Fuqarolik kodeksining 1190-moddasining beshinchi qismi, 1181-moddasi, 1182-moddasi, 1194-moddasining ikkinchi qismi, 1195-moddasi 2 va 3 xatboshida hamda 1197-moddasida ham qo'llaniladi. Yashash joyini aniq belgilashning ahamiyati chet el elementi bilan murakkablashmagan munosabatlarga nisbatan huquq normalarini to'g'ri qo'llashda, xususan, fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish (FK 33-m.) yoki uni vafot etgan deb e'lon qilish (FK 36-m.) masalalarini hal etish-da, majburiyatlarni bajarish joyi (FK 246-m.) va merosni ochish joyini (FK 1117-m.) belgilash-da ham katta ahamiyatga egadir. Ushbu holatlarning barchasida jismoniy shaxsning yashash joyining FKning 21-moddasiga mos ravishda "fuqaro doimo yoki asosan yashab turgan joy" sifatida tushunish lozimdir.

Amalda FKning 21-moddasining ahamiyati o'ta ichki munosabatlar uchun chet ellik shaxslar maqomini belgilashdagi roldan farq qilsa-da, tartibga solinayotgan huquqiy munosabatda chet el elementining bor yoki yo'qligidan qat'i nazar, umumiy tarzda shakllantirilgan. O'zbekiston Respublikasi fuqarosining fuqarolik-huquqiy maqomini belgilashda uning bir necha yashash joyi bor yoki umuman yo'qligi va uning doimiy yashash joyi asosan yashab turgan joyidan farq qilish yoki qilmasligi ahamiyat kasb etmaydi. Har qanday holatda uning fuqarolik maqomining barcha asosiy elementlari O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bilan belgilanadi. Ammo so'z chet ellik shaxs haqida borganda, FKning 21-moddasiga asosan uning yashash joyini belgilash mazkur shaxsning maqomini belgilovchi huquq tizimini qo'llashga olib keladi. FK 21-moddasining tanlangan izohiga bog'liq holda natijalar qarama-qarshi bo'lishi mumkin. Chunki chet ellik shaxs chet elda doimiy yashash joyiga ega, ammo shu bilan birga uzoq davr mobaynida O'zbekiston Respublikasida yashagan bo'lishi mumkin. Bunday shaxsning shaxsiy qonunini belgilash-da, uning doimiy yashash joyi qonuni yoki mazkur shaxs ko'p vaqtlardan beri yashayotgan joy sifatida O'zbekiston Respublikasi qonuni qo'llanishi lozimmi degan savol kelib chiqadi.

E'tibor bering!

Faktni belgilash-da, chet ellik fuqaro O'zbekiston Respublikasida doimiy yoki asosan yashab turishidan qat'i nazar, hatto doimiy yashash joyi mavjud bo'lsa ham, asosan yashab turishning o'zi O'zbekiston Respublikasi huquqini qo'llash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekistonda yashovchi chet ellik shaxslarning maqomini belgilash O'zbekiston Respublikasi qonunchiligini nihoyatda keng qo'llanilishiga olib keladi. Chet ellik shaxslarga nisbatan qo'llanilishida bevosita qarama-qarshi natijaga olib kelishi mumkin bo'lgan FK 21-moddasiga izohning boshqa muammosi "doimiy va asosan yashab turgan joy" tushunchasining O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida ("O'zbekiston Respublikasida chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning kirish, chiqish va tranzit o'tish tartibi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 21-noyabr №408 qarori) qo'llanishi lozim bo'lgan tushunchalar bilan bevosita mosligi bilan bog'liq. O'zbekiston hududida turish asosiga qarab mazkur normativ-huquqiy akt chet elliklarni O'zbekiston Respublikasida doimiy yashovchilar va vaqtincha yashovchilarga bo'ladi. Ularning u yoki bu maqomda bo'lishi shakllantirilgan va tegishli hujjatlar bilan tasdiqlanadi (ruxsatnoma yoki pasport). Agar FKning 21-moddasida belgilangan "doimiy yashash joyi" tushunchasi O'zbekistonda doimiy yashovchi chet ellik shaxs maqomiga mos kelsa, "asosan yashab turish" tushunchasi va vaqtincha yashab turish maqomi o'rtasida bog'liqlik bo'lmaydi.

Shaxsiy maqom masalalarini tartibga soluvchi huquqni tanlash-da, jismoniy shaxslarning fuqarolik huquqiy manfaatlarini ta'minlash maqsadlarida formal belgilarga emas, balki shaxsning u yoki bu davlat bilan real aloqasini aniqlashga imkon beruvchi turli omillar yig'indisining bahosiga tayanish lozim. Shu bilan birga, ma'muriy bog'liqlik omillardan biri bo'lishi mumkin, ammo yagona hal etuvchi omil emas. Jismoniy shaxsning uning yashash joyi bo'lgan davlat bilan real bog'liqligini aniqlashdagi aynan shunday yondashuv shaxsiy maqom domitsiliy asosida belgilanadigan ko'pchilik davlatlarga xosdir.

Milliy qonunchiligimiz fuqaroligi bo'lmagan shaxsning shaxsiy qonuni uning yashash joyi bo'lgan davlat qonuni hisoblanishini nazarda tutadi. Doimiy va asosan yashash joyi bog'liqligining muammosi yashash joyi tushunchasini izohlash-da vujudga kelmagan. Apatridning doimiy yashash joyi odatda asosiy kollizion bog'lovchi bo'lganini inobatga olgan holda, unga FKning 21-moddasini izohlashda ham ustunlik berish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Jismoniy shaxsning yashash joyini belgilash-da formal emas, balki mohiyatan yondashish zarurati to'g'risidagi yuqorida bildirilgan fikrlar teng darajada fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga ham tegishlidir.

Qochoqning shaxsiy qonuni unga boshpana bergan davlat qonuni bo'lib hisoblanishi to'g'risidagi qoida fuqarolik qonunchiligida belgilangan. Bunda qochoqlar o'zining fuqaroligi mansub bo'lgan yoki doimiy yashash joyiga ega bo'lgan mamlakatni tark etishga majbur bo'lgan muhim vaziyatlar oqibatida ularning ushbu mamlakat bilan aloqasi yo'qolishi va ularni qabul qilgan mamlakat huquqi qochoqlarning huquqiy holatini belgilovchi bo'lib qolishini aks ettiradi. Aynan qabul qilgan davlatning qonunchiligi qochoq tushunchasini, shaxs qochoq maqomini olishi mumkin bo'lgan shartlarni va bunday maqom olgan shaxslarning huquqiy holatini belgilaydi.

Xalqaro xususiy huquqda jismoniy shaxsning huquq va muomala layoqatlari. Alohida davlatlarning qonunchiligi fuqarolik huquq layoqatining, ya'ni fuqarolik huquqlarga va majburiyatlarga ega bo'lish layoqati (FK 17-m.)ning vujudga kelish va tugatilishini bir xilda belgilamaydi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi va Germaniyada fuqaroning huquq layoqati uning tug'ilishi bilan vujudga keladi va vafot etishi bilan tugatiladi. Italiyada fuqarolik huquq va majburiyatlarga ega bo'lish layoqati bolaning ona tanasidan ajralganidan 24 soat o'tganidan so'ng boshlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi hududida bo'lgan chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning huquq va erkinliklari xalqaro huquq normalariga muvofiq ravishda ta'minlanadi (23-m.). Ushbu an'anaviy norma chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga O'zbekiston Respublikasi hududida milliy huquqiy tartibni taqdim etadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi va Chexiya Respublikasi o'rtasidagi 2002 yil 18 yanvardagi fuqarolik va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risidagi shartnomaning

23-moddasidagi kollizion normada jismoniy shaxsning huquq va muomala layoqati, agar ushbu shaxs O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lsa, O'zbekiston qonunchiligi bilan, agar Chexiya fuqarosi bo'lsa, Chexiya qonunchiligi bilan belgilanishi ko'rsatilgan. Shu bilan birga, O'zbekiston yoki Chexiya hududida yashayotgan shaxsning (O'zbekiston, Chexiya yoki uchinchi mamlakat fuqarosi) huquq va muomala layoqati ushbu shaxsning hududida yashash uchun ruxsatnomasi bo'lgan davlat (O'zbekiston yoki Chexiya) huquqi bilan belgilanadi.

Agar qonunda boshqacha holat nazarda tutilgan bo'lmasa, FKning 1168-moddasi qoidalari bilan 1169-moddasining normasi birgalikda chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ishtirokidagi munosabatlar uchun qo'llanilmaydi (FK 2-m. 3-q.). Shu tariqa, maxsus normalarning tashqi iqtisodiy, investitsiyaviy, ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish hamda kooperatsiya, tovarlar, axborotlar, ish, xizmatlar, intellektual mulk natijalarini xalqaro ayirboshlash doirasidagi faoliyat sohasidagi umumiy bo'lgan normalardan ustunligi oqibatida, chet ellik fuqarolarning huquq layoqati ular mansub bo'lgan mamlakat huquqi bilan fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning huquq layoqati esa ushbu shaxslar doimiy yashash joyiga ega bo'lgan davlat huquqi bilan tartibga solinadi.

Fuqarolik huquq layoqati barcha fuqarolarga nisbatan teng ravishda tan olinadi (FK 17-m. 1-qismi). Ammo huquq layoqatining mazmuni, ya'ni jismoniy shaxsning mulk huquqi asosida mol-mulkka ega bo'lishi, mol-mulkni meros qilib olish va vasiyat qilib qoldirish, tadbirkorlik hamda qonun bilan taqiqlab qo'yilmagan boshqa faoliyat bilan shug'ullanish, boshqa jismoniy yoki yuridik shaxslar bilan birgalikda yoki mustaqil ravishda yuridik shaxslar tashkil qilish, qonun bilan taqiqlanmagan har qanday bitimlarni amalga oshirish va majburiyatlarda ishtirok etish, yashash joyini tanlash, fan, adabiyot va san'at asarlarining, ixtiro va qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa intellektual faoliyat natijalarining muallifi huquqiga ega bo'lish, boshqa mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo'lish huquqi jismoniy shaxsning huquqiy maqomiga bog'liq bo'ladi (FK 18-m.). Suverenitet natijasida davlat bir tomondan uning hududidagi shaxslarning yurish-turish qoidasini ushbu davlat chegarasida sodir bo'lgan harakatlarga nisbatan ham belgilaydi. Boshqa tomondan bir davlat qonunchiligining ta'siri chet davlatda bo'lgan ushbu davlat fuqarolariga ham targ'ib qilinadi. Shu tariqa, bir davlat fuqarosi chet mamlakatda bo'la turib, bir vaqtning o'zida ikkita davlat yurisdiksiyasiga bo'ysunadi. Yuqorida ta'kidlanganlarni inobatga olgan holda, milliy qonunchilikka O'zbekiston Respublikasi hududida chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning huquqiy maqomini belgilaydigan moddiy-huquqiy norma kiritilgan. O'zbekiston hududida chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning fuqarolik huquqiy layoqati chegaralari milliy tartib tamoyili asosida belgilanadi. Chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan

shaxslar O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, qonunlari va xalqaro shartnomalari bilan belgilangan majburiyatlarga ega bo'ladilar (Konstitutsiyaning 23-m.). Ammo milliy qonunchilikka milliy tartibdan istisno hamda o'zarolik shartlari asosida uni qo'llash holatlari ma'lumdir. O'zbekiston Respublikasida umumiy qoidaga ko'ra, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga nisbatan milliy tartib, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari tegishli mamlakatda undan foydanish yoki foydalanmasligidan qat'i nazar, taqdim etiladi. Ammo ushbu qoidadan istisnolar ham mavjuddir. Fan, adabiyot va san'at asarlarining, ixtiro va qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa intellektual faoliyat natijalarining mualliflik huquqi chet el fuqarolariga milliy tartib shartlari bilan faqatgina ushbu holat xalqaro shartnomada to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilgan bo'lsa yoki o'zarolik shartlari asosida taqdim etilishi mumkin.

Kollizion normaning mazmunida qo'llangan **fuqarolik muomala layoqati** tushunchasi o'z tarkibida uning vujudga kelishi, hajmi (shaxsning yoshi bilan bog'liq), muomala layoqatiga muddatdan oldin to'la hajmda ega bo'lish asoslari (emansipatsiya), muomala layoqatini cheklash, shaxsni muomalaga layoqatsiz deb topish va ayrim boshqa masalalarni qamrab oladi. Ushbu nuqtayi nazardan fuqarolarning muomala layoqati tartibga solinadigan milliy qonunlarni ko'rib chiqamiz. Masalan, voyaga etganlik yoshi ko'pgina Yevropa davlatlarida 18 yoshga teng (Shveysariyada – 20 yosh). AQSHning ko'pgina shtatlarida voyaga etish yoshining xuddi shu yoshi belgilangan, lekin Alabama, Missisipi, Nebrask, Vayomingda u yuqoriroq – 21 yoshdir.

Chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning milliy huquqiy tartibi to'g'risidagi umumiy qoidadan chekinishlar talaygina. Qoidaga ko'ra bu ularning ma'lum huquq va majburiyatlarga ega bo'lish imkoniyatiga sabab bo'ladigan, O'zbekiston Respublikasi bilan ahamiyatli huquqiy bog'liqligining (fuqarolik) yo'qligi hamda davlat xavfsizligini ta'minlash zarurati bilan bog'liqdir. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Havo kodeksining 52-modda 1-qismiga ko'ra havo kemasining boshqaruvchisi pilot (uchuvchi) ixtisosligiga va belgilangan tartibda havo kemasini mustaqil boshqarish huquqiga ega bo'lgan shaxsgina bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, chet el fuqarolari davlat xizmatida bo'lishlari, shu qatorda faoliyati O'zbekiston Respublikasi xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan obyektlar yoki tashkilotlarda ishlashlari mumkin emasdir.

E'tibor bering!

O'zbekiston Respublikasi hududida chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning fuqarolik huquqiy layoqati, agar bu konstitutsiyaviy tizim asoslari, odoab-axloq, sog'liq, boshqa shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, mamlakatning mudofaasi va davlatning xavfsizligini ta'minlash maqsadlarida zarur bo'lsa, cheklanishi mumkin. Shu bilan birga, yana bir marta ta'kidlab o'tamizki, chet

el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga nisbatan milliy huquqiy tartibning umumiy tamoyillaridan har qanday istisno holatlar faqatgina O'zbekiston Respublikasining qonunlari va xalqaro shartnomalari bilan belgilanishi mumkin.

Qonunlarda belgilangan huquq layoqatini amalga oshirishni cheklashlardan farqli ravishda xalqaro shartnomalarning normalari qoidaga muvofiq chet el fuqarolarining huquq layoqati tarkibini O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga nisbatan kengaytiradi. Masalan, mablag' ajratishlarni rag'batlantirish va o'zaro himoya qilish to'g'risida O'zbekiston Respublikasining chet davlatlar bilan tuzgan hukumatlararo kelishuvlariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslardan farqli ravishda chet el fuqarolariga ular tomonidan O'zbekiston Respublikasi hududida amalga oshirilgan investitsiyalarni eksportizatsiyasi holatida xalqaro shartnomada ta'kidlangan muddat, miqdor va tartibda kompensatsiya undirish huquqi berilgan.

Jismoniy shaxsning fuqarolik huquqiy layoqati uning shaxsiy qonunida o'zgacha tarzda belgilanishi, ushbu fuqaro mansub bo'lgan yoki hududida yashaydigan mamlakatning suverenitetini buzilishini anglatadi. O'z navbatida, O'zbekiston hududidagi chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning fuqarolik huquqiy layoqati mazmunini va uning chegaralarini boshqa mamlakat huquqi bilan belgilash, O'zbekiston Respublikasining ichki ishlariga aralashish bo'lib hisoblanadi.

Milliy qonunchiligimiz chet el fuqarosining muomala layoqati – bitim tuzish layoqati (ya'ni mustaqil ravishda bitim tuzish layoqati) va delikt layoqati (ya'ni zarar yetkazilishi oqibatida yuzaga keladigan majburiyatlarga nisbatan fuqarolik muomala layoqati) masalalarini ko'rib chiqadi. Xalqaro xususiy huquq doktrinasi uchun mazkur elementlar, odatda, eng zarur elementlar bo'lib hisoblanadi. FKning 1194-moddasi birinchi qismi mazmuniga ko'ra delikt layoqati to'g'risidagi qoidalar zarar yetkazuvchining shaxsiy qonuniga emas, balki tegishli delikt majburiyatiga nisbatan qo'llanuvchi huquqqa bo'ysunadi.

O'zining shaxsiy qonuniga asosan fuqarolik muomala layoqatiga ega bo'lmagan jismoniy shaxs, agar u bitim tuzilgan joy (lex loci contractus) huquqiga ko'ra muomalaga layoqatli bo'lsa, muomala layoqati yo'qligini ro'kach qilishga yo'l qo'yilmaydi. Boshqa tarafga muomala layoqatining mavjud emasligi to'g'risida ma'lum bo'lgan yoki ma'lum bo'lishi mumkinligi isbotlangan holatlar bundan mustasno. Ushbu qoida Yevropa huquq ilmi va qonunchiligi uchun lex nationalis umumiy qoidasi kabi odatiydir. Ko'pchilik mualliflar uning vujudga kelish sababi sifatida savdo aylanishining barqarorligini ta'minlash zarurati deb hisoblaydilar. Axir ushbu qoida mavjud bo'lmagan taqdirda, boshqa joydan bo'lgan savdogar u tomonidan chet davlatda tuzilgan bitimni, o'z milliy qonuni bo'yicha muomalaga layoqatsiz ekanligini bahona qilib haqiqiy emas deb e'lon qilishi mumkin edi.

Shu tariqa bitim predmetidan bitimning O'zbekiston Respublikasi yoki undan chetda tuzilganligidan, bitimda O'zbekiston Respublikasi fuqarosi yoki chet el fuqarolari yoxud fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning o'zi ishtirok etayotganligidan qat'i nazar, kontragentning insofli ekanligi holatlarida jismoniy shaxsning fuqarolik-huquqiy bitimlar tuzishga muomala layoqati shaxsning shaxsiy qonuni bilan emas, balki bitim tuzish joyi qonuni bilan tartibga solinadi.

FKning 1169-moddasi to'rtinchi qismi tadbirkorlik faoliyatini mustaqil, tavakkalchilik asosida tadbirkor sifatida qonunda belgilangan tartibda ro'yxatga olingan shaxs tomonidan mulkdan foydalanish, tovar sotish, mehnat qilish va xizmat ko'rsatish natijasida sistematik tarzda foyda olishga yo'naltirilgan faoliyati sifatida belgilaydi. Tadbirkorlik faoliyatining shaxs tomonidan o'z nomidan va o'z hisobidan doimiy asosda oddiy kasb yoki hunar ko'rinishida olib borishini nazarda tutuvchi, dunyoning ko'pchilik mamlakatlariga ma'lum bo'lgan umumiy tushunchasi keltirilgan definitsiyaga to'liq mos keladi.

Yakka tadbirkor huquqiy holatining qolgan kollizion masalalari umumiy asoslarda hal etiladi. O'zbekiston Respublikasi hududidagi chet ellik yakka tadbirkorlar O'zbekiston Respublikasi qonunlari va xalqaro shartnomalari bilan belgilangan ayrim istisnolardan tashqari, albatta, milliy huquqiy tartibdan foydalanadilar.

O'zbekiston Respublikasida o'z fuqarolari kabi chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarni muomalaga layoqatsiz deb topish O'zbekiston qonunchiligiga bo'ysunadi. Ushbu holatda muomala layoqatini cheklash yoki muomalaga layoqatsiz deb topish asoslari FKning 30 va 31-moddalari bilan tartibga solinadi. Huquq tizimlarining ba'zi birlari (masalan, german huquqi) o'z fuqarolarining muomala layoqatini chet el qonuni asosida cheklanishiga rozi bo'lmasligiga qaramasdan O'zbekiston hududida bunday sud qarori yuridik kuchga ega bo'ladi. Bir tomonlama kollizion norma O'zbekiston Respublikasi fuqarosining chet mamlakatda muomala layoqatining cheklanishi yoki muomalaga layoqatsiz deb topilishi qaysi qonunga bo'ysunishi masalasini ochiq qoldiradi. Ammo uning sharhlanayotgan qoidani ikki tomonlama kollizion norma shaklida (masalan, "jismoniy shaxsni muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan deb topish sudlov mamlakati qonuniga bo'ysunadi") ifoda etgan holda tartibga solish, maqsadga muvofiqligi ehtimoldan uzoqdir. FKning 1169-moddasi beshinchi qismi amaldagi tahirining afzalligi shundaki, umumiy bog'lovchi formulaning mavjud emasligi holatida bir qator mamlakat sudlari O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining muomala layoqatini cheklash masalalarini ularning shaxsiy qonuni bilan (ya'ni O'zbekiston Respublikasi qonuni bilan) hal qiladi, bu esa muayyan aniqlik va aytib bera olish imkoniyatini beradi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet eldagi huquqiy holati. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 28-moddasiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi fuqarosi respublika hududida bir joydan ikkinchi joyga ko'chish, O'zbekiston Respublikasiga kelish va undan chiqib ketish huquqiga ega.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi fuqarolari shaxsiy, jamoa ishlari bo'yicha doimiy yashash uchun, sayohatchi sifatida, o'qishga, ishga, davolanishga, xizmat safariga chet elga erkin chiqish huquqiga egadirlar.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet eldagi huquqiy holati, ular hozir bo'lgan mamlakat qonunchiligi bilan birga O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bilan ham belgilanadi.

Chet elda hozir bo'lgan O'zbekiston fuqarolari O'zbekiston Respublikasi muhofazasida bo'ladilar. Bu holat O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 22-moddasida ko'zda tutilgan. Ya'ni O'zbekiston Respublikasi o'z hududida ham, uning tashqarisida ham o'z fuqarolarini huquqiy himoya qilish va ularga homiylik ko'rsatishni kafolatlaydi.

O'zbekiston Respublikasining Konsullik Ustavida¹ belgilanganidek, konsulning vazifasi O'zbekiston fuqarosi qaysi davlatda bo'lsa, shu davlat qonunlari tomonidan berilgan barcha huquqlardan, shu davlat va O'zbekiston Respublikasi a'zo bo'lgan xalqaro shartnomalardan to'la hajmda foydalanishi uchun chora ko'rishi kerak. O'zbekiston Respublikasi fuqarosining huquqlari poymol etilishi konsul tomonidan aniqlangan holda, bu huquqlarni qayta tiklash uchun chora ko'rishi kerak.

Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi fuqarosining huquqiy holati nafaqat uning hozir bo'lgan davlatning qonunchiligi bilan, balki shu davlat va O'zbekiston Respublikasi orasida tuzilgan ikki tomonlama va ko'p tomonlama xalqaro shartnomalar tomonidan ham belgilanadi.

Shartnoma tartibidagi o'zarolik asosida ma'lum holatning taqdim etilishi, O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining turli xil kamsitishlardan himoya qilish, ularning huquqiy holatini bir tarafdama tartibda o'zgartirishlarning oldini olish maqsadiga yo'naltirilgan.

Bu yerda, avvalambor, BMT tomonidan e'lon qilingan Inson huquqlari Deklaratsiyasi²ni ko'rsatib o'tish joiz. Unga qo'shilgan ko'p mamlakatlar o'z davlatlari hududida insonga asosiy huquq va erkinliklar taqdim qilish majburiyatini oldilar.

O'zbekiston Respublikasi fuqarosining mamlakatimiz tashqarisidagi huquqiy holati ko'p hollarda uning chet davlat hududiga kirishidan maqsadi bilan aniqlanadi.

E'tibor bering!

O'zbekiston chegarasidan tashqariga vaqtinchalik chiqayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqarosining, avvalam bor, chet elda bo'lish muddati chegalangan va xorijiy mamlakat tomonidan taqdim etilgan kirish-chiqish vizasida qayd etilgan

¹ O'zbekistonning yangi qonunlari. T. 6. – T.: "Adolat", 1997.

² Сборник международных договоров. Нью-Йорк и Женева, Организация Объединенных Наций. 1994.

bo'ladi. Ayrim davlatlar, shuningdek mamlakatga kirayotgan shaxs o'zi bilan birga tibbiy sug'urta, ma'lum bir pul miqdori, biron-bir kasallikka qarshi emlanganligi to'g'risidagi, masalan, OITS bilan kasallanmaganligi to'g'risidagi ma'lumotnomalarga ega bo'lishini talab qilishadi. Ishga yoki o'qishga ketayotganda, viza, kerakli kontrakt mavjud bo'lgan holdagina beriladi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarosi mamlakat tashqarisida quyidagi hollarda bo'lishi mumkin: vaqtincha (shaxsiy ishlar, xizmat safari, o'qish, kontrakt bo'yicha mehnat faoliyati) yoki doimiy ravishda yashash (mamlakatda doimiy ravishda yashovchi chet ellik statusiga ega bo'lish).

Aytib o'tilganidek, O'zbekiston Respublikasi fuqarosining huquqiy holati, u qaysi xorijiy davlatda bo'lsa, shu davlat qonunchiligi bilan belgilanadi. Shuning uchun O'zbekiston Respublikasi fuqarosining huquqiy holati turli davlatlarda turlicha bo'ladi.

Masalan, ichki qonunlari shariat normalariga asoslangan biron-bir islom davlatida bo'lgan, O'zbekiston Respublikasi fuqarosi ayrim harakatlari uchun (spirtli ichimliklarni iste'mol qilish, taqiqlangan kiyimlarni kiyish) jazolanishi va hatto jinoyiy javobgarlikka tortilishi mumkin. Vaholanki, xuddi shu harakatlar uchun Yevropa davlatida bo'lgan boshqa bir O'zbekiston fuqarosi hech qanday javobgarlikka tortilmaydi.

Boshqa tomondan mamlakatimiz tashqarisida bo'lgan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi, bizning qonunchiligimizga umuman ma'lum bo'lmagan yoki bizda to'g'ridan-to'g'ri tan olinmaydigan mulk huquqlariga ega bo'lishi mumkin (masalan, qishloq xo'jalik yeriga bo'lgan xususiy mulk huquqi) va, umuman, O'zbekiston Respublikasi FK bilan belgilangan cheklashlarga rioya etmagan holda, xohlagan mulkka egalik qilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi FKning 1184-moddasi ko'chmas va ko'char mol-mulkka nisbatan mulk huquqi hamda boshqa ashyoviy huquqlar, agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, bu mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanishini ko'zda tutadi.

Shuning uchun ham mulkdorning huquq doirasi ashyo joylashgan mamlakat qonuni tomonidan belgilanadigan bo'lsa, O'zbekiston Respublikasi fuqarosi chet el qonuni tomonidan o'rnatilgan tartibda o'zining mulkiga nisbatan barcha huquqlarni amalga oshirishi mumkin va mahalliy organlar tomonidan beriladigan himoyalardan foydalanishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining mulk huquqlarini cheklashga va ularni qonuniy muhofazadan mahrum qilishga qaratilgan barcha urinishlarga kamsitish sifatida qaraladi va bu holda fuqaro ushbu davlatdagi O'zbekiston Respublikasining konsuliga yordam so'rab, murojaat qilishi mumkin.

Shu bilan bir vaqtda, O'zbekiston Respublikasi FKning 1172-moddasiga ko'ra "O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida yashab turgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining fuqarolik holati hujjatlarini qayd etish O'zbekiston Respublikasining konsullik muassasalarida amalga oshiriladi. Bunda O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari qo'llaniladi".

O'zbekiston Respublikasi fuqarosi biron-bir xorijiy davlat muassasasiga, korxonasiga yoki firmasiga ishga kirishi vaqtida taraflar (ya'ni bizning fuqaro va xorijiy yuridik shaxs) o'rtasidagi munosabatlar muassasa joylashgan davlat qonunlari bilan tartibga solinadi. Bu hol O'zbekiston Respublikasi FKning 1190-moddasida ko'zda tutilgan.

Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasi fuqarosining mulk, shaxsiy nomulkiy, oila, mehnat va protsessual huquqlari, milliy huquq normalari bilan bir qatorda xalqaro xususiy huquq va xalqaro odatlar, shuningdek fuqaro qaysi davlatda bo'lsa, shu davlat huquqi bilan tartibga solinadi.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar:

1. Ma'lumki, xalqaro xususiy huquqda chet el fuqarolarining huquqiy holati (la condition des etranqers) kabi masalalarda turli davlatlar qonunchiligi o'ziga xos tarzda yondashgan bo'lib, bu tushuncha turli xil mamlakatlarda an'anaviy XXH doirasiga kiritilgan.

Bu kabi tushunchalarning O'zbekiston, Fransiya, GFR va Avstriya mamlakatlari qonunchiligida mustahkamalanishining o'ziga xos jihatlarini misollar yordamida tahlil qiling. Ushbu davlatlar qonunchiligida "chet el fuqarolarining huquqi" tushunchasini o'ziga xos xususiyatlarni muhokama qiling.

2. Xalqaro xususiy huquqda u yoki bu munosabat qatnashchisi, albatta, xorijlik bo'lishi nazarda tutiladi. Chet el fuqarosi ikkita o'zining va u hozir bo'lgan davlatning huquqiy tartibiga bo'ysunishi nazarda tutiladi. Ushbu ikkilamchilikda chet ellik fuqaroning huquqiy holatining o'ziga xosligi namoyon bo'ladi. Demak, konkret huquqiy munosabatda chet el fuqarosi huquqiy holati qaysi qonun bilan tartibga solinishi katta ahamiyatga egadir. Bu masala jismoniy shaxsning shaxsiy qonuni tushunchasi orqali ham hal etiladi.

Shaxsiy qonunni tatbiq qilish doirasi va unga kiruvchi masalalarni misollar yordamida muhokama qiling.

3. Fuqaro A. Yaponiya fuqarosi, Toshkent viloyatida yashaydi, uning otasi O'zbekiston fuqarosi. A.ning qizi endigina 5 yoshga to'lganida u vafot etdi. Pasport olish yoshiga etgan qizga O'zbekiston fuqaroligini berishni rad etishdi, holbuki, u ham Toshkentda tug'ilgan. Hozir u fuqaroligi bo'lmagan shaxs hisoblanadi.

Savol: Hokimiyat organi xodimlarining harakatiga huquqiy baho bering. Qo'llanilishi lozim bo'lgan huquqni ko'rsating va uni muhokama qiling.

4. Fuqaro A. Turkmaniston fuqarosi, Toshkent viloyatida yashaydi, uning otasi O'zbekiston fuqarosi. A.ning qizi endigina 5 yoshga to'lganida u vafot etdi. Pasport olish yoshiga etgan qizga O'zbekiston fuqaroligini berishni rad etishdi, holbuki, u ham Toshkentda tug'ilgan. Hozir u fuqaroligi bo'lmagan shaxs hisoblanadi.

Savol: Hokimiyat organi xodimlarining harakatiga huquqiy baho bering. Qo'llanilishi lozim bo'lgan huquqni ko'rsating va uni muhokama qiling.

Xalqaro xususiy huquqning subyekti sifatida yuridik shaxslar

Yuridik shaxslarning xalqaro xo'jalik munosabatlarida ishtirok etishi. Yuridik shaxsning huquq layoqati, qonuni va muayyan davlatga mansubligini aniqlash. O'zbekiston Respublikasida chet el yuridik shaxslarining huquq layoqati. Chet el yuridik shaxslarining O'zbekiston Respublikasi hududida xo'jalik faoliyatida ishtirok etish shakllari. O'zbekiston Respublikasida chet el investitsiyasi ishtirokida korxonalarining huquqiy holati.

Aytib o'tganimizdek, mulkiy munosabatlarga chet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik huquqi subyekti sifatida nafaqat jismoniy, balki yuridik shaxslar ham qatnashishlari mumkin.

Hozirgi zamonda yuridik shaxslarning faoliyatlari faqatgina bir davlat mintaqasi bilan chegaralanmagan. Kapital eksporti shunday holatga olib keladiki, bir davlatda tuzilgan yuridik shaxs ikkinchi davlatga butunlay yoki qisman mansubdir. Monopoliyalarning (transmilliy kompaniyalar) asosiy faoliyatlari esa, umuman, bir necha davlat mintaqalarida amalga oshiriladi. Bunday monopoliyalar bir nechta guruhlariga bo'linadi. Birinchi guruhga chet elda ko'pgina filiallar, sho'ba korxonalariga ega bo'lgan milliy jamiyatlar, trest, kompaniyalar kiradi ("General motors", "Ford Motor", "international business machines", "Volkswagen", "Philips", "Nestle" va boshqalar). Birinchi guruhning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bu tashkilotlar kapital bo'yicha milliy faoliyati bo'yicha xalqaro tashkilot hisoblanadi.

Ikkinchi TMK guruhiga ham faoliyat, ham kapital bo'yicha xalqaro hisoblanadigan trest va konsernlar kiradi (Angliya-Gollandiya neft konserni "Royal Dutch Shell", Germaniya-Belgiya foto-kimyo mahsulotlari ishlab chiqaruvchi "Agfa-Gevaert" va boshqalar).

Yuqoridagi guruhlarining umumiyligi shundan iboratki, ular yuridik shaxs sifatida biron-bir davlatda ro'yxatga olingan (tuzilgan) bo'lib, boshqa davlatlarda esa ular ko'pgina filial, bo'limlar, sho'ba korxonalariga egadirlar.

Va nihoyat, uchinchi guruhga yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan kartel, sindikat, turli xil birlashmalar kiradi¹.

Yuridik shaxslar (Juristische person, personne civile, personne morale, persone juridique, corporation, legal person, juridical person) bu, avvalambor, turli xildagi tadbirkorlik birlashmalari bo'lib, ular har bir davlatning iqtisodida muhim rol o'ynaydi.

Yuridik shaxs faqatgina o'ziga mansub bo'lgan mulkiy huquqi va majburiyatlari sohibi sifatida ko'rib chiqiladi, u tarkibiga kiruvchi shaxslardan mustaqil ravishda va o'z nomidan harakat qiladi.

Xo'jalik yuritishning zamonaviy sharoitlarida yuridik shaxslarning faoliyati bitta davlatning o'zi bilan chegaralanib qolmaydi va bunday yuridik shaxslarning soni doimiy ravishda o'sib bormoqda. Shuni ta'kidlash lozimki,

¹ Богуславский М.М. Международное частное право: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Междунар. отношения, 1994. – С 118.

kapitalni eksport qilish, bir davlatda tuzilgan korxonalarni to'liq yoki qisman ravishda boshqa davlat kompaniyalariga tegishli bo'lib qolishiga olib keladi, chunki yirik monopoliyalarning asosiy faoliyati bir vaqtning o'zida bir necha mamlakatda amalga oshiriladi.

Yodda tuting!

Yuridik shaxs to'g'risida aniqroq va kengroq tushuncha olish uchun O'zbekiston Respublikasi moddiy-huquqiy normasiga, ya'ni O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 39-moddasiga murojaat qilamiz: "O'z mulkida, xo'jalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida alohida mol-mulkka ega bo'lgan hamda o'z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, o'z nomidan mulkiy yoki shaxsiy nonulkiy huquqlarga ega bo'la oladigan va ularni amalga oshira oladigan, majburiyatlarni bajara oladigan, sudda da'vogar va javobgar bo'la oladigan tashkilot yuridik shaxs hisoblanadi.

Yuridik shaxslar mustaqil balans yoki smetaga ega bo'lishlari kerak".

Qonundagi shu tushunchani asos qilib olib va undagi asosiy o'ziga xos xususiyatlarga e'tibor qaratsak. Fikrimizcha, ularga quyidagilarni kiritsa bo'ladi: albatta, mol-mulkning mavjudligi (egalikning uch turining biri asosida), bu mol-mulkning alohida bo'lishi va majburiyatlar yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob berishi va mustaqil balans yoki smetaga ega bo'lishi. Mana shu asosiy o'ziga xos belgilar yuridik shaxs tushunchasini ifodalaydi, uning jismoniy shaxs yoki davlat kabi subyektlardan farqini bildirib turadi.

Bu borada milliy qonunchilik hamda doktrina (ta'limot) Yevropa mamlakatlarinikiga o'xshashib ketadi. Bunda turli iboralar qo'llanilsa, ham ular ma'no jihatdan aynan bir yoki juda yaqin. Masalan, Angliya qonunchiligi yuridik shaxslarga munosabatda ularga mustaqil ish faoliyati olib borish tamoyilini qo'llaydi va buning natijasida ularda xilma-xil fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etishga imkoniyat tug'iladi.

Yuridik shaxslar asosan mulkiy huquqi va faoliyatining xususiyatlariga qarab tasniflanadi: shunga qarab ular bir necha guruhlariga bo'linadi.

Yodda tuting!

G'arb mamlakatlarida yuridik shaxslar ommaviy huquqqa va xususiy huquqqa tegishli yuridik shaxslarga bo'linadi. Bunda ommaviy huquqqa tegishli yuridik shaxslarga davlat, ma'muriy-hududiy bo'linmalar, davlat muassasalari, savdo-sanoat palatalari, ayrim davlat korxonalari kiritiladi.

Germaniya huquqida (Germaniya Fuqarolik tuzuklari) yuridik shaxslar ittifoqlar va muassasalarga bo'linadi. Ittifoqlar, o'z navbatida, xo'jalik ittifoqlari va noxo'jalik ittifoqlariga bo'linadi.

Bunda ittifoqlar deb ikki va undan ortiq muassasalar tomonidan ta'sis etiladigan turli xil tashkilotlar tushunilsa, muassasalarga yakka ta'sischi tomonidan ta'sis etiladigan yuridik shaxslar (xususiy firmalar) kiradi.

Fransiya qonunchiligi yuridik shaxslarga klassifikatsiya berar ekan, ularni asosan xo'jalik jamiyatlari va assotsiatsiyalarga ajratadi. Xo'jalik jamiyatlari xususiylar huquq yuridik shaxslari, assotsiatsiyalar esa ommaviy huquq yuridik shaxslari hisoblanadi.

Angliyada yuridik shaxslar korporatsiyalar (xo'jalik faoliyatini yurituvchi yuridik shaxslar) va yakka hokim korporatsiyalarga bo'linadi.

AQSHda yuridik shaxslar ommaviy, notijorat (Non-Profit Corporations) va tijoratchi turlariga bo'linadi¹.

O'zbekiston Respublikasi FKning 40-moddasi yuridik shaxslarni ularning maqsadiga qarab tijoratchi va tijoratchi bo'lmagan yuridik shaxslarga bo'lib ko'rsatadi. O'z navbatida, bu ikki turning har xil shakllarda mavjud bo'lishi ko'zda tutilgan. Shunday qilib, tijoratchi tashkilotlar xo'jalik shirkati va jamiyati, ishlab chiqarish kooperativi, unitar korxonalar va boshqa qonun doirasidagi yuridik shaxslar bo'lsa, tijoratchi bo'lmagan yuridik shaxs jamoat birlashmasi, ijtimoiy fond va mulkdor tomonidan moliyaviy ta'minlab turiladigan muassasa shaklida, shuningdek qonunlarda nazarda tutilgan boshqacha shaklda tashkil etilishi mumkin.

4.1. Yuridik shaxsning huquq layoqati, qonuni va muayyan davlatga mansubligini aniqlash

Yuridik shaxslarning huquqiy layoqati to'g'risida fikr yuritish ekanmiz, uning huquq subyekti sifatida o'ziga xosligi, jismoniy shaxs, davlat va boshqa huquq subyektlaridan farqlab turuvchi xususiyatlarini aniqlashga harakat qilishni o'rinni deb topdik.

E'tibor bering!

Jamoa tuzilmalarining huquq subyektligini asoslovchi turli xil yuridik shaxsga mansub nazariyalar mavjuddir. Ulardan uydirma (fiksiya) hamda real nazariyalar to'g'risida alohida to'xtalib o'tilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Uydirma nazariyasi XIX asr nemis yuristi K.F.Savini nomi bilan bog'liqdir. Bu nazariya huquqning haqiqiy subyekti sifatida faqat insonni tan oladi. Shunga qaramasdan pozitiv huquq huquqqa layoqati bo'lgan shaxslarning doirasini toraytirishi yoki, aksincha, sun'iy huquq subyektlarini tashkil qilish evaziga, uni kengaytirishi mumkin. Bunga binoan yuridik shaxs oddiy uydirma orqali tuzilgan sun'iy huquq subyektidir. Mazkur subyekt maxsus yuridik maqsadlar uchun tuziladi. Bu yerda yuridik shaxsning huquqiy munosabatlarida huquq subyektligining yagona egalari jismoniy shaxslar real qatnashchilari bo'la oladilar. Yuridik shaxs oddiy uydirma sifatida layoqatli emasdir. Bu yerda

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств: Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Международ. отношения, 1993. – С. 79 – 84.

shaxslardan iborat bo'lgan, uning organi layoqatlidir. Demak, insonlarsiz organlar, organlarsiz yuridik shaxs yo'q, uning huquqiy va muomala layoqati yo'qdir.

Real nazariyasi XIX asr germaniyalik yurist Girke nomi bilan bog'liqdir. Ushbu nazariyaga ko'ra davlat normal holatda faoliyatini amalga oshirishga xizmat qiladigan yuridik shaxs hayotida real hozir bo'luvchi huquq subyekti hisoblanadi.

Ushbu nazariyaning zamonaviy tarafdorlari huquqiy tartibot huquq va majburiyatlar bergan yuridik shaxsni alohida manfaatlar birligi deb qarashadi. O'zining tuzilmasi bo'yicha u alohida manfaatlar birligini tashkil etadi. Bu yerda ittifoqning manfaati uning har bitta a'zolarining manfaatlaridan ajralgan bo'ladi¹.

Yuridik shaxslarning umumiy va maxsus huquq layoqatlari mavjud.

E'tibor bering!

Umumiy huquq layoqatida yuridik shaxs, jismoniy shaxs singari fuqarolik huquqi egasi bo'lishi va fuqarolik huquqi majburiyatlarini o'z zimmasiga olishi mumkin. Albatta, faqatgina insonga tegishli tabiiy xususiyatlar bundan mustasno.

Maxsus huquq layoqatida esa yuridik shaxs faqatgina qonun yoki uning Nizomida ko'rsatilgan maqsadlarga erishish uchun zarur bo'lgan huquqiy munosabatlarga kirisha oladi.

Oxirgi yillarda g'arb mamlakatlarida umumiy huquq layoqati keng tan olinayapti. Masalan, nizomda ko'rsatilmagan faoliyat bilan shug'ullangan korporatsiyalarning javobgarlikka tortilishi tobora kamayib bormoqda.

Xalqaro xususiy huquq fanida yuridik shaxslarning qaysi davlatga mansubligini aniqlash muhim ahamiyatga egadir. Yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan va tashqi iqtisodiy aloqalarning to'laqonli ishtirokchisi bo'lgan firma va tashkilotlar har vaqtda biron-bir davlat, uning huquq-tartibot, qonun-qoidalariga bog'liqdir².

Yuridik shaxsning bu muhim xususiyati xalqaro xususiy huquqda shaxsiy statut va yuridik shaxsning millati deb ataladi. Angliya va AQSHda domitsiliy, ya'ni yuridik shaxsning joylashgan joyi degan ibora ishlatiladi.

Bu yerda, albatta, milliy yuridik shaxslar to'g'risida fikr yuritadigan bo'lsak, hech qanday qiyinchilik vujudga kelmaydi milliy yuridik shaxsga nisbatan milliy qonun normalari tatbiq qilinadi. Agar u yoki bu munosabat subyekti sifatida chet el yuridik shaxs bo'ladigan bo'lsa, u qaysi mamlakatga mansub, uning faoliyati qaysi mamlakatning qonunchilik normalari tomonidan tartibga solinishi, aynan yuridik shaxs ro'yxatdan o'tkazilishi, tuzilishi, tugatilishi, uning huquqiy layoqati hajmi va h.k. to'g'risidagi savollarga javob topishga to'g'ri keladi.

¹ O'sha joyda. – 1993. – B. 77–79.

² Луш Л.А., Марышева Н.И., Садилов О.Н. Международное частное право: Учебник. – М.: Юрид. лит., 1984.

Bu masalalar yuridik shaxs mansub bo'lgan davlatning qonunchiligi (yuridik shaxs shaxsiy qonuni-lex societatus) tomonidan tartibga solinishi lozimligi umum tan olingan.

E'tibor bering!

Shaxsiy qonun tashkilotning huquqiy holatini belgilaydi (u yuridik shaxs maqomiga egami, uning huquq layoqati uning hajmi, miqdori qanday, uning organlari tomonidan bitimlar tuzish tartibi, ta'sis etilishi, tugatilishi va h.k.). Bundan tashqari, yuridik shaxsning shaxsiy qonuni ayrim kollizion masalalarni hal etish uchun ma'lum bir yuridik shaxs u yoki bu huquqiy tizimga bog'lanishini belgilaydi.

Hozirgi vaqtda kompaniyalar bir davlatda ta'sis etilgan bo'lishi, bir qancha boshqa davlatlarda xo'jalik faoliyatini amalga oshirishi, uning mol-mulki turli xil fuqarolikka ega bo'lgan tashkilotlar va shaxslarga tegishli bo'lishi mumkin. Bunday vaziyatda, albatta, qaysi davlat huquqini qo'llash muammosi kelib chiqishi tabiiy hodisa bo'lib ko'rinadi va shuning uchun ham yuridik shaxsning shaxsiy qonunini belgilashda yagona fikr mavjud emas. Bu borada quyidagi doktrinalar mavjud:

1. Inkorporatsiya doktrinasini. Ushbu doktrina XVIII asrda Buyuk Britaniyada vujudga kelgan. Unga doktrinaga asos qilib yuridik shaxsning "millati" olingan. Bu yerda uning shaxsiy statuti bo'lib u tashkil qilingan va ro'yxatdan o'tgan davlatning huquqi hisoblanadi. Bu doktrina anglo-amerika huquqiy tizimiga mansub mamlakatlarda keng tarqalgan. Uning jiddiy kamchiligi shundan iboratki, bu yerda yuridik shaxsning tashkil etilishi va uning faoliyat ko'rsatish joyi oralarida uzviy aloqa mavjud emas. Ma'lumki, yuridik shaxs bir davlatda tashkil etilsa-da, boshqaruv markazi boshqa davlatda bo'lishi, asosiy faoliyatini esa, umuman, uchinchi davlat hududida amalga oshirishi mumkin. Bu esa yuridik shaxs o'zining faoliyatini amalga oshirayotgan mamlakatning qonunchiligi tomonidan qo'yilgan talablarini bajarmasligi holatiga olib kelishi mumkin.

Inkorporatsiya doktrinasini afzalligi uni amaliyotda qo'llashning, shuningdek uning faoliyatini tartibga solishning soddaligi (yuridik shaxs mavjud bo'lgan davrda uning huquqiy holati faoliyat joyi, ishtirokchilar yoki boshqaruv organlarining o'zgarishidan qat'i nazar faqatgina bitta mamlakat qonunchiligiga bo'ysunadi) bilan ifodalanadi. Lekin ushbu afzalliklarning boshqa tomonlarini ham inobatga olish lozim. Bunda yuridik shaxs ta'sischilari o'zlari uchun qulay bo'lgan mamlakatda yuridik shaxsni tashkil qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar, haqiqatda esa o'z faoliyatlarini boshqa mamlakat hududida amalga oshirishlari mumkin (bunday firmalar amaliyotda pochta qutisi (Briefkastenfirmen) nomi bilan ataladi).

2. Ekspluatatsiya markazi (asosiy faoliyat ko'rsatilayotgan joy) doktrinasini. Ushbu doktrina XIX asr o'rtalarida Fransiya sud tizimi amaliyotida qo'llanila boshlangan. Unga binoan yuridik shaxsning shaxsiy qonuni deb uning

asosiy faoliyati amalga oshirilayotgan mamlakatning qonuni hisoblanadi. Ushbu doktrina hozirgi kunda ko'proq rivojlanayotgan mamlakatlar kollizion qonunchiligida uchraydi. Bu orqali rivojlanayotgan davlatlar o'z hududida faol faoliyat yuritayotgan boshqa yuridik shaxslarga nisbatan o'zining qonunchiligini qo'llashga harakat qiladilar (masalan, tabiiy resurslardan foydalanish). Ushbu nazariyaning kamchiliklari uning noaniqligi (yuridik shaxs bir vaqtning o'zida o'z faoliyatini bir necha mamlakat huquqida amalga oshirishi mumkin) yoki o'zgaruvchanligida (qisqa davr mobaynida yuridik shaxs o'zining faoliyat joyini bir necha marotaba o'zgartirishi mumkin) ko'rinadi. Ushbu doktrina anglo-amerika mamlakatlari tomonlaridan qabul qilinmagan, lekin ba'zi bir Yevropa mamlakatlarida u qo'llaniladi.

3. O'troqlik (boshqaruv markazi hozir bo'lgan joy) doktrinas. Ushbu doktrina ham yuqoridagi doktrina kabi XIX asr o'rtalarida Fransiya sud tizimi amaliyotida uchraydi. Odatda, yuridik shaxsning ta'sis hujjalari uning va boshqaruv markazining hozir bo'lgan joyi to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Bu holat yuridik shaxsning shaxsiy qonuni deb uning ma'muriy markazi hozir bo'lgan joyning qonuni bo'lishiga imkoniyat beradi. Ushbu doktrina Fransiya, Germaniya, Italiya, Avstriya, Shveysariya va boshqa mamlakatlarda qo'llaniladi va hozirgi vaqtda keng tarqalgan. Biroq uning kamchiligi shundaki ushbu doktrina bo'yicha yuridik shaxsning millatini belgilash mumkin emas¹.

Ushbu doktrinaning eng asosiy kamchiligi uni tan olish bilan bog'liq hisoblanadi. Inkorporatsiya nazariyasi amal qiladigan davlatlarda ushbu muammoni kuzatmaslik mumkin. Chunki ushbu davlatlar yuridik shaxsning ro'yxatga o'tishi bilan bog'liq bo'lgan rasmiy jihatlariga e'tibor beradilar xolos. Uning keyinchalik boshqaruv organlari va faoliyat markazini o'zgartirishi ular uchun ahamiyatga ega emas. Lekin ushbu holat o'troqlik nazariyasi amal qiladigan mamlakatlar tomonidan qo'llanilganda alohida xususiyatga ega. Yuridik shaxs inkorporatsiya doktrinasini amal qiladigan mamlakatda ro'yxatdan o'tgan (masalan, Buyuk Britaniya yoki Niderlandiya Qirolligida) lekin uning boshqaruv organlari o'troqlik nazariyasi amal qiladigan mamlakatda (Germaniya) bo'lgan holatni tasavvur qilib ko'rish mumkin. Ushbu holatda yuridik shaxs o'troqlik doktrinasini amal qiladigan mamlakat tomonidan tan olinmasligiga sabab bo'ladi.

Bunday holatni oldini olish uchun esa boshqa mamlakat hududida tashkil qilingan yuridik shaxs o'troqlik doktrinasini amal qiladigan davlatda yuridik shaxslarni tashkil qilish qoidalariga amal qilgan holda o'z nomini tegishli davlat reyestriga kiritib qo'yishi lozim. Biroq bundan so'ng moddiy huquq normalarga asosan bir xil nom va bir xil ta'sisshilar tomonidan tashkil qilingan yangi (ikkinchi) yuridik shaxs paydo bo'ladi.

¹ O'sha joyda, – B 109-110.

4. Nazorat doktrinasi. Ushbu doktrinaning (XX asr) amaliyotda keng qo'llanilishi Birinchi va Ikkinchi jahon urushlaridagi voqealar bilan bog'liq. Ushbu doktrina dushman davlatlar yuridik shaxslariga nisbatan qo'llanilgan.

Ushbu masala birinchi marotaba Angliya sudi amaliyotida yuzaga kelgan (Daymler ishi 1916-y.). Angliyada 25 ming aksiyadan iborat bo'lgan aksiyadorlik kompaniyasi tashkil qilinadi. 25 ming aksiyadan faqat bittasi Angliya fuqarosiga, qolganlari esa Germaniya fuqarolariga tegishli bo'lgan. Kompaniya Angliya qonunchiligiga asosan ro'yxatga olingan. O'sha davrdagi Angliyada shakllangan kollizion normalarga muvofiq kompaniyaning shaxsiy qonuni sifatida Angliya qonunchiligi belgilangan. Sud kompaniya kim tomonidan nazorat qilinayotganligini aniqlash lozimligini belgilaydi. Bu holatda kompaniya nemis aksiyadorlari tomonidan boshqarilayotganini inobatga olgan holda sud kompaniya mulkini ekspropriyasiya qilish to'g'risida qaror chiqardi.

Hozirgi kunda nazorat doktrinasi xalqaro shartnomalarda, shuningdek investitsion nizolarni hal qilish masalalarida ko'p qo'llanilib kelinmoqda (1965-yildagi davlatlar va chet el shaxslari o'rtasidagi investitsion nizolarni hal qilish tartibi to'g'risidagi Vashington konvensiyasi, 1994-yildagi Energiya xartiyasi uchun shartnoma, investitsion kapital qo'yilmalarni qo'llab-quvvatlash va muhofaza qilish to'g'risidagi ikki tomonlama shartnomalar).

Yuridik shaxsning qaysi davlatga mansubligini aniqlash amaliy ahamiyatga ham egadir. Masalan, bir davlatda u yoki bu tashkilot yuridik shaxs maqomiga ega bo'lishi mumkin, boshqa davlatda esa yo'q (Angliyada partnership yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmaydi, Fransiyada esa ega bo'ladi).

Bu holatni aniqlash uchun mazkur tashkilot qaysi davlatga mansubligini bilish lozimdir. Xalqaro xususiy huquq doktrinasi bo'yicha yuridik shaxsning u yoki bu davlatga mansubligi "millati" uning "qonuniga" bog'liqdir.

E'tibor bering!

O'zbekiston Respublikasi FKning 1175-moddasiga ko'ra yuridik shaxs qaysi mamlakatda ta'sis etilgan bo'lsa, shu mamlakatning huquqi mazkur yuridik shaxsning qonuni hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi FKning 1176-moddasiga ko'ra yuridik shaxsning fuqarolik huquqiy layoqati yuridik shaxsning qonuni bilan belgilanadi.

Yuridik shaxs huquqlariga ega bo'lgan va tashqi iqtisodiy aloqalar ishtirokchilari bo'lmish tashkilot va firmalar doimo ma'lum bir davlat va uning huquqiy tartibotiga "bog'langan" bo'lib, yuridik shaxsning ushbu muhim xususiyati xalqaro xususiy huquqda shaxsiy statut-maqomi (qonuni) va yuridik shaxs millati deb ataladi.

Demak, yuqoridagilarni hisobga olgan holda shuni ta'kidlash joizki, yuridik shaxsning shaxsiy statuti (qonuni) yuridik shaxsning quyidagi holatlar bo'yicha davlatga mansubligini belgilaydi:

- a) uning huquq subyektligi hajmini aniqlashda;
- b) soliq tartibida;
- d) kollizion masalalarni hal etishda;
- e) uning bekor bo'lishi tartibini belgilashda va h.k.

4.2. O'zbekiston Respublikasida chet el yuridik shaxslarining huquqiy layoqati. Chet el yuridik shaxslarining O'zbekiston Respublikasi hududida xo'jalik faoliyatida ishtirok etish shakllari. O'zbekiston Respublikasida chet el investitsiyasi ishtirokidagi korxonalarining huquqiy holati

Milliy kollizion normalarda quyidagi me'yor mustahkamlab qo'yilgan: "Agar O'zbekiston Respublikasining qonunida chet el yuridik shaxslari uchun boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, chet el yuridik shaxslari O'zbekiston Respublikasida fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan tadbirkorlik faoliyatini va boshqa faoliyatni amalga oshiradilar" (FKning 1177-moddasi).

Xorijiy yuridik shaxslarning huquqiy holati O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi hamda boshqa davlatlar bilan tuzilgan xalqaro shartnoma normalari tomonidan tartibga solinadi.

1993-yil 22-yanvardagi MDH davlatlarining ko'p tomonlama konvensiyasiga¹ binoan yuridik shaxsning huquqiy layoqati u tuzilgan davlat qonuni tomonidan belgilanadi.

Savdo shartnomalarida shartnoma tuzayotgan davlatlar o'z yuridik shaxslariga ma'lum bir holat (maqom) hamda yuridik shaxslarning huquq subyektligi o'zaro tan olinishi to'g'risida kelishib oladilar.

Yuridik shaxslarning millatini aniqlash asosan ularning huquq subyektligini tan olish uchun zarur. Bu esa ular bilan bitim tuzish-tuzmaslikka asos bo'ladi.

Chet el korxonasi va tashkilotlari O'zbekiston Respublikasida maxsus ruxsatsiz O'zbekiston Respublikasi milliy korxonasi va tashkilotlari bilan turli xil tashqi iqtisodiy bitimlar tuzishga haqli, ular bo'yicha hisob-kitoblarni ham amalga oshirishi mumkin.

Chet el yuridik shaxslari o'zlarining huquqlarini sudga himoya qilish huquqiga egadirlar.

Barcha holatlarda chet el firmalariga ular tuzayotgan bitimlar, yoki ularning huquqlarini himoya qilish doirasida maxsus ruxsatnomalar talab qilinmaydi.

Ma'lum bir masalalar bo'yicha yuqorida ta'kidlanganidek, yuridik shaxslar o'zlarining shaxsiy qonunlariga bo'ysunadilar.

¹ Юридическая информационная система ПРАВО. Международное право. Версия 2002 года 1 апреля.

Bu yerda bizning fikrimizcha, alohida e'tiborni chet el korxonasi, tashkilotlarining vakolatxonalarini va filiallar hamda sho'ba korxonalariga qaratsak maqsadga muvofiq bo'lar edi.

E'tibor bering!

O'zbekiston Respublikasi FKning 47-moddasiga hinoan vakolatxona yuridik shaxsning u turgan yerdan tashqarida joylashgan, yuridik shaxs manfaatlarini ifodalaydigan va ularni himoya qiladigan alohida bo'linmasidir.

Filial yuridik shaxsning u turgan yerdan tashqarida joylashgan hamda uning barcha vazifalarini yoki vazifalarining bir qismini, shu jumladan vakolatxona vazifalarini bajaradigan alohida bo'linmasidir.

Agar qonunda boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, vakolatxona va filiallar yuridik shaxs hisoblanmaydi. Ular o'zlarini tashkil etgan yuridik shaxs tomonidan mol-mulk bilan ta'minlanadilar hamda u tasdiqlagan nizomlar asosida ish olib boradilar. Vakolatxona va filiallarning rahbarlari yuridik shaxs tomonidan ta'minlanadi hamda uning ishonchnomasi asosida ish olib boradi.

O'zbekiston Respublikasi hududidagi xorijiy tijorat tashkilotlarining vakolatxonalarining huquqiy holati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 23-oktabrdagi 410-sonli qarori¹ bilan tartibga solinadi.

Mazkur qaror bilan xorijiy tijorat tashkilotlarining O'zbekiston Respublikasi hududidagi vakolatxonalarini akkreditatsiya qilish tarkibi va ularning faoliyati to'g'risida nizom tasdiqlanadi.

Ushbu nizom xorijiy tijorat tashkilotlarining O'zbekiston Respublikasi hududidagi vakolatxonalarini akkreditatsiya qilish tartibini va ularning faoliyatini belgilaydi.

Yodda tuting!

Ushbu nizom bo'yicha xorijiy tijorat tashkilotlari deyilganda firmalar, kompaniyalar, korporatsiyalar, jamiyatlar, sheriklar va xorijiy davlat qonun hujjatlariga muvofiq chet elda vakolatxona ochish huquqiga ega bo'lgan, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishning boshqa tashkiliy-huquqiy shakllari tushuniladi.

Ushbu nizom, shuningdek davlatning tegishli vakolatli organi ruxsatnomasi mavjud bo'lgan taqdirda, xorijiy davlatlar davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining (vazirliklari, federal okruglari va shu kabilarning) savdo (tijorat) vakolatxonalariga ham tatbiq etiladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida xorijiy bank vakolatxonalarini akkreditatsiya qilish O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilanadigan tartibda amalga oshiriladi.

¹ Huquq yuridik informatsion tizimi. O'zbekiston Respublikasining iqtisod qonunchiligi. 2002-yil 29-martdagi versiyasi.

Xorijiy firmalar O'zbekiston Respublikasi hududida o'z vakolatxonalarini O'zbekiston hududida o'z manfaatlarini ifodalash va himoya qilish maqsadida ochadilar.

Vakolatxonalarni ochish ularni O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligida akkreditatsiya qilish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Vakolatxonalar yuridik shaxslar hisoblanmaydi, xo'jalik yoki boshqa tijorat faoliyatini amalga oshirmaydilar.

Vakolatxona soliq to'lovchi hisoblanmaydi. Xorijiy firmaga, vakolatxonalarning xorijiy va mahalliy xodimlariga soliq solish O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Akkreditatsiya qiluvchi organ akkreditatsiya qilingan vakolatxonalar to'g'risidagi axborotni, unda ularning manzilini va vakolatxonani akkreditatsiya qilish to'g'risida sertifikatning muddatini ko'rsatgan holda har chorakda O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasiga jo'natadi (1-9-bandlari).

O'zbekiston Respublikasida xo'jalik faoliyatning tashkiliy-huquqiy shakllari turlicha bo'lishi mumkin, lekin bu yerda maqsad ularning qatnashchilarining mablag'larini birlashtirishdir. Bular quyidagicha: konsorsium, mablag'i yuz foiz chet el mulklariga tegishli bo'lgan korxonalar, aralash va qo'shma korxonalaridir.

O'zbekiston Respublikasida chet el investitsiyalari ishtirokidagi (xorijiy sarmoyalar) korxonalarning maqomi va faoliyatini tartibga soluvchi asosiy normativ aktlar "Chet el investitsiyalari to'g'risida", "Chet el investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunlari va hokazolar hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining "Chet el investitsiyalari to'g'risidagi" qonunining 5-moddasiga ko'ra chet ellik investorlar O'zbekiston Respublikasi hududida investitsiyalarni quyidagi yo'llar bilan amalga oshirishlari mumkin:

– O'zbekiston Respublikasining yuridik va jismoniy shaxslari bilan birgalikda tashkil etilgan xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarining, banklar, sug'urta tashkilotlari va boshqa korxonalarining ustav jamg'armalarida va boshqa mol-mulkida ulush qo'shib qatnashish;

– chet ellik investorlarga to'liq qarashli bo'lgan xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarini, banklar, sug'urta tashkilotlari va boshqa korxonalarini barpo etish va rivojlantirish;

– mol-mulk, aksiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlarni sotib olish;

– intellektual mulkka, shu jumladan mualliflik huquqlari, patentlar, tovar belgilari, foydali modellar, sanoat namunalari, firma nomlari va Nou-xauga, shuningdek ishchanlik nufuziga (gudvillga) huquqlar kiritish;

– konsessiyalar, shu jumladan tabiiy resurslarni qidirish, ishlab chiqish, qazib olish yoki ulardan foydalanishga bo'lgan konsessiyalar olish;

– savdo va xizmat ko'rsatish sohalari obyektlariga, turar joy binolariga, ular joylashgan yer uchastkalari bilan birgalikda mulk huquqini, shuningdek yerga egalik qilish va undan foydalanish (shu jumladan, ijara asosida foydalanish) hamda tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish huquqlarini sotib olish;

– mahsulot taqsimotiga oid bitimlarga muvofiq yer qa'ri uchastkalarida konlarni aniqlash, qidirish hamda foydali qazilmalarni kavlab olish huquqini olish orqali.

Chet ellik investorlar O'zbekiston Respublikasi hududida investitsiyalarni amaldagi qonun hujjatlariga zid bo'lmagan boshqa shakllarda ham amalga oshirishlari mumkin.

Chet el investitsiyalari birlamchi yoki takroran amalga oshirilayotgan shakllarining o'zgartirilishi ularning investitsiya sifatidagi mohiyati o'zgarishiga olib kelmaydi.

Chet el investitsiyali korxonalariga quyidagilar kiradi:

Ustav jamg'armasidagi pay (hissasi) chet el yuridik va jismoniy shaxslariga tegishli bo'lgan qo'shma korxonalar, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlar;

Ustav jamg'armasining 100 foizini chet el investitsiyalari tashkil qilgan chet el korxonalari;

bosh korxonasi respublika hududidan tashqarida joylashgan va xo'jalik faoliyatini amalga oshirayotgan sho'ba korxonalar va filiallar;

O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan chet el investitsiyali korxonalarining sho'ba korxonalari va filiallari;

Davlat tomonidan ro'yxatga olinishi kerak bo'lgan chet el investitsiyali korxonalariga quyidagi shartlarga javob bergan korxonalar kiradi:

korxonaning ustav jamg'armasi miqdori 150 ming AQSH dollariga ekvivalent bo'lgan summadan kam bo'lmashligi lozim;

korxonaning bironta ishtirokchisi, albatta, chet el yuridik shaxsi bo'lishi kerak;

chet el investitsiyalarining korxonaga ustav jamg'armasidagi hissasi 33 foizdan kam bo'lmashligi kerak (O'zbekiston Respublikasining "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi Qonuni),

E'tibor bering!

Qo'shma korxonaga ma'lum tashkiliy-huquqiy shaklga kiritilgan korxonaga bo'lib, O'zbekiston Respublikasi qonunlariga ko'ra yuridik shaxs huquqlariga ega va uning ustav jamg'armasi o'zbek va chet ellik sheriklar ulushi asosida shakllangan. Bu hol ularga ushbu korxonani birgalikda boshqarish va uning ishlab chiqarish, xo'jalik va boshqa faoliyatidan tushgan daromadning ulushlariga mutanosib ravishda taqsimlash imkoniyatini beradi.

Qo'shma korxonani tashkil qilishda va uning faoliyatida "chet el elementi" ishtirok etgani uchun, ushbu holda qanday huquq qo'llanadi degan savol tug'ilishi tabiiydir. Ushbu savolga javobni O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1175-moddasida topish mumkin: "Yuridik shaxs qaysi mamlakatda ta'sis etilgan bo'lsa, shu mamlakatning huquqi mazkur yuridik shaxsning qonuni hisoblanadi".

Nazorat uchun topshiriqlar:

1. MDH doirasidagi "Transmilliy korporatsiyalar to'g'risida"gi konvensiya, o'zida TMKlar tushunchasi tarkibiga har xil transmilliy tizimlar, shular qatorida moliyaviy-sanoat guruhleri, kompaniyalar, konsernlar, xoldinglar, qo'shma korxonalar, xorijiy ishtirokli aksiyadorlik jamiyatlari va h.k. kirishini ko'rsatadi.

Savol: MDHda transmilliy sanoat guruhleri huquqiy statuslarini muhokama qiling.

2. Yuridik shaxs huquqlariga ega bo'lgan va tashqi iqtisodiy aloqalar ishtirokchilari bo'lmish tashkilot va firmalar doimo ma'lum bir davlat va uning huquqiy tartibotiga "bog'langan" bo'lib, yuridik shaxsning ushbu muhim xususiyati xalqaro xususiy huquqda shaxsiy statut-maqomi (qonuni) va yuridik shaxs millati deb ataladi.

Savol: Yuridik shaxsning shaxsiy statutini aniqlash zaruriyati va bu asosida hal qilinadigan xalqaro huquqiy masalalarni misollar yordamida muhokama qiling.

3. "Dori darmon" aksiyadorlik jamiyati Toshkent shahridagi mulk fondidan jamiyat ishlab chiqarish va maishiy binolar uchun 40 ga yer sotib oldi. Jamiyatning 90 foiz aksiyasi Amerikaning "Procter and Gamble" kompaniyasiga qarashli edi.

Savol: O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bo'yicha chet ellik shaxslar yerni sotib olishi mumkinmi? Qo'llanilishi lozim bo'lgan huquqni ko'rsating va uni muhokama qiling?

4. Yuridik shaxsning millatini aniqlashning eksplutatsiya markazi talabi o'rnatilgan Fransiya hududida ro'yhatdan o'tgan tijorat korxonasi, millatni aniqlashning inkorporatsiya talabi o'rnatilgan O'zbekiston Respublikasi hududida o'zining asosiy faoliyatini olib boradi. O'z faoliyatida korxonalar sotib olgan paxtasini Qozog'iston Respublikasiga olib borib, qayta ishlab va yana O'zRga qaytarib olib keladi. Korxonalar mazkur mahsulotni eksport va import qilishda bo'xona bojlari va soliq to'lovlarini amalga oshiradi. Shundan so'ng korxonalar mahsulotni tayyorlaydi va Rossiyaga eksport qiladi. Korxonalar o'z faoliyatini rivojlantirish maqsadida Kozog'iston va Rossiyada sho'ba korxonalarini va vakolatxonalarini ochish to'g'risida qaror qabul qildi.

Savol: Mazkur vazifani muhokama qiling. Yuridik shaxsning millatini aniqlash usulini aniqlang va muammoli vaziyatni hal qiling. Korxonaning soliq to'lash doirasini aniqlang. Mazkur Korxonalar Transmilliy hisoblanadimi, tavsiflang. Sho'ba korxonalariga va vakolatxonalariga huquqiy tavsif bering.

4.3. Xalqaro xususiy huquqning subyekti sifatida davlat

Davlat mulkiy munosabatlarning subyekti sifatida

Ma'lumki, davlatlar xalqaro huquqning asosiy subyektlari hisoblanadi; davlatlar bor ekan ularga huquqiy subyektlilik xosdir. Davlatlar hokimiyat va boshqaruv apparatlari hamda o'z hududi, aholisi va eng muhimi suverenitetga egadirlar.

Suverenitet davlatlarning xalqaro huquqiy subyektligining asosiy poydevori, ko'rsatkichi demakdir. Xalqaro huquqiy subyektlilik boshqa davlatlarning irodasiga va ular tomonidan xalqaro huquq subyekti sifatida tan olinishiga bog'liq emas. Yanada umumlashgan tarzda olganda, xalqaro huquqiy subyektlilik deganda shaxsning xalqaro huquq subyekti bo'la olish qobiliyati tushuniladi.

Suverenitet davlatning mustaqilligi, mamlakat hududida o'z hokimligi ustuvor va cheklanmaganligi hamda boshqa davlatlar bilan o'zaro munosabatlardagi mustaqilligi va teng huquqliligining yuridik ifoda etilishidir. Davlat suvereniteti xalqaro huquqiy va ichki aspektlarga ega.

Suverenitetning xalqaro huquqiy aspekti shundan iboratki, xalqaro huquq o'zining subyekti va xalqaro munosabatlar qatnashchisi sifatida davlat organlari yoki alohida mansabdor shaxslarni emas, balki davlatning o'zini tan oladi. Davlatning vakolatli mansabdor shaxslari tomonidan xalqaro-huquqiy ahamiyatga ega bo'lgan barcha harakatlari davlat tomonidan amalga oshirilgan deb hisoblanadi.

Suverenitetning ichki aspekti davlat hokimiyatining hududida va chet elda hududiy ustuvorlik va siyosiy mustaqillikni nazarda tutadi.

Davlatning xalqaro huquqiy holatining asosi bo'lib huquq (suveren tenglik huquqi, mudofaa huquqi, xalqaro-huquqiy normalarni tuzish jarayonida ishtirok etish huquqi, xalqaro tashkilotlarda ishtirok etish huquqi) va davlatlarning xalqaro-huquqiy majburiyatlari (boshqa davlatlarning suverenitetini hurmat qilish, xalqaro huquq prinsiplarini hurmat qilish) hisoblanadi. 1970-yilda qabul qilingan Xalqaro huquq prinsiplari to'g'risidagi deklaratsiyada har bir davlat boshqa davlatlarning huquq subyektligini hurmat qilishi lozimligi hamda xalqaro huquq tamoyillariga amal qilishi (ichki ishlarga aralashmaslik, zimmasiga yuklangan majburiyatlarni ixtiyoriy ravishda bajarish, xalqaro nizolarni tinchlik yo'li bilan hal etish va h. k.) kerakligi haqida aytilgan.

Suverenitetdan davlat zimmasiga uning roziligisiz hech qanday majburiyatlar yuklana olinmaydi degan holat kelib chiqadi¹.

O'z vakolatxonalarini uchun chet elda mol-mulk orttirish, chet el yuridik shaxslari va fuqarolari bilan mulkiy xarakterga ega bo'lgan bitimlarni tuzish, chet elda ochilgan merosni qabul qilish vaqtida davlat, o'z navbatida, xalqaro-xususiy huquqiy munosabatlarda qatnashadi.

¹ Бирюков П.Н. Международное право: Учебное пособие. – М.: Юрист, 1998. – Б 50-51.

Fuqarolik qonunchiligi tomonidan tartibga solinuvchi munosabatlarda ishtirok etayotgan davlat, boshqa qatnashchilar bilan teng ravishda qatnashadi.

Ushbu munosabatlarda davlat nomidan davlat hokimiyat va boshqaruv organlari yoki ular tomonidan tayinlangan maxsus organlar qatnashadilar.

O'zbekiston Respublikasi FKning 79-moddasi 3-qismiga muvofiq davlat o'zining fuqarolik-huquqiy majburiyatlari bo'yicha o'z mulki bo'lgan mablag'lari bilan javob beradi.

Shuningdek, ushbu kodeksning 1178-moddasiga ko'ra davlatning chet el elementli fuqarolik-huquqiy munosabatlarida ishtirok etishi ehtimoli ko'rsatilgan.

Yuqorida qayd etilganlar asosida ta'kidlab o'tish joizki, davlat nafaqat xalqaro ommaviy huquq, balki turli xil fuqarolik-huquqiy munosabatlarning teng huquqli ishtirokchisidir. Shu bilan birga, u chet el elementi mavjud fuqarolik-huquqiy munosabatlarda qatnashadi va bu holatda uning suverenligi to'liq ravishda saqlanadi, ya'ni u butunlay mustaqil bo'lib qoladi: boshqa davlatlar va ularning organlariga bo'ysunmaydi (keyingi o'rinda qayd etiluvchi holatlar bundan istisno).

Davlat chet el elementli xususiy-huquqiy munosabatlarda qanday qatnashadi?

Davlat o'zi chiqargan zayomlar bo'yicha obligatsiyalarni chet el fuqarolariga sotishi jarayonida vujudga kelgan huquqiy munosabatlarda taraflardan biri bo'lib chiqishi mumkin. U konsessiya shartnomalarining va, umuman olganda, davlat tomonidan chet el xususiy kompaniyalarga konsessiyalar berilishi jarayonida taraflardan biri bo'lishi mumkin.

Masalan, 1995-yil qabul qilingan "Konsessiyalar to'g'risigi" O'zbekiston Respublikasi Qonunining¹ 5-moddasiga ko'ra quyidagilar konsessiyaviy huquq munosabatlarining subyektlaridir:

– konsessiya organlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi vakil qilgan davlat boshqaruvi organi, shuningdek joylardagi davlat hokimiyati organlari;

– konsessiyachi-konsessiya shartnomasi tuzilgan chet ellik investor.

Xorijiy mamlakatda elchixonona uchun bino qurish, yer uchastkasi va turar joy binosini ijaraga olish vaqtida davlatning o'zi ham mulkiy munosabatlar subyekti sifatida qatnashadi. Bu holda bitimlar u yoki bu davlat nomidan uning elchixonasi tomonidan tuziladi.

Shuningdek, davlat chet elda fuqarolik oborotida uning fuqarosi vafotidan so'ng qolgan egasiz mol-mulkning vorisi yoki vasiyatnoma bo'yicha voris sifatida qatnashishi mumkin.

Mulkiy munosabatlar sohasida davlatga, yuridik shaxs bo'lmagani sababli huquqning alohida subyekti sifatida qaraladi.

¹ O'zbekistonning yangi qonunlari. № 11. – T.: Adolat, 1996.

Yuridik shaxs toifasi har bir davlat ichki milliy huquqining toifasidir. Davlatning o'zi u yoki bu tuzilmaga yuridik shaxs huquqini berishi mumkin, ya'ni davlatning o'zi u yoki bu tuzilmaning yuridik shaxs bo'lish-bo'lmasligini belgilaydi. Davlatning o'ziga yuridik shaxs huquqi maqomini kim beradi? Davlatdan ustuvor turuvchi huquqiy tizimmi yoki allaqanday butunjahon hukumatimi lekin davlatdan ustun bo'lgan bunday organ yo'q¹.

Bizning fikrimizcha, bu yerda keyingi masalaga e'tibor qaratish lozim: gap, davlat yuridik shaxslari va nafaqatgina ular, balki ularning huquqiy holatining davlat huquqiy holatiga o'xshash-o'xshamasligi haqida boradi. O'ylashimizcha, bu savolga to'liq javobni O'zbekiston Respublikasi FKning 80-moddasidan olishimiz mumkin: davlat tomonidan tuzilgan yuridik shaxs davlat majburiyati bo'yicha javob bermaydi. Davlat ham o'z o'rnida u tomonidan tuzilgan yuridik shaxs majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi.

Agar davlat o'zi tuzgan shartnomaga ko'ra yuridik shaxs majburiyatlari bo'yicha kafillikni o'z zimmasiga olgan bo'lsa yoki, aksincha, yuridik shaxs davlat majburiyatlari bo'yicha kafilliklarni o'z zimmasiga olsa, qayd etilgan qoidalar tatbiq qilinmaydi.

Misol tariqasida 1998-yil 24-dekabrda qabul qilingan "Investitsiya faoliyati to'g'risidagi" O'zbekiston Respublikasi Qonunining² 15-moddasini keltirsak bo'ladi (2-band): "O'zbekiston Respublikasi hukumati kafolati ostida chet el investitsiyalari va kreditlarini jalb etgan holda amalga oshiriladigan investitsiya markazlashtirilgan investitsiya hisoblanadi".

"Davlat, davlat boshqaruv organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlari chet el investori bilan tuzilgan tegishli shartnomalarda o'z zimmasiga olgan, vakolatlari O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tasdiqlangan shaxslar imzolagan majburiyatlar bo'yichagina javob beradilar.

Davlat chet el investitsiyalarini jalb etayotgan O'zbekiston Respublikasi rezidentlarining majburiyatlari yuzasidan javob bermaydi, bunday majburiyatlar qonunda belgilangan tartibda davlat tomonidan kafolatlangan hollar bundan mustasno" degan holat 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Chet el investitsiyalari to'g'risidagi" Qonunning 19-moddasida biriktirilgan.

1998-yil 30-aprelda qabul qilingan "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Qonunining 4-moddasi 4-bandida esa quyidagi holat biriktirilgan: "Chet ellik investorlarga qo'shimcha kafolatlar va ularni himoya qilish choralari... O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan ham beriladi".

¹ Богуславский М.М. Международное частное право: Учебник.-3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2000. – С. 150.

² O'zbekistonning yangi qonunlari. 20-son. – T.: Adolat, 1998.

Yaqqol misol tariqasida quyidagilarni keltirish mumkin: 1998-yil 26-oktabrda akkumulyator batareyalarini ishlab chiqaruvchi "UzEksayd" o'zbek-amerika qo'shma korxonasini tuzish haqidagi" O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 45Z-sonli qarori¹ qabul qilindi.

Ushbu qarorning 10-bandi O'zbekiston Respublikasi Moliya vaziriga belgilangan tartibda, ushbu loyihani amalga oshirish uchun zarur bo'lgan jalb etilayotgan kreditlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi hukumatining kafolatini taqdim qilish vakolatini beradi.

Demak, bu vaziyatda davlat O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi orqali yuqorida ko'rsatilgan loyihani amalga oshirish borasida majburiyatlar bo'yicha javobgarlikni o'z zimmasiga oladi va bu degani fuqarolik-huquqiy munosabatlar qatnashchisi hisoblanadi.

Shunday qilib, umumiy qoidaga ko'ra yuridik shaxslar, ular davlat tomonidan tuzilgan bo'lsalar-da, chet el elementli xususiy-huquqiy munosabatlarda qatnashganda, immunitetga (dahlsizlikka) ega bo'lmaydilar hamda davlat, yuridik shaxs majburiyatini o'z zimmasiga olgan holda o'z immunitetini avtomatik ravishda cheklaydi.

4.4. Davlat immuniteti (dahlsizligi) va uning turlari

Ko'pincha davlatni, fuqarolik oboroti tartibini, o'zining huquqiy layoqati mazmunini va chegarasini shakllantirishi mumkinligi sababli huquqning alohida subyekti deb atashadi. Lekin bir tomondan davlat maxsus hokimiyat vakolatlariga ega bo'lib, boshqa tomondan xo'jalik subyekti bo'lishi ehtimolining mavjudligi, davlatning maxsus huquqiy subyektligi natijasidir, ammo bu hol uning ishtirok etayotgan fuqarolik huquqiy munosabatlarining tabiatini o'zgartirmaydi va ularni hokimiyat va bo'ysunish elementlarini o'z ichiga oladigan munosabatlarga aylantirishga asos bo'la olmaydi.

Boshqa so'z bilan aytganda, bozor sharoitida davlat fuqarolik huquqiy munosabatlarda jismoniy va yuridik shaxslarga teng bo'lgan huquq subyekti bo'lib qatnashadi. Davlatning fuqarolik huquqi subyekti sifatidagi huquqiy holatining zamonaviy tushunchasi shundan iboratdir va bundan ichki fuqarolik oborotida davlat immunitet huquqiga ega emasligi kelib chiqadi.

Davlat xalqaro xususiy huquq subyekti, ya'ni chet el elementli fuqarolik-huquqiy munosabatlar qatnashchisi sifatida kelganda, vaziyat murakkablashadi. Bu yerda davlatning mutlaq immuniteti amal qiladi.

Bizning fikrimizcha, mutlaq immunitet prinsipi O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining ikkinchi qismidagi sharhlarda (III jild)² ham o'z namoyonini topgan. U yerda shunday deyilgan:

¹ Huquq yuridik informatsion tizimi. O'zbekiston Respublikasining iqtisod qonunchiligi. 2002-yil 29-martdagi versiyasi.

² Iqtisodiyot va huquq dunyosi" nashriyot uyi. – T., 1998. – B. 385.

O'zbekiston Respublikasi – suveren davlat sifatida faqat xalqaro ommaviy huquqning subyekti sifatida tanilibgina qolmasdan, balki fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ham alohida subyekti bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi chet el elementi bilan bog'liq fuqarolik-huquqiy munosabatlarida ham o'z suverenligini, mustaqilligini saqlab qoladi va hech qanday boshqa davlatlarga yoki uning organlariga bo'ysunmaydi.

O'zbekiston davlati o'zining vakolatxonalariga, konsullik muassasalariga uy-joy, bino va inshootlarni sotib olish, chet el elementlari bilan mulkiy bitimlarga kirishish, chet davlatlarda ochilgan merosni qabul qilish munosabatlarida ham chet el qonunlariga yoki chet el sud organlariga bo'ysunmasdan davlat (immuniteti)ning daxlsizligini saqlab qoladi.

Shunday qilib, immunitet (lot. immunitas; /immunitatis/ ma'lum bir narsadan ozod etish; ingl. immunity) davlatlarga, xalqaro tashkilotlarga, davlat ichida alohida o'rinlarni egallaydigan shaxslarga ma'lum bir vaziyatlarda ba'zi bir umumiy qonunlarga bo'ysunmaslikning yuridik huquqidir¹.

Davlat immuniteti davlat suverenitetidan kelib chiqadigan xalqaro huquqiy prinsipidir. Uning mazmuni shundan iboratki, barcha davlatlarning tengligiga ko'ra bir davlat boshqa davlat ustidan ustun bo'la olmaydi (“par in parem now nabet imperium” – “teng, tengga nisbatan ustuvor bo'la olmaydi”). Chet el davlatlari, ularning organlari va ularga tegishli mulk ham immunitet huquqiga egadirlar².

Davlatlarning va ular mulkining yurisdiksiya immuniteti – suveren davlatning sudga bo'ysunmasligi, chet el davlatining mulkiga oldindan da'voni ta'minlashga, unga band solish, sud qarorini ijro etish va boshqa cheklash va undirishlardan daxlsizligi³.

Davlat immunitetining moddiy mohiyatiga kelsak, bu yerda tarixiy ekskurs o'tkazish mumkin: bu tushuncha Yevropada XVI asrda, ya'ni milliy davlatlar vujudga kela boshlagan bir vaqtda rivojlangandir. Eng yuqori cho'qqisiga u XIX asrning milliy yo'nalgan huquqiy doktrinalarida ko'tarilgan. Bu yerda immunitet qat'i barchani o'z ichiga olgan va mutlaq tushunilardi: hech qaysi davlat hech qanday vaziyatlarda boshqa davlatni sudlash huquqiga ega emas edi, chunki bu yerda nazariyaga binoan barcha davlatlarning tengligi asosi buzilar edi.

Albatta, bu yerda bizni birinchi navbatda davlat subyekt bo'la oladigan fuqarolik huquqiy va fuqarolik protsessual munosabatlar qiziqtiradi. Bunday munosabatlarda qatnashgan davlat, hamisha davlat bo'lib qolaveradi va shunga muvofiq davlatga nisbatan boshqa davlatning yurisdiksiyasi tarqalish chegarasi va ehtimoli bilan bog'liq bo'lgan muammolar yuqorida ko'rsatilgan xalqaro huquqiy munosabatlar doiralasiz ko'rib chiqilishi mumkin emas.

¹ Юридическая энциклопедия. / Под ред. М.Ю.Тихомирова. – М.: 1998. – С. 177.

² Румянцев О.Г., Додонов В.Н. Юридический энциклопедический словарь. – М.: 1997. – С. 115.

³ Проект Закона РУз “Об иммунитете государства”. Материалы для международного семинара на тему “Иммунитет государства”. Т., 2000.

Lekin shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, immunitetga ega bo'lgan davlat, uning organlari va immunitetdan foydalanuvchi shaxslar, boshqa suveren yurisdiksiyasi doirasida u yoki bu faoliyatni amalga oshirayotgan vaqtda milliy qonunchilik, milliy huquq tartibiga nisbatan o'z munosabatini belgilashda "erkin" ekan degan fikrga borish noto'g'ri.

N.A.Ushakov ta'kidlashicha, immunitet prinsipi xalqaro huquqning asosiy prinsiplari doirasiga kirmaydi: birinchidan, u davlatlararo munosabatlar sohalarining barchasini emas ayrimlari, ya'ni xalqaro munosabatlarda davlatlarning vakilligiga tegishli sohasi asosida yotadi; ikkinchidan, imperativ emas, balki dispozitiv xarakterga ega. Shu bilan birga, u davlat immuniteti prinsipining muhimligi va uning ahamiyatini inkor etmaydi¹.

Davlat immunitetini ifoda etuvchi va aniqlashtiruvchisi-uning organlari immuniteti hisoblanadi. Bu doiraga diplomatik vakolatxonalar, konsullik muassasalari, ularning xodimlari, davlatlararo (hukumatlararo) tashkilotlar, ushbu tashkilotlar qoshidagi davlat vakillari, ularning mansabdor shaxslari kiradi.

Davlat uning organlari va mansabdor shaxslari immunitetlarining mazmuni diplomatik (1961) hamda konsullik munosabatlar (1963) to'g'risidagi Vena konvensiyalarida² ochib berilgan.

Shunga binoan 1996-yil 29-avgustdagi O'zbekiston Respublikasi Qonuni bilan tasdiqlangan Konsullik Ustavining³ 77-moddasiga binoan konsullik muassasalari, ularning xodimlari va oila a'zolari 1963-yildagi Konsullik munosabatlari to'g'risidagi Vena konvensiyasi, O'zbekiston Respublikasi hamda O'zbekiston Respublikasining konsullik muassasasi hozir bo'lgan davlat o'rtasidagi shartnomalarda ko'rsatilgan imtiyozlar va immunitetlardan, shuningdek, tan olingan xalqaro huquq normalaridan foydalanadilar.

Shunday qilib, yuridik doktrinada, odatda, davlat immunitetining ikkita: mutlaq va cheklangan (u haqda keyingi o'rinlarda bayon qilinadi) konsepsiyalari mavjud. Mutlaq immunitet konsepsiyasi quyidagilardan kelib chiqadi:

a) chet el davlatiga nisbatan da'volar, ularning roziligisiz boshqa davlatlarning sudida ko'rib chiqilishi mumkin emas.

b) da'voni ta'minlash maqsadida u yoki bu davlatning mulkiga nisbatan boshqa biron bir davlat majburiy chora ko'ra olmaydi.

d) davlatning roziligisiz uning mulkiga nisbatan majburan qo'llanuvchi choralar ko'rilishi mumkin emas⁴.

¹ Ушаков Н.А. Государство в системе международно-правового регулирования. Учебное пособие. – М., 1997. – С. 29.

² Юридическая информационная система ПРАВО. Международное право. 2002 йил 1 апрелдаги версияси.

³ O'zbekistonning yangi qonunlari. – T.: Adolat, 1997.

⁴ Богуславский М. Регулирование иммунитета государства в законодательстве стран СНГ // Хозяйство и право. – №9. – С. 86.

Shunga ko'ra, daxlsizlik huquqining quyidagi turlari farqlanadi: sudlovdan daxlsizlik, oldindan da'voni ta'minlashga daxlsizlik, qarorni majburiy ijro etishga daxlsizlik.

Sudga daxlsizlik shundan iboratki, davlat boshqa davlatlarning sudloviga tegishli emas (bir davlat ikkinchi davlatning sudi tomonidan sudlana olmaydi). Bir davlat ikkinchi davlatning sudi tomonidan javobgar sifatida jalb etilmaydi, davlat tomonidan bunga aniq-ravshan rozilik berilgan hollar bundan mustasno.

Oldindan da'voni ta'minlashga daxlsizlik shundan iboratki, davlat mulki da'voni ta'minlash predmeti bo'la olmaydi.

Qarorni ijro etishga daxlsizlikka ko'ra davlatning ixtiyorisiz (rozilgisiz) davlatga qarshi chiqarilgan qarorni majburiy ijro etishni amalga oshirish mumkin emas¹.

Yana tarixiy ekskursga qaytamiz: shuni aytsa bo'ladiki, mutlaq immunitet doktrinasi Birinchi jahon urushiga qadar amalda bo'lgan. Davlat iqtisodiy jarayonlarda aktiv qatnashayotganligi sababli (bu holat keskin ravishda Birinchi jahon urushi davrida rivojlana boshladi) mutlaq imunitet doktrinasi asta sekin parchalana boshladi. Ayniqsa, Yevropa kontinental mamlakatlarida (Belgiya, Germaniya) mutlaq immunitetning o'rniga nisbiy, sektoral immunitetni vujudga keltirgan doktrina paydo bo'ldi. Shundan keyin Oliy hokimiyat aktlari (acta jure imperii) va iqtisodiy (xo'jalik) oboroti doirasidagi harakatlar (acta jure gestions) farqlana boshladi. Hozirgi vaqtda hech qanday shak-shubhasiz, belgilanadiki, mutlaq davlat immunitetining eski doktrinasi butunlay yengilgandir. Bu holat muhim ahamiyatga egadir, chunki bir vaqtda u shuni ko'rsatadiki, milliy qonunda chet el davlati immunitetiga chek qo'ygan milliy qonun chiqaruvchi xalqaro huquqqa zid emasdir.

Ushbu rivojlanish ma'lum bir vaqtda turli xil elementlar yordamida amalga oshiriladi. Echimi sud qarorlari asosida boshlanadi: keyinchalik birinchi xalqaro hujjat, ya'ni 1972-yil 16-may davlatlar immuniteti to'g'risidagi Bazel Yevropa kelishuvi vujudga keldi. Shu bilan birga, birinchi qonunlar qabul qilindi: G'oreign Sovereign Immunities Act (AQSH, 1976-yil), State Immunity Act (Buyuk Britaniya, 1978-yil). Davlatlar uyushmasi xalqaro davlatlar immuniteti konvensiyasini ishlab chiqishga tayyorlana boshladilar².

Cheklangan immunitet konsepsiyasiga binoan chet el davlatlari, uning organlari va mulki immunitet huquqi bilan faqatgina davlatlar suveren vazifalarini, ya'ni "jure imperii" harakatlarini amalga oshirganda foydalanadilar. Agar davlat, tijorat xarakteridagi (tashqi savdo bitimlar tuzish, konsessiya va boshqa bitimlar va h.k.) (jure gestiones) harakatlarni amalga

¹ Богуславский М.М. Международное частное право. Учебник. 3-изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2000. – С. 150-151.

² Книппер Рольф. Тезисы к Концепции государственного иммунитета и его применения в проекте узбекского закона о государственном иммунитете. Доклады участников международного семинара на тему: "Иммунитет государства" (2000 г. 23 мая.) – Т., 2000. – С. 3.

o'shirs, u immunitet huquqidan foydalanmaydi. Boshqacha qilib aytganda, cheklangan immunitet konsepsiyasi tarafdorlari shuni ta'kidlashadiki, agar davlat o'zini xususiy shaxs holatiga qo'ysa, unga nisbatan da'vo qo'zg'atish va uning mulkiga nisbatan majburiy choralar ko'rish mumkindir¹.

Yigirmanchi asrning ikkinchi yarmidan boshlab, cheklangan immunitet konsepsiyasi turli xil mamlakatlarning qonunchilik, sud va shartnomaviy amaliyotida keng tarqaldi. Bu esa davlatning iqtisodiy faoliyatida qatnashish doirasi kengayganidan dalolatdir.

Natijada chet el davlati immunitetini cheklovchi shartnomaviy va xalqaro huquqiy normalarni tatbiq qilish doirasi tobora kengaymoqda. Shu bilan birga, davlatning mutlaq immunitetiga tegishli xalqaro huquqiy normalarni tatbiq qilish doirasi esa torayib bormoqda. Ma'lum bir ishlarga nisbatan mutlaq immunitet konsepsiya tarafdorlari bo'lgan davlatlar undan voz kechayotgan hollari tez-tez uchrab turibdi². Bu hol ular tomonidan qabul qilingan qonunlarda o'z aksini topayapti. Masalan, yuqorida ko'rsatilgan immunitet to'g'risidagi qonunlardan tashqari AQSH (1976), Buyuk Britaniya (1978), shunday qonunlar Avstriya (1979), Kanada (1981), Pokiston (1981) va boshqalarda qabul qilingan.

Ba'zi bir MDH davlatlarining fuqarolik protsessual kodekslarida qaysi chet el mamlakatida davlat immuniteti taqdim etilmasa, unga javoban choralar ko'rilishi ko'zda tutilgan holatlar birlashtirilgan bo'lsa-da (masalan, Ukraina FPKning 425-moddasi), bu imkoniyatning belgilanishi o'zarolik prinsipini qo'llashga olib kelmaydi va amaliyotda o'z samarasini yo'qotadi degan fikrga qo'shilish mumkin. Hech bo'lmaganda bu holat immunitetini cheklaydigan qonunlar (yuqoriga qarang) qabul qilgan yoki sud amaliyoti cheklangan immunitet konsepsiyasi tarafdori bo'lgan (GFR, Avstriya, Fransiya, Belgiya, Shveysariya, Italiya, Daniya, Finlandiya, Gretsiya, Norvegiya va boshqalar) mamlakatlarga nisbatan taalluqlidir.

Shunday qilib, u yoki bu MDH davlatining qonunchiligida chet el davlatining mutlaq immuniteti mustahkamlangan bo'lsada, bu chet el davlati sudlarida ham MDH davlatlarining immuniteti avtomatik ravishda tan olinadi degani emasdir. Chet el sudlari har bir konkret vaziyatda, boshqa davlat va uning organlari immunitet huquqidan foydalanish-foydalanmasligini o'z milliy qonuni asosida o'zlari hal qiladilar va bu ma'lum bir vaziyatda har qanday davlat chet el sudi yurisdiksiyasiga bo'ysunishi imkoniyatiga olib keladi³.

¹ Богуславский М. Регулирование иммунитета государства в законодательстве стран СНГ // Хозяйство и право. – №9. – С. 90.

² Хлестова И.О. Вопросы иммунитета государства и в законодательстве, и в договорной практике Российской Федерации. В сб. Статей "Проблемы международного частного права". Под ред. Н.И.Марышевой. – М., 2000. – С. 71.

³ Богуславский М. Регулирование иммунитета государства в законодательстве стран СНГ // Хозяйство и право. – № 9. – С. 88-89.

Shuni ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasida "Davlat immuniteti" to'g'risidagi qonun loyihasi ustida izlanish ishlari olib borilmoqda.

Ushbu qonunning maqsadi – O'zbekiston Respublikasi sud ishlarini ko'rib chiqish, O'zbekiston Respublikasining chet el davlatlariga nisbatan da'vo qo'zg'atishi, va chet el davlatlarining O'zbekiston Respublikasiga nisbatan da'vo qo'zg'atishi, mazkur da'volar bo'yicha sud qarorlarini bajarish hamda ularning vakillarini immunitet va imtiyozlariga tegishli qoida va tartiblarini o'rnatishdir¹.

¹ Материалы для международного семинара на тему: Иммуниет государства. – Т., 2000. – С. 3.

5.1. Ashyoviy huquqlarga nisbatan qo'llanadigan umumiy qoidalar

Xalqaro xususiy huquqda ashoviy huquqlarni tartibga solish muhim o'rin tutadi. Bizga ma'lumki, ashoviy atamasi bir xil ma'noda tushunilmaydi. Ashoviy yoki uning muayyan majmuasi mol-mulkni o'z ichiga qamrab oladi. Huquq normasi bilan tartibga solinadigan mulkiy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda ashoviy, mol-mulk atamalaridan shunga muvofiq tarzda ashoviy yoki mulkiy huquq ma'nolarida foydalaniladi. Shu sababli nafaqat milliy huquqda, balki xalqaro xususiy huquqda ham ashoviy huquqqa yondashuv masalasi eng muhim masala hisoblanadi¹. Ashoviy huquqni qonun bilan cheklangan muayyan mulkiy huquq deb tushunish mumkin. Mulk shartnoma bilan chegaralanishi mumkin emas. Demak, ashoviy huquq shartnoma bilan belgilanmasdan, balki qonunda ko'rsatilishi lozim². Eng muhimi ashoviy yoki mulkiy huquq ma'nosida tushunishdan qat'i nazar, biz o'rganayotgan mavzu doirasida ularga nisbatan qaysi mamlakat huquqini qo'llashning mohiyatini tushunib olish huquqni qo'llash amaliyoti jihatidan ham muhim ahamiyatga ega. Muayyan holat bo'yicha u yoki bu davlat huquqining to'g'ri qo'llanilishi o'z, navbatida, qonun ustuvorligini ta'minlashning ham muhim omili hisoblanadi.

Fuqarolik kodeksining 165-moddasida mulk huquqi bilan bir qatorda quyidagilar ham ashoviy huquqlar hisoblanadi. Xo'jalik yuritish huquqi va operativ boshqarish huquqi; meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqi; yer uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi; servitutlar shular jumlasidandir.

Mol-mulkka egalik qilish huquqining boshqa shaxsga o'tishi, agar qonun hujjatlarida o'zga tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, bu mol-mulkka nisbatan o'zga ashoviy huquqlarning bekor bo'lishi uchun asos bo'lmaydi.

Ashoviy huquq har bir rivojlangan davlat fuqarolik qonunchiligining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi³. Ko'plab davlatlarning qonun hujjatlarida ko'chmas va ko'char mulklarga nisbatan mulk huquqi farqlanadi. Ushbu

¹ Эптекерус Л. Курс гражданского права. Т. 1. Полутом 1. – М.: Ин. Лит, 1949; Жюллио де ла Марандьер Л. Гражданское право Франции. – М.: Ин. Лит, 1958; Ласк Г. Гражданское право США-М. 1961; Дернбург Г. Пандекты., Вещное право. – Т., 1902 – С. 127. Маттен Уго. Основные принципы права собственности – В. кн.: Основные положения права собственности – М.: Юрист, 1999; Скрыбин С.В. Гражданско-правовые проблемы понятие вещного права. Автореф. дисс... канд. юрид. наук Алматы: КГЮУ 1998; Арипджанов У.А. Право собственности в системе вещного права. Автореф. дисс. канд. юрид. наук, Ташкент 2000; Монова Г.Б. Категория вещных прав в советском гражданском праве // Вестник МГУ, серия 11. Право – 1990. – № 5; Odilxo'jayeva S. O'zbekistonda mulk islohotining huquqiy asoslari // Xo'jalik va huquq – 1998. – №7. – В. 34 – 37. Кулагин М.И. Предпринимательство и право: опыт Запада. – М.: Изд-во Дело, – 1992. – С. 57 – 71.

² Сковлский К.И. Собственность в гражданском праве. – М.: Изд-во Дело, 2000. – С. 434. Сковлский К.И. Собственность в гражданском праве. – М.: Изд-во Дело, 2000. – С. 434.

³ Азизов И. Конституционное регулирование права собственности: сравнительное исследование – В. кн. Проблемы собственности – Т.: Адолат, 1985. – С. 181. Щенникова Л.В. Вещные права в гражданском праве России. – М.: Бек, 1996. – С. 21.

davlatlarning qonunchiligiga ko'ra doktrinasi va sud amaliyotida ko'chmas mulklarga nisbatan mulk huquqi, mulkning joylashgan mamlakat qonuni bilan belgilanishi tamoyili amal qilinishi bilan tavsiflanadi. Bu qonunlarda ko'chmas mulkka bo'lgan mulkiy huquq mazmuni va ularga nisbatan mulk huquqining o'tish shakllari va shartlari belgilangan. Eng avvalo, bunday tamoyil ko'chmas mulklarning alohida toifalaridan hisoblangan yer uchastkasiga nisbatan belgilanib, maxsus reyestr va kitoblarda yerga bo'lgan mulk huquqini qat'i qayddan o'tkazishni amalga oshirilishidan dalolat beradi.

Ko'char mulklarga nisbatan mulk huquqi holati birmuncha murakkab hisoblanadi. Bunga, odatda, qimmatbaho qog'ozlar, transport vositalari, shaxsiy buyumlar va hokazolarni talab qilib olish huquqi kiradi. Turli davlatlarda bu toifadagi mulklarga nisbatan ashyo joylashgan mamlakat qonunini qo'llash tamoyilining ahamiyati garchi ko'char mulklar holatiga asosan qayd etilgan tamoyil muhim o'rin tutsada, har xil hal etilgan.

Eng avvalo, umumtan olingan qoidaga asosan, agar qaysi bir davlatda, ashyo ushbu davlatning qonuniga ko'ra muayyan shaxsga qonuniy asosda mulk huquqi o'tgan bo'lsa, ashyoning joylashgan joyi o'zgargan taqdirda ham ushbu ashyoga nisbatan mulk huquqi uning egasida saqlanadi. Boshqacha aytganda, chet elda olingan ashyoga nisbatan mulk huquqi tan olinadi.

Shuningdek, mulk huquqining miqdori ashyo joylashgan mamlakat qonuni bilan belgilanadi. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, ashyoning bir mamlakat hududidan boshqa davlatga o'tishi bilan mutanosib ravishda mulk huquqi mazmuni ham o'zgaradi. Shu sababli ushbu davlatlarda ashyo o'tgunga qadar egasiga qanday mulkiy huquqlar tegishli ekanligi ahamiyatga ega emas. Chet el fuqarosining o'z davlatidagi ashyolariga nisbatan mulk huquqi tan olinadi, ammo bu huquq mazmuni uning fuqaroligi belgilangan qonun bilan emas, balki ashyo joylashgan mamlakat qonuni bilan belgilanadi. Xalqaro xususiy huquq doktrinasiga ko'ra, agar ashyo u turgan davlatda sotib olingan bo'lmasa ham mulk huquqining o'tishiga nisbatan qanday qonun bilan tartibga solinishi haqida turli xil nuqtayi nazarlar bor. Ayrim davlatlarda ashyo turgan mamlakat qonuni qo'llanilishi haqidagi qoidalar amal qilsa, boshqa holatda esa mulkdorning shaxsiy qonuni bilan tartibga solinishiga ustuvorlik beriladi. Uzoq yillar mobaynida Buyuk Britaniya va Amerika Qo'shma Shtatlarida ko'chmas mulkka nisbatan mulk huquqiga mulkdorning shaxsiy qonuni qo'llanishi tamoyili hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib keldi. Fransiya huquqiga asosan bir qator hollarda ko'char mulklarga nisbatan mulk huquqida ashyo joylashgan yer qonunini qo'llash nazarda tutilsa-da, meros huquqida esa mulk huquqining meros tariqasida o'tishida meros qoldiruvchining shaxsiy qonuni bilan belgilanishi ham ifoda etilgan.

Shuni e'tirof etish kerakki, shaxsiy qonun tamoyili umumiy qoidadan istisno sifatida qo'llaniladi. Bu tamoyil faqatgina ayrim davlatlarning qonun hujjatlarida saqlanib qolgan (Argentina, Braziliya).

Ashyo joylashgan mamlakat qonunini qo'llashni kengaytirishning mohiyati, eng avvalo, fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining manfaatlariga to'la mos kelishi bilan tavsiflanadi. Qoidaga ko'ra lex rei sitae tamoyili qanday ashyolar mulk huquqining obyektini hisoblanishiga mulkdorning huquqi va majburiyatlar miqdori va mazmuni va mulk huquqining vujudga kelishi, o'tishi va bekor bo'lishini nazarda tutadi.

Mulk huquqidan kelib chiqadigan munosabatlarning kollizion masalalari alohida xalqaro kelishuvlar bilan ham tartibga solinadi. 1958-yildagi Gaagada qabul qilingan tovarlarning xalqaro oldi-sotdisiga nisbatan qo'llaniladigan huquq to'g'risidagi konvensiya mulk huquqining o'tishi bilan bog'liq bir qator masalalar lex rei sitae tamoyiliga asoslanmasdan, balki ashyoviy statutga, ya'ni tashqi savdo oldi-sotdi bitimiga taraflar tomonidan qo'llaniladigan huquqqa bo'ysunishligiga ko'ra hal etiladi. Ashyoviy huquq o'ziga xos alomatlarini bilan majburiyat huquqidan farq qiladi¹. Ashyoviy huquq subyektini o'z xohishi bilan ashyoviy huquqning yangi turlarini yaratish huquqiga ega bo'lmaydi. Majburiyat huquqi ishtirokchilari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan yoki nazarda tutilmagan bo'lsada, lekin ular talablariga zid bo'lmagan bitimlarni tuzish huquqiga ega. Ashyoviy huquq mutlaq huquq turlaridan bo'lib hisoblanganligi tufayli ham majburiyat huquqidan farq qiladi. Shunga bog'liq ravishda va fuqarolik huquqi tizimiga ko'ra mulkiy munosabatlarni tartibga soladigan normalar, birinchidan, ashyoviy huquqqa, ikkinchidan, majburiyat huquqiga bo'linadi. Bizga ma'lumki, ashyoviy huquq (ing. Law of property, interest) obyektini bo'lgan ashyo subyektiv fuqarolik huquqi bo'lib hisoblanadi. Anglo-Amerika huquq tizimida ashyoviy huquqning huquqiy tabiati mazmuni jihatdan sodda konstruktsiya "Ownership" o'z ichiga mulk huquqini "property" va o'ziga ashyolarga nisbatan huquqni qamrab oladi. So'nggisi mulkka nisbatan subyektiv huquqning bir ko'rinishi bo'lib, ashyoviyga nisbatan mulk huquqi bo'lganda, masalan, mulkdor ashyodan voz kechgan holda (res nullius) ham davom etadi².

Kezi kelganda shuni aytish lozimki, xorijiy davlatlarda ashyoviy va majburiyat huquqini turkumlash darajasi bir xilda emas. Xususan, Vengriya, Chexiya, Slovakiya Fuqarolik kodekslari subyektiv mulkiy huquqlarni ashyoviy va majburiyat huquqiga turkumlab bir-biridan ajratmaydi. Polsha, Bolgariya, Ruminiya va Kuba davlatlari fuqarolik qonun hujjatlarida ashyoviy huquq tizimi batafsil o'z ifodasini topgan³.

¹ Брагинский М.И. К вопросу о соотношении вещных и обязательственных правоотношений в кн.: Гражданский Кодекс России. Проблемы. Теория. Практика – М., – 1998. – С. 114. Ефимова Л.Г. О соотношении вещных и обязательственных прав // Государство и право. – 1998. – № 10. – С. 44. Гражданское право // Под. ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. Санкт-Петербург. – Изд-во ТЕИС. 1996. – С. 80-81.

² Козыр О.М. Понятие и система прав на недвижимое имущество по английскому праву // Вестник Московского университета. Серия Право. – 1987. – № 5. – С. 73.

³ Основные институты гражданского права зарубежных стран (рук. авт. колл. В.В.Залесский. – М.: Норма, – 1999. – С. 210-226. Кичигина И.Л. Ограниченные вещные права по законодательству Республики Куба-В. кн. Материалы по иностранному законодательству и международному частному праву. Труды 49. – М.: – 1991. – С. 17.

Odatda, mulkning o'ziga xos xususiyatini e'tiborga olib ko'chmas (immovables) va ko'char (movables) mulk huquqi bir-biridan huquqiy holati jihatidan farqlanadi. Mulk huquqining bunday turkumlanishi o'zining uzoq yillik tarixiy ildiziga ega bo'lib, Rim xususiy huquqiy tizimida ham o'z ifodasini topgan¹.

Turli davlatlar huquqi ashyolarni turkumlashni, shu jumladan ashyolarni ko'chmas va ko'char mulklarga kiritishni har xil belgilaydi. Masalan, uying kaliti yoki yerga huquqiy titulni tasdiqlaydigan hujjatlar ko'chmas mulkka tegishli ajratilgan ashyolar hisoblanadi. Angliya qonun hujjatlariga asosan uning mulkdori ko'chmas mulkka manfaati bor shaxs sifatida tavsiflanadi². Ushbu o'rinda tabiiy savol tug'ilishi mumkin. Agar mulk bir huquqiy tizim bo'yicha ko'char, boshqasi bo'yicha esa ko'chmas mulk bo'lsa, qaysi huquq hal qiluvchi hisoblanadi yoxud mulk huquqining o'tishida ham bu holatni yaqqol kuzatish mumkin. Bir davlatda mulk huquqining o'tish vaqti – bu tegishli shartnoma (kontrakt)ni imzolash davrida ashyoni faktik berilganligidan qat'i nazar, boshqa holatda esa mulk huquqining o'tish vaqti ashyoni faktik berish davriga mos kelishi bilan tavsiflanadi.

Shunday qilib, amaliyotda bir xil vaziyat turli xil hal qilinishi mumkin. Bunday holda mazkur vaziyatda vujudga kelgan huquqiy munosabatni tartibga solishda qaysi huquqiy tizim normasini qo'llash mumkin. Bu masala nafaqat nazariy jihatdan, balki huquqni qo'llash amaliyotining ahamiyati bo'yicha ham dolzarb muammolardan hisoblanadi³.

Ashyoviy huquq shunday mulkiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalar yig'indisidirki, bunga asosan majbur shaxs o'z mulkiga (ashyoga) nisbatan huquqini boshqa shaxslarning ijobiy harakatiga zaruriyat bo'lmasdan amalga oshiradi. Ashyoviy huquq bevosita mulkka ta'sir qilish imkoniyatini beradi. Ashyoviy huquqqa oid qoidalar vakolatli shaxs mulkka egalik qilishining yuridik imkoniyatini mustahkamlaydi, boshqa shaxslarning u yoki bu harakatiga bog'liq bo'lmagan holda undan foydalanadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1184-moddasida ashyoviy huquqlarga nisbatan qo'llaniladigan umumiy qoidalar o'z ifodasini topgan.

Xususan, ushbu moddaga ko'ra ko'chmas va ko'char mol-mulkka nisbatan mulk huquqi hamda boshqa ashyoviy huquqlar, agar qonunda boshqa tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, bu mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi. Mol-mulkning ko'chmas yoki ko'char ashyolarga mansubligi, shuningdek mol-mulkning boshqacha yuridik baholanishi ana shu mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi.

¹ Римское частное право. Учебник / Под. ред. И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского – М.: Новый Юрист, 1997.

² Честр Дж., Норт П. Международное частное право. Пер. с англ. – М.: 1982. – С. 24-25.

³ Скворцов О.Ю. Вещные иски в судебно-арбитражной практике. – М.:1998. – С. 57-59.

Umumiy qoidaga ko'ra, mulkka nisbatan egalik huquqi mol-mulk turgan mamlakatning huquqiga asosan belgilanadi. Shuni e'tirof etish kerakki, mol-mulk boshqa mamlakat hududida joylashgan bo'lishidan qat'i nazar, agar u O'zbekiston Respublikasining davlat reestrída qayd etilgan bo'lsa, bu mulkka nisbatan egalik huquqi O'zbekiston Respublikasining qonuni bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi hududi doirasida joylashgan mol-mulkning ko'chmas yoki ko'char ashyolar turkumiga mansubligi, ularning turlari, ularni tasniflash va ushbu xususiyatlarini hisobga olgan holda ularga nisbatan qo'llaniladigan qoidalar Fuqarolik kodeksining 7 bobidagi 83–96-moddalarida ifoda etilgan.

Xulosa qilib aytganda, xalqaro xususiy huquqqa asosan ashyoviy huquqlarga nisbatan qonun normalarini to'g'ri qo'llashning ta'minlanishi uning subyektlari ishtirokidagi munosabatlarni tartibga solishning muhim garovi bo'lib xizmat qiladi.

5.2. Ashyoviy huquqning vujudga kelishi va bekor bo'lishi

Xalqaro xususiy huquqda ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi va bekor bo'lishi haqidagi qoidalarning ahamiyati beqiyosdir. Bizga ma'lumki, mulk huquqi va ashyoviy huquqlar boshqa har qanday fuqarolik huquqiy munosabat kabi huquq normasi va bu huquqiy munosabat vujudga kelishi uchun muayyan yuridik faktlar, asoslar (yoki usullari) mavjud bo'lganda vujudga keladi¹. Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar o'zining vujudga kelish asosiga ko'ra dastlabki va hosila usullarga bo'linadi. Qonunga va boshqa huquqiy aktlarga rioya qilingan holda shaxs tomonidan yaratilgan, ishlangan narsaga nisbatan uning o'zida huquq paydo bo'ladi. Agar biron-bir shaxs o'z mulkiga nisbatan egalik huquqini yo'qotgan bo'lsa, u o'z mol-mulkini tashlab yuborgan yoxud o'z ixtiyoridan chiqarib yuborgan bo'lsa, qonuniy asoslarga muvofiq uni olgan shaxsda bunday mol-mulkka nisbatan egalik huquqi paydo bo'lishi mumkin. Bunday hollarda mol-mulkka, shaxs egalik huquqining vujudga kelishi boshqa shaxsning ushbu mulkka nisbatan egalik huquqi bilan bog'liq emas. Mol-mulkka egalik huquqining bunday yo'l bilan vujudga kelishiga dastlabki usul deb aytiladi.

Mol-mulk, odatda, mulk huquqining obykti sifatida qonun qoidalarga rioya qilingan holda bir shaxs egalik huquqidan ikkinchi shaxsга o'tadi. Bunday hollarda mol-mulk o'zining dastlabki sifatini yo'qotmaydi, faqat unga egalik qiluvchi subyektlar o'zgaradi. Huquq va burchlarning bir shaxsdan ikkinchi shaxsга o'tishi huquq vorisligi hisoblanadi. Huquq vorisligi asosan

¹ Масевич М.Г. Основания приобретения права собственности на безхозные вещи. // Проблемы современного гражданского права. Сборник статей. Отв. Ред. В.Н.Литовкин, В.А.Рахмилович. – Городец: Москва, 2000. – С. 173. Хохлов С.А. Право собственности и другие вещные права // Гражданский Кодекс России. Проблемы. Теория. Практика. – М., 1998. – С. 396.

oldi-sotdi, ayirboshlash shartnomalari, hadya va boshqa bitimlar bilan bog'liqdir. Huquq vorisligi meros qoldirish, yuridik shaxsni qayta tashkil etish hollarida ham yuz berishi mumkinligi ham qonun hujjatlari mohiyatidan kelib chiqadi. Mulk huquqining vorislik bo'yicha bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tishi hosila usuli deb yuritiladi.

Mol-mulkka dastlabki usulda egalik huquqining vujudga kelishi, mulk egasi huquq va burchlarining doirasi qonun bilan belgilanadi. Hosila usulida mulk huquqining vujudga kelishida avvalgi mulk egasining erki, xohishi, uning huquq va burchlari, taraflarning kelishuvi va davlat boshqaruv organlarining axtarlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Xorijiy davlatlarning qonun hujjatlarida dastlabki va hosila usulida mulkka egalik huquqi mustahkamlab qo'yilgan. Agar ishning tannarxi, boshqa shaxsga tegishli materialning bahosidan ortiq bo'lsa, tayyorlovchi ashyoga mulkdor bo'lgan holda material qiymatini uning egasi qoplashi shart. Qolgan boshqa hollarda qayta ishlagan materialning mulkdori bo'lib bajarilgan ishning haqini to'lagan taqdirda, bu material egasi hisoblanadi. (Fransiya Fuqarolik kodeksining 570-571-moddalari, Germaniya fuqarolik tuzuklarning 950-§, Shotlandiya Fuqarolik kodeksining 726-moddasi, Angliya-Amerika sud amaliyoti).

Hosil olishda shu nazarda tutiladiki, hosil beruvchi ashyo, uning "hosili" ishlab chiqilgan ashyolar, tabiiy mahsulotlar, masalan, hayvon bolasi, qishloq xo'jalik mahsulotlari hosili va boshqalar yohud undan foydalanish natijasida olinadigan ashyolar yuridik daromad, xususan, ijara haqi va shu kabilar (Fransiya Fuqarolik kodeksining 547-550-moddalari, Germaniya fuqarolik tuzuklarining 99, 987-993-§, Shotlandiya Fuqarolik kodeksining 642-moddasi).

Umumiy qoidaga ko'ra, Rim huquqi asosida qabul qilingan (superficies solo cedit) va barcha o'rganilayotgan huquqiy tizim davlatlarida amalda bo'lgan, mulkdor uchastkasida bajarilgan qurilish, ko'kalamzorlashtirish va boshqa ishlar va ular bilan bog'liq bo'lgan natijalar yer bilan "birlashgan" holda hisoblanib, aksi isbotlangunga qadar yer mulkdoriga tegishlidir. (Fransiya Fuqarolik kodeksining 553-555-moddalari, Germaniya fuqarolik tuzuklari 946-§, Anglo-Amerika sud amaliyoti).

Ko'char mulklar birlashtirilganda, birlashtirilgan qismlarning asosiysi tegishli shaxs mulkdordir. (Fransiya Fuqarolik kodeksining 566-569-moddalari, Germaniya fuqarolik tuzuklari 997-§, Shotlandiya Fuqarolik kodeksining 727-moddasi).

Egasi bo'lmagan ashyo mulkdori bo'lmaydi (res nullius) yohud ixtiyoriy ravishda huquqidan voz kechib, mulkdor mulkni egasiz qoldiradi (res derelictate). Germaniya fuqarolik tuzuklari 958-§ va Fransiya sud amaliyotiga asosan xususiy shaxslar faqat ko'char ashyolarni oluvchi subyekt hisoblanishi mumkin. Davlat nafaqat ko'char, balki ko'chmas ashyolar, xususan, yerga nisbatan mulkka egalik huquqini olishi mumkin.

Mulkka egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddatga ko'ra mulk huquqining vujudga kelish asosi bo'lib, qonunda belgilangan shartlarga javob beradigan tarzda mulkka egalik qilish fakti hisoblanadi. (Fransiya Fuqarolik kodeksining 2229, 2262–2265-moddalari, Germaniya fuqarolik tuzuklarining 937-§, anglo-amerika sud amaliyoti). Shuni e'tirof etish kerakki, xorijiy davlatlarda ko'char va ko'chmas mulklarga mulkdor bo'lishlik egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat shartlari va mulkni egallab turish muddati bir xilda hal etilmagan. Masalan, fransuz qonunchiligiga asosan FFK 2162–2265-moddalari faqat ko'chmas mulklarga egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat 30 yil belgilangan. Angliyada egalik huquqini vujudga keltiruvchi muddat bo'yicha egalik huquqini olish faqat ko'chmas mulklarga nisbatan qo'llanilib, 12 yil mobaynida insof bilan egallash kerakligi talab etiladi.

Hamma huquqiy tizim davlatlarida hosila usulida mulk huquqini olishda asosiy o'rinni "shartnomali usul" egallaydi. Bunday shartnomalar jumlasiga oldi-sotdi, pudrat, qarz va boshqalar kiradi.

Xorijiy davlatlarda mulk huquqining majburiy o'tkazish usullari sifatida natsionalizatsiya, rekvizitsiya va musodaralardan foydalaniladi. Natsionalizatsiya usulida vakolatli davlat organining maxsus hujjati asosida xususiy shaxslarga qarashli mulk davlat ixtiyoriga o'tkaziladi. Bu usul Angliya, Fransiya, Italiya, Avstriya va boshqa davlatlarda ishlab chiqarish va boshqa sohalarda mulkni davlat ixtiyoriga o'tkazish asosida qo'llanilgan. Rekvizitsiya nisbatan kam qo'llaniladigan usul bo'lib, favquloddagi holatlarda mulkning qiymatini to'lagan holda davlat tomonidan olib qo'yiladi. Davlatning iqtisodiy manfaatlarini e'tiborga olib, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish keng tatbiq etilmoqda. Bunday tajriba Angliya, Fransiya, Germaniya, Portugaliya va boshqa bir qator davlatlarda muhim o'rin egallaydi.

Musodara usuliga ko'ra qonunda nazarda tutilgan holda sodir qilingan huquqbuzarlik uchun sanksiya sifatida haq to'lamasdan musodara qilinayotgan mulk olib qo'yiladi¹.

Fuqarolik kodeksining 1185-moddasida ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi va bekor bo'lishi ifoda etib berilgan. Ushbu moddaga ko'ra mol-mulkka nisbatan ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi va bekor bo'lishi, agar O'zbekiston Respublikasining qonunlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi yoxud bekor bo'lishi uchun asos bo'lgan harakat yoki boshqa holat sodir bo'lgan paytda bu mol-mulk turgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi.

Bitim predmeti bo'lgan mol-mulkka nisbatan ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi va bekor bo'lishi, agar taraflarning kelishuvida boshqacha tartib belgilangan bo'lsa, ushbu bitim buysundirilgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi.

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Отв. ред. Е.А.Васильев. – М.: Международные отношения, 1993. – С. 220–225.

Egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat tufayli mol-mulkka nisbatan mulk huquqining vujudga kelishi egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat tugagan paytda, mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi bilan aniqlanadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, turli mamlakatlar o'rtasida o'rnatiladigan mulkiy munosabatlarda mol-mulkka nisbatan egalik huquqlarining vujudga kelishi va bekor bo'lishida har qaysi mamlakatning huquqini qo'llashda o'ziga xos xususiyatlar mavjuddir.

Binobarin, mol-mulkka nisbatan egalik huquqi oldi-sotdi shartnomasiga ko'ra vujudga kelishi mumkin. Mol-mulkka nisbatan egalik huquqini bekor qilish, mulkdorning mol-mulk taqdirini hal qiladigan bir tomonlama qaror qabul qilish, undan mol-mulkning sotib olinishi, sud qaroriga asosan mol-mulkning olib qo'yilishi (197-modda), mol-mulkni milliy lashtirish (natsionalizatsiya) yoki rekvizitsiya qilinishi (199-modda) kabi asoslarga ko'ra amalga oshiriladi.

Oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha uning narsasi (predmeti) bo'lgan mol-mulkka nisbatan egalik huquqi sotuvchidan sotib oluvchiga, agar taraflar boshqa vaqtni belgilagan bo'lmasa, uni topshirgan paytdan boshlab vujudga keladi. Shu paytdan boshlab sotuvchidagi mol-mulkka nisbatan bo'lgan egalik huquqi bekor bo'ladi. Mol-mulk sud qaroriga asosan olib qo'yiladigan bo'lsa, qaror qabul qilingan paytdan boshlab mulk egasining unga nisbatan bo'lgan egalik huquqi bekor bo'ladi. Demak, olish-sotish shartnomasi yoki sud qaroriga asosan olib qo'yish paytida mol-mulk qaysi mamlakatda turgan bo'lsa, unga nisbatan mulk huquqining vujudga kelishi yoki bekor bo'lishi ham o'sha mamlakatning huquqi bilan belgilanadi.

Bizga ma'lumki, xalqaro xususiy huquq, xalqaro oldi-sotdi shartnomalari va boshqa xalqaro fuqarolik huquqiy munosabatlarni tartibga solishda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib bu asosan kollizion (to'qnashuvchi) va moddiy huquqiy tartibga solish uslublaridan foydalanishda namoyon bo'ladi¹. Fuqarolik kodeksida belgilangan kollizion norma dispozitiv tusga ega bo'lib, huquqni qo'llashda ustuvorlik huquqi taraflarning xohishiga ko'ra, eng avvalo, shartnomada ifoda etish mumkinligi nazarda tutiladi.

Umumiy qoidaga ko'ra, mulk huquqi muddatsizdir. Mulk egasi o'z mulkidan abadiy foydalanish, o'z mulk huquqini xohlagan vaqtda tasarruf qilish huquqiga ega. Hech kim mulkdorga o'z mulkini egallab turish, undan foydalanish va uni tasarruf etish uchun muddat belgilash huquqiga ega emas².

Ushbu o'rinda shuni ta'kidlash kerakki, Fuqarolik kodeksining 1189-moddasida shartnomani tuzish paytida va ijro etish davomida vujudga keladigan munosabatlarni tartibga solishda u yoki bu mamlakatning huquqini

¹ Batafsil qarang: Hoshimov V. Xalqaro xususiy huquq bo'yicha oldi-sotdi shartnomasiga nisbatan qo'llaniladigan huquq // Xo'jalik va huquq. – 2001. – № 11. – B. 43–46.

² Rahmonqulov H. Xususiy mulk va uning daxlsizligi Azizov X. Tadbirkorning mulk huquqi – T.: Adolat, 2000. – B. 32. Azizov X. Tadbirkorning mulk huquqi // Xo'jalik va huquq, – 1998. – №2. – B. 34–36.

tanlash bo'yicha taraflarga beriladigan huquqlar belgilangan. Mazkur kodeksning 1190-moddasida esa huquqni tanlash to'g'risida taraflar o'zaro kelisha olmagan taqdirda majburiyatlarning alohida turlari bo'yicha shartnomaga nisbatan qaysi mamlakatning huquqini qo'llash haqidagi qoidalar mustahkamlangan. Masalan, agar oldi-sotdi shartnomasida qaysi mamlakatning huquqini qo'llash to'g'risida taraflar o'zaro kelishib olgan bo'lmasalar, bunday shartnoma mulkni sotuvchi joylashgan mamlakatning huquqi bilan tartibga solinadi.

Bunday kelishuv hadya, ijara (mulk ijarasi), mol-mulkdan tekin foydalanish, pudrat, yo'lovchi, bagaj, yuk tashish, transport ekspeditsiyasi, qarz yoki boshqa kredit, topshiriq, vositachilik, omonat saqlash, sug'urta, kafillik va garov shartnomalarida bo'lmagan taqdirda ushbu shartnomalarga nisbatan hadya qiluvchi, ijaraga beruvchi, ssuda beruvchi, pudratchi, tashuvchi, ekspeditor, kreditor, ishonchli vakil, vositachi, saqlovchi, sug'urtalovchi, kafil, garovga qo'yuvchi bo'lgan mamlakat huquqini qo'llash uchun asos bo'ladi. Bundan kelib chiqadiki, agar taraflar o'rtasida kelishuv bo'lmagan taqdirda, bitim qaysi mamlakatning huquqi bilan tartibga solinadigan bo'lsa, mol-mulkka nisbatan egalik huquqining vujudga kelishi yoki bekor bo'lishi ham o'sha mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi.

Fuqarolik kodeksining 187-moddasiga ko'ra mulkdor bo'lmagan, lekin ko'chmas mol-mulkka o'n besh yil davomida yoki boshqa mol-mulkka besh yil davomida o'ziniki kabi halol, oshkora va uzluksiz egalik qilgan shaxs bu mol-mulkka mulk huquqini oladi (egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat).

Ko'chmas va boshqa mol-mulkka davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shart bo'lgan mulk huquqi ushbu mol-mulkka egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat tufayli olgan shaxsda ana shunday ruyxatdan o'tkazilgan paytdan boshlab vujudga keladi. Egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat tufayli mulk huquqini olganga qadar mol-mulkka o'ziniki kabi egalik qilib turgan shaxs o'z egaligini mol-mulkning egalari bo'lmagan, shuningdek qonunda yoki shartnomada nazarda tutilgan boshqa asoslarga ko'ra egalik qilish huquqi bo'lmagan uchinchi shaxslardan himoya qilish huquqiga ega.

Qayd etilganlarga asosan ta'kidlash joizki, egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat tugagan paytda mol-mulk qaysi mamlakatda joylashgan bo'lsa, unga nisbatan egalik qilish huquqining vujudga kelishi o'sha mamlakatning huquqi bilan aniqlanadi.

Mol-mulkka nisbatan egalik huquqining u joylashgan mamlakat huquqiga asosan vujudga kelishi, ushbu mol-mulkning boshqa mamlakatga o'tishi bilan unga nisbatan egalik huquqining bekor bo'lishiga sabab bo'lmasligi mumkin. Chunki boshqa mamlakatda ham unga o'tgan mol-mulkka nisbatan huddi shunday qoida qo'llanilishi mumkinligi ko'zda tutilgan. Bunday holatda shuni e'tirof etish lozimki, agar o'z mamlakatlarning qonunlariga asosan mol-mulkka nisbatan ashyoviy huquqqa ega bo'lgan va ushbu mol-mulkni O'zbekiston Respublikasiga olib kelgan chet el fuqarolari va yuridik shaxslari O'zbekiston qonunlariga ko'ra ushbu mulkka nisbatan egalik huquqidan mahrum bo'lmaydi.

5.3. Ashyoviy huquqlarni himoya qilish

Fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining ashyoviy huquqlarini xalqaro xususiy huquqiy himoyalashni ta'minlash muhim ahamiyatga egadir. Ashyoviy huquqlarni himoya qilish keng ma'noda tushunilib, eng avvalo, maxsus fuqarolik huquqiy usullari, vosita va shakllaridan foydalanishda namoyon bo'ladi. Ashyoviy huquqni himoya qilish vazifasi fuqarolik muomalasida mulkdan o'zining tayinlangan maqsadiga ko'ra foydalanishni ta'minlashdir. Bundan tashqari, ashyoviy huquqiy himoya buzilgan huquqlarni tiklash, uchinchi shaxslarning yetkazgan mulkiy zararini qoplashga yordam beradi. Bu maqsadga majburiyat-huquqiy va ashyoviy-huquqiy vositalar yordamida erishish mumkin.

Mulkiy huquqlarni majburiyat-huquqiy vositalarda himoya qilish bitim tarafi sifatida mulkdorning mulkiy manfaatlari yoki shartnomalardan tashqari uning mulkiga zarar yetkazilganda amalga oshiriladi.

Ashyoviy huquqiy himoya vositalari mulk huquqining turli xil buzilishiga qarshi va bu huquqning amaliy yaxlit yoki mulkdorning alohida vakolatlarini muhofaza qilish maqsadiga yo'naltirilganligi bilan izohlanadi¹.

Roman-german huquqiy tizim davlatlarida buning uchun maxsus ashyoviy-huquqiy da'volardan, umumiy huquq davlatlarida esa huquq buzilishidan kelib chiqadigan alohida da'volar (forts) hamda bir qancha maxsus ashyoviy-huquqiy da'volardan foydalaniladi. Roman-german huquqi tizimi davlatlarida mulk huquqini himoya qilish uchun asosan ikkita ashyoviy-huquqiy da'vodan – da'vogar mulkdor o'z mol-mulkini boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olish haqidagi da'vo (actio rei vindicatio) va negator da'vo – mulkdor o'z huquqlarining har qanday buzilishini, garchi bu buzish egalik qilishdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmasa ham bartaraf etishni talab qilish haqidagi da'vodan (acto nedaforia) foydalaniladi. Bunday ikki xil da'vo talablariga asoslangan da'voni taqdim etish, o'z navbatida, mulkdorning oldingi holatini tiklashga yo'naltirilgan (status quo) bo'lib, shu bilan bir qatorda majburiyat-huquqiy normalar asosida uning mutlaq vakolatlarini buzish oqibatida yetkazilgan zararni qoplashga oid talabni qo'yishni ham inkor etmaydi².

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Отв. ред. Е.А.Васильев. – М.: Международные отношения. 1993. – С. 220. Иванова Н.Р. Защита права собственности в арбитражном суде. Комментарий арбитражной практики. – М., 1999. – С. 116. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. – М.: – 1976. – С. 55. Яковлев В.Ф. Принуждение в гражданском праве // Проблемы современного гражданского права. Сборник статей. Отв. ред. В.Н.Литовкин, В.А.Рахмилович. Городец, – М., 2000. – С. 222.

² Mulk huquqini ashyoviy huquqiy himoya qilish usullariga batafsil qarang: Суханов Е.А. Лекции о праве собственности. – М.: Юрид. Лит.; – С. 211–227. Севчищев В.И. Объект гражданского правоотношения // Актуальные проблемы гражданского права/ Под ред. М.И.Брагинского. – М.: – 1998. – С. 131–132. Рахмилович В.А. О праве собственности на вещь отчужденную неуправомоченным лицом добросовестному потребителю (к вопросу о приобретении права от неуправомоченного лица). Проблемы современного гражданского права. Сборник статей. Отв. ред. В.Н.Литовский, В.А.Рахмилович. Городец. – М., 2000. – С. 210–222.

Fransiyada vindikatsiya va negator da'vo haqidagi qoidalar kodeksda nazarda tutilmasada, balki insofli va insofsiz egallash haqidagi Fuqarolik va Fuqarolik protsessual kodekslari normalarini sharhlash asosida da'vo va boshqa muddatlar qo'llash bo'yicha doktrina va sud amaliyotida amal qiladi. Xorijiy davlatlar fuqarolik huquqi (Germaniya fuqarolik tuzuklari 932-§; Shotlandiya fuqarolik kodeksi 933-moddasi; Amerika Qo'shma Shtatlari Yagona savdo kodeksi 2-403-moddalari) insofli egallovchining manfaatlari himoyasini ta'minlab, mulkdordan ashyoni talab qilish bo'yicha cheklashni ham nazarda tutadi. Hamma huquqiy tizim uchun umumiy holat shuki, mulkdorning ashyoni faqat insofsiz egallovchidan talab qilib olish tamoyiliga asoslaniladi¹.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga asosan ashyoviy huquqlarni himoya qilish vindikatsiya va negator da'volar asosida amalga oshirilishi belgilangan.

Binobarin, Fuqarolik kodeksining 228-moddasiga ko'ra mulkdor o'z mol-mulkini boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olishga haqli (vindikatsiya). Bunday talab, odatda, sudda vindikatsiya da'vosini qo'zg'atish yo'li bilan amalga oshiriladi. Shuningdek, Fuqarolik kodeksining 231-moddasiga ko'ra mulkdor o'z huquqlarining har qanday buzilishini, garchi bu buzish egalik qilishdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmasa ham, bartaraf etishni talab qilishi mumkin (negator da'vo).

Fuqarolik kodeksiga binoan mol-mulking kimga (fuqarogami, yuridik shaxsgami, davlatgami) tegishli bo'lishidan qat'i nazar, uni insofli yoki insofsiz egallab turuvchidan hech qanday istisnosiz tenglashtirilgan umumiy qoidaga ko'ra mulk egasi tomonidan talab qilib olish huquqiga ega bo'ladi (FKning 229, 230-moddalari).

Fuqarolik kodeksining 228 va 231-moddalari mazmunidan anglanishicha, vindikatsiya va negator da'volar qo'zg'atish huquqi asosan mulk egasiga berilgan. Mazkur kodeksning 232-moddasiga muvofiq umrbod meros qilib qoldirilgan mol-mulkka egalik qiluvchi shaxslar, xo'jalik yuritish va operativ boshqarish huquqlariga ega bo'lgan tashkilotlar, shuningdek qonun yoki shartnomalarda nazarda tutilgan boshqa sabablarga ko'ra mol-mulkka egalik qilayotgan shaxslar ham fuqarolik kodeksining 228–231-moddalarida nazarda tutilgan huquqlarga ega. Binobarin, bunday shaxslar o'z egaligidagi mol-mulkni, uning egalari bo'lgan shaxsdan ham himoya qilish kabi huquqqa ega.

Eng asosiysi ashyoviy huquqlarni himoya qilishda qaysi mamlakat huquqini qo'llashni aniqlash manfaatdor tarafning huquqlari kafolatini ta'minlabgina qolmay, balki sud amaliyotining samaradorligini oshirishga ham yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1188-moddasiga ko'ra mulk huquqini va boshqa ashyoviy huquqlarni himoya qilishga nisbatan ariza beruvchining tanlovi bo'yicha mol-mulk turgan mamlakatning huquqi yoki sud

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Отв. ред. Е.А.Васильев. – М.: Международные отношения.: 1993. – С. 226–229.

qaysi mamlakatga qarashli bo'lsa o'sha mamlakatning huquqi qo'llanadi. Ko'chmas mulkka bo'lgan mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarni himoya qilishga nisbatan bu mulk turgan mamlakatning huquqi qo'llaniladi. O'zbekiston Respublikasining davlat reyestrda qayd etilgan mol-mulkka nisbatan O'zbekiston Respublikasining huquqi qo'llaniladi.

Fuqarolik huquqiy normalar jismoniy va yuridik shaxslarning ashyoviy huquqlarini himoya qilishda katta imkoniyatlarni nazarda tutadi.

Ashyoviy huquqlarni himoya qilishda, birinchidan, o'z huquqini himoya qilish maqsadida ariza bergan tomonning tanlovi bo'yicha o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulk turgan mamlakat huquqi, ikkinchidan, uning arizasini ko'radigan sud qaysi mamlakatga qarashli bo'lsa, o'sha mamlakatning huquqi qo'llanilishidan dalolat beradi. Ko'chmas mulkka bo'lgan mulk huquqi va ashyoviy huquqlarni himoya qilish ko'char mol-mulklarni muhofaza qilishdan farqli ravishda ko'chmas mol-mulk turgan davlat huquqini, shuningdek O'zbekiston Respublikasi huquqini ham qo'llashni nazarda tutadi. Ko'chmas mulkka nisbatan bo'lgan huquqni himoya qilishga qaratilgan ariza ham ushbu mamlakatga tegishli sud tomonidan ko'riladi. Shuni aytish mumkinki, O'zbekiston Respublikasining davlat reyestrda qayd etilgan transport vositalari va boshqa mol-mulklar qaysi mamlakat hududi doirasida joylashgan yoki turgan bo'lishidan qat'i nazar, bunday mulklarga nisbatan O'zbekiston Respublikasi huquqi qo'llaniladi.

Xulosa qilib aytganda, xalqaro xususiy huquq normalari bilan ashyoviy huquqlarini himoya qilishning ta'minlanishi ular ishtirokidagi munosabatlarni huquqiy tartibga solishning samaradorligini oshirish uchun xizmat qiladi.

Tashqi iqtisodiy bitimlar tushunchasi. Bitimlarning mazmuniga nisbatan tatbiq qilinadigan huquq. Tashqi oldi-soldi munosabatlari bo'yicha xalqaro konvensiyalar. Namunaviy shartnomalar. Savdo atamalari.

6.1. Tashqi iqtisodiy bitimlar tushunchasi

Tashqi iqtisodiy munosabatlar rivojlanishi bilan fuqarolik-huquqiy shartnomalarning xalqaro tijorat operatsiyali ishtirokchilari o'z munosabatlarini rasmiylashtirishda foydalanadigan asosiy hujjatlar sifatidagi ahamiyati sezilarli darajada oshdi.

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish nafaqat shartnomaviy munosabatlarni takomillashtirishni, shu jumladan tashqi iqtisodiy bitimlarni tuzish va uning ijrosini ta'minlash samaradorligini oshirishni ham talab etadi. Ayniqsa, tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish sharoitida tashqi iqtisodiy bitimlar bozor munosabatlari rivojlangan xorijiy davlatlar bilan integratsiyalashuv jarayonini yanada chuqurlashtirishni ham talab etadi.

Respublikamiz birinchi Prezidenti I.A.Karimov "Dunyo bozoriga chiqishning eng ma'qul yo'li chet ellardagi eng yirik va nufuzli firma va kompaniyalar bilan yaqindan hamkorlik qilib, qo'shma korxonalar tuzish hisoblanadi. Biznes olamida eng katta muammo nimada deb so'rasangiz, mahsulot ishlab chiqarish emas, balki uni sotish, sotish, yana bir bor sotish, xaridor topish deb aytgan bo'lardim. Qo'shma korxonalar bizga tashqi bozorga yo'l ochadi va biz ishlab chiqargan mahsulotni sotishda qiynalmaymiz"¹ deganlarida xalqaro savdoning mamlakatimiz iqtisodiyoti va rivojlanish strategiyasida tutgan o'rining nechog'lik muhimligiga yana bir bor urg'u berganlar. Xalqaro savdo munosabatlarining rivojlanishi va mustahkamlanishi, tabiiyki, tomonlar o'rtasida tuziladigan va munosabatlarning huquqiy asosini yaratib beradigan bitimlarga bevosita bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlab o'tganidek iqtisodiyotimizni jahon bozoriga integratsiya qilish va eksportni qo'llab-quvvatlash ustuvor vazifadir².

Xorijiy davlatlar bilan o'zaro integratsiya jarayoni, o'z navbatida, tashqi iqtisodiy bitimlarning huquqiy tabiati, mohiyati va uning o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy va amaliy nuqtayi nazardan tadqiq qilib o'rganishni ham zaruriyat qilib qo'yimokda. Shu bois hozirgi sharoitda tashqi iqtisodiy faoliyatga oid shartnomaviy munosabatlarning fuqarolik huquqiy tartibga solinishi eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

¹ Karimov I.A. Ona yurtimiz baxtu iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir. – Toshkent: O'zbekiston NMIU, 2015. – B. 165.

² Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 28.12.2018y // <https://president.uz/oz/lists/view/2228>.

O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida tashqi iqtisodiy bitim tushunchasining rasmiy ta'rifi mavjud emas, faqat O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi 1181-moddasining ikkinchi qismida "tashqi iqtisodiy bitim"ni tuzish shakliga tavsif berib o'tilgan. Lekin milliy qonunchilikda tashqi savdo kontraktlari – xo'jalik yurituvchi subyektlarning eksport, barter va import kontraktlari deb tushunchasiga tushuntirish berilgan.

Tashqi iqtisodiy bitim tushunchasining rasmiy ta'rifi yo'qligiga qaramay, ilmiy nazariyada olimlarning bir qator mulohazalari va nuqtayi nazarlari mavjud. Masalan, bizning fuqarolik huquqi mutaxassislarimiz tomonidan quyidagi ta'rif berilgan: tarafdardan biri chet el fuqarosi yoki yuridik shaxsi bo'lgan, maqsadi chet eldan mahsulot olib kirish (import) yoki chet elga mahsulot olib chiqish (eksport) bo'lgan, to'lov vositasi sifatida qo'llanilgan pul birligi ikkala taraf uchun ham yoki bir taraf uchun chet el valyutasi bo'lganda mazkur bitimlar – tashqi iqtisodiy bitimlar deyiladi¹.

"Tashqi iqtisodiy bitim" tushunchasining ta'rifi xususida har xil nuqtayi nazarlar mavjudligiga qaramay, fanda olimlar qo'shimcha, yanada umumiy kategoriyalarni yaratishga ham harakat qilmoqdalar. Chunonchi, G.K.Dimitrieva "xalqaro tijorat bitimi" atamasini ilmiy muomalaga kiritgan. Bunda u xalqaro tijorat bitimi deganda xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasida tadbirkorlik faoliyatini belgilaydigan, tijorat korxonolari turli davlatlar hududida joylashgan taraflar o'rtasida tuzilgan bitimni tushunadi. N.Y.Erpileva, 1964-yilgi tovarlar xalqaro oldi-sotdisi to'g'risidagi Gaaga konvensiyalariga tayangan holda "xalqaro tijorat kontrakti" tushunchasini qo'llaydi. A.Tinel, Y.Funk, V.Xvaley ko'rib chiqilayotgan atamaning boshqa bir ta'rifini taklif qiladi: "xalqaro savdo bitimi" – bu "kamida ikki davlat bilan aloqani muayyan holatlar vositasida ifodalovchi" har qanday bitimdir. L.P.Anufrieva tashqi iqtisodiy va savdo, xalqaro tijorat bitimlari va xalqaro bitimlarni o'z ichiga oluvchi "xalqaro xususiyatga ega bitim" tushunchasini ilgari suradi.

So'nggi yillarda ayrim mualliflar turli xalqaro konvensiyalar, shu jumladan 1980-yilgi Tovarlar xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to'g'risidagi BMT konvensiyasi qoidalarini hisobga olib, tashqi iqtisodiy bitim tushunchasiga yanada umumiy ta'rif bermoqdalar. Bunda tashqi iqtisodiy bitim deganda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish chog'idagi tijorat korxonolari turli davlatlarda joylashgan shaxslar o'rtasida tuzilgan shartnomani tushunadilar².

Xalqaro xususiy huquqda tovarlarning xalqaro oldi-sotdisi va tashqi iqtisodiy bitimlarga tegishli me'yorlar alohida o'rin egallaydi. Savdo-iqtisodiy va boshqa turdagi xalqaro aloqalarni o'rnatish davomida turli davlatlarning tijorat tashkilotlari o'rtasida ko'plab tashqi iqtisodiy bitimlar tuzilmoqda. Tomonlarning joylashgan joyi, shuningdek mazkur shartnomalarni imzolash va

¹ Xalqaro xususiy huquq: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. / Mas'ul muharrir X.R.Raxmankulov. – T.: "Iqtisodiyot va huquq dunyosi" nashriyot uyi, – 2002. – B. 198.

² Masalan, qarang: Зыкин И.С. Внешнеэкономические операции: право и практика. – М., 1994. – С. 72.

amalga oshirish joyi bir-biriga to'g'ri kelmaganligi sababli xorijiy davlatlar ishtirokidagi shartnomalarga qaysi davlatning milliy huquqini qo'llash masalasi huquqiy fan nuqtayi nazaridan o'rganilishi muhim amaliy ahamiyatga ega.

Binobarin, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 101-moddasiga binoan bitimlar deb fuqarolar va yuridik shaxslarning fuqarolik huquq va burchlarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan harakatlarga aytiladi.

Nazariyada "tashqi iqtisodiy bitim" tushunchasi bilan bir qatorda "tashqi savdo bitimi" degan nisbatan tor tushuncha ham mavjud. B.B.Pokrovskay fikriga ko'ra "tashqi savdo bitimi deganda turli davlatlarda joylashgan firmalar, kompaniyalar va tadbirkorlik faoliyatining boshqa shakllari o'rtasida tovar yetkazib berish yoki xizmatlar ko'rsatish to'g'risidagi shartnoma (bitim) tushuniladi. Biroq turli xorijiy firmalarning bir mamlakat hududida joylashgan filiallari va vakolatxonalari o'rtasida tuziladigan bitimni tashqi savdo bitimi deb hisoblash mumkin emas"¹.

Ammo bugungi kunda "tashqi iqtisodiy bitim" atamasini qo'llash afzal ko'rilmogda. "Tashqi iqtisodiy bitim" tushunchasini ta'riflash borasidagi izlanishlar har bir alohida bitim turini huquqiy tartibga solish xususiyati bilan belgilanadi (1980-yilgi Tovarlar xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to'g'risidagi BMT konvensiyasi, 1988-yilgi Xalqaro moliyaviy lizing to'g'risidagi konvensiya). "Tashqi iqtisodiy bitim" tushunchasini shakllantirish xorijiy element bilan murakkablashgan bitimlarni umumlashtirish orqali amalga oshirildi (tashqi iqtisodiy bitim toifasiga faktoring, lizing to'g'risidagi shartnomalarni, mol-mulkni ijaraga olish, sug'urta, vositachilik, topshiriq shartnomalarini va xalqaro xususiyatga ega bo'lgan boshqa shartnomalarni kiritib boshladilar).

Tashqi iqtisodiy, tashqi savdo va xalqaro tijorat shartnoma munosabatlari xususida har xil nuqtayi nazarlar mavjudligiga qaramay pirovardida ularning hammasi taraflardan biri mamlakat eksporti yoki importining xorijiy kontragenti hisoblanadi, ularning harakatlari tovarni chet elga olib chiqish yoki chet eldan olib kirishga qaratiladi, kontragent bilan hisob-kitoblarda esa xorijiy valyuta qo'llaniladi degan yagona talqin bilan bog'lanadi².

Tashqi iqtisodiy bitimda xorijiy elementning mavjudligi bitimlarni tuzish va amalga oshirish jarayonini sezilarli darajada og'irlashtiradi, bu esa pirovard natijada bir qator qo'shimcha shartlar paydo bo'lishiga olib keladi. Chunonchi:

- to'lovlarni olishning murakkablashuvi. Bu bitimga to'lovni ta'minlash bilan bog'liq shartni kiritishga intilish paydo bo'lishiga olib keladi;
- valyutaga doir shartlarning mavjudligi;
- tovarni ikki yoki undan ortiq davlat hududi orqali tashib o'tish;
- sug'urtaga doir shartlarning ishlab chiqilishi, zero, uzoq masofaga

¹ Покровская В.В. Организация и регулирование внешнеэкономической деятельности: Учебник. – М.: Юристъ, 1999. – С. 84.

² Iqtisodiyotni erkinlashtirishni huquqiy ta'minlash muammolari. X.A.Rahmankulov va boshq./prof. O.Okulov va prof. Sh.N.Ro'zinazarovlarning umumiy tahriri ostida. – T.: TDYU, 2015. – B. 295.

tashiladigan va aksariyat hollarda bir turdagi transportdan boshqa turdagi transportga qayta yuklanadigan tovarning yo'qolish yoki shikastlanish xavfi kuchayadi;

– tovarlar yoki xizmatlar qaysi davlatlar chegarasidan o'tsa, shu davlatlardan har birining bojxona qoidalarini bajarish zarurligi;

– asosiy shartnomadan tashqari shartnoma bo'yicha barcha majburiyatlar bajarilishini ta'minlovchi bir qator qo'shimcha kontraktlar (yuk tashish, sug'urta shartnomasi va boshq.)ning mavjudligi;

– kutilmagan holatlar (siyosiy to'ntarishlar, qurolli mojarolar, mazkur sohani tartibga soluvchi qonun hujjatlarining o'zgarishi va sh.k.) yuz berish xavfining kattaligi;

– shartnomaga qo'llaniladigan huquq to'g'risidagi normani va nizolarni ko'rib chiqish tartibini kiritish zarurligi;

– xalqaro tijorat bitimlarining shakli va ularni imzolash tartibi to'g'risidagi alohida qoidalar.

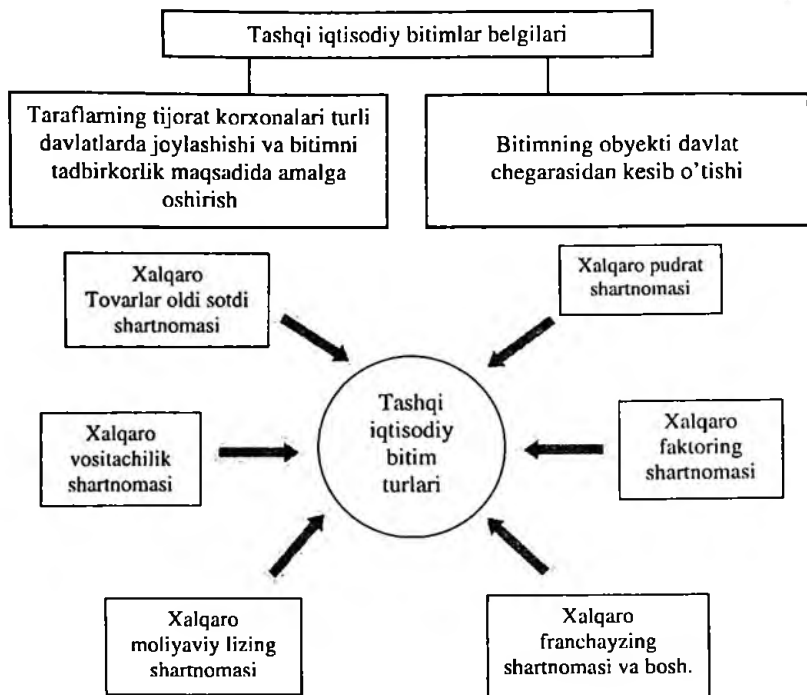
Quyidagilar tashqi iqtisodiy bitimlarni huquqiy tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari hisoblanadi: xalqaro va milliy huquq normalarining o'zaro aloqasi; milliy huquq turli tarmoqlari normalarining qo'llanishi; nodavlat tartibga solish shakllari (kontrakt shartlari, xalqaro savdo odatlari, sud va arbitraj amaliyoti)ning keng tatbiq etilishi.

Tashqi iqtisodiy bitimlar

Xalqaro munosabatlar sohasidagi tadbirkorlik faoliyatini belgilaydigan, taraflarning fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini belgilash, o'zgartirish va bekor qilishga qaratilgan, tijorat korxonalarini turli davlatlar hududida joylashgan taraflar o'rtasidagi tuziladigan bitimlar.

Tashqi iqtisodiy bitimni quyidagi jihatlariga ko'ra boshqa bitimlardan farqlash mumkin.

-
- *Yodda tuting!*
 - *tashqi iqtisodiy bitimi ishtirokchilarining ikki yoki undan ortiq davlatga mansubligi;*
 - *bitim o'zida tadbirkorlik maqsadini ifoda etishi;*
 - *bitim haq baravariga tuzilishi, ya'ni o'zida tovar (ish yoki xizmat) uchun to'lanadigan haqni ifodalashi;*
 - *bitimga nisbatan xalqaro qonunchilik normalari tatbiq etilishi;*
 - *tashqi iqtisodiy bitimi obyektlari tovarlar, ishlar, xizmatlar davlatning chegarasini kesib o'tishi va ularga nisbatan bojxona rejimlarini tatbiq etishi;*
 - *tashqi iqtisodiy bitimlar yuzasidan hisob-kitoblar chet el valyutada amalga oshirilishi*
-

Eng ko'p tarqalgan tashqi iqtisodiy bitimlardan biri bu xalqaro oldi-sotdi savdosi bilan bog'liq bo'lgan shartnomalar hisoblanadi. 1980-yilda qabul qilingan "Tovarlarning xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to'g'risida"gi Vena konvensiyasi bunday shartnomalarni tartibga soluvchi huquqiy hujjatlardan biri hisoblanadi.

Tovarlari oldi-sotdi bitimga asosan sotuvchi tovarni sotib oluvchining egaligiga shartnomada nazarda tutilgan muddatda va belgilangan shartlarda taqdim etish majburiyatini o'z zimmasiga oladi, sotib oluvchi esa tovarni qabul qilib olish va shartnomada belgilangan pul miqdorini to'lash majburiyatini oladi. Tovarlarni eksport va import qilish bitimlari bir-biridan farqlanadi.

Xorijiy davlatlar amaliyotida nafaqat valyuta asosida, balki tovar ayirboshlash va kompensatsiya bitimlari ko'rinishida ham tuziladi. Bunday bitim turlaridan biri barter asosidagi bitimlardir. Bunda taraflar o'rtasida ayirbosh qilinadigan tovarlar miqdori shartnomada kelishib olinadi va shu kelishuvga asosan bir tovar ikkinchi bir tovarga almashtiriladi.

Tovarlari oldi-sotdisi shartnomasi bilan birga, turli xildagi xizmatlar ko'rsatish, ishlarni bajarish, korxonalar qurilishida texnik yordam ko'rsatish, sanoat majmualarini va turli loyihalarni amalga oshirish, hamkorlikda ilmiy-

tadqiqot ishlari olib borish, ilmiy-texnikaviy yutuqlardan foydalanish to'g'risidagi litsenziya bitimlari, lizing va boshqa turdagi shartnomalar muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Bunday shartnomalar tashqi iqtisodiy bitim turlarini tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida xo'jalik faoliyatini yurituvchi subyektlar, ya'ni yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bitimlar tuziladi. O'zbekiston Respublikasining chet el davlatlari bilan tovar ayirboshlash to'g'risidagi hukumatlararo kelishuvlari mazkur davlatlarning yuridik va jismoniy shaxslari o'rtasida tuzilgan bitimlar uchun asosiy manba va shu hukumatlararo kelishuvlarni amalga oshirish vositalaridan biri hisoblanadi. Shartnoma imzolangandan so'ng undagi huquq va majburiyatlar taraflar tomonidan belgilab olinadi, ya'ni bu har bir shartnomaning mustaqilligidan darak beradi. Shu bilan bir qatorda taraflar tomonidan shartnoma majburiyatlarining bajarilishi hukumatlararo kelishuvning mazmuni bilan bog'liqdir. Lekin davlatlarning mazkur kelishuvlari fuqaroviy-huquqiy majburiyatlarni keltirib chiqarmaydi, balki bunday majburiyatlar shartnoma asosida vujudga keladi. Shartnoma imzolangandan so'ng davlatlarning majburiyatlari o'zgarib qolishi ham mumkin, chunki keyinchalik ularga o'zgartirishlar kiritilishi mumkin. Xususan, tovarning eksport-import miqdorini kamaytirish yoki ma'lum bir tovarni yetkazib berishni boshqa muddatga o'zgartirish bu kabi shartnomalarga o'zgartirishlar kiritilishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Hukumatlararo kelishuvga qaratilgan o'zgartirishlarga asosan yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasida tuzilgan shartnoma shartlariga belgilangan tartibda o'zgartirishlar kiritilishi lozim.

Tashqi iqtisodiy bitimlar imzolash chog'ida bir-biriga qarama-qarshi bo'lib qolganida (to'qnashganida) kolliziya holatlari paydo bo'ladi. Bunday hollarda taraflar shartnomani imzolayotganlarida, qaysi davlat qonunchiligini qo'llashni o'zaro kelishib olishlari mumkin. Taraflar qonunchilikni erk muxtoriyati tamoyillari asosida, ya'ni taraflar o'z ixtiyorlari bo'yicha huquq tizimini tanlashlari va shartnoma mazmunini belgilab olishlari lozim.

Taraflarning erk muxtoriyati prinsipi jahondagi ko'pgina davlatlarning qonunchiligi tomonidan tan olinadi. Lekin taraflar erk muxtoriyati tamoyillarining chegaralari ko'p davlatlarda turlicha belgilab qo'yilgan. Ayrim

davlatlarda bu tamoyil chegaralanmagan, ya'ni taraflar bitim imzolaganlaridan so'ng mazkur hujjatni xohlagan huquq tizimiga bo'ysundirishlari mumkin. Rivojlangan davlatlarning huquq tizimiga e'tibor beriladigan bo'lsa, masalan:

AQSHda 1990-yilda qabul qilingan Savdo kodeksiga muvofiq taraflar o'rtasida imzolangan bitimda qaysi taraf (shtat, davlat)ning huquq va majburiyatlari qo'llanilishi kerakligini belgilab olishga haqlidirlar. agarda bitimda taraflar tomonidan bunday kelishuv ko'rsatilmagan bo'lsa, Savdo kodeksida mavjud bo'lgan huquq va majburiyatlar qo'llaniladi;

Germaniya huquq tizimi ham taraflar tomonidan imzolangan bitimga qonunchilikni tanlashda erk muxtoriyati prinsipidan kelib chiqadi, lekin taraflar bitimda bunday prinsipni qo'llashmagan bo'lsa, bitim qaysi davlat uchun muhimroq ahamiyatga ega bo'lsa, o'sha davlatning qonunchiligi qo'llaniladi;

Xitoy Xalq Respublikasi ham o'z qonunchiligida, agar taraflar bitimda qo'llanadigan huquqni belgilamagan bo'lsalar, bunday bitim qaysi taraf uchun muhimroq ahamiyatga ega bo'lsa va bitim qaysi mamlakam bilan eng ko'p uzviy bog'langan bo'lsa, o'sha tarafning qonunchiligi qo'llanilishini belgilaydi;

O'zbekiston Respublikasi bunday kollizion masalalarni hal etishda Fuqarolik kodeksining 1181-moddasidagi qoidalarga rioya etadi, ya'ni "Bitimning shakli u tuziladigan joy huquqiga bo'ysunadi". Biroq chet elda tuzilgan bitim, agar O'zbekiston Respublikasi huquqi talablariga rioya etilgan bo'lsa, shaklga rioya etilmaganligi tufayli haqiqiy emas, deb topilishi mumkin emas. Loqaqal ishtirokchilardan bittasi O'zbekiston Respublikasining yuridik shaxsi yoki fuqarosi bo'lgan tashqi iqtisodiy bitim qaerda tuzilganligidan qat'i nazar, yozma shaklda tuziladi.

6.2. Bitimlarning mazmuniga nisbatan tatbiq qilinadigan huquq

O'zbekiston Respublikasi jismoniy va yuridik shaxslari chet el yuridik hamda jismoniy shaxslari bilan imzolayotgan shartnomalariga nisbatan qo'llaniladigan huquq sifatida o'zlari istagan mamlakat huquqini tanlashlari mumkin. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida ham mazkur qoida belgilab qo'yilgan, xususan, shartnoma, agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, taraflarning kelishuviga ko'ra tanlangan mamlakat huquqi bilan tartibga solinadi. Bu o'rinda, albatta, shartnomada ishtirok etuvchi taraflar o'zlarining erk muxtoriyati (irodalilik) prinsiplariga ko'ra o'zlari lozim topgan mamlakat huquqi bilan tartibga solinishi mumkin.

Shartnoma taraflari qo'llaniladigan huquqni umuman shartnoma uchun ham,uning alohida qismlari uchun ham tanlab olishlari mumkin.

Qo'llaniladigan huquq taraflar tomonidan shartnoma tuzilayotganda ham, undan keyin ham istalgan vaqtda tanlanishi mumkin. Shuningdek, taraflar istalgan vaqtda shartnomaga nisbatan qo'llaniladigan huquqni o'zgartirish to'g'risida kelishib olishlari mumkin (FKning 1189-moddasi).

**O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida faqat to'rtta holatda
taraflar tomonidan huquqiy tanlab olishga yo'l qo'yilmagan, ya'ni**

Birinchidan: ko'chma mulk shartnoma predmeti bo'lgan shartnomalarga nisbatan bu mulk turgan mamlakatning huquqi;

Ikkinchidan: birgalikdagi faoliyat to'g'risidagi shartnomaga nisbatan va qurilishi pudrati shartnomasiga nisbatan ana shunday faoliyat amalga oshirilayotgan yoki shartnomada nazarda tutilgan natijalar yaratilayotgan mamlakatning huquqi;

Uchinchidan: kimoshdi savdosida tanlov bo'yicha yoki birjada tuzilgan shartnomaga nisbatan kimoshdi savdosi, tanlov o'tkazilayotgan yoki birja joylashgan mamlakatning huquqi qo'llaniladi (FKning 1190-moddasi);

To'rtinchidan: chet el ishtirokidagi yuridik shaxsni tuzish to'g'risidagi shartnomaga nisbatan yuridik shaxs ta'xis etilgan mamlakat huquqi qo'llaniladi (FKning 1191-moddasi)

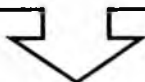
Ayrim hollarda amalda shartnoma imzolayotganlar qaysi mamlakat huquqini qo'llash kerakligini aniqlab olmaydilar. Bunday hollarda har bir taraf o'z mamlakati huquqini tanlashga harakat qiladi, chunki ular mamlakatlarida amalda bo'lgan o'z qonunchilik mazmunini yaxshiroq biladilar. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligini qo'llash haqida kelishib olinmagan taqdirda, hech bo'lmaganda ikkinchi tarafga boshqa bir mamlakat qonunchiligini tanlash taklif etiladi, bunday hollarda iloji boricha O'zbekiston qonunchiligiga yaqinroq bo'lgan mamlakat qonunchiligini tanlash taklif etilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Agar taraflar kelishuvlarida qo'llanilishi lozim bo'lgan mamlakat huquqi belgilanmagan bo'lsa, O'zbekiston qonunchiligida mavjud bo'lgan kollizion normalar asosida belgilanadi. Fuqarolik kodeksining 1190-moddasiga asosan qo'llanilishi lozim bo'lgan huquq to'g'risida shartnoma taraflarining kelishuvi bo'lmagan taqdirda bu shartnomaga nisbatan:

- oldi-sotdi shartnomasida – sotuvchi;
- hadya shartnomasida – hadya qiluvchi;
- ijara shartnomasida – ijaraga beruvchi;
- mol-mulkdan tekin foydalanish shartnomasida – ssuda beruvchi;
- pudrat shartnomasida – pudratchi;
- yo'lovchi, bagaj va yuk tashish shartnomasida – tashuvchi;
- transport ekspeditsiyasi shartnomasida – ekspeditor;
- qarz shartnomasida yoki boshqa kredit shartnomasida – kreditor
- topshiriq shartnomasida – ishonchli vakil;
- vositachilik shartnomasida – vositachi;

- omonat saqlash shartnomasida – saqlovchi;
- sug'urta shartnomasida – sug'urtalovchi;
- kafillik shartnomasida – kafil;
- garov to'g'risidagi shartnomada – garovga qo'yuvchi;
- alohida mutlaq huquqlardan foydalanish to'g'risidagi litsenziya bitimlarida – litsenziar hisoblanuvchi taraf ta'sis etilgan, turar joyga ega bo'lgan yoki asosiy faoliyat joyi bo'lgan mamlakat huquqi qo'llaniladi.

Chet el ishtiroki bilan tuzilgan shartnomaga nisbatan qo'llaniladigan huquq:

- shartnomaning talqinini;
- taraflarning huquq va majburiyatlarini;
- shartnomaning ijrosini;
- shartnomani to'liq yoki lozim darajada ijro etmaslik oqibatlarini;
- shartnomaning ijrosi to'xtatilishini;
- shartnomaning o'z-o'zidan haqiqiy emasligi yoki haqiqiy emas deb topilishi oqibatlarini;
- shartnoma munosabati bilan talablardan voz kechish va qarzni o'tkazishni qamrab oladi (FKning 1192-moddasi).

Shartnomani ijro etish usullari va tartibiga, shuningdek lozim darajada ijro etilmagan taqdirda ko'rilishi lozim bo'lgan choralar borasida qo'llanilayotgan huquqdan tashqari ijro amalga oshirilayotgan mamlakatning huquqi ham e'tiborga olinadi.

Tashqi iqtisodiy bitimga nisbatan qo'llanilayotgan huquqning belgilanishi bilan bitimning majburiy statuti (maqomi) o'rnatiladi. Majburiy maqom asosida bitimda taraflarning huquq va majburiyatlari belgilanadi hamda uni bajarmaslik oqibatlari, shuningdek majburiy maqom asosida javobgarlikdan ozod etuvchi holatlar ham belgilanadi. Majburiy statut bo'yicha da'vo muddatlari masalalari ham hal etiladi. Lekin da'vo muddatlari, bitimda taraflarning huquq va majburiyatlari qaysi huquq bilan belgilanayotgan bo'lsa, da'vo muddatlari ham o'sha huquq bilan belgilanadi.

Shartnomadagi huquq va majburiyatlar, bitimning mazmunini taraflar kelishgan holda belgilaydi, shuning uchun amaliyotda bitimning shartlarini aniq va ravshan belgilab olish, taraflarning javobgarligini hamda boshqa shartlarini aniqlashtirib olish zarur.

Milliy qonunchilik me'yorlaridagi ma'lum bir farqlar, shuningdek taraflarning huquqni belgilashdagi qiyinchiliklari, taraflar tomonidan o'zaro munosabatlarni bitimda belgilab olishga imkon beradi. Bu esa shartnomani

imzolashdagi kelishuvlarning murakkablashishiga sabab bo'ladi. Yuqoridagi sabablar tufayli xalqaro oldi-sotdi sohasida bir qancha moddiy huquqiy me'yorlarning qabul qilinishini taqozo etadi.

6.3. Tashqi oldi-sotdi munosabatlari bo'yicha xalqaro konvensiyalar. Namunaviy shartnomalar. Savdo atamalari

Xalqaro oldi-sotdi sohasida xalqaro savdoni muvofiqlashtirib turuvchi moddiy-huquqiy me'yorlarning mavjud emasligi kollizion normalarni qo'llashni zarur qilib qo'yimoqda va xalqaro savdo rivojlanishiga muayyan darajada salbiy ta'sir etmoqda. 1966-yil 17-dekabrda BMT Bosh Assambleyasining 2205-sonli "Turli davlatlarning xalqaro savdosi to'g'risida"gi Rezolyutsiyasida turli mamlakatlar qonunlaridagi farqlar, xalqaro savdo rivojlanishiga asosiy to'siqlardan biri deb ko'rsatiladi.

Turli davlatlarning milliy qonunchiliklari o'rtasidagi farqlarning turli-tumanligi, bu masalalar bo'yicha qarama-qarshi qoidalar keltirib chiqarmoqda. Shuning uchun kolliziya masalasining qanday hal etilishi, nizoni hal etayotganda shartnomaga qaysi huquqni qo'llanish muammolari, ko'p hollarda shartnomani imzolangan deb hisoblash kerakmi, taraflar tomonidan bir-biriga u yoki bu talablarni qo'yishga haqlidirlarmi, taraflarning javobgarlik hajmi chegarasi kabi masalalarni hal qilish bilan ham uzviy bog'liq hisoblanadi.

**Turli xildagi
davlatlararo,
hukumatlararo va
idoralararo tuziladigan
tashqi savdo
munosabatlariga oid
asosiy manbalarni
huquqiy tartibga solish
quyidagi usullar bilan
amalga oshirilishi
mumkin:**

Birinchidan, xalqaro shartnomalar doirasida ishlab chiqilgan me'yoriy qoidalarni milliy qonunchilikka kiritish;

Ikkinchidan, xalqaro shartnomalarga o'xshash qonunlarni qabul qilish;

Uchinchidan, turli namunaviy shartnomalarni ishlab chiqish;

To'rtinchidan, shakllangan savdo urf-odatlarini xalqaro tashkilotlar tomonidan "savdo atamalar" sifatida ta'riflab berishdan iboratdir.

1964-yil Gaaga Konferensiyasining sessiyasida “Tovarlarning xalqaro oldi-sotdi savdosi to‘g‘risidagi shartnomalarni tuzish” Gaaga konvensiyasi qabul qilingan. Ammo Konferensiyada asosan G‘arb mamlakatlari ishtirok etganliklari sababli, mazkur Gaaga konvensiyala rining mazmuni to‘liq miqdorda umumiy tusga ega bo‘lmadi. Shu bois 1964-yilgi Gaaga konvensiyasi keng qo‘lamda qo‘llanilmadi. Xalqaro savdo huquqi bo‘yicha BMT Komissiyasi barcha mamlakatlarning huquq tizimlariga to‘g‘ri keladigan qoidalarni ishlab chiqish vazifasini o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ydi. Mazkur komissiya ish faoliyati natijasida loyiha ishlab chiqilib, bu loyiha asosida 1980-yili Vena Konferensiyasida “Tovarlarning xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to‘g‘risi”da BMT Konvensiyasi qabul qilindi. Konvensiyaning kirish qismida e‘tirof etilganidek, ishtirokchi davlatlarning fikriga ko‘ra tovarlarning xalqaro oldi-sotdi shartnomalarini tartibga soluvchi umumiy me‘yorlari qabul qilinishi va unda turli ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy tizimlardagi mavjud farqlarning inobatga olinishi, xalqaro savdoda yuzaga kelayotgan huquqiy to‘siqlarni bartaraf etishga va xalqaro savdoning rivojlanishiga olib kelishi mumkinligi qayd etilgan.

Yodda tuting!

- Savdo bitimini tartibga solishga qaratilgan xalqaro qonunchilik;
- 1980-yilgi tovarlar xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to‘g‘risidagi Vena konvensiyasi;
- 1983-yilgi tovarlar xalqaro oldi-sotdisida vakillik to‘g‘risidagi Vena konvensiyasi;
- 1988-yilgi xalqaro moliyaviy lizing to‘g‘risidagi Ottava konvensiyasi;
- 1988-yilgi xalqaro faktoring to‘g‘risidagi Ottava konvensiyasi;
- 1992-yil 1-iyuldan kuchga kirgan MDHga a‘zo davlatlar uchun tovarlar yetkazib berishning umumiy shartlari to‘g‘risida a‘zo davlatlar ishtirokidagi kelishuv;
- 1955-yil 15-iyunda qabul qilingan va 1986-yil 22-dekabrda o‘zgartirilgan tovarlarning xalqaro oldi-sotdisiga qo‘llaniladigan huquq to‘g‘risidagi Gaaga konvensiyasi;
- 1978-yil 14-martdagi vositachilik va vakillik (agentlik shartnomalari)ga qo‘llaniladigan huquq to‘g‘risidagi Gaaga konvensiyasi;
- Xalqaro shartnomalarga qo‘llaniladigan huquq to‘g‘risidagi Mexiko konvensiyasi;
- 1993-yil 22-yanvardagi MDH davlatlari o‘rtasida huquqiy yordam va fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo‘yicha huquqiy aloqalar to‘g‘risidagi Minsk konvensiya;
- 2015-yil 19-martda qabul qilingan xalqaro tijorat kontraktlariga nisbatan qo‘llaniladigan huquqni tanlash to‘g‘risidagi Gaaga prinsiplari.

Shuningdek, 1980-yilgi Vena konvensiyasi taraflarga o‘z shartnomalarida konvensiyani butunlay qo‘llamaslikka ham ruxsat bergan. Bundan tashqari, konvensiya normalari umumiy qoida sifatida dispozitiv xarakterga ega. Agarda

tafirlar shartnomada qo'llanilayotgan qonun yoki tartib xususida yoxud mazkur masala bo'yicha boshqa yo'l bilan kelishib olishgan bo'lsa, bunday hollarda ushbu munosabatlarga konvensiya talablari qo'llanilishi mumkin.

Mazkur konvensiya o'zida quyidagi qoidalarni mustahkamlaydi:

Birinchidan, shartnomaning tafirlari bo'lgan tijorat tashkilotlari turli davlatlarda (Konvensiya ishtirokchisi) joylashgan bo'lsa;

Ikkinchidan, shartnomada qo'llash uchun ishtirokchi davlatning huquqi tanlangan bo'lsa, agarda tafirlardan biri yoki ikkalasi ham ishtirokchi davlatlarning tijoratchi tashkilotlari bo'lmagan taqdirda ham qo'llaniladi.

Masalan, Ukraina korxonasi va Germaniya firmasi o'rtasida imzolangan shartnomada qo'llanilayotgan huquq ko'rsatilmaganligi natijasida, nizo kelib chiqqanda, sud nizoni ko'rayotgan davlatning konvensiya ishtirokchisi ekanligini inobatga olib, Vena konvensiyasi tartibiga rioya qilib tegishli qaror qabul qiladi.

Yodda tuting!

Vena konvensiyaning ishtirokchisi bo'lgan davlatlarning tijorat tashkilotlari o'rtasida imzolangan shartnomalarga nisbatan konvensiyaning qo'llanilishi va tafirlar tomonidan ishtirokchi davlatning huquqini shartnomada qo'llangan paytda konvensiyaning qo'llanilishi natijasida konvensiyani qo'llash doirasi kengayishiga va universal bo'lishiga olib keladi.

Lekin oldi-sotdining ayrim turlariga, ya'ni kimoshdi savdosidan, qimmatli qog'ozlar, suv va havo transport kemalari hamda elektr quvvatini sotish kabilarga konvensiyaning tartibi qo'llanilmaydi.

Da'vo muddati masalasida 1974-yilda "Tovarlar xalqaro oldi-sotdi savdosi da'vo muddati to'g'risida"gi konvensiya qabul qilingan. Konvensiya YUNSI TRAL tomonidan ishlab chiqilgan. Bu konvensiya tafirlar shartnoma tuzayotganlarida muhim shartlardan birini tartibga soladi. Ya'ni barcha xalqaro oldi-sotdi shartnomalari uchun bir xil bo'lgan 4 yillik da'vo muddati 6 oydan 30 yilgacha qilib belgilangan, shuning uchun ham bularning ko'plari uchun 4 yillik muddat umumtan olingan. Konvensiyada ko'rsatilishicha, shartnomaviy huquqi buzilishdan kelib chiquvchi talabnoma bo'yicha 4 yillik da'vo muddati, bunday buzilish qachon sodir bo'lgan paytdan boshlab, chunonchi, agar mahsulot shartnoma shartlariga to'g'ri kelmasa yoki yaroqsiz bo'lsa, o'sha tovarni sotib oluvchiga bergan kundan boshlab yoki tovarni qabul qilishdan bosh tortgan kundan boshlab hisoblanadi.

Konvensiya tomonidan da'vo muddati o'tishining uzilishi yoki da'vo muddatini uzaytirish haqida qoidalar, uni o'zgartirish, shuningdek da'vo muddatining umumiy cheklovi (10 yil) va da'vo muddatini o'tkazib yuborishning oqibatlarini ifodalangan. Konvensiyaga asosan da'vo muddatining o'tib ketganligi javobgar tafirning arizasiga binoan sudda nizo ko'rilayotganda

inobatga olinadi. Bunday ariza mavjud bo'lganda, agarda nizoni ko'rib chiqish da'vo muddati o'tib ketgandan so'ng boshlangan bo'lsa, da'voni rad etishga asos bo'ladi. Konvensiya nizolarni hal etish tartibini va da'vo muddatini belgilab bermaydi. Bundan tashqari, konvensiyaning 3-moddasida ko'rsatilganidek, agar tovar yetkazib beruvchi tarafning majburiyati asosan ishni bajarish yoki boshqa xildagi xizmatni taqdim etishdan iborat bo'lsa, tuzilgan shartnomalarga konvensiya qo'llanilmaydi.

Konvensiyada tovarlarning xalqaro oldi-sotdisi to'g'risidagi shartnomalarning hamma asosiy masalalari bo'yicha qoidalar mavjud.

Vena konvensiyasining oferta va aksept orqali shartnoma tuzishga oid qoidalari asosan undagi normalar fuqarolik huquqi normalariga o'xshashligi bilan xarakterlanadi.

Konvensiyani qo'llash masalasini hal etayotgan paytda taraflarning milliy tegishliligi, ularning fuqarolik yoki savdo maqomi, shuningdek shartnomaning fuqarolik yoki savdo xarakteri hech qanday ahamiyat kasb etmaydi.

Tovarlarning xalqaro oldi-sotdisi to'g'risidagi shartnomada taraflarning munosabatlarini tartibga soluvchi konvensiyaning tegishli qismi bilan sotuvchi majburiyatlari belgilanadi, xususan, tovarni yetkazib berish va hujjatlarni berish, tovarlarning miqdori va sifati, shuningdek sotib oluvchi majburiyatlari, narx va tovarlarni qabul qilish shular jumlasidandir. Agar imzolangan shartnoma bilan sotilgan tovarning sifati belgilanmagan bo'lsa, unday holda o'zi bunday tovarni qanday holda foydalanish nazarda tutilgan bo'lsa, o'shanday holda taqdim etilmog'i darkor. Bajarish muddati shartnomada belgilanadi. Muddatdan ilgari yetkazib berilgan tovarni qabul qilish sotib oluvchining xohish-irodasiga bog'liq. Konvensiya sotuvchi yoki sotib oluvchi tomonidan shartnoma shartlarining buzilishining oldini olishda huquqiy himoya vositasi hisoblanadi.

Konvensiyaning alohida bobida sotuvchi va sotib oluvchi uchun umumiy bo'lgan majburiyatlar o'z ifodasini topgan. Unda shartnoma shartlarini buzishlarning oldini olish va tovarni yetkazib berish, zarar va foizlarni undirish kabi qoidalar O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida o'z aksini topgan.

Vena konvensiyasining o'ziga xos xususiyatlaridan biri agar bir taraf shartnoma shartlari buzilishiga yo'l qo'ysa, natijada boshqa tarafga zarar yetkazilsa, oqibatda u shartnoma asosida olishi kerak bo'lgan foydaning ma'lum bir miqdoridan mahrum bo'ladi. Shartnoma shartlarining buzilish hollari mavjud bo'lganda, yetkazib berilishi kerak bo'lgan tovarning almashtirib berilishini talab qilishga haqli. Shuningdek, shartnomadan ham voz kechishi mumkin. Bundan tashqari, agar shartnoma imzolangandan keyin boshqa taraf shartnoma majburiyatlarining ko'p qismini bajara olmasligi ma'lum bo'lib qolsa, taraflar majburiyatlarni bajarishni to'xtatib turish huquqiga ham ega.

Vena konvensiyasiga asosan oldi-sotdi shartnomasidagi majburiyatlarini taraflar buzgan taqdirda javobgarlikning umumiy asoslarida yetkazilgan zararni va boy berilgan foydani qoplash haqidagi talabnoma bildirilishi mumkin. Shartnoma muddatini o'tkazib yuborganligi uchun neustoyka shartlari taraflar tomonidan kelishib olinadi. Agar majburiyat yuklatilgan taraf, bo'lgan shartnoma buzilishini "uning nazoratida bo'lmagan to'siq" (engib bo'lmas kuch) natijasida kelib chiqqanligini isbotlab bera olsa, javobgarlik kelib chiqmaydi. Konvensiyada quyidagi holatlar ham o'z ifodasini topgan:

- 1) shartnomada shartlashilgan neustoykani qo'llash;
- 2) pul majburiyatlarining bajarilish muddatini o'tkazib yuborganlik uchun yillik foiz miqdorini belgilash (ammo konvensiyada bunday foizlarni undirib olish huquqi belgilangan);
- 3) shartnomaning haqiqiyligi va shu bilan bog'liq holda tashqi iqtisodiy bitimlarning shakli to'g'risidagi qoidalar, bunda milliy qonun normalariga amal qilingan bo'lishi lozim;
- 4) da'vo muddatini qo'llash.

Ma'lum bir masalalar borki, ular konvensiya tomonidan umuman tartibga solinmagan yoki to'liq tartibga solinmagan. Shu sababli M.G.Rozenberg konvensiyaning quyidagi masalalariga o'z e'tiborini qaratadi. Masalan, konvensiya tomonidan tartibga solinmagan masalalarga kollizion normalar asosidagi huquq qo'llaniladi degan iboradan kelib chiqilsa, 1980-yilda qabul qilingan Vena konvensiyasida kollizion masalalar mavjud emas. Buni konvensiyaning 7-moddasi 2-bandidan ko'rish mumkin, xususan, aytilishicha, "mazkur konvensiya predmeti tomonidan hal etilishi kerak bo'lgan masalalarning to'g'ridan-to'g'ri hal etilmagani, konvensiyaning umumiy prinsiplari asosida hal etiladi. Agar bunday prinsiplar mavjud bo'lmagan taqdirda – huquq asosida, xalqaro xususiy huquq normalari asosida" hal etiladi. Shunday qilib, konvensiyaning 7-moddasi 2-bandi mezonidan umumiy tamoyillar xalqaro xususiy huquq normalari asosida qo'llanilayotgan huquq hisoblanadi degan tushuncha kelib chiqmoqda.

Davlatlar 1980-yilgi Vena konvensiyasining ishtirokchisi bo'lish uchun oldin 1964-yilda qabul qilingan "Tovarlarning xalqaro oldi-sotdisi to'g'risidagi shartnomalarni tuzish bir xil qonuni" to'g'risidagi Gaaga konvensiyasini qabul qilishlari (denonsatsiya) kerak bo'ladi. Konvensiyaning bu qoidasi uni eng yuqori darajada qo'llanish sohasini kengaytirish, shu bilan bir qatorda milliy qonunchilikka kiritish maqsadida qo'llaniladi. Faqat XX asrning 70-80-yillaridagina savdo sohasiga oid bir xil moddiy-huquqiy normalarning mavjud emasligi, o'z-o'zidan konvensiyani moddiy-huquqiy qoidalar bilan to'ldirishni taqozo etdi. Bu muammo keyinchalik 1986-yilda tovarlarning xalqaro oldi-sotdi shartnomalariga qo'llanadigan huquq to'g'risidagi konvensiyaning qabul qilinishi bilan hal etildi. Konvensiya 1985-yilda Gaaga konferensiyasining navbatdagi sessiyasida ishlab chiqildi va uning qoidalari bevosita ko'char

mulklarning "Xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan" xalqaro oldi-sotdisida qo'llanilishi mumkin bo'ldi. Bunday ko'rinishga ega bo'lgan bitimlar doirasiga taraflari turli davlatlar bo'lgan shartnomalar kiradi. Shuningdek, konvensiya kimoshdi savdosi yoki birjadagi oldi-sotdilarga ham qo'llanilishi mumkin bo'ldi. Bundan tashqari, konvensiyada huquqni tanlashga oid: "Oldi-sotdi shartnomasi taraflar tanlagan huquq bilan tartibga solinadi. Taraflarning bunday tanlov haqidagi kelishuvlari yaqqol ko'rinib turishi kerak yoki shartnoma va taraflarning xulq-atvoridan kelib chiqishi kerak"ligi to'g'risidagi yangi qoidalar o'z aksini topdi.

Konvensiyaning taraflar shartnoma tuzish vaqtida qo'llaniladigan huquqni tanlashmagan bo'lsa, 7-moddada ko'rsatilganidek, unda sotuvchi shartnomani imzolayotganda uning tijorat tashkiloti qayerda bo'lsa, o'sha davlatning huquqi bilan tartibga solinadi. Shunday qilib, bu masalada mavjud bo'lgan xalqaro kelishuvlarning tajribasi qo'llanilgan (1955-yilgi Gaaga konvensiyasi).

Konvensiyaning 22-moddasiga asosan agarda oldi-sotdi shartnomasi taraflari xalqaro kelishuvlarning ishtirokchisi hisoblangan davlat bo'lsa, bunday holda konvensiya qoidalari qo'llanilmaydi.

Xalqaro savdo amaliyotida yirik eksport va import qiluvchilar tomonidan, shuningdek ularning uyushmalari yoki assotsiatsiyalari tomonidan XIX asr oxirlarida ishlab chiqilgan namunaviy shartnomalar keng qo'llaniladi.

Hozirgi sharoitda yirik firmalar namunaviy shartnomalarni keng qo'llamoqda. Namunaviy shartnoma, shartnomaning shunday bir shakliki, u faqat taraflarning kelishuvi mavjud bo'lgandagina majburiydir. Bunday shartlarning mazmuni esa bevosita bu shartlar qaysi davlatda ishlab chiqilgan bo'lsa, o'sha davlatning huquqi va amaliyotiga asoslanadi.

BMTning Yevropa Iqtisodiy Kengashi tomonidan uskuna va mashinalar, arralanayotgan yog'och-taxtalar va boshqalarni yetkazib berishni umumiy shartlari ishlab chiqilgan. Oddiy namunaviy shartnomalar kabi bunday umumiy shartlar faqat aniq shartnomalarda qo'llaniladi.

Yevropa Iqtisodiy Kengashi (EES) tomonidan 1990-yilda ishlab chiqilgan Qarshi savdo sohasidagi qo'llanma, ya'ni qarshi savdodagi xalqaro shartnomalar va Xalqaro kompensatsiya shartnomalari bo'yicha qo'llanmalar, o'z navbatida, O'zbekiston Respublikasida qarshi savdoga oid munosabatlarini huquqiy tartibga solish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Eng keng xalqaro amaliyotida tarqalgan namunaviy kontraktlar Xalqaro injiner-konkultantlar federatsiyasi (FIDIC) tomonidan ishlab chiqilgan. FIDIC namunaviy kontraktlar xalqaro qurilish loyihalari uchun mo'ljallangan, shuningdek milliy loyihalarda ham foydalanish mumkin. Ushbu namunaviy kontraktlar milliy qonunchilikga imperativ normalarga moslashish mumkin.

Ma'lumot uchun!

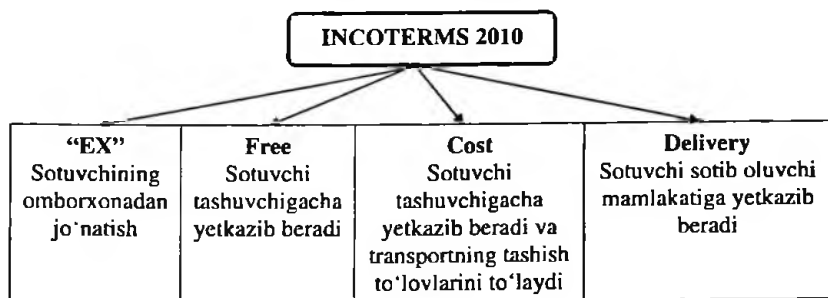
FIDIC namunaviy kontraktlar o'z ichiga qamrab olgan:

- pudrat shartnomasini (umumiy, alohida shartlar);
- buyurtmachining talablari;

- *tenderga talabnoma (pudradchini takliflari);*
- *aksept xati;*
- *spetsifikatsiya,*
- *chizmalar;*
- *ilova.*

Tovarlarni dengiz va daryo transport vositalarida tashish bilan bog‘liq oldi-sotdi shartnomalarini tuzish va ijro etishda urf-odatlar ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib hisoblanadi. Ammo shuni alohida ta’kidlash joizki, urf-odatlarining mazmuni turli davlatlarda va hattoki bir davlatning bir nechta portida bir-biriga to‘g‘ri kelmasligi mumkin. Ana shunday urf-odatlar asosida xalqaro savdo amaliyotida “KAF”, “CIF”, “FOB” va “FAS” shartlari asosida shartnomalar ishlab chiqilgan.

Bundan tashqari, Xalqaro savdo palatasi tomonidan Xalqaro savdo termin (atama)larini qoidalar INCOTERMS ishlab chiqardi. Mazkur qoidalar birinchi marta 1936-yillarda nashr qilindi va keyingi 1953, 1967, 1976, 1980, 1990, 2000 va 2010-yillarda o‘zgarishlar va qo‘shimcha kiritilgan¹. Xalqaro savdo palatasi INCOTERMSni turli tahrirlarda e‘lon qilish bilan bir qatorda, tadbirkorlarning ehtiyojlarini INCOTERMSga sharhlar bilan ham ta‘minlaydi. Hozirgi vaqtda xalqaro amaliyotda ushbu qoidalar xalqaro tovarlarni oldi-sotdi shartnomalarda juda keng qo‘llanadi. Qoidalarining huquqiy maqomi davlatning milliy qonunchiligiga qarab belgilanadi. Jami elikka yaqin mamlakat INCOTERMSga qonun sifatida qaraydi (masalan, Iroq, Ispaniya, Ukraina), aksariyat davlatlar uchun esa ular savdo odatlaridir (Avstriya, Fransiya, Polsha, Belarus, Rossiya, Germaniya, O‘zbekiston va boshq.).

¹ 2020-yil 1-yanvarda INCOTERMC 2020 taxridagi xalqaro savdo atamalar kuchga kiradi.

INCOTERMS 2010			
E	EXW	Ex Works	Franko-zavod
F	FCA FAS FOB	Free Carrier Free Alongside Ship Free On Board	Franko-tashuvchi Kema borti bo'y lab erkin Bortga erkin
C	CFR CIF CPT CIP	Cost and Freight Cost, Insurance and Freight Carriage Paid To Carriage and Insurance Paid To	Qiymat va fraxt Qiymat, sug'urta va fraxt ...gacha tashish to'langan ...gacha tashish va sug'urta to'langan
D	DAP DAT DDP	Delivered at Place Delivered at Terminal Delivered Duty Paid	Belgilangan joyiga yetkazib berish Terminalga yetkazib berish Bojni to'lab yetkazib berish

INCOTERMS 2010 da 11 ta termin mavjud bo'lib, ulardan 7 tasini istalgan transport turlarida asosiy tashishni tashkillashtirish mumkin:

EXW (ex works, franko-zavod): Tovar sotuvchining shartnomada ko'rsatilgan joydan (zavodidan, omboridan va boshqa) olib ketiladi va eksport bo'jarini to'lash sotib oluvchining zimmasida bo'ladi.

FCA (free carrier, franko-tashuvchi): tovar sotib oluvchining asosiy tashuvchisiga shartnomada ko'rsatilgan joyga yetkazib beriladi.

CPT (carriage paid to..., ...gacha tashish to'langan): tovar sotib oluvchining asosiy tashuvchisiga yetkazib beriladi, shartnomada ko'rsatilgan yuk yetkazib beriladigan joygacha bo'lgan asosiy tashish haqini sotuvchi to'laydi, sug'urta haqini, import bo'jarini sotib oluvchi to'laydi va asosiy tashuvchi yukni yetkazib bergan joydan yukni sotib oluvchining o'zi olib ketadi.

CIP (carriage and insurance paid to..., ...gacha tashish va sug'urta to'langan): mazkur termin ham CPT bilan bir xil, ammo bunda asosiy tashishni sug'urtalash sotuvchi tomonidan amalga oshiriladi.

DAP (delivered at place, belgilangan joyiga yetkazib berish): sotuvchi yetkazib berishni amalga oshiradi, qachon mahsulot belgilangan joyiga yetkazib berilgan transport vositasida sotib oluchi tasarrufiga beriladi. Sotuvchi belgilangan joyiga yetkazib berish bilan bog'liq barcha xavfni oladi.

DAT (delivered at terminal, terminalga yetkazib berish): shartnomada ko'rsatilgan bojxona terminaligacha yetkazib berish haqi, jumladan, eksport bo'jlari va asosiy tashish haqi, shuningdek sug'urta to'lovlari ham sotuvchi tomonidan to'lanadi, bojxonadan yukni olib ketish sotib oluvchi tomonidan amalga oshiriladi.

DDP (delivered duty paid, bojni to'lab yetkazib berish): tovar sotib oluvchiga shartnomada ko'rsatilgan joyga yetkazib beriladi, bunda barcha to'lovlar xavfi yuzasidan barcha majburiyatlar sotuvchi zimmasida bo'ladi.

Shuningdek, INCOTERMS 2010 da faqatgina dengiz transporti va hududiy suv transportlarida yuk tashish uchun foydalanilishi mumkin bo'lgan 4 ta termin mavjud:

FOB (free on board, bortga erkin): tovar sotib oluvchining kemasiga yuklab beriladi. Sotuvchining tovarning zarar ko'rish yoki shikastlash xavfi yuzasidan majburiyatlari yuk kemaga orilgan paytdan boshlab to'lanadi.

FAS (free alongside ship, kema borti bo'ylab erkin): sotib oluvchining kema borti bo'ylab tovarni sotuvchi olib boradi, shartnomada yuk tushiriladigan port ko'rsatiladi, tashish haqini va yuklab tushirish xarajatlarini sotib oluvchi to'laydi.

CFR (cost and freight, qiymat va fraxt): tovar sotib oluvchining shartnomada ko'rsatilgan bortiga yetkazib beriladi. Sotuvchi kerak bo'lgan shartnomalar tuzadi va hamma xarajatlarni va fraxt haqlarini to'laydi.

CIF (cost, insurance and freight, qiymat, sug'urta va fraxt): deyarli CFR bilan o'xshash, ammo bunda asosiy tashish bo'yicha sug'urta to'lovlarini sotuvchi amalga oshiradi.

VI bob yuzasidan nazorat savollari

1. Xalqaro iqtisodiy bitimlari deganda nima nazarda tutiladi?
2. Tashqi iqtisodiy va tashqi savdo bitimlar deganda nima tushuniladi?
3. Tashqi iqtisodiy bitimlarining o'ziga hosil xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Tashqi iqtisodiy va oddiy bitim tushunchasi nima bilan farq qilinadi?
5. Tashqi iqtisodiy bitimlarini tartibga solishda UNIDRUA prinsipining o'rimi nimalardan iborat?
6. O'zbekiston Respublikasida va boshqa chet davlatlar amaldagi qonun hujjatlarda tashqi iqtisodiy bitimlarning shakliga nisbatdan qanday talablar belgilangan?
7. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida tashqi iqtisodiy bitimlariga nisbatan huquqni qo'llash masalasida qanday qoidalar mavjud?
8. Taraflarning kelishuvi bo'lmagan taqdirda tashqi iqtisodiy bitimga qo'llaniladigan huquq qanday aniqlanadi?
9. Qanaqa 1980-yildagi BMTning "Tovarlar xalqaro oldi-sotdi shartnomalari" to'g'risidagi konvensiyas o'ziga xos xususiyatlardan iborat va qaysi masalalarni tartibga soladi?
10. Xalqaro savdo qoidalar INCOTERMS 2010 va INCOTERMS 2000 farqlari?
11. Lex mercatoria – xalqaro savdo odatlari, uning o'ziga xosligi, qo'llanilish shartlarini misollar yordamida huquqiy tahlil qiling.

1. O'zbekiston va AQSH tashkilotlar o'rtasida tuzilayotgan xalqaro franchayzing shartnoma loyahasini ishlab chiqilganda keyingi huquqni qo'lash bo'yicha takliflar berilgan:

- 1) O'zbekiston Respublikasining huquqi;
- 2) xorijiy tashkilotning ro'yxatga olgan davlat huquqi;
- 3) ikki davlat huquqi;
- 4) neytral huquqi – uchinchi davlat huquqi;
- 5) umumiy prinsiplar va xalqaro savdo odatlar;
- 6) huquqni qo'lash sharti keltirilmagan.

Sizning nuqtayi nazarinigizda eng qulay variantni tanlang va tanlashdi asoslang. Yana qaysi variantlar taklif qilish mumkin? Oltinchi variant tanlanganda, qanday qilib shartnomaning moddiy huquq haqida qaror qabul qilinadi? Agarda uchinchi variant tanlanganda qanday ikki davlat huquqi qo'llanadi, misol keltiring. To'rtinchi variant tanlanganda siz qaysi davlat huquqni tavsiya qilasiz? Har doim shartnomada taraflar tanlangan huquqi xalkaro tijorat arbitraj sudi uchun shartli bo'ladimi?

2. Xalqaro tijorat arbitraj sudlarga shartnomaning FOB Incoterms sharti bo'yicha majburiyatlar bajarmagan to'g'risida nizo kelib tushdi. Fraxtlangan chet el sobib oluvchining – javobgarning kemasi portga yetkazib berish muddatdan keyin keldi, belgilangan muddat 2015-yil 1-martdan 20-aprelgacha. Sotuvchi da'vogar tovarni portga o'z vaqtida yetkazib berdi. Yuklash uchun portga kema kech kelish to'g'risida xabar olgan sababli va kelish noaniq hisobga olgan uchun sotuvchi tovarlarning bir qismini prichalga tushirdi qayerda u yaxshi shartlarda saqlangan (port xati bilan tasdiqlangan), qisman suv omborida. Sotuvchi kerak bo'lgan tovarni saqlash bo'yicha ushbu FOB belgilagan shartlarini to'liq bajarganligi o'ylagan. Sotib oluvchi yuqori nam tovarni olganda to'lovdan bosh tordi.

Ushbu nizoni hal qiling. Kim tovarga yetkazilgan xavfni va zararni o'z zimmasiga oladi, sotuvchidan sotib oluvchiga tovarga nisbatdan mulk huquq o'tdimi, sotib oluvchi tovar uchun to'lov amalga oshiradimi?

3. AQSH kompaniyasining menejeri O'zbekistondagi "To'ytepa tekstil" AJning bosh direktori bilan O'zbekiston Respublikasiga tekstil tovarlarini yetkazib berishga qaratilgan shartnoma tuzildi. Dastlabki shartnomada taraflar shartnomaning narxi haqidagi shartini yakuniy shartnomada muhokama qilish sharti bilan shartnomaning boshqa shartlarini muhokama qilib, kelishuvga erishishdi. Oqibatda narxga oid shartlar kelishilmasdan koldi.

AQSH kompaniyasining huquqshunosi shartnoma bahosi X TAS tomonidan AQSH yagona savdo kodeksi § 2-305(1) normasiga muvofiq odatdagidek bozor bahosi bo'yicha undiriladi deb hisoblagan.

“To‘ytepa tekstil” AJsining huquqshunosi esa eksport-import bilan bog‘liq bo‘lgan shartnomalar narx haqidagi kelishuv nazarda tutmagan hollarda O‘z.R qonunchiligiga muvofiq shartnoma tuzishga yo‘l qo‘yilmasligini ta’kidlaydi.

Vaziyatga huquqiy baho bering. X TAS Vena Konvensiyasining 55-moddasiga muvofiq shartnomani tuzilgan deb tan olishi mumkinmi?

4. Germaniya va Polsha firma o‘rdasida mahsulotni yetkazib berish shartnoma tuzildi. Ushbu shartnoma bo‘yicha ular tovarni Toshkent shaharida joylashgan firmaga tibbiyot texnikani yetkazib berishni, uni sozlash va ishga tushurish kerak edi. Taraflar shartnomada mahsulotni yetkazib berish bo‘yicha tartibga solinmagan shartlarga “Xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to‘g‘risida”gi 1980-yildagi BMT Konvensiyasi qo‘llanishni kelishdi. Sug‘urta savollar O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik bo‘yicha hal qiladi?

Taraflar o‘rtasida nizolar paydo bo‘lganda qaysi davlat huquqi qo‘llinadi? Agarda Toshkent firmasi tovarni olmasa kimga murojaat qiladi?

5. Taraflar o‘rtasida tuzilgan xalqaro oldi-sotdi shartnomada kelib chiqqan nizolar *lex mercatoria* asosida hal qilinishni va shartnomada ko‘rsatilmagan shartlar bo‘yicha Fransiya va O‘zbekiston konunchiligi qo‘llanish kelishilgan. Lekin Xalqaro tijorat arbitraj sudi taraflar shartnomaga nisbatdan anik huquqni tanlanmagan to‘g‘risida fikrga keldi. Taraflarda kelib chiqqan nizo bo‘yicha *lex mercatoria* etarli deb hisobladi va nizoni hal etishda UNIDRUA prinsipni va shartnoma shartlarni qo‘lladi.

Sudning vaziyatini tahlil qiling. Taraflar o‘rtasida milliy huquq tanlanildimi? Tarflar o‘rtasida kelib chiqqan nizoda Xalqaro tijorat arbitraj sudi lex mercatoria to‘g‘ri qo‘lladimi?

6. Hindiston savdo tashkiloti (sotib oluvchi) chet el firma (sotuvchi) o‘rtasida 2015-yil aprel oyida xalqaro oldi-sotdi shartnomasi tuzildi. Tariflar ushbu tashqi iqtisodiy bitimni yozma ravishda tuzganda CIF INCOTERMS 2010 qoidalar qo‘llash kelishildi. Aslida mahsulot FOB INCOTERMS 2010 qoidalar bo‘yicha yetkazildi. Mahsulotga yetkazish yo‘lida dengizni suvi tushgan sababli shikast yetkazildi. Sotib oluvchi mahsulotga yaroqsiz oldi va sotuvchi bir taraflama shartnoma shartlarini CIFni FOBga o‘zgartirgan uchun aybor deb hisobladi, o‘z navbatida, shartnomaning shartlarini noto‘g‘ri bajargan. Lekin chet el firma shartnomada shartini o‘zgartirish kelishgan to‘g‘risida taqiqladi. Dalil uchun sotib oluvchiga faks orqali shartnoma qiymatini kamaytirish bo‘yicha oferta jo‘natganligini va sotib oluvchi telefon orqali ushbu shartga rozi bo‘lgan sababli FOBga asosan mahsulot yetkazib berdi va uni sug‘urtalamadi. Hindiston savdo tashkiloti og‘zaki roziligini tan olmadi. Xalqaro tijorat arbitraj sudiga taraflarning shartlarni o‘zgartirish bo‘yicha yozma roziligi dalil sifatida taqdim etilmadi.

Ushbu holatda sud qanday qaror qabul qilish kerak? CIF INCOTERMS 2010 va FOB INCOTERMS 2010 o‘rtasida qanday farq bor? Ushbu vaziyat yuzasidan o‘z nuqtayi nazarinigizni bildiring.

Shartnomaga nisbatan huquq normalarini tanlash va qo'llash. Tadbir qilinayotgan huquqning amal qilish doirasi

7.1. Shartnomaga nisbatan huquq normalarini tanlash va qo'llash

Xozirgi kunda mamlakatimiz tomonidan xalqaro savdo aloqalarini amalga oshirishda eng muhim masalalardan biri qo'llanuvchi huquqni aniqlash hisoblanadi, chunki davlatlarning milliy qonunchiligi bir biridan farqli va o'ziga xos xususiyatga ega. Agar taraflar o'rtasida imzolangan shartnomada qo'llanuvchi huquq to'g'ri va aniq belgilanmagan bo'lsa, ish murakkablashadi.

S.V.Nikolyukin huquqni qo'llashni moddiy-huquqiy normalar, milliy qonunchilikni, xalqaro aktlarni, xalqaro odatlarni taraflar kelishuviga asosan tanlaydi deb tushunadi¹.

Shartnomada huquqni qo'llash savoli umumiy qoida bo'yicha taraflar kelishuviga asosan qo'llanadi, ushbu kelishuv bo'lmaganda – sud yoki arbitraj kollizion nomalar bilan foydalanadi, qaysi davlat huquqi ushbu munosobatlarni tartibga solish savoliga javob beradi, qayerda chet el elementi bor².

Chet davlatlar qonunchiligida va xalqaro shartnomalarda erk muxtoriyati tamoyillari – lex voluntatis, taraflarning o'z xohishiga va kelishuviga ko'ra shartnomada huquqni tanlash aks topgan va kollizion huquqning fundamental asoslaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Biroq, nazariyada va amaliyotda erk muxtoriyati tamoyili ahamiyatga ega bo'lib, chunki taraflarni erkin tanlash huquqi mutlaqo cheklanmagan. Ushbu muammoga ikkita yondashuv shakllantirildi: obyektiv yondashuvda taraflar huquqni tanlash bo'yicha faqat shartnomaga bog'lik bo'lganlarni cheklovi taklif qiladi (Ispaniya va AQSH qonunchilikda belgilangan), subyektiv yondashuv erk muxtoriyatidan foydalanishda taraflarga to'liq erkinlik berib, barcha cheklovlarni inkor etadi. (bir qator davlatlar qonunchiligida o'z ifodasini topdi, xususan Avstriya, Shveysariya, Germaniyada)³.

Ushbu tamoyil O'zbekiston Respublikasini FKda 1189-moddasida aksini topgan hamda Belorusiya FKning 1124-moddasida, Qirg'iziston FKning, Moldova FKning 600-moddasida, Gruziya "Xalqaro xususiy huquq" Qonunining 35-moddasida va boshqa davlatlar qonunchilikda ko'rsatilgan.

¹ Николюкин С.В. Арбитражные соглашения и компетенция международного коммерческого арбитража. Проблемы теории и практики. – М.: ИД «Юриспруденция», 2009. – С. 87.

² Розенберг М.Г. Контракт международной купли-продажи. Современная практика заключения. Разрешения споров. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Книжный мир, 2003. – С. 19.

³ Марышева Н.И. Международное частное право: Учебник для вузов. – М.: Юридическая фирма «КОНТРАКТ», ИНФРА-М., 2000. – С. 355.

Xozirgi kunda erk muxtoriyat tamoyilari, chet el element bilan murakablashgan shartnomada qo'llanadi va xalqaro kelishuvlarda va ko'pincha davlatlar qonunchilikda o'z ifodasini topdi, jumladan, 1955-yildagi Tovarlarining xalqaro oldi-sotdisiga qo'llaniladigan huquq to'g'risidagi Gaaga Konvensiyasining 2-moddasida, 1978-yildagi agentlik shartnomalariga qo'llaniladigan huquq to'g'risidagi Gaaga Konvensiyasining 5-moddasida, 1986 yildagi tovarlarning xalqaro oldi-sotdi shartnomalariga qo'llanadigan huquq to'g'risidagi Konvensiyaning 1-bandi 7-moddasida, 1980 yildagi shartnomaviy majburiyatlarda qo'llanadigan huquq to'g'risidagi Rim Konvensiyaning 3-moddasi 1-bandida, 1994-yildagi kontraktlarga qo'llanadigan huquq to'g'risidagi amerikaaro Konvensiyaning 7-moddasida, "Rim I" Reglamentning 1-bandi 3-moddasida va boshqalar.

1980-yildagi "Tovarlar xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to'g'risida"gi Vena konvensiyasida erk muxtoriyati tamoyili o'z aksini topgan.

Erk muxtoriyati tamoyili

Shartnomaning taraflari o'z kelishuvlari bilan ularning munosabatlarni tartibga soladigan chet mamlakat qonunchiligini tanlashga haqli

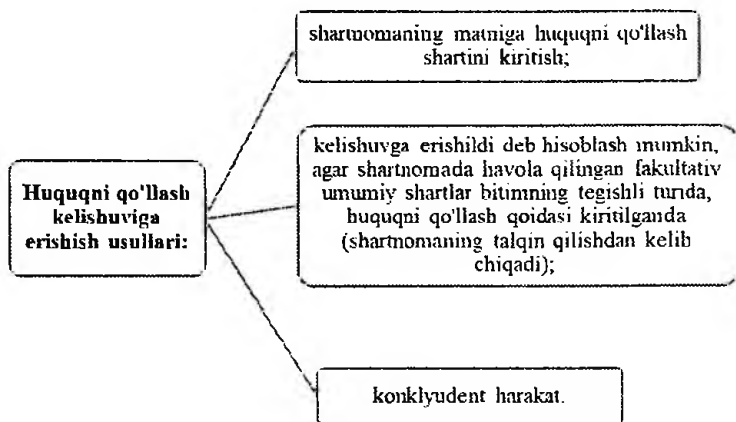
O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 1189-moddasiga ko'ra, xorijiy element mavjud bo'lgan shartnomalar qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollardan tashqari uning tomonlari tanlagan mamlakat huquqi vositasida tartibga solinadi.

Masalan: "Ushbu shartnomada tartibga solinmagan shartlar O'zbekiston Respublikasi qonunchiliga asosan hal qilinadi".

Ushbu moddaning mazmuni shartnoma tomonlarini muayyan mamlakatda amal qiluvchi huquqiy tartibotmigina tanlash huquqiga ega bo'lib, huquqning va oqilonalikning etakchi qoidalarini tanlash imkoniyatiga ega emaslar, deya talqin etilmog'i lozim.

Shartnoma taraflari shartnomaning barcha qismiga yoki uning ayrim bo'lagiga nisbatan qo'llaniladigan huquqni tanlashlari mumkin. Bunda shartnoma tuzish paytida ham, keyinchalik ham qo'llaniladigan huquq tanlanishi mumkin. Shuningdek, shartnoma taraflari shartnomaga nisbatan qo'llaniladigan huquqni o'zgartirish masalasini hal etishlari mumkin.

Amalda ko'p hollarda tomonlar shartnoma tuzar ekanlar, unga nisbatan qaysi mamlakat huquqini qo'llash lozimligi masalasini hal etish haqida o'ylab ko'rmaydilar.

Masalan: "Ushbu shartnoma bilan tartibga solinmagan shartlarda: buyurtmachi majburiyatlarni bajarmaganda – O'zbekiston qonuni, agarda pudratchi majburiyatlarni bajarmaganda – Xitoy davlat qonunchiligi qo'llanadi".

Polsha, AQSH, Skandinaviya davlatlarning qonunchilikda erk muxtoriyatining "oqilona" chegarasi belgilangan. Erk muxtoriyatini cheklashda uning kengayishiga yo'l qo'ymaslik doktrinasiidan foydalanadi (umumiy erk muxtoriyati huquqini tanlashda cheklovlar)¹.

Eronda erk muxtoriyati ayrim hollarda umuman qo'llanilmaydi, chunki ularning xalqaro xususiy huquqqa asosan taraflar kollizion huquqni tanlashga yo'l qo'yilmaydi, agarda shartnoma Eron hududida tuzilgan yoki bir taraf eronning jismoniy yoki yuridik shaxsi bo'lganda (shartnoma qayerda tuzilganiga qaramay), agarda bitimning obyeksi Eron huddida joylashganda.

Shuning uchun xalqaro tijorat shartnomlarda eron shaxsi ishtirok etganda kelib chiqqan nizolar Eron hududida ko'rib chiqiladi, taraflarning huquqni tanlashi Eron sud tomonidan tan olinmaydi².

Agar shartnoma tuzuvchi taraflar o'rtasidagi kelishuv bilan shartnoma munosabatlari qaysi mamlakat huquqiga bo'ysundirilganligi masalasi ifoda etilmagan bo'lsa, u holda O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 1190-moddasiga ko'ra, qo'llanilishi lozim bo'lgan huquq kollizion normalar asosida hal etiladi.

¹Гетьман-Павлова И.В. Международное частное право: учебник. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Эксмо, 2011. – С. 260-261.

²Стригунова Д.П. Проблемы применения принципа автономии воли сторон в правовом регулировании международных коммерческих договоров: Монография. – М.: РУСАЙНС, 2016.– С.15-16.

Yodda tuting!

Qo'llanilishi lozim bo'lgan huquq to'g'risida shartnoma taraflarining kelishuvi bo'lmagan taqdirda, bu shartnomaga nisbatan:

- a) oldi-sotdi shartnomasida – sotuvchi;*
- b) mulk ijarasi shartnomasida – ijaraga beruvchi;*
- v) alohida huquqlardan foydalanish to'g'risidagi litsenziya bitimida – litsenziyachi;*
- g) hadya shartnomasida – hadya qiluvchi;*
- d) mol-mulkdan tekin foydalanish shartnomasida – ssuda beruvchi;*
- ye) pudrat shartnomasida – pudratchi;*
- yo) yo'lovchi, bagaj va yuk tashish shartnomasida – tashuvchi;*
- j) transport ekspeditsiyasi shartnomasida – ekspeditor;*
- z) qarz shartnomasida yoki boshqa kredit shartnomasida-kreditor;*
- i) topshiriq shartnomasida – ishonchli vakil;*
- y) vositachilik shartnomasida – vositachi;*
- k) omonat saqlash shartnomasida – saqlovchi;*
- l) sug'urta shartnomasida – sug'urtalovchi;*
- m) kafillik shartnomasida – kafil;*
- n) garov to'g'risidagi shartnomada – garovga qo'yuvchi hisoblanuvchi taraf ta'sis etilgan, turar joyiga ega bo'lgan yoki asosiy faoliyat joyi bo'lgan mamlakat huquqi qo'llaniladi.*

Qo'llanilishi lozim bo'lgan huquq to'g'risida shartnoma taraflarining kelishuvi bo'lmagan taqdirda, yuqorida ko'rsatib o'tilgan qoidalaridan qat'iy nazar:

- 1) ko'chmas mulk to'g'risidagi shartnomaga nisbatan – bu mulk turgan mamlakatning huquqi;*
 - 2) birgalikdagi faoliyat to'g'risidagi shartnomaga va qurilish pudrati shartnomasiga nisbatan – ana shunday faoliyat amalga oshirilayotgan yoki shartnomada nazarda tutilgan natijalar yaratilayotgan mamlakatning huquqi;*
 - 3) kimoshdi savdosida, tanlov bo'yicha yoki birjada tuzilgan shartnomaga nisbatan – kimoshdi savdosi, tanlov o'tkazilayotgan yoki birja joylashgan mamlakatning huquqi qo'llaniladi.*
-

Qo'llanilishi lozim bo'lgan huquq to'g'risida taraflarning kelishuvi bo'lmagan taqdirda, boshqa shartnomalarga bunday shartnomaning mazmuni uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan ijroni amalga oshirayotgan taraf ta'sis etgan, turar joyiga ega bo'lgan yoki asosiy faoliyat joyi bo'lgan mamlakatning huquqi qo'llaniladi. Shartnomaning mazmuni uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan ijroni aniqlashning imkoniyati bo'lmagan taqdirda shartnoma eng uzviy bog'langan mamlakatning huquqi asosida tartibga solinadi.

V.P.Zvekovning ta'kidlashicha, munosabat eng uzviy bog'liq bo'lgan mamlakat huquqiga havola etuvchi “egiluvchan” kollizion normalarning ahamiyati “oddiy” kollizion qoida chegaralaridan o'tdi. Uning ta'kidlashicha, ko'pchilik mamlakatlarda bugungi kunda ushbu qoidaga “asosiy kollizion asoslardan biri “maqomi” berilgan”¹.

¹ Звекоев В.П. Международное частное право: Курс лекций. – М., 1999. – С. 124.

Shartnomaga nisbatan qo'llanilishi lozim bo'lgan huquqni aniqlash yo'li bilan shartnomaning majburiy tartiboti belgilanadi. Majburiy tartibot asosida shartnoma bo'yicha taraflarning majburiyatlari, ularni ijro etmaslik oqibatlarini (muddatning o'tib ketishi, lozim darajada ijro etmaslik) belgilanadi va aniqlanadi. Javobgarlikdan ozod qilish majburiyati ham majburiy tartibot bilan belgilanadi.

Shartnoma tuzilayotganida u qaysi qonunchilik tomonidan tartibga solinishini taraflar belgilashi mumkin. Taraflar erk muxtoriyati prinsiplariga ko'ra tanlash huquqiga ega. Taraflarning o'z xohishiga binoan shartnoma mazmunini belgilash huquqi ushbu muxtoriyatni tashkil qiladi.

Shartnoma taraflari kelishuvi asosida huquqni tanlashning muhim ahamiyatini tan olgan holda, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi qonunga ko'ra tanlashni cheklash imkoniyatiga yo'l qo'yadi (agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, taraflarning kelishuvi bo'yicha tanlangan tomonning huquqi bilan shartnoma tartibga solinadi). Kollizion bog'lovchilarining bo'linishiga yo'l qo'yiladi: shartnoma taraflari qo'llaniladigan huquqni umuman shartnoma uchun ham, uning alohida qismlari uchun ham tanlab olishlari mumkin. Qo'llaniladigan huquq taraflar tomonidan shartnoma tuzilayotganda ham, undan keyin ham istalgan vaqtda tanlanishi mumkin bo'lgan: taraflar, shuningdek istalgan vaqtda qo'llaniladigan huquqni o'zgartirish to'g'risida kelishib olishlari mumkin bo'lgan imkoniyat to'g'risidagi qoida taraflarning manfaatlariga oid.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksida qayd etilgan kollizion normalarning tizimi Vengriya, Shveysariya va boshqa mamlakatlardagi shartnoma majburiyatlarini kollizion tartibga solish tajribasini aks ettiradi, ammo uning bir farqi mavjud: bu mamlakatlarning qonunlari tashqi iqtisodiy shartnomalarni tashqi iqtisodiyotga oid bo'lmagan shartnomalardan ajratmaydi.

M.G.Rozenberg Xalqaro tijorat arbitraj sudining amaliyotini tahlil qilganda shartnomalar tuzilganda taraflarning huquqni qo'llash kelishuvini turli shakllarda va usullarda foydalanishga imkoniyati borligi to'g'risida xulosaga keldi¹.

Qator mamlakatlarda taraflar tomonidan qo'llaniladigan huquqni tanlab olish imkoniyati shartnomaning mahalliyashtirish shartlari, ularning o'rtasida oqilona aloqa: shartnomaga muayyan tartibda u bilan bog'liq bo'lgan huquq qo'llanilishi mumkinligi tomonlaridan chegaralangan.

Xalqaro oldi-sotdi va boshqa shartnoma majburiyatlaridan tartibga solish uchun qo'llaniladigan huquqni taraflar tomonidan tanlab olish to'g'risida bu sohada kollizion huquqni yagonalashtirgan xalqaro konvensiyalarda gapirib o'tiladi.

¹ Розенберг М.Г. Международный договор и иностранное право в практике Международного коммерческого арбитражного суда. – М., 1998. – С.14.

1955-yildagi Xalqaro mol-mulkning oldi-sotdisiga qo'llaniladigan huquq to'g'risida Gaaga Konvensiyasi taraflar tomonidan belgilangan mamlakatning ichki huquqiga savdo-sotiqni bo'ysundiradi. Bunday belgilash aniq ifodalanishi yoki shartnoma shartlaridan ikkilanmasdan kelib chiqishi shart. Taraflar tomonidan bu huquq belgilanmagan taqdirda oldi-sotdi sotuvchining buyurtma olish paytida doimiy yashash mamlakatining ichki huquqi bilan tartibga solinadi (buyurtma sotuvchining korxonasi tomonidan qabul qilingan taqdirda, korxonada joylashgan mamlakatning ichki huquqi qo'llanilishi lozim), lekin sotib oluvchining doimiy yashash mamlakati yoki buyurtma bergan korxonada joylashgan mamlakatida buyurtma qabul qilingan taqdirda, oldi-sotdiga ushbu mamlakatning ichki huquqi qo'llaniladi.

1985-yilda mollarning xalqaro oldi-sotdi shartnomalariga qo'llaniladigan huquq to'g'risidagi Konvensiya qoidalari oldi-sotdi shartnomasiga taraflar tomonidan tanlab olingan huquq qo'llanilishini ko'rsatadi (7-moddaga, 1-band). 7-moddaga muvofiq taraflar qo'llaniladigan huquqni tanlab olishmagan taqdirda, oldi-sotdi shartnomasi sotuvchining shartnoma tuzish vaqtida tijorat korxonasi joylashgan davlat huquqi bilan tartibga solinadi. Boshqacha aytganda, ushbu holda shartnoma sotuvchi joylashgan mamlakatning huquqi tomonidan tartibga solinishi lozim.

Shunday qilib, bu masalada ega bo'lgan xalqaro bitimlar (1955-yildagi Gaaga Konvensiyasi) tajribasi inobatga olingan.

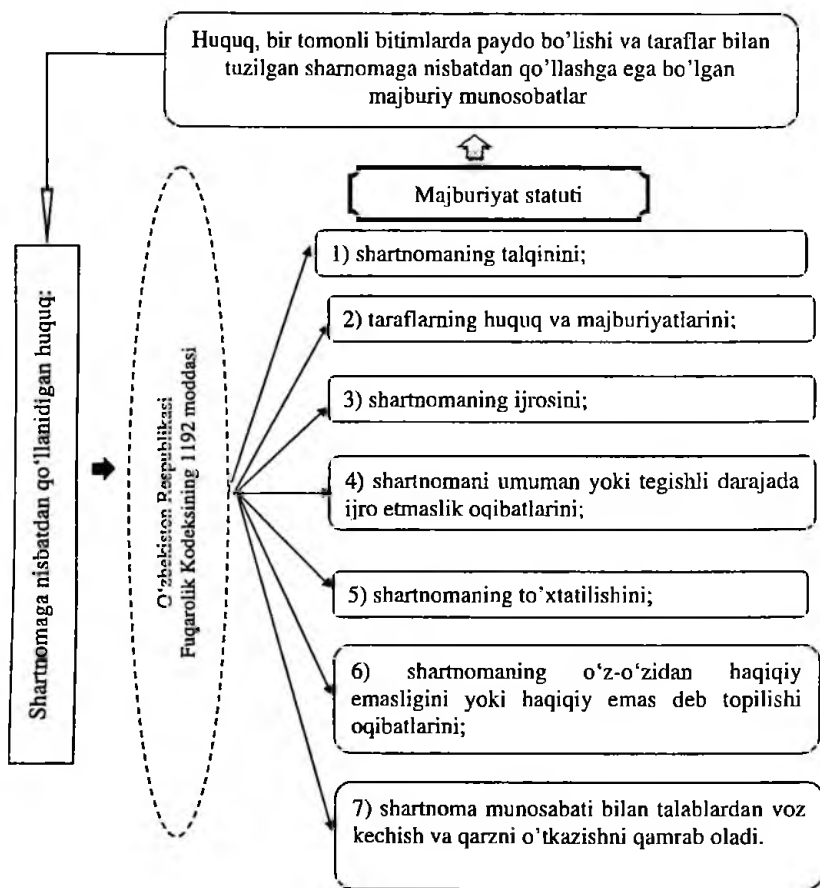
Yevropa Kengashiga a'zo bo'lgan mamlakatlarda shartnoma majburiyatlarining kollizion masalalarini tartibga solish asosini 1980-yildagi shartnoma majburiyatlariga qo'llaniladigan huquq to'g'risidagi Konvensiya qoidalari tashkil qiladi. Jismoniy shaxslar maqomi, vorislikka oid shartnoma majburiyatlari, ashyoviy huquq, nikoh munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan, oilaviy munosabatlar, veksel, chek va boshqa aylanma hujjatlardan kelib chiqqan, kompaniyalar huquqi va bir qancha boshqa masalalarga Konvensiya qoidalari amal qilmaydi.

“Xalqaro tijorat kontraktlariga nisbatan qo'llaniladigan huquqni tanlash to'g'risida”gi Gaaga prinsiplarining (2015-yil 19-martda qabul qilingan) asosiy maqsadi erk muxtoriyat tamoyilini kuchaytirish va aniq chegaralarni amal qilganda taraflarni tanlangan huquqni keng doira qo'llanishni ta'minlash (so'zboshi, 1.11 bandi)¹. Ushbu prinsiplar iste'molchi va mehnat kontraktlarga qo'llanilmaydi.

¹ Гагские принципы о выборе права в международных коммерческих контрактах// Международное частное право. – 2016. – №1 (91). – С. 64.

7.2. Tadbiq qilinayotgan huquqning amal qilish doirasi

Shartnoma majburiyatlarini huquqiy tartibga solishning muhim xususiyatlaridan biri qo'llaniladigan huquqning amal qilish doirasini belgilash hisoblanadi.

Shunda, ijro etish usullari va tartibiga, shuningdek tegishli darajada ijro etilmagan taqdirda ko'rilishi lozim bo'lgan choralar borasida qo'llanilayotgan huquqdan tashqari ijro amalga oshirilayotgan mamlakatning huquqi ham e'tiborga olinadi.

Shartnomaviy majburiyatlarni tartibga solish har bir mamlakatning fuqarolik-huquqiy munosabatlarida muhim ahamiyatga ega.

Xalqaro mulkning oldi-sotdiga va tashqi iqtisodiy bitimlarga tegishli bo'lgan normalar xalqaro xususiy huquqda muhim rol o'ynaydi.

Tashkilotlar va har xil davlat shakllari o'rtasida savdo-iqtisodiy va boshqa xalqaro aloqalarni amalga oshirish jarayonida odatda kontrakt deb nomlanuvchi shartnomalarning katta miqdori tuziladi¹.

Shartnomaga nisbatdan qo'llanishi lozim bo'lgan huquqning amal qilish doirasini taraflar tomonidan huquqni tanlashiga ko'ra belgilaydi (FKning 1189-m.), uning mavjud emasligi esa – sharnoma eng uzviy bog'liq bo'lgan mamlakat huquqini qo'llanishni nazarda tutuvchi FKning 1190-moddasiga qoidalariga ko'ra tartibga solinadi.

Sharnomani talqin qilish eng muhim muammolardan biri hisoblanib, sharnomaviy munosabatlarda qo'llaniladigan huquqning amal qilish doirasiga kiradi. Nizolar kelib chiqqan taqdirda sud tomonidan sharnomani talqin qilish shartlari lozim darajada bajarish yoki lozim daraja bajarmagan majburiyatlarni aniqlashning asosiy usuli hisoblanadi.

Eng ko'p qiyinchiliklar sharnomaning moddiy haqiqiylikining kollizion masalalarini hal qilish bilan bog'liq. Xorijiy mamlakatlar qonunchiligida mavjud bo'lgan sharnomaga qo'llanuvchi huquqning amal qilish doirasi to'g'risidagi moddalarda, majburiyat qonuniga "moddiy va shakliy nuqtai nazardan" (Vengriya) haqiqiylik, "sharnomaning haqiqiy emasligi shartlari va bunday haqiqiy emaslik oqibatlari" (Ruminiya, Tunis) bo'ysundirilgan.

Yodda tuting!

Sharnomaga nisbatdan qo'llanuvchi huquq doirasi shaxsiy qonun bilan belgilanadigan sharnoma taraflarning huquq subyektiligi va huquqqa layoqatligiga hamda ashyoviy huquqlar qonuni bilan belgilanadigan masalalar, bitim shakliga nisbatdan tadbiiq qilinmaydi.

Tashqi iqtisodiy bitimning shakliga nisbatan qo'llaniladigan huquqqa milliy qonunchiligimizda maxsus yondashish aks ettirilgan. Amaldagi qonunchilik quyidagi qoidadan kelib chiqadi: bizning tashkilotlarimiz qatnashchi bo'lgan tashqi iqtisodiy bitimlar O'zbekiston Respublikasi huquqi bo'yicha belgilanadi.

Ma'lumot uchun!

Bitimning yozma shakli MDH ishtirokchisi bo'lgan davlatlarning Model fuqarolik kodeksida tavsiya etilgan. Mazkur Kodeks 1216-moddasining 2-bandiga muvofiq, hech bo'lmasa bitta ishtirokchisi tegishli davlatning yuridik shaxsi yoki fuqarosi hisoblangan tashqi savdo bitimi "bitim tuzilgan joydan qat'i nazar, yozma shaklda tuziladi".

¹ Ba'zi muharrirlar "kontrakt" terminini ishlatishni quvvalaydilar, boshqalari esa "sharnoma", biroq, "kontrakt" ikki tomonlama yoki ko'ptomonlama bitim, sharnoma sharti nomlanilishi. Chet elda bitimning nomlanishi – "contract" to'g'ridan-to'g'ri qaytarish, degani. Shuning uchun ushbu terminlar o'xshash tushuncha sifatida ishlatilishi mumkin.

Yuridik va jismoniy shaxslar tashqi iqtisodiy bitimlarni oddiy yozma shaklda tuzadilar. Oddiy yozma shaklga rioya qilinmasa qonunning to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatmasiga binoan tashqi iqtisodiy bitimlar haqiqiy emasligiga olib keladi (O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi 1181-moddasining 2-qismi).

Kontinental huquq va ingliz-amerika huquqida bitimlar shakliga qo'yiladigan imperativ talablar mavjud emas, ular ham yozma, ham og'zaki shaklda tuzilishi mumkin.

1980-yilgi Vena konvensiyasining 11-moddasiga muvofiq, "oldi-sotdi shartnomasi yozma shaklda tuzilishi yoki tasdiqlanishi yoxud shaklga qo'yiladigan boshqa biron-bir talabga bo'ysunishi shart emas. U har qanday vositalar, shu jumladan guvohlarning ko'rsatuvlari bilan isbotlanishi mumkin". Ayrim turdagi bitimlarni og'zaki shaklda tuzish amaliyoti, masalan, Fransiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, AQSHda mavjud.

Konvensiyaning 11-moddasidagi qoida, uning boshqa qoidalari kabi dispozitiv xususiyatga ega, taraflar cheklanishi va o'zgartirishi mumkin bo'lmagan Konvensiyaning 12-moddasidagi qoidalari bundan mustasno.

Xalqaro xususiy ahamiyatga ega bo'lgan bitim shakliga maxsus talablar qo'ygan davlatlar Konvensiyada qatnashishi imkoniyatini berish talabnoma to'g'risidagi qoidaning-mohiyatini tashkil qiladi.

1998-yil 1-mayda (yangi tahrirda) qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Garov to'g'risida"gi Qonunida garov munosabatlariga oid huquqning qo'llanilishi haqida qator qoidalar ko'zda tutilgan. Shuningdek, ushbu Qonunning 49-moddasiga muvofiq, garov to'g'risida shartnomaning shakli, taraflarning huquq va majburiyatlari, shartnomaning bajarilishi va tugatilishi, shartnomaning bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi oqibatlar, talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish va qarzni boshqa shaxsga o'tkazish, agar qonunchilikda boshqa tartib belgilangan bo'lmasa, taraflar kelishuviga binoan tanlangan tarafning qonunchiligi bilan tartibga solinadi.

Garov to'g'risidagi shartnomaga qo'llaniladigan qonunchilik to'g'risida taraflarning kelishuvi bo'lmagan taqdirda, garov beruvchining ta'sis etilgan mamlakati, yashash joyi yoki asosiy faoliyatini olib borayotgan mamlakat qonunchiligi qo'llaniladi.

Ko'chmas mulk garovi to'g'risidagi shartnomaga qo'llaniladigan qonunchilik to'g'risida taraflarning kelishuvi bo'lmagan taqdirda, bu mulk joylashgan mamlakatning qonunchiligi qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi Qonunining 22-moddasiga binoan, tadbirkorlik faoliyati subyektlari qonun hujjatlariga muvofiq tashqi iqtisodiy faoliyatni mustaqil amalga oshiradi.

Tashqi savdo bitimiga qo'llaniladigan huquqni aniqlash yo'li bilan bitimning majburiy deb nomlanuvchi tartiboti belgilanadi. Majburiy tartibot asosida bitim bo'yicha taraflarning huquq va majburiyatlari, uning bajarilmasligining (muddatning o'tib ketishi), lozim darajada bajarilmasligining oqibatlari aniqlanadi. Javobgarlikdan ozod qilish ham majburiy tartibot bilan belgilanadi. Majburiy tartibot bo'yicha da'vo muddati masalalari¹ ham yechiladi, chunki da'vo muddatiga belgilangan huquq munosabatlari qatnashchilarining huquq va majburiyatlarini aniqlash uchun qo'llaniladigan qonun qo'llaniladi.

Bir paytda tashqi savdo bitimlarining shakliga nisbatan majburiy tartibot qo'llanilishi mumkin emas, chunki mamlakat ichki qonunchiligi bu masalalarga nisbatan maxsus huquq belgilaydi.

G'arbda belgilanganidek, agar bu bitimlarning yozma shakli bizning qonunimiz ko'rsatmalarining ichki ommaviy tartib normalariga oid deb topilsa yoki ularni ashyo to'g'risidagi normalar sifatida ko'rilsa, ular boshqa mamlakatlarda ham qo'llanilishi mumkin.

Bitimga qo'llaniladigan huquqni belgilash uchun oxirgi yillarda qator mamlakatlarda boshqa asoslar ham oldinga surilgan, avvalo birinchi o'rinda shartnomalarga sotuvchining ishlab chiqarish faoliyatini olib boradigan joyi qonuni, sotuvchi qonun prinsiplari qo'llaniladi.

"Xalqaro tijorat kontraktlariga nisbatan qo'llaniladigan huquqni tanlash to'g'risida"gi Gaaga prinsiplarning 9-moddasida qo'llaniladigan huquqning amal qilish doirasi qo'rsatilgan, qayerda taraflar tomonidan tanlangan huquq kontraktning hamma jihatlarni tartibga soladi, jumladan cheklanmagan:

- a) talqin;
- b) huquq va majburiyatlar, kontraktlardan kelib chiqan;
- c) bajarish va bajarmagan oqibatlari, shu jumladan zararni baholash;
- d) har xil majburiyatlarni qaytarish, ko'rsatmalar va da'vo muddatlari;
- e) kontraktning haqiqiy va haqiqiy emaslik oqibatlari;
- f) isbot qilish og'irligi va huquqiy prezumtsiyasi;
- g) kontraktlarni tuzishdan oldin mavjud bo'lgan majburiyatlar².

VII bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Shartnomaning taraflarning erk muxtoriyat tamoyillari qanchalik muhim?

2. Shartnomaga qo'llaniladigan huquqqa nisbatan O'zbekiston Respublikasi qonunchiligining qoidalari qanday?

3. Shartnomaga qo'llaniladigan huquqqa nisbatan xorijiy davlatlarda qonunchiligining qoidalari qanday?

¹ O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 1183-moddasi.

² Гагские принципы о выборе права в международных коммерческих контрактах // Международное частное право. – 2016. – №1 (91). – С. 69-70.

4. Uzviy bog'liqliq deganda nima nazarda tutiladi?
5. Tashqi iqtisodiy bitim shakliga nisbatan amaldagi qonunchilikda qanday qoidalar belgilangan?
6. Majburiy statut nima va uning xususiyatlari nimadan iborat?

Kazuslar

1. Gruziya va Bolgariya firmalari o'rtasida pudrat shartnomasi tuzildi. Lekin ushbu tuzilgan shartnomada qo'llanilishi lozim bo'lgan huquq ko'rsatilmagan edi. Bolgariya firmasi ushu shartnoma shartlari bo'yicha o'z majburiyatlarini vaqtda bajara olmadi, shu munosabat bilan taraflar o'rtasida nizo kelib chiqdi.

Ushbu shartlari bajarilmagan hollarda qaysi davlat huquqi qo'llaniladi?

2. 2010-yildagi 2-martdagi Germaniya hududida tuzilgan shartnomaga asosan Yaponiya firmasi Germaniya tashkilotiga nisbatdan yetkazib berilgan mahsulotga qisman to'lovlarni amalga oshirgan sababli da'vo ariza bilan chiqdi. Talablar o'z ichiga qamrab olgan: pul mablag'lardan bir yillik foizlardan foydalangan ustamasi bilan qarzini to'lash; zararni qoplash, Yaponiya yening AQSH dollarga nisbatda kursi o'zgartirgan sababli hamda arbitraj yig'imga to'lovlarni qoplash. Javobgan da'vo arizani talablarini rad etdi, davogar da'vo muddati o'tkazganligini vaj qildi.

Shuni aniqlangki, agarda nizoni hal etishda huquqni qo'llanishda Germaniya hududida yoki Yaponiya hududida ko'rib chiqilsa nima bo'ladi? 1980-yilgi "Tovarlarni xalqaro oldi-sotdisi shartnomasi to'g'risida"gi Vena konvensiyasining normalarini qo'llagan holda huquqiy baho bering. Da'vo muddatga nisbatdan huquqni qo'llanishni aniqlang.

3. Germaniya va Ukraina firmalar o'rtasida xalqaro oldi-sotdi shartnomasi imzolandi. Lekin shartnomani tuzish vaqtida shartnomada qo'llanilayotgan huquq ko'rsatilmagan. Har ikkala davlat ham, 1986-yilda "Tovarlarning xalqaro oldi-sotdi shartnomalariga qo'llanadigan huquq to'g'risida"gi konvensiyani ratifikatsiya qilgan.

Qo'llaniladigan huquqni aniqlang va asoslab bering.

4. O'zbekiston firmasi Angliya kompaniyasiga nisbatan mahsulot yetkazib berish haqidagi shartnoma shartlarini buzgan holda tovarlarni assortimenti to'g'risidagi shartlarni bir taraflama asoslarda o'zgartirganlik va bu bilan xalqaro oldi sotdi shartnomasini buzganligidan norozi bo'lib xalqaro tijorat arbitrajiga da'vo arizasi bilan murojaat qilgan.

Da'vogar o'zining e'tirozlarini O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi normalariga havola qilgan holda asoslagan bo'lsa, angliya tarafi esa 1980-yil 11-apreldagi "Tovarlarni xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to'g'risida"gi BMTning Konvensiyasi qoidalariga muvofiq qarshi e'tirozlarini bildirgan.

Taraflar tomonidan qo'llaniladigan huquq sifatida O'zbekiston Respublikasi huquqi belgilanganligini hamda Buyuk Britaniya Vena konvensiyasi ishtirokchisi e'natligini inobatga olgan holda kazusda belgilangan holatni tahlil qiling va qo'llaniladigan huquqni aniqlang.

VIII BOB. ZARAR YETKAZGANLIK OQIBATIDA KELIB CHIQQAN MAJBURIYATLAR

Xalqaro xususiy huquq ma'lum bir huquq sohasida, turli huquq normalaridan tashkil topgan majmua sifatida huquqshunoslik sohasida, shuningdek huquq fani sohasida qo'llanishidan qat'i nazar, o'ziga xos alohida ahamiyatga ega. Uning normalari vositasida faqat bitta davlat ichidagi munosabatlar emas, balki uning doirasidan tashqariga chiqadigan, ya'ni turli davlatlar o'rtasidagi ichki huquq qoidalariga bevosita taalluqli bo'lgan va ularda nazarda tutilgan munosabatlar tartibga solinadi¹. Bu kabi munosabatlar orasida shartnomadan tashqari majburiyatlar, ya'ni zarar yetkazish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar masalasi muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining VI bo'limi bevosita xalqaro xususiy huquq normalarini fuqarolik-huquqiy munosabatlariga nisbatan tatbiq qilish masalalariga bag'ishlangan (FKning 1158–1199-moddalari).

Shartnomadan tashqari majburiyatlar bilan bog'liq munosabatlar Fuqarolik kodeksining 1193–1196-moddalarida belgilangan tartibda bir taraflama harakatlardan iborat majburiyatlardir. Bunda zarar yetkazilganligi oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar, iste'molchiga yetkazilgan zarar uchun javobgarlik, asossiz boylik orttirish natijasida vujudga keladigan majburiyatlar bo'yicha bog'liq munosabatlarni tartibga solish qoidalari belgilangan bo'lib, ular mohiyatiga ko'ra hozirgi zamon xalqaro xususiy huquqining tamoyillarini o'zida mujassamlashtiradi.

Xalqaro xususiy huquq bo'yicha shartnomadan tashqari majburiyatlar asosan xalqaro huquqiy xarakterdagi fuqarolik munosabatlaridan iborat bo'ladi.

Zarar yetkazish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar haqida so'z yuritilganda shuni ta'kidlash kerakki, bunday hollarda asosiy kollizion mezon bo'lib, unda zarar yetkazilgan joy qonuni tamoyili amal qiladi. Masalan, Germaniya, Italiya, Gretsiya, Turkiya, Yaponiya va boshqa bir qator davlatlarda ushbu tamoyil amal qiladi.

Biroq turli mamlakatlarda delikt (huquqbuzarlik) sodir etilgan joy turlicha tushuniladi. Zarar undirilishini talab qilishga asos bo'lib noqonuniy harakat yoki harakatsizlik sodir etilgan joy yoki shu harakat oqibati kelib chiqqan joy yoki ikkala holatning bir-biri bilan uzviy bog'liqligi bo'lishi mumkin.

Masalan, Shveysariya davlatining "Xalqaro xususiy huquq to'g'risida"gi qonunida belgilanishicha, agar zarar yetkazgan shaxs va jabrlanuvchi bir davlatning fuqarolari bo'lgan taqdirda, ya'ni ikkala tomon ham bir davlatda istiqomat qilishsa, zararni undirish bo'yicha kelib chiqqan nizo shu davlatning qonunchiligiga asosan sud tomonidan ko'rib chiqiladi.

¹ Rahmonqulov H.R. O'zbekistonda xalqaro xususiy huquqning ahamiyati va vazifalari // Davlat va huquq. – T.: – 2000. – №2. – B. 3.

Zarar yetkazish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar huquqiy tabiatiga ko'ra qoida tariqasida asosan fuqarolik huquqining, jumladan, xalqaro xususiy huquqning asosiy institutlaridan biri hisoblanadi. Demak, bu turdagi majburiyatlar fuqarolik-huquqiy majburiyat sifatida tan olinadi va jabrlanuvchi o'ziga yetkazilgan zarar uchun tegishli tartibda ma'lum shakldagi mulk yoki boshqa bir ashyoni, shuningdek zarar yetkazish oqibatida kelib chiqqan ma'naviy zararni qoplashni aybdordan talab qilish huquqiga ega bo'ladi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash kerakki, ma'naviy zarar jabrlanuvchining mulkiga yoki sog'lig'iga yetkazilgan zarar qoplanishidan qat'i nazar, talab qilinishi mumkin.

Shu sababli jabrlanuvchi moddiy va ma'naviy zararining har birini o'z xohishiga ko'ra ham alohida, ham bir paytning o'zida ikkalasi birgalikda qoplanishini talab qilish huquqiga ega bo'lishi ta'minlanadi. Bu holat O'zbekiston Respublikasi FKning 1022-moddasida belgilab qo'yilgan. Ma'naviy zarar yetkazilganligi uchun javobgarlik shartnomadan tashqari delikt (huquqbuzarlik) xatti-harakati yoki harakatsizligi oqibatida kelib chiqadigan majburiyatdir. Bu turdagi majburiyatlarni xalqaro xususiy huquq normalari va bevosita fuqarolik huquqi normalari orqali tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Ikkala huquq sohasi va sud amaliyoti oldida turgan asosiy muammo bu ma'naviy zararni qoplash miqdorini belgilashning yagona mezonlarini ishlab chiqish va sud amaliyotida uni odilona qo'llash hisoblanadi.

Ko'rib chiqilayotgan masalaning murakkabligi inobatga olingani FKning 1022-moddasi mazmunidan ham yaqqol ko'rinadi, ya'ni yetkazilgan ma'naviy zararni qoplash miqdori shaxsga yetkazilgan jismoniy va ma'naviy uqubatning xarakteriga, delikventning (huquqbuzarning) aybi darajasiga e'tibor berilgan holda sud tomonidan belgilanishi nazarda tutilib, shu bilan birgalikda yetkazilgan ma'naviy zararni qoplash miqdorini aniqlashda sudlardan ikkita asosiy tamoyilning bajarilishiga, ya'ni oqilonalik va adolatlilikka rioya qilish talab qilinadi. O'zbekiston Respublikasida amalda bo'lgan qonun hujjatlarining aksariyatida yetkazilgan ma'naviy zararni qoplashga qaratilgan imperativ xarakterdagi huquqiy normalar kiritilgan. Masalan, Mehnat kodeksining 187-moddasi, 1997-yil 29-avgustda qabul qilingan "Davlat soliq xizmati to'g'risida"gi qonunning 13-moddasi¹, 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"²gi qonunning 12, 22, 29-moddalari, 2000-yil 25-mayda qabul qilingan "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonunning 38-moddasi³, 2002-yil 5-aprelda qabul qilingan "Chiqindilar to'g'risida"gi Qonunning 15-modda 15-bandi va hokazo⁴.

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi axborotnomasi. – 1997. – № 9. 232-modda.

² O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi axborotnomasi. – 1996. – № 5-6. 59-modda.

³ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi axborotnomasi. – 2000. – № 5-6. 140-modda.

⁴ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi axborotnomasi. – 2002. – № 4-5. 72-modda.

Agar zarar yetkazgan va zarar ko'rgan shaxslar har xil mamlakatlarda yashasa, bu holda nizolar harakat sodir bo'lgan joy huquqi bilan tartibga solinadi.

Masalan, Vengriyaning qonuni quyidagi qoidalarni belgilaydi. Zarar yetkazganlik uchun javobgarlikka nisbatan zarar yetkazgan shaxsning harakati yoki harakatsizligi sodir etilgan joyda amal qilinadigan qonun qo'llaniladi, agar zarar ko'rgan shaxs uchun bu afzalroq bo'lsa, zarar yuzaga kelgan hududdagi mamlakatning qonuniga amal qilish kerak, agar zarar yetkazgan va zarar ko'rgan shaxslar bitta davlatga mansub bo'lsa, bu holda ushbu davlatning qonuni qo'llaniladi, aybli harakatga qodirlik zarar yetkazganning shaxsiy qonuniga yoki delikt (huquqbuzarlik) sodir etilgan joyning qonuniga ko'ra belgilanishi mumkin. Masalan, Xitoy Xalq Respublikasida noqonuniy harakat sodir etish joyining qonuni amal qiladi.

Shunday qilib, kollizion masalani hal qilishda delikt majburiyatlariga nisbatan ko'pincha zarar yetkazilgan joyning qonuni qo'llanilib, shu bilan birga u basharti zarar ko'rgan shaxsning mamlakati huquqi unga zararni qoplashga doir yaxshiroq imkoniyatlar tug'dirsa, tuzatishlar bilan qabul qilinadi. Zarar yetkazuvchi harakat bir mamlakatda sodir etilib, natijasi esa boshqa mamlakatda yuzaga kelsa, birmuncha murakkabroq vaziyat tug'iladi. Ko'p tomonli bitimlar (1960-yilda qabul qilingan "Atom energetikasi sohasida uchinchi shaxslarga nisbatan bo'lgan javobgarlik to'g'risida"gi Parij konvensiyasi, 1926-yilda qabul qilingan "Atom kemalari egalarning javobgarligi to'g'risida"gi Brussel bitimi hamda 1963-yilda qabul qilingan "Yadroviy zarar uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik to'g'risida"gi Vena bitimi) tegishli harakat (oqibat) yuz bergan mamlakatlarning sudlari vakolatligi tamoyilidan kelib chiqadi. Bunda sud ishini ko'rayotgan joylashgan mamlakatning huquqi qo'llanilishi lozim. Lekin ko'p mamlakatlar ushbu bitimlarga qo'shilmagani sababli bu kabi masalalarga doir alohida ikki tomonlama shartnomalar amal qiladi.

1929-yilda qabul qilingan Varshava konvensiyasi hamda 1955-yilda qabul qilingan Gaaga protokoliga binoan tashuvchining yo'lovchiga, yukiga, qo'ldagi yukiga hamda boshqa yukka yetkazilgan zarar uchun javobgarligi miqdori alohida belgilanadigan summa bilan cheklanadi (masalan, yo'lovchiga yetkazilgan zarar uchun 250 ming frank kompensatsiya belgilangan)¹.

MDH mamlakatlari bitimida zarar yetkazish oqibatida yuzaga keladigan majburiyatlar bo'yicha tomonlarning huquq va vazifalarini belgilash tartibi haqidagi kollizion normalar mavjud. Ularda zararni qoplash to'g'risidagi talabga asos bo'lgan harakat (harakatsizlik) sodir etilgan mamlakat qonun hujjatlarida belgilanadi. MDH mamlakatlarining model Fuqarolik kodeksi belgilaydiki, zarar yetkazilganda iste'molchiga nisbatan quyidagi huquqlar qo'llanilishi mumkin: iste'molchi istiqomat qiladigan mamlakatning huquqi, ishlab chiqaruvchi yoki xizmat ko'rsatgan shaxs yashaydigan mamlakatning huquqi, iste'molchi tovar sotib olgan yoki unga xizmat ko'rsatilgan mamlakatning huquqi.

¹ Дадабаев Ю., Рахимов Г. Международное частное право. / Учебное пособие. – Фергана, 1999. – С. 75.

8.1. O'zbekiston Respublikasi hududida yetkazilgan zararga nisbatan qo'llaniladigan huquq

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar o'ziga xos belgilarga ega bo'ladi. Xususan, bu majburiyatlarning ta'sir doirasi zararni qoplashning moddiy xususiyatlariga ega bo'lishiga qaramasdan, mulkiy hamda shaxsiy nomulkiy munosabatlarni qamrab oladi. Ular to'liq xarakterga ega bo'lgan mulkiy huquqlar yoki shaxsiy nomulkiy manfaatlarining buzilishi natijasida kelib chiqadi. Garchi huquq jabrlanuvchi bilan shartnomaviy munosabatlarda bo'lgan shaxs tomonidan buzilgan bo'lsa-da, majburiyatlar mutlaq huquqlar buzilganligi tufayli shartnomasiz xarakterga ega bo'ladi. Bu majburiyatlar zarar kim tomonidan kimga yetkazilgani, zarar qanday ko'rinishda yetkazilgani va zararni qoplash usullaridan qat'i nazar, uning to'liq qoplanishini nazarda tutadi, qonunda nazarda tutilgan hollarda esa zararni to'lash majburiyati boshqa shaxslarga ham yuklatilishi mumkin.

Zarar yetkazish tufayli vujudga keladigan majburiyatga binoan jabrlangan shaxs yetkazilgan zarar uchun javobgar bo'lgan shaxsdan o'ziga avvalgi holati tiklanishini yoki ko'rgan zararning qoplanishini talab qila oladi. Qonunda zararni qoplash majburiyati zarar yetkazuvchi bo'lmagan shaxsga ham yuklatilishi mumkin (FKning 985-moddasi). Bu holatda uchinchi shaxsga nisbatan da'vo qo'zg'atish orqali zararni undirib olish mumkin.

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarni qo'llash uchun mulkiy zararning bo'lishi, zarar yetkazuvchining xatti-harakati yoki harakatsizligi qonunga xilof bo'lishi, qonunga xilof harakat bilan zarar o'rtasida sababli bog'lanish mavjud bo'lishi, zarar yetkazgan shaxsning bevosita aybi bo'lishi kerak.

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatning mazmunini jabrlanuvchining avvalgi holati tiklanishini yoki ko'rgan zararning to'lanishini talab qilishga bo'lgan huquqi va yetkazilgan zarar uchun javobgar bo'lgan shaxsning mazkur harakatlarni amalga oshirishga qaratilgan burchi tashkil etadi.

Yetkazilgan zararni to'lashga qaratilgan mazkur majburiyat bo'yicha belgilanadigan javobgarlik shartnomadan tashqari vujudga keladigan javobgarlik hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi FKning 1184-moddasiga binoan ko'chmas va ko'char mol-mulkka nisbatan mulk huquqi hamda boshqa ashyoviy huquqlar agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, bu mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi.

Mol-mulkning ko'chmas yoki ko'char ashyolarga mansubligi, shuningdek mol-mulkning boshqacha yuridik baholanishi ana shu mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi.

Mulk turgan joy qonuni mulk huquqi mazmunini ham belgilaydi. Agar mulkdor ashyoni boshqa davlatga olib kelsa, uning mulkka nisbatan huquq doirasi o'zgarishi mumkin, chunki bu davlatda mulkka tegishli qonun boshqacha

mazmunda bo'lishi mumkin. Bu yerdan keyingi holat kelib chiqadi. Agar O'zbekiston fuqarolariga chet elda uy yoki boshqa mulk tegishli bo'lsa, bu mulkka bo'lgan huquq O'zbekiston qonunchiligi bilan emas, balki o'sha chet el davlati qonunchiligi bilan belgilanadi. Lekin ko'char mulk O'zbekiston Respublikasiga olib kelinadigan bo'lsa, uning huquqiy holati O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bilan belgilanadi.

Mulk turgan joy qonuni (prinsipi) ashyoviy (mulkiy) huquqlarning vujudga kelishi va bekor bo'lishini aniqlaydi (FKning 1185-moddasi). Mol-mulkka nisbatan ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi va bekor bo'lishi agar O'zbekiston Respublikasining qonunlarida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi yoxud bekor bo'lishi uchun asos bo'lgan harakat yoki boshqa holat sodir bo'lgan paytda bu mol-mulk turgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi.

Mulk turgan joy qonuni mulk huquqining o'tish shartlarini ham belgilaydi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi FKning 1185-moddasiga ko'ra bitim predmeti bo'lgan mulkka nisbatan ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi va bekor bo'lishi agar tomonlarning kelishuvida boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, ushbu bitim bo'ysundirilgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi.

Xalqaro xususiy huquq tamoyillariga asoslangan holda ashyoviy huquqlarga zarar yetkazilgan taqdirda FKning 1188-moddasiga binoan mulk huquqini va boshqa ashyoviy huquqlarni himoya qilishga nisbatan jabrlanuvchining xohishiga ko'ra mulk joylashgan mamlakatning huquqi yoki sud qaysi mamlakatga tegishli bo'lsa, o'sha mamlakatning huquqi qo'llanadi.

Bu o'rinda shunday huquqiy munosabatlarga nisbatan qo'llanuvchi huquqni aniqlash va yetkazilgan zararga va bu zararni qoplashga bog'liq da'voni ko'rib chiqish jarayonida bir qator kollizion bog'lanishlarni hisobga olish kerak. Jumladan, ashyo joylashgan joy qonuni, mulkdorning xususiy qonuni, bitim tuzilgan joy qonuni, sotuvchi mamlakatining qonuni va ashyoni jo'natish joyi qonuni.

O'zbekiston Respublikasi FKning 1194-moddasida zarar yetkazishdan kelib chiqqan majburiyatlarga nisbatan bir qator kollizion bog'lanishlar nazarda tutilgan.

Zarar yetkazish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar bo'yicha huquq va majburiyatlar zararni undirishda talab qilish uchun asos bo'lgan harakat yoki boshqa holat yuz bergan mamlakatning huquqi bo'yicha belgilanadi.

Yetkazilgan zarar uchun mulkiy javobgarlik zarar yetkazish harakati yoki harakatsizligi noqonuniy harakat hisoblangandagina vujudga keladi. Ba'zi harakatlarning qonuniy yoki noqonuniyligi to'g'risidagi masalani hal qilishda qonunning ma'nosini aniq tushunishga imkoniyat beradigan an'anaviy qoidalarni ham e'tiborga olish zarur. Noqonuniy harakatlarning mazmuni FKning 985-moddasida aniq ko'rsatilgan, chunki zarar yetkazish ehtimol qilingan hollarning hammasini avvaldan belgilash mumkin bo'lmaydi.

FKning 988-moddasi sudga zararning qanday holatda yetkazilganligini e'tiborga olib, zarar yetkazgan shaxs kimning manfaatini ko'zlab harakat qilgan bo'lsa, zararni qoplashni shu uchinchi shaxsга yoki uchinchi shaxsni ham, zarar yetkazgan shaxsni ham zarar haqini to'lashdan butunlay yoki qisman ozod qilish huquqini beradi.

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan mulkiy javobgarlik faqat noqonuniy harakat bilan zarar o'rtasida sababiy bog'lanish bo'lgandagina vujudga kelishi mumkin.

Ayb haqidagi umumiy qoidalar shartnomadan tashqari belgilanadigan javobgarlikka ham taalluqli bo'lishi mumkin. Ammo bu masalada ba'zi bir izohlar berilishi kerak. Shartnomadan tashqari bo'ladigan javobgarlik faqat imperativ, ya'ni qat'i normalar bilangina tartibga solinadi, shartnoma yuzasidan belgilanadigan javobgarlik ayb bo'lmagan holatda faqat ayrim hollardagina vujudga kelishi mumkin. Zarar yetkazilganlik uchun javobgarlik esa aybning bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar, ham belgilanishi mumkin. Masalan, FKning 999-moddasi bo'yicha ayb bo'lmaganida ham javobgarlikning belgilanishi mumkin deb qayd etilgan.

Ortiqcha xavf manbayidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik FKning 999-moddasida belgilanishicha, faoliyati tevarak-atrofdagilar uchun ortiqcha xavf tug'diradigan yuridik shaxslar va fuqarolar (transport tashkilotlari, sanoat korxonalari, qurilishlar, avtomobil egalari va shu kabilar) ortiqcha xavf manbayida yetkazilgan zararni agar bu zararning bartaraf qilib bo'lmasligini yoki jabrlanuvchining qasddan harakatlari natijasida sodir bo'lganligini isbot qilib bermasalar, qoplashga majburdirlar, shuningdek mazkur yuridik shaxslarning fuqarolik javobgarligi zarar yetkazishda aybning bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar, belgilanadi va ular zararning tasodifan yetkazilishi hollarida ham javobgar bo'ladilar.

Havo transporti korxonalarining yo'lovchilar oldidagi mulkiy javobgarligi yana ham oshiqroq darajada belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Havo kodeksining 113-moddasiga ko'ra havo transportida yo'lovchi tashish yo'lovchining havo kemasiga chiqish uchun aeroport perroniga kirgan vaqtdan boshlab tashuvchining vakolatli shaxslari kuzatuv ostida perrondan chiqish qismiga binoan yuqoridagi vaqt mobaynida, ya'ni havo kemasining uchib ketishida, parvoz qilishida, undan chiqishida ko'rilgan zarar, ya'ni yo'lovchining o'limi, uning sog'lig'iga shikast yetkazilishi yoki boshqacha tarzda zarar yetkazilishi uchun agar zarar yoki zararning ko'payishi jabrlanuvchining qo'pol ehtiyotsizligi natijasi ekanligini isbotlab bera olmasa, havo transporti korxonasining javobgarligi zarar bartaraf qilib bo'lmaydigan kuch natijasida sodir bo'lganda ham belgilanadi.

FKning 999-moddasiga ko'ra belgilanadigan javobgarlikning farq qiladigan muhim xususiyati ayb bo'lmaganida ham mulkiy javobgarlikning belgilanishidir. FKning 999-moddasida ko'rsatib o'tilgan yuridik shaxslar va

fuqarolar bu moddaning qoidalari bo'yicha belgilangan javobgarlikka faqat oshiqcha xavf manbayi ta'siri natijasida kelgan zarar uchungina javobgar bo'ladilar.

FKning 999-moddasida ko'rsatilgan ortiqcha xavf manbalarining turlarini mukammal deb bo'lmaydi, chunki fan va texnikaning doimiy rivojlanishi natijasida ularni to'la va aniq sanab o'tishning imkoniyati yo'q.

Xalqaro xususiy huquqda qabul qilingan qoidaga muvofiq chet davlat huquqining kollizion normasi O'zbekiston Respublikasi qonuniga havola etgan barcha hollarda O'zbekiston qonunni qanday qo'llayotgan bo'lsa, chet el davlati sudi yoki boshqa davlat organi ham uni shunday qo'llashi shartdir.

Respublikamizning sud va boshqa vakolatli davlat organlari chet el qonun normalarini, agar bunday holat tegishli qonun, xalqaro shartnoma qoidalariga yoki tomonlardan biri chet el elementi bilan O'zbekiston tashkiloti o'rtasida tuzilgan bitimga asoslangan bo'lgan taqdirda qo'llashlari mumkin.

Har qanday kollizion norma chet el davlat huquqi tizimlarining noaniq sohadagi harakati kuchini va uning ta'sirida yuzaga keladigan subyektiv huquqlarni tan olishga yo'naltirilgan bo'ladi. Shuning uchun bu norma termin va tushunchalar yordamida ifodalanib, mazmunan tegishli huquq tizimlari uchun umumiy hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida chet el huquqi kollizion normaga havola etilgan hollar emas, balki moddiy huquqqa havola etilganda qarshi tomon va uchinchi mamlakat huquqi qo'llaniladi. Agar O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari chet el huquqiga havola etilsa-yu, chet el huquqida tegishli munosabatlarni tartibga solish nazarda tutilmagan bo'lsa, bunday holda O'zbekiston qonun hujjatlarini qo'llamaslikka asos yo'q. Chet el elementi ishtirokidagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda chet el huquqi u FKning 1168-moddasi, 1169-moddaning 1, 3 va 5-qismlariga, 1171 va 1174-moddalariga muvofiq qo'llanilgan hollarda qarshi tomon sifatida, albatta, O'zbekiston Respublikasi huquqiga va uchinchi mamlakat huquqiga havola etish kerak.

8.2. Chet elda yetkazilgan zararga nisbatan qo'llaniladigan huquq

Xalqaro xususiy huquq bo'yicha chet elda yetkazilgan zararga nisbatan qo'llaniladigan huquq bilan bog'liq fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish amaliyoti o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Bu sharh talab qilinmaydigan holatdir. Chunki har bir davlat o'z milliy qonunchiligiga, o'z navbatida, bu davlatlar qonunchiligi tegishli huquq tizimlariga (roman-german, anglo-sakson kabi tizimlari) kiradi, shuningdek har bir mamlakatning milliy an'analari davlat qonunchiligida o'z aksini topadi. Bu o'rinda bir tomonlama, ikki yoki ko'p tomonlama xalqaro shartnomalar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu sababli ham xalqaro xususiy huquq va amaliyotining asosiy instituti sifatida butun dunyo hamjamiyati tomonidan tan olingan kollizion normalar, xususan, chet elda yetkazilgan zararni, uning miqdorini aniqlash va qoplash mezonlari tartibi kabi masalalar hal qilinadi.

Chet elda zarar yetkazilganligi oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar bo'yicha huquq va burchlar, agar fuqarolar yoki yuridik shaxslar ayni bitta davlatdan bo'lsalar, shu davlat huquqi bilan belgilanishi lozim.

Xalqaro xususiy huquq bo'yicha chet elda yetkazilgan zararga nisbatan qo'llaniladigan huquq masalalarini to'g'ri hal qilish maqsadida ommaviy tartib to'g'risidagi shartlar keng qo'llaniladi.

Ommaviy tartib to'g'risidagi shart xorijiy huquqni qo'llashni cheklash uchun ishlatiladi. Qator mamlakatlarda kollizion normalar murojaat etishni talab qiladigan chet el qonuni bosharti bu normalar ushbu davlatning ommaviy tartibiga zid bo'lsa, qo'llanmasligi mumkin. Ommaviy tartibga nisbatan ziddiyat bu huquqiy tartibot asoslariga nisbatan ziddiyatdir. Uning yuzaga kelishi Fransiyada 1804-yildagi Fuqarolik kodeksini turlicha talqin qilish bilan ifodalanadi. Unga ko'ra, ichki ommaviy tartib – jamoat tartibi hamda qoidalarni xususiy bitimlar bilan buzishni taqiqlashdir. Shuningdek, Fransiyada xalqaro ommaviy tartib tushunchasi, ya'ni chet el huquqini qo'llashni cheklash, ommaviy tartib to'g'risidagi shart joriy etilgan.

1958-yildagi Nyu-York konvensiyasida aytiladiki, chet el arbitraj qarorlari ijro etilishining tan olinishi, bosharti davlat organlari bu qarorlarni ijro etish uning jamoat tartibiga zidligini topsa, rad qilinishi mumkin. Bunda ichki ommaviy huquqni hamda xalqaro ommaviy huquqni farqlash lozim¹.

Ommaviy tartib tushunchasi aksariyat davlatlarning sud tajribasi va doktrinasi o'ziga xos noma'lumlik bilan tasniflanadi. Sudlar u haqidagi shartdan cheklash, ayrim hollarda esa chet el huquqini qo'llash, shuningdek boshqa ijtimoiy-iqtisodiy tizimdagi mamlakat huquqini to'liq rad etish maqsadida foydalanadilar. Ushbu shartni qo'llash doiralarini belgilash to'liq sudlarga havola etilgan.

Ayrim davlatlar tajribasi uchun ommaviy tartib to'g'risidagi shartdan foydalanish haqidagi masalaga nisbatan ehtiyotkorlik yondoshuvi xos. Lekin chet el huquqini ikkilamchi qo'llamaslik imkoniyati bor. Ikki mamlakat qonunlari o'rtasidagi prinsipial tafovutlarning mavjudligi ommaviy tartib to'g'risidagi shartni qo'llash uchun shunchaki asos bo'lishi mumkin emas, chunki bu shart mamlakat huquqini boshqa davlatda qo'llashni rad etishga olib kelishi mumkin. Nyu-York konvensiyasiga ko'ra arbitraj qarorini ijro etishni xohlamagan tomon ko'p hollarda boshqa asoslarga binoan ish yuritish imkoniyati bo'lmaganda ushbu shartdan foydalanishga harakat qiladi. Lekin ushbu konvensiyani qo'llashning xalqaro tajribasi shundan dalolat beradiki, sudlar ushbu asosga ko'ra qarorlarni ijro etishni faqat istisno etuvchi hollarda rad etadi.

¹ Рузиназаров Ш.Н. Производство по делам с участием иностранных организаций, международных организаций и осуществляющих предпринимательскую деятельность иностранных граждан, лиц без гражданства // *Хозяйство и право.* – 2001. – №1. – С. 75.

Buning uchun, birinchidan, xorijiy davlat qonunining qandaydir normasi emas, balki uni qo'llash oqibatlari bizning huquqiy tartibot asoslariga zid kelishi kerak; ikkinchidan, ommaviy tartibga murojaatlar arbitraj yoki sud qarorini tan olish va ijro etish oqibatlari mazkur mamlakat huquqiy tartiboti tamoyiliga daxldor bo'lgan taqdirdagina qo'llanilishi kerak.

Hozirgi zamon xalqaro xususiy huquqida chet el huquqini qo'llamaslik imkoniyati ham keng qo'llanilib, bunda milliy huquqning qat'i imperativ normalariga murojaat etilib, ular qo'llanishi lozim bo'lgan chet el huquqi normalari oldida ustunlikka ega bo'lishi mumkin.

Masalan, Shveysariya va Germaniya xalqaro xususiy huquqida shunday qoidalar borki, ularga binoan ushbu mamlakatlarning imperativ normalari mazkur qonunga muvofiq qaysi davlat huquqi qo'llanilishi lozim bo'lishidan qat'i nazar qo'llanilmoqda. Aynan shu munosabatlarga nisbatan qo'llaniladigan qoidalar 1980-yilgi huquq to'g'risidagi Rim konvensiyasida ham mavjud. MDH mamlakatlarining model fuqarolik kodeksida shu narsa nazarda tutilganki, huquqni qo'llash to'g'risidagi qoidalar qonunchilikning huquqni qo'llashdan qat'i nazar, tegishli munosabatlarni tartibga soladigan fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining manfaatlariga doir huquqlarni ta'minlash uchun alohida ahamiyatga ega bo'lgan imperativ normalariga daxldor emas.

Chet elda yetkazilgan zararga nisbatan qo'llaniladigan huquq bo'yicha kelib chiqadigan muammolar umume'tirof etilgan kollizion normalar yordamida hal qilinadi. Kollizion normalar o'z xarakteriga ko'ra bir necha ko'rinishda bo'lishi mumkin. Masalan, bir tomonlama – ular faqat mazkur mamlakat qonunining qo'llanilishini ko'rsatadi, ikki tomonlama – ham mazkur mamlakatning, ham chet el mamlakatining huquqini qo'llashga yo'l qo'yiladi. Kollizion normalarning mazmuni ularning tuzilishiga qarab aniqlanadi. Bu tuzilish boshqa huquqiy normalar tuzilishidan farq qilib, asosan ikki narsani, ya'ni chet el elementi huquqiy munosabatlarining turi (huquq institutlari) va mavjud munosabatlarga nisbatan qo'llanishi mumkin bo'lgan mamlakat huquqiga bog'lanish ta'rifini o'z ichiga oladi.

Fuqarolik-huquqiy normalar, kollizion normalar imperativ yoki dispozitiv xususiyatga ega bo'lishi mumkin, birinchisi majburiy, ikkinchisi – ular o'rtasidagi munosabatlarga nisbatan boshqa huquqni qo'llashning tamoyiliga yo'l qo'yiladi.

Kollizion normalarni qo'llash jarayonida, ushbu normalarni izohlashda ishlatiladigan yuridik tushunchalarni tasniflash muammosi yuzaga keladi. Turli mamlakatlar huquqida bu tushunchalar o'z mazmuniga ko'ra bir-biriga har doim ham to'g'ri kelmaydi. Masalan, Fransiyada da'vo muddatiga fuqarolik huquqining tushunchasi sifatida, Buyuk Britaniya, AQSH va Finlandiyada protsessual huquqning tushunchasi sifatida qaraladi. Hozirgi davrda Buyuk Britaniya va AQSHda bunday tasniflashdan asta-sekin voz kechilmoqda. Agar Fransiya sudi da'vo muddatini o'z huquqiga ko'ra emas, balki Angliya

huquqiga ko'ra tasniflansa, bu holda u da'vo muddatiga nisbatan Angliya huquqi qoidalarini qo'llashi mumkin emas. Ko'pgina g'arb mamlakatlarining doktrinasida shundan kelib chiqadiki, yuridik tushunchalarni tasniflash sud qonuniga ko'ra qonunni tanlash muammosi hal qilinguniga qadar, ya'ni kollizion norma qo'llanganiga qadar o'tkazilishi lozim. Lekin kollizion norma asosida chet el qonuni qo'llanilishi kerak bo'lsa, bu holda har qanday tasniflash kollizion norma olingan huquqiy tizim asosidagina bo'lishi mumkin.

Har qanday kollizion norma chet el huquqi tizimlari nomuayyan doirasining harakatini hamda yuzaga kelgan subyektiv huquqlarni tan olishga qaratilgan. Shuning uchun bu norma ham atamalar, ham tushunchalar orqaligina ifoda etilishi mumkin bo'lib, ular mazmuniga ko'ra tegishli huquqiy tizimlar uchun umumiy hisoblanadi.

Kollizion sabablarga bog'liq holat esa boshqacha, ya'ni huquqni qo'llashdagi to'liq aniqlik faqat sud qonuniga ko'ra sabablarni tasniflashdan foydalanish yo'li orqaligina ta'minlanishi mumkin. Chunonchi, mamlakat fuqarolik huquqida bo'lgan o'sha tushunchalardan foydalanish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Masalan, xalqaro savdo tajribasida kontrakt tuzilgan joyning turlicha talqin etilishi sababli qator qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Angliya huquqida bu joy akseptni jo'natish joyi bo'yicha, boshqa aksariyat mamlakatlarda esa akseptni olish joyi bo'yicha aniqlanadi. Shuningdek, ikkilamchi tasniflash ham mavjud, ya'ni kollizion norma qo'llanganidan keyin u kollizion norma olingan huquqiy tizim asosida amalga oshirilishi kerak.

Bu o'rinda bir savol tug'iladi. Chet el qonuniga murojaat etishni qanday tushunish kerak? Agar moddiy huquq normalariga bo'lgan murojaat deb tushunilsa, bu holda, qayta murojaat qilish doktrinasini qo'llamaslikni anglatadi. Agar xorijiy davlat huquqiga yaxlit holda murojaat deb tushunilsa, bu holda ushbu doktrinani qabul qilishni anglatadi. Xorijiy davlatlarning qonunchilik tajribasi hamda doktrinasida qayta murojaat etish hamda uchinchi mamlakat huquqiga murojaat etishni qo'llash to'g'risidagi savolga aniq javob bermaydi. Masalan, Polshaning "Xalqaro xususiy huquq to'g'risida"gi Qonuni bu murojaatning ikkala turini tan oladi. Vengriyadagi shunday qonun esa o'z huquqiga murojaat etishni tan oladi. Germaniyada shartnoma huquqi sohasidagi murojaat tan olinmasdan, balki boshqa holda tan olinadi. Avstriya va Shveysariyaning "Xalqaro xususiy huquq to'g'risida"gi Qonuniga asosan qayta murojaat qilish tan olinadi. Shuni ta'kidlash kerakki, qayta murojaat qilish doktrinasida 1980 yildagi Rim konvensiyasida qabul qilinmagan edi.

Masalan, Shveysariyaning "Xalqaro xususiy huquq to'g'risida"gi qonunida chet el qonuniga bo'lgan murojaatni moddiy huquqqa murojaat etish sifatida talqin qilish taklif etiladi, fuqaroning shaxsiy maqomi bilan bog'liq vaziyatlar bundan mustasnodir.

Chet elda yetkazilgan zararga nisbatan qo'llaniladigan huquq masalalari doirasi umumjahon globallashuvi va jahon xo'jalik tizimining integratsiyalashuvi jarayoni rivojlangan sari kengayib boradi. Masalan, aviakompaniyalar, koinot faoliyati, ekologik xavfsizlik, oziq-ovqat, farmatsevtika mahsulotlari ishlab chiqarish va yana bir qator boshqa sohalar shular jumlasiga kiradi.

Masalan, aviatashuvchi (aviakompaniya) yo'lovchiga yoki yukning egasiga yetkazilgan zarar uchun fuqarolik-huquqiy jihatdan javobgar bo'ladi. Xalqaro havo yo'llari havo transportidan foydalanuvchilarning manfaatlarini ko'zlab, shuningdek raqobat kurashida aviakompaniyalar tomonidan turli shart-sharoitlardan foydalanish, javobgarlikdan qochish maqsadida turli vositalar qo'llanilishi sababli aviatashuvchining moddiy javobgarligi masalalariga bir xil yondashuvni talab etadi.

Ushbu sohadagi davlatlarning o'zaro hamkorligi "Varshava tizimi" nomini olgan turkum shartnomalarni qabul qilishda o'z aksini topgan. Bu shartnomalarning asosiy shartlariga ko'ra bitim (xizmatlarni sotishga doir kontrakt) tomonlari javobgarlik subyektlari bo'lganligi uchun bu masalalar xalqaro xususiy huquq sohasiga bevosita taalluqlidir.

1929 yildagi Varshava konvensiyasiga binoan tashuvchi yo'lovchining vafot etishi yoki har qanday tan jarohati olishi tarzidagi, yukning yo'q qilinishi, yo'qolishi yoki unga shikast yetkazilishi, shuningdek tashishga kechikish ko'rinishida bo'lgan zarar uchun javobgardir. Varshava tizimi shartnomalari bo'yicha aviatashuvchining maksimal javobgarlik chegaralari (pul miqdori bo'yicha javobgarlikni cheklash) belgilab qo'yilganki, ular davlatlarning o'ziga xos o'z milliy aviakompaniyalariga nisbatan himoyalash siyosatini aks ettiradi, bunda zararni qoplash tartibi ham nazarda tutilgan. Xalqaro havo transporti orqali shartnomadagi tashuvchidan boshqa shaxs amalga oshiradigan tashishga daxldor bo'lgan ayrim qoidalarni birxillashtirishga qaratilgan. Varshava konvensiyasiga qo'shimcha bo'lgan 1961-yildagi Gvadalaxara konvensiyasi Varshava konvensiyasining asosiy tamoyillarini ijaraga olingan havo kemalarida tashishga tatbiq etgan.

Hozirgi paytda eng yirik aviakompaniyalar tomonidan, avvalambor, Amerika aviakompaniyalari tomonidan javobgarlikning maksimal chegaralarini oshirishga qaratilgan tendensiya kuzatilmoqda. Bunda Amerika aviakompaniyalarining rivojlanayotgan davlatlarning hali to'liq kuchga kirmagan yosh aviakorxonalari bilan bo'lgan raqobat kurashi o'z aksini topadi. Ushbu nuqtayi nazardan qaraganda, 1966-yildagi qator aviakompaniyalar o'rtasida tuzilgan Monreal bitimini alohida ta'kidlab o'tish kerak. Bu bitim tashuvchining javobgarlik chegarasini 75 ming AQSHdollarigacha ko'paytirdi, shuningdek boshqa mamlakatlar hududiga yo'lovchi va yuk tashish uchun ushbu chegarani qabul qilgan aviakompaniyalargagina yo'l qo'yiladi. 1971-yildagi Gvatemala protokoli javobgarlik chegarasini bir yo'lovchi uchun 100 ming AQSH dollarigacha oshirib, tashuvchining obyektiv javobgarlik tizimini qabul qildi (uning aybi bilan bog'liq bo'lmagan hollarda).

1975-yilda qabul qilingan 4-sonli Monreal protokoli ham tashuvchining obyektiv tamoyilidan kelib chiqadi. Bu protokol ham Gvatemala protokoliga o'xshab barcha davlatlarda kuchga kirmagan.

Oxirgi yillarda texnik sabablarga ko'ra, aviahalokatlar yuz bergan hollarda da'volarni bevosita havo kemalarini ishlab chiqaruvchilarga nisbatan taqdim etish muammosi dolzarb bo'lib qoldi. Shu tariqa havo harakatini boshqarish organlarining javobgarligi to'g'risidagi masala ham o'z-o'zidan yuzaga keladi. Xalqaro huquqda, jumladan, xalqaro xususiy huquqda bu muammolar hali etarli darajada tartibga solinmagan.

1952-yilda Rimda xorijiy havo kemasi tomonidan yer yuzida uchinchi shaxslarga yetkazilgan zararni qoplash to'g'risidagi konvensiya tuzilgan edi. Bu konvensiya zararni qoplash miqdorini havo kemasi og'irligiga qarab belgilaydi va unga ko'ra havo kemasi ekspluatanti (zarar yetkazilgan paytda kemadan bevosita foydalanuvchi shaxs) javobgarlik subyektini hisoblanadi. Bunda zarar deganda yo'lovchining o'limi, tan jarohati hamda uning mol-mulkiga kemandagi jismoniy ta'sir etishi yoki unga narsa tushishi natijasida yetkazilgan zarar tushunilardi. 1978 yilga kelib esa Monrealda Rim konvensiyasini o'zgartirish to'g'risida protokol qabul qilingan edi.

Shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi paytda aviadvigatellar shovqini tufayli hamda samolyotlardan foydalanishda shovqin zarbasi natijasida yetkazilgan zarar uchun javobgarlik, atrof-muhit va aholiga turli xarakterdagi avariyalardan so'ng kemalar hamda atom reaktori va jangovar yadro quroli bo'lgan suvosti kemalarining cho'kishi oqibatida yetkazilgan zarar uchun javobgarlik to'g'risidagi dolzarb masalalar xalqaro miqyosda hamon etarli darajada hal etilmagan.

Xalqaro koinot huquq normalarini buzganlik uchun javobgarlik koinot faoliyatini davlatlarning hukumat organlari yoki nohukumat yuridik shaxslar amalga oshirganidan qat'i nazar, tegishli davlatlarning zimmasida bo'ladi. Koinotda xalqaro tashkilot faoliyat ko'rsatgan taqdirda javobgarlik ham tashkilot, ham ishtirok etuvchi davlatlarning zimmasida bo'ladi (solidar javobgarlik).

Agar huquqiy jihatdan to'g'ri bo'lgan koinot faoliyati natijasida chet el davlatiga yoki uning jismoniy va yuridik shaxslariga zarar yetkaziladigan bo'lsa, bu holda zararni qoplash vazifasi koinot obyektini uchirishni amalga oshiruvchi yoki tashkil etuvchi davlatning, shuningdek obyekt uchiriladigan hudud yoki uskuna joylashgan hududdagi davlatning zimmasida bo'ladi. Moddiy javobgarlikni amalga oshirish tartibi 1972-yildagi koinot obyektlari tomonidan yetkazilgan zarar uchun xalqaro javobgarlik to'g'risidagi konvensiyada belgilanadi.

Konvensiya zarar tushunchasiga hayotdan mahrum etish, tan jarohati yetkazish yoki boshqacha tarzda aholi sog'lig'iga zarar yetkazish yoxud davlat, jismoniy yoki yuridik shaxslarning va xalqaro tashkilotlarining mol-mulkini yo'q qilish yoxud unga shikast yetkazishni kiritadi.

Bu javobgarlik obyektiv xususiyatga ega bo'lib, u zarar yer ustida yoki havo kemasi uchganda sodir etgan hollarga taalluqlidir. Bir davlatning koinot obyektini tomonidan boshqa davlatning koinot obyektiga har qanday joyda yetkazilgan zarar uchun javobgarlik ayb tamoyiliga asoslanadi. Ming afsuski, hozirgi davrda ayrim rivojlangan davlatlar tomonidan koinot harbiy kuchlarining tashkil etilishi bu sohadagi muammolar doirasi yanada kengayishiga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Hozirgi zamon xalqaro xususiy huquqi turli adabiyotlarda bir necha bor ta'kidlanganidek, jiddiy o'zgarishlarni boshidan kechirmoqda. Bu kabi o'zgarishlar ham milliy qonunchilik va sud amaliyotida hamda xalqaro huquq normalarida o'z ifodasini topmoqda. Bunday o'zgarishlar xususiy emas, balki alohida yagona tusga ega bo'lib (o'zgarishlar yoki yangi alohida kollizion normalarning paydo bo'lishi), ular kollizion huquqning, uning falsafasining, global maqsadlarining mohiyatiga taalluqlidir.

Ularning eng muhimlari quyidagilardan iboratdir: egiluvchan kollizion normalar sonining ko'payishi; oila, meros huquqi va bu munosabatlarga tegishli deliktlar sohasida tomonlar irodasi mustaqilligining keng tarqalishi; ommaviy tartib masalalari.

Kollizion normalar orqali tartibga solishdagi hozirgi o'zgarishlar yuridik adabiyotlarda ko'pincha XX asrning 60-yillarida Amerika kollizionistlari tomonidan taklif etilgan novellalar bilan bog'lanib, klassik xalqaro xususiy huquq doirasida vujudga kelgan. Klassik xalqaro xususiy huquq vujudga kelishining sabablari, vaqti va joyi bizga ko'pgina adabiyotlardan birinchi navbatda L.A.Luns asarlaridan, xususan, uning "Xalqaro xususiy huquq kursi" dan ma'lumdur¹. Huquqshunoslarning an'anaviy vazifasi chet el elementi bilan bog'liq bo'lgan fuqarolik huquqiy munosabatni u yoki bu huquqiy tizimga ulash mumkin bo'lgan bo'g'inni aniqlashdadir. Ularning tajribada yoki qonun normalarida mavjudligi va mustahkamlangani sudyalarga nizoni hal etish, tomonlarga esa ularning huquqlari qaysi huquq bilan tartibga solinishi haqida oldindan bilish imkoniyatini yaratadi.

Ayrim omadli deb topilgan echimlar vaqt sinovidan o'tdi hamda aksariyat mamlakatlarning hozirgi zamon kollizion huquqida qo'llanilmoqda. Ular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin: jismoniy shaxsning shaxsiy qonuni (FKning 1168-moddasi), yuridik shaxs qonuni (FKning 1175-moddasi), sud qonuni (sud joylashgan mamlakatda amal qilinayotgan qonun), fuqarolik-huquqiy munosabatlarning subyektlari tomonidan tanlangan huquq, mazkur huquqiy munosabat uzviy bog'langan qonun, xatti-harakat sodir etilgan joy qonuni, zarar yetkazilgan joy qonuni, sotuvchi mamlakatining qonuni, nikoh qayd qilingan joy qonuni va boshqalar. Ularning qo'llanilishi hamda talqin qilinishi ma'lum qiyinchiliklarga duch kelishiga qaramasdan, ular turli milliy huquq normalari va odatlari majmuyidagi ishonchli va aniq mo'ljal bo'lib xizmat qiladi.

¹ Луиз Л.А. Курс международного частного права. Общая часть. – М., 1973.

Xalqaro hamkorlikning rivojlanishi hamda faollashuvi vaqt o'tgan sari xalqaro xususiy huquqda son jihatidan o'zgarishlarga olib keladi, shu tufayli turli hamkorlik sohalarining ko'payishini hisobga olgan holda kengayib borayotgan xalqaro aloqalarga muvaffaqiyatli xizmat ko'rsatishi mumkin bo'lgan kollizion normalar soni yanada ko'payadi.

XX asr xalqaro xususiy huquq rivojlanishi uchun juda qo'l keldi, chunki uning birinchi yarmida kollizion muammolar avval ko'rilmagan miqyosda keng tadqiq etilgan adabiyotlar paydo bo'ldi. Ularning ko'pchiligida qariyb sakkiz asr mobaynida o'zining maqsadga muvofiqligini isbotlovchi kollizion huquqning asoslari bo'lib hisoblanuvchi tamoyillar va maqsadlar shubha ostiga olindi. Ilgari mavjud bo'lmagan savollar jahon kollizionistlari oldida paydo bo'ldi. Ularni oddiy qilib quyidagicha ifodalash mumkin: kollizion normalar yordamida qo'llaniladigan huquqni oddiy aniqlash emas, balki bu qanday oqibatlariga olib kelishini, qaysi moddiy huquq normalarining qo'llanilishini va oqilona hamda muayyan huquqiy munosabatlar adolatli tartibga solinishini hisobga olish lozimdir.

Xalqaro xususiy huquqda bo'layotgan o'zgarishlarni aniq misol keltirish orqali eng yaxshi tarzda namoyon etish mumkin. Adabiyotda buni qisqacha L.A.Luns "Xalqaro xususiy huquq kursi"da¹, batafsilroq esa uni V.P.Zvekov yaqinda chiqqan "Xalqaro xususiy huquq bo'yicha leksiyalar kursi"da tahlil qilgan².

Masalan, 1990-yil 16-sentabrda D.Bebkok o'zining o'rtoqlari va umr yo'ldoshi Jekson (ularning barchalari Nyu-York shtati Rochester shahrida yashaydi) bilan birga Jeksonning mashinasida shanba va yakshanbaga Kanada bo'ylab safarga jo'nashadi. Ular bir necha soatdan keyin Kanadaning Ontario hududiga etib kelganlarida mashina yo'ldan chiqib, yo'l yonidagi toshli devorga uriladi. Nyu-York shtatiga qaytishda jiddiy tan jarohatlari olgan D.Bebkok Jeksonga qarshi da'vo qo'zg'atadi hamda uni avtomobilni boshqarishdagi ehtiyotsizlikda ayblaydi.

Javobgar Jekson da'voga qarshi bo'ladi. Asos ushbu holda qo'llaniladigan huquq halokat yuz bergan joy huquqi bo'lib, Ontarioning amaldagi qonunida nazarda tutilishicha, avtomashina egasi yoki haydovchisi bosharti u yo'lovchilarni (professional ravishda) haq evaziga tashimayotgan bo'lsa, mashinadagi har qanday shaxsning sog'lig'iga zarar yetkazganlik yoki uning o'limi uchun javobgar bo'lmaydi.

Bir qator sharhlovchilar ta'kidlaganidek, ushbu ishda yuzaga kelgan savol oddiy: *lex loci delicti* yetkazilgan zararni qoplash mumkinligi haqidagi masalani hal qilishda hamisha qo'llanilishi yoki kollizion norma zararni undirishda yoki undirishni rad etishda muhim bo'lgan boshqa omillarni ham hisobga olishi kerakmi? O'sha vaqt uchun an'anaviy, AQSHning xalqaro

¹ Луниц Л.А. Курс международного частного права. Особенная часть. – М., 1975. – С. 362.

² Зяков В.П. Международное частное право. Курс лекций. – М., 1999. – С. 123.

xususiy huquq bo'yicha kitobida (Restatement of Conflict Laws USA) mavjud bo'lgan hamda sudlar tomonidan so'zsiz qo'llanilgan *lex loci delicti* kollizion normasi belgilab qo'yganki, zarami yetkazishdan kelib chiqadigan huquq va majburiyatlar zarar yetkazilgan joy huquqi bilan tartibga solinadi. Birinchi instansiyadagi sudda ish aynan ana shu tarzda hal etilgan hamda D.Bebkokka uning da'vosi bo'yicha rad etilgan.

Ammo ish apellatsiya tarzida shtat sudida ko'rilganda uning boshqa jihatlar ham yuzaga keladi. Shtatning apellatsiya sudida ko'rib chiqishga doir boshqa yondashuvlarda aytilgani deliktning klassik vaziyatida tasodif emasdek tuyulardi. Bu vaqtga kelib taniqli Amerika kollizionistlari V.Kuk, V.Riza, B.Karri, A.Erensveyg va boshqalarning ishlari e'lon qilinib, ularda o'sha vaqt uchun yangi bo'lgan kollizion huquqning konsepsiyalari o'z aksini topgan. Turli mualliflik yondashuvlarida bu nazariyalarni yagona g'oya birlashtirgan, ya'ni klassik kollizion normalarning qattiqligi va mo'ljallanganligini bartaraf etish hamda aniq nizolarni ko'rib chiqishda oqilona va adolatli echimlarga erishishni ta'minlashi mumkin bo'lgan yangi mezon va tamoyillarni ishlab chiqish kabilar.

Tajribada xalqaro xususiy huquq sohasida yangi yondashuvlarni qo'llash huquqni qo'llaydigan organlar oldiga murakkab vazifalarni qo'yadi. Xalqaro xususiy huquqning ushbu muammosi – qattiq kollizion normalardan voz kechish hamda adolatli va oqilona natijaga erishish maqsadida bu borada sud muhimroq rol o'ynaydigan egiluvchanlikni ishlab chiqish xususiy huquq kardinal muammosining muhim qismidir: qonun va adolatning, qonun va sud nuqtayi nazarlarining nisbiyligi jamiyat oldida qonun paydo bo'lishi bilan birga vujudga keladi. Turli mamlakatlarda, turli tarixiy davrlarda turlicha hal etilgan ushbu muammoni ma'lum bo'lgan quyidagi ibora to'g'ri ifodalaydi: “*jus summa injuria*” (eng mukammal qonun bu buyuk adolatsizlikdir)¹.

Hozirgi zamonda huquqning ham milliy, ham konvension jihatdan rivojlanishi huquqqa hamda qonun va sudlar o'rtasidagi nisbatga bo'lgan yondashuvga etarli e'tibor berganlarning haqligini tasdiqlamoqda. Hozirgi zamondagi fuqarolik va xalqaro xususiy huquq adolat, oqilona, odatda kabi iboralardan keng foydalanadi. Ushbu kategoriyalardan foydalanish sud va arbitraj tajribasi guvohlik qilganidek, sudning o'zboshimchaligiga olib kelmadi, lekin hozirgi zamondagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarning adekvat tartibga solinishini ta'minlashga yordam berdi. Bu yerda shunga e'tibor berish kerakki, qonunning o'zi ushbu kategoriyalar qo'llanishi lozim bo'lgan aniq doiralarni belgilaydi, bu esa qonunni qo'llashda aniqlik va oldindan bashorat qilishdan saqlashga ko'mak beradi. Shu o'rinda Gollandiyalik yurist P.Sxilfgardning Gollandiyaning yangi Fuqarolik kodeksi qabul qilinishi bilan bog'liq bo'lgan fikrini keltirish mumkin: “Huquq qoidalar majmuasiga qaraganda qandaydir

¹ Звеков В.П. Международное частное право. Курс лекций. – М., 1999. – С. 125.

kattaroq narsa bo'lib, u aslida ko'pchilik ishtirok etuvchi doimiy "suhbatdir"¹. Falsafiy nuqtayi nazardan qaralganda esa quyidagi iborani ta'kidlab o'tish joiz: "haqiqat har doim bahsda aniqlanadi".

Nazariy hamda amaliy nuqtayi nazardan qaraganda, xalqaro xususiy huquqning asosiy institutlaridan biri hisoblanadigan shartnomadan tashqari majburiyatlar asosan zarar yetkazish oqibatida kelib chiqadigan barcha (huquqbuzarlik) delikt holatlarini bitta kodeks yoki qonun miqyosida qamrab olib bo'lmaydi. Bu holatlar behisobdir.

Masalan, jahon miqyosida adekvat biologik nazoratsiz ko'payish xususiyatiga ega bo'lgan o'simliklarni himoya qilish uzoq muddatli vositalarining o'sib borayotgan ishlab chiqarish hajmi butunjahon xalqaro xavfsizlik muammosiga aylanmoqda. Ayrim hollarda shu narsa namoyon bo'ladiki, import qilingan oziq-ovqat mahsulotlarida inson sog'lig'i uchun xavfli bo'lgan o'simliklardan himoya qilish vositalari mavjud bo'lgan. Turli pestitsidlar, detergenlar, farmatsevtika mahsulotlari, kosmetika, fertelayerlar va hokazolarning katta miqdorlari odam organizmiga doim salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu boisdan ham organizmga nisbatan umumiy uzoq muddatli bo'lgan ta'sirlarni aniqlash uchun maxsus toksikologik tadqiqotlar talab etiladi. Shuning uchun xalqaro shartnomalar tuzish orqali yuqorida tilga olingan zararli mahsulotlar konsentratsiyasi miqdorining minimal yo'l qo'yiladigan mezonlarini aniqlash lozim. Bu muammolar barcha davlatlar tomonidan birgalikda hal etilishi lozimdir, chunki u hamma davlatlar manfaatiga tegishli.

Shu munosabat bilan, yuqorida tilga olingan xavfli mahsulotlarning salbiy ta'siridan jahon hamjamiyati turli davlatlari aholisini himoya qilish uchun qo'shma xalqaro huquqiy vositalar mexanizmlarini izlash va ishlab chiqish dunyo huquqshunoslari oldida turgan juda dolzarb muammodir.

Shu bilan birga, hozirgi paytda xalqaro xususiy huquqda mavjud bo'lgan hamda kam o'rganilgan yana bitta muhim muammo haqida aytib o'tish lozim. Masalan, aksariyat hollarda milliy chegaralar suv qatlamlari havzalari bilan to'g'ri kelmaydi. Shu tariqa chegara oldida vujudga keladigan ifloslanishlar qo'shni mamlakat hududlariga ham tarqalishi mumkin. Bu holda yuqorida aytib o'tilganidek, u yoki bu davlat aholisi sog'lig'iga hamda shu davlatning ekologik xavfsizligiga zarar yetkazilgan taqdirda zararni qoplash bilan bog'liq masalalarni huquqiy jihatdan hal qilish juda katta ahamiyatga ega.

Shu o'rinda qayd qilish lozimki, ayrim xalqaro savdo bitimlari, chunonchi, 1988-yildagi tariflar va savdo bo'yicha bosh bitim ehtimol keyinchalik 1989-yilgi Bazel konvensiyasiga o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkin. Masalan, konvensiyaning ayrim jihatlari tariflar va savdo bo'yicha bosh bitim eng qulay rejim bo'lgan mamlakatning tarifiga hamda uning milliy majburiyatlariga zid bo'lishi mumkin. Masalan, tovar yoki xizmat kabi bo'lgan turli xil xavfli

¹ Право и арбитражная практика. Вып. 1. – М., 1997. – С. 33.

chiqindilarning maqomi Tariflar va savdo bo'yicha bosh bitim talqini bo'yicha etarli darajada tushunarli emas. Birorta dastur xavfli chiqindilar bilan xomashyo yoki mahsulot sifatida muomala qilish yoki chiqindilarga foydali moddiy tarkibiy qismlar yoki ikkilamchi foydalanish uchun mahsulot sifatida qarash haqidagi ta'rifni taqdim etmagan. Dunyo bo'yicha chiqindilar harakatini aniqlash to'liq emas, shuningdek uning yaxlit emasligiga qaramasdan, ayrim bir xil vaziyatlarning tahlili bunday oqimlar tarqalishini tushunish uchun etarli emasdir.

Oxirgi yillarda har yili xavfli chiqindilarning 6 milliondan ortig'i milliy chegaralar orqali harakat qilgan. Bu chegaralararo harakatning ko'lami, albatta, oxirgi paytlarda hisobga olinganidan ham ko'proq bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, shuni tan olish kerakki, 1989-yildagi Bazel konvensiyasi bo'yicha xavfli chiqindilarni eksport-import qilish bo'yicha cheklovlar amalda jahon bozorida ma'lum ziddiyatlarga olib kelishi mumkin. Har qanday holda bu konvensiya huquqiy javobgarlik hamda xavfli chiqindilar chegaralararo harakatidan kelib chiqadigan zarar uchun kompensatsiyalar va ulardan ozod etish bo'yicha protokolni qabul qilish orqali rivojlantirilishi lozim. Xavfli chiqindilarni xalqaro miqyosda yuklashni nazorat qilish masalasi hozirgacha ochiq qolmoqda.

Erkin iqtisodiy zonalar tushunchasi va ularning yaratilish maqsadlari. Erkin iqtisodiy zonalar tasniflashning nazariy jihatlari. Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatining jahon tajribasi va ular faoliyatini huquqiy tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari.

9.1. Erkin iqtisodiy zonalar tushunchasi va ularning tashkil etilishi maqsadlari

Jahon iqtisodiyotining globallashuvi sharoitida milliy iqtisodiyotning erkinligini ta'minlash, ularning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvini yanada kengaytirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda. Shu nuqtayi nazardan qaraganda milliy iqtisodiyotning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvida, tashqi iqtisodiy faoliyatning yanada taraqqiy etishida erkin iqtisodiy zonalar o'rni alohida ahamiyatga ega.

Erkin iqtisodiy zonalar yaratilish tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, dastlabki erkin iqtisodiy zonalar erkin savdo zonalar shaklida bo'lib, ular odatda yirik dengizbo'yi shaharlarda barpo etilib, "porto-franko" maqomiga ega bo'lgan. "Porto-franko" atamasi italyancha so'zdan olingan bo'lib, chet el va mahalliy tovarlarini bojsiz olib kirish huquqiga ega bo'lgan dengiz bandargohi ma'nosini anglatadi¹. Erkin savdo tartibining tarixi XVI asr o'rtalaridan boshlanadi. Uning paydo bo'lishiga katta bojlar va bojxona amaldorlarining suiiste'molliklari sabab bo'lib, ular dengizbo'yi shaharlarining rivojlanishiga to'sqinlik qilgan. Keyinchalik "porto-franko" xalqaro savdo ayirboshlashning yangi tarmoqlarini yaratishda alohida hududlar uchun va o'zining iqtisodiy manfaatlari doirasiga olisdagi mamlakatlarni jalb etishga urinayotgan davlatlar uchun samarali vositalardan biri bo'lib qoldi.

Odatda erkin bandargoh hududlari savdo yo'llarining markaziy kesishgan joylarida yaratilib, ularning maqsadi tovarlarni bojsiz saqlash va bandargoh hududlarga kiruvchi kemalarga xizmat ko'rsatishdan iborat bo'lgan.

XVI va XVII asrlardayoq Italiya, Fransiya, Germaniya kabi dengiz davlatlarining iqtisodiy manfaatlari "porto-franko"ning yaratilishini talab eta boshladi. 1547-yilda Livornoda "porto-franko" yaratilib, shu paytda u Levant bilan savdo qilish uchun muhim ombor sifatida alohida ahamiyat kasb etgan. 1595-yilda Genuya, 1661-yilda Venetsiya, 1669-yilda Marsel ham "porto-franko" maqomiga ega bo'lgan². XX asr boshlariga kelib "porto-franko" Aden, Singapur, Gonkong kabi shaharlarda poydo bo'ldi³. Bugungi kunda erkin iqtisodiy zonalar va ularning nazariy konsepsiyalari qanchalik turlituman

¹ Энциклопедический словарь. Под ред. Брокгауза Ф.А., Ефрона И.А. Т. XXIV. – СПб., 1898. – С. 604.

² Энциклопедический словарь. Под ред. Брокгауза Ф.А., Ефрона И.А. Т. XXIV. – СПб. 1898. – С. 605.

³ O'sha manba. – B. 606.

bo'lmasin, eng umumiy shaklda EIZlar qulay geografik-iqtisodiy holatga ega bo'lgan mintaqa yoki mamlakatning bir qismi sifatida belgilanib, unda bojsiz yoki imtiyozli eksport-import tartibi o'rnatiladi va uning muayyan darajada savdo va valyuta-moliyaviy jihatdan ajralganligiga erishiladi.

1990-yilda tuzilgan erkin iqtisodiy zonalarni rivojlantirish xalqaro uyushmasining (MARSEZ) ta'rificha, erkin iqtisodiy zona odatda ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-texnik va ekologik rivojlanish uchun qulaylik yaratadigan, uning hududi har qanday mamlakatning moliyaviy-xo'jalik faoliyati uchun ochiq bo'lgan, qat'i belgilangan chegaralariga, erkin xududiy qonunchiligiga, budjeti, soliq tizimi, boshqaruv organlariga ega bo'lgan, o'z subyektlariga federal va munitsipal organlari tomonidan qo'shimcha huquq va vakolatlar beraoladigan alohida hududiy-xo'jalik tuzilmasi hisoblanadi¹.

Bojxona protseduralarini soddalashtirish va uyg'unlashtirish bo'yicha xalqaro (Kioto, 18.05.1973) konvensiya tomonidan erkin iqtisodiy zonasi tushunchasiga ta'rif berilgan bo'lib, unga ko'ra erkin iqtisodiy zona mamlakat hududining bir qismi bo'lib, mazkur hududdagi tovarlar milliy bojxona hududidan tashqaridagi obyektlar sifatida qaralib, bojxona organlari tomonidan nazorat qilinmaydi va soliqqa tortilmaydi². Hozirgi kungacha erkin iqtisodiy zonalar ko'plab xorijlik huquqshunos va iqtisodchi olimlar tomonidan o'rganilgan va ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Ular ushbu iqtisodiy zonalarga tegishli ta'rif bergan.

Erkin iqtisodiy eonalarning tushunchasi mamlakatlarning normativ-huquqiy hujjatlarida o'z aksini topgan.

O'zbekiston Respublikasining "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi Qonunida³ erkin iqtisodiy zonalarga quyidagicha ta'rif berilgan: erkin iqtisodiy zona mintaqani jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun mamlakat va chet el kapitalini, istiqbolli texnologiya va boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida tuziladigan, aniq belgilangan ma'muriy chegaralari va alohida huquqiy tartiboti bo'lgan maxsus ajratilgan hududdir⁴.

Shuningdek, Rossiya Federatsiyasining 2005-yil 22-iyulda qabul qilingan № 116-FZ "Alohida iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi Federal Qonunining 2-moddasida mazkur hududga ta'rif berilgan bo'lib, unga ko'ra alohida iqtisodiy zona bu Rossiya Federatsiyasi hukumati tomonidan belgilanadigan, unda tadbirkorlik faoliyati amalga oshirilishi uchun alohida tartibot qo'llaniladigan Rossiya Federatsiyasining hududi hisoblanadi⁵.

¹ Капустин А. Свободные экономические зоны: мифы и реальность // Экономика предприятия. – 2000. – №2. – С. 27-28.

² Bojxona protseduralarini soddalashtirish va uyg'unlashtirish bo'yicha xalqaro konvensiya (Kioto konvensiyasi) // www.spbpravo.ru.

³ "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi – 1996. 220-I-son Qonuni bilan qabul qilingan // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi axborotnomasi. – 1996. – № 5,6. 58-moddasi.

⁴ "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi 25.04.1996 y. 220-I-son Qonunining birinchi moddasi.

⁵ http://www.rosez.ru.

Belarusiya Respublikasining 1998-yil 7-dekabrda № 213-Z qabul qilingan "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi Qonunining 1-moddasida erkin iqtisodiy zonalar ta'rif berilgan bo'lib, mazkur ta'rifga ko'ra erkin iqtisodiy zona – Belarusiya Respublikasining aniq belgilangan chegaralariga ega bo'lgan hududi bo'lib, mazkur erkin iqtisodiy zonada rezidentlarga nisbatan investitsiya va tadbirkorlik faoliyatini amaga oshirishlari uchun alohida huquqiy tartibot o'rnatiladi va amal qiladi¹.

Qozog'iston Respublikasining 2007-yil 06-iyul № 274-III "Qozog'iston Respublikasida alohida iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi Qonunining 1-moddasida alohida iqtisodiy zonaga tushuncha berilgan. Unda alohida iqtisodiy zona – Qozog'iston Respublikasining aniq belgilangan chegaralariga ega bo'lgan ajratilgan hududi bo'lib, unda faoliyatning muhim turlari amalga oshirilishi uchun maqbul sharoitlar yaratiladi deb ko'rsatilgan².

Yuqorida erkin iqtisodiy zonalar ta'rif berilgan turli xil fikrlar va ularning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilgan xolda erkin iqtisodiy zonalar quyidagicha ta'rif berishimiz mumkin.

E'tibor bering!

Erkin iqtisodiy zona davlatning iqtisodiy va geografik jihatdan qulay hududida tashkil etiladigan, mamlakat iqtisodiyotini kompleks tarzda rivojlantiradigan va uning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvini ta'minlaydigan, alohida imtiyozlar majmuyini o'z ichiga olgan tartibotiga ega bo'lgan hamda chet el elementi bilan murakkablashgan turli xil huquqiy munosabatlar amalga oshiriladigan maxsus ajratilgan hudud hisoblanadi.

Bugungi kunga kelib yer yuzida turli ko'rinishdagi ko'plab erkin iqtisodiy zonalar faoliyat ko'rsatmoqda, ba'zi qismlarida esa yangilari barpo etilmoqda.

Dunyoda erkin iqtisodiy zonalar va ularning nazariy konsepsiyalari turli-tuman bo'lsada, mazkur zonalar tub mohiyati mamlakatning muayyan hududida: tovar va xizmatlarni olib kirish va olib chiqishning bojsiz yoki imtiyozli rejimiga, soliq imtiyozlariga, soddalashtirilgan ma'muriy protseduralarga, chet el investitsiyalarini joylashtirish uchun imtiyozli sharoitlarga ega bo'lgan va jahon bozori bilan chambarchas bog'liq bo'lgan hududni yaratishdan iborat.

O'z-o'zidan ma'lumki, erkin iqtisodiy zonalar yaratish va tashkil etishdan ko'zlangan asosiy maqsad mamlakat iqtisodiyotini barqarorlashtirish va taraqqiy ettirishdir. Boshqacha so'z bilan ifodalaganda, mamlakat iqtisodiyotini kompleks rivojlantirish va barqarorlashtirish erkin iqtisodiy makonlarning asosiy maqsadini ifodalaydi.

¹ http://www.pravo.by/win/legfund/invest_activ2.htm.

² <http://www.pavlodar.com>.

Ma'lumki, har bir davlat erkin iqtisodiy makonlarni yaratishda o'z oldiga aniq maqsad va vazifalarni belgilab oladi. Ushbu maqsad va vazifalar ularning normativ hujjatlarida o'z aksini topgan bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 2-dekabrda qabul qilingan "Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etish to'g'risida"gi Farmonida erkin iqtisodiy zonalarni yaratish maqsadi o'z ifodasini topgan. Unda erkin iqtisodiy zonalarni yaratishdan maqsad jahon standartlariga javob beradigan va jahon bozorlarida talab qilinadigan mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlaydigan, zamonaviy yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni tashkil etish uchun xorijiy investitsiyalarni, birinchi galda to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb etish bo'yicha qulay shart-sharoitlar yaratish, shuningdek Navoiy viloyatining sanoat salohiyatini, ishlab chiqarish, transport-tranzit va ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirishdan iborat deb belgilangan¹.

2005-yil 22-avgustda qabul qilingan "Rossiya Federatsiyasining alohida iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi № 116-FZ Federal Qonunining 3-moddasida alohida iqtisodiy zonalarni yaratish maqsadi belgilangan². Mazkur moddaga ko'ra alohida iqtisodiy zonalar-iqtisodiyotni ishlab chiqarish sohasini, yuqori texnologiyali sohalarni, yangi turdagi mahsulot ishlab chiqarish, transport infratuzilmasini, shuningdek turizm va sanatoriya-kurort sohasini rivojlantirish maqsadida tashkil etilishi ko'rsatilgan.

Belarusiya Respublikasining 1998-yil 7-dekabrda № 213-Z qabul qilingan "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi Qonunining 3-moddasida erkin iqtisodiy zonalarni yaratish maqsadi o'z ifodasini topgan. Unga ko'ra, erkin iqtisodiy zonalar Belarusiya Respublikasi va alohida ma'muriy-hududiy birliklarning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan taraqqiy etishiga ko'maklashish, yangi va yuqori texnologiyalarga asoslangan, eksportga yo'naltirilgan va import o'rini bosuvchi ishlab chiqarishlarni yaratish, rivojlantirish hamda erkin iqtisodiy zonani yaratishda aniqlanadigan boshqa maqsadlarda yaratiladi deb ko'rsatilgan³.

Qozog'iston Respublikasining "Qozog'iston Respublikasida alohida iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi Qonunining 3-moddasida alohida iqtisodiy zonalarning yaratilish maqsadlari ko'rsatilgan bo'lib, unga ko'ra mazkur iqtisodiy makonlar iqtisodiyot tarmoqlarini taraqqiy ettirish va qo'llab quvvatlash, hududlar rivojlanishini jadallashtirish va ijtimoiy masalalarni hal qilish, tadbirkorlik faoliyati samaradorligini oshirish, investitsiya, texnologiya va zamonaviy menejmentni jalb qilish, yuqori sifatli va raqobatbardosh ishlab chiqarishlarni joriy etish maqsadida yaratilishi mustahkamlangan⁴.

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalari axborotnomasi. – 2008. – № 12. 684-modda.

² http://www.rosez.ru/law/law0000_fz116.html.

³ http://www.pravo.by/win/legfund/invest_activ2.htm.

⁴ <http://www.pavlodar.com>.

Yuqoridagi erkin iqtisodiy zonalarning tushunchasi, ularning turlari va ko'plab mamlakatlarning EIZlar to'g'risidagi qonunlarida o'z aksini topgan EIZlar yaratilishi maqsadlarining qiyosiy tahlillarini umumlashtirilgan holda erkin iqtisodiy zonalar quyidagi maqsadlarni ko'zlab yaratilishi to'g'risida xulosaga kelish mumkin.

E'tibor bering!

- jahon xo'jaligiga chambarchas integratsiyalashish;
 - mamlakat va chet el kapitalini jalb qilish yo'li bilan mintaqa iqtisodiyotini barqarorlashtirish va tarraqqiy ettirish;
 - milliy texnologiyalarga nisbatan ilg'or istiqbolli texnologiya va ilmiy yangiliklarni jalb qilish;
 - ichki iste'mol bozori talablarini qanoatlantirish, ya'ni ichki bozorga yuqori sifatli tovar va xizmatlarni yetkazishni oshirish;
 - aholini ish bilan ta'minlash yo'li bilan ularning bandligi darajasini va ishchi kuchining malakasini oshirish;
 - zamonaviy bozor infratuzilmasini yaratish va rivojlantirish;
 - iqtisodiy jihatdan qoloq hududlarni rivojlantirishni jadallashtirish;
 - yangi boshqaruv tajribasini jalb etish;
 - tashqi savdo faoliyatini faollashtirish kabi maqsadlarni ko'zlab yaratiladi.
-

9.2. Erkin iqtisodiy zonalarini tasniflashning nazariy jihatlari

Yuqorida qayd etganimizdek, EIZlarning asosiy vazifalari mamlakatning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvini ta'minlash va chet el kapitalini faol jalb etish hisoblanadi. Erkin iqtisodiy zonalar odatda hududning qulay iqtisodiy-geografik holatidan foydalangan holda muhim transport magistrallarining kesishgan joylarida, dengiz va daryo bandargohlari, xalqaro aeroportlar yaqinida yaratiladi. EIZlarda maxsus ma'muriy-huquqiy rejim o'rnatiladi. Chet el kapitalini jalb qilish maqsadida xom ashyo va uskunalar importi va tayyor mahsulot eksporti soliqlardan ozod etiladi, bojxona nazorati minimumga keltiriladi, chet ellik investorlarga soliq imtiyozlari beriladi, mulk huquqiga qo'yilgan cheklovlar bekor qilinadi.

Hozirda jahon bo'ylab faoliyat ko'rsatayotgan erkin iqtisodiy zonalarini birdek tasniflash ancha mushkul, chunki ular turli belgilarga ega. Ammo bizning fikrimizcha, EIZlarning barcha turlarini quyidagi mezonlar asosida ularning faoliyat ko'rsatish xossalari yoki funksional vazifalari bo'yicha; jahon va milliy iqtisodiyotga integratsiyalashuvi darajasi bo'yicha; tarmoqli belgisi bo'yicha; mulkchilik shakli va boshqa ko'rinishlari bo'yicha tasniflash mumkin:

Faoliyat xarakteri va funksional vazifalariga ko'ra erkin iqtisodiy zonalarning quyidagi turlarini ajratish mumkin.

Erkin savdo zonalari bo'jxona zonalarini, bojsiz savdo zonalarini; bo'jxona erkin zonalarini; erkin savdo zonalarini, tashqi savdo zonalarini birlashtiradi.

Eksport-ishlab chiqarish zonalari erkin eksport-ishlab chiqarish zonalarini, bojsiz eksport-ishlab chiqarish zonalarini; eksport-ishlab chiqarish zonalarini; erkin iqtisodiy zonalarni, erkin ishlab chiqarish zonalari, iqtisodiy qulaylik zonalarni, sanoat eksportga yo'naltirilgan zonalarni, tadbirkorlik zonalarini, qo'shma tadbirkorlik zonalarini o'z ichiga oladi.

Texnoparklar yoki texnopolislar – yangi va yuqori texnologiyalarni rivojlantirish zonalarini; texnik-joriy etish zonalarini; ilmiy-sanoat parklarni o'z ichiga oladi.

Tarmoqli ixtisoslashganlik bo'yicha erkin iqtisodiy zonalar faqat ilmiy-sanoat parklarga (texnoparklar, texnopolislarga) xos. Ularning ko'pchiligi ilmiy tadqiqotlar asosida yaratiladigan mahsulotlarni (mikroelektronika, informatika, biotexnologiya, genlar injeneriyasi va h.k.) ishlab chiqish va ishlab chiqarishga qaratilgan.

Ma'lumki, har bir mamlakat o'zining ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlaridan kelib chiqqan holda erkin iqtisodiy zonalarni yaratadi. Odatda tashkil etiladigan erkin iqtisodiy zonalarning turlari mamlakatlarning o'z milliy qonunchiligi yoki normativ hujjatlarida mustahkamlanadi. Mazkur fikrimizning misoli sifatida O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 25-aprelda qabul qilingan "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi Qonunining¹ 5-moddasida mazkur zonalarning erkin iqtisodiy zonalari, erkin savdo zonalari, erkin ishlab chiqarish zonalari, erkin ilmiy-texnikaviy va boshqa zonalari tarzida tuzilishi mumkinligi ko'rsatilgan.

Mazkur qonunga ko'ra, *erkin savdo zonalari* konsignatsiya omborlarini, erkin bo'jxona zonalarini, shuningdek tovarlarga ishlov berish, ularni o'rash-joylash, saralash, saqlash zonalarini o'z ichiga oladi. Erkin savdo zonalari chegaraga tutash punktlarda, aeroportlarda, temiryo'l uzellarida yoki O'zbekiston Respublikasi bo'jxona hududining boshqa joylarida tuziladi.

Erkin ishlab chiqarish zonalari – tadbirkorlikni rag'batlantirish, iqtisodiyotning ustun tarmoqlariga chet el investitsiyalarini jalb etish, istiqbolli texnologiyalarni joriy etish maqsadida xo'jalik-moliyaviy faoliyatning alohida tartiboti joriy etiladigan hududlardir. Erkin ishlab chiqarish zonalari eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish zonalarini, agropolislarni, tadbirkorlik zonalarini, industrial-iqtisodiy zonalarni va boshqa zonalarni o'z ichiga oladi.

Eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish zonalarini yaratishning jahon tajribasini tahlil qiladigan bo'lsak bu turdagi birinchi zona Irlandiyadagi Shennon zonasi bo'lib, u 1959-yilda Shennon aeroporti hududida yaratildi. Shennon EIZning muvaffaqiyatlari eksport-ishlab chiqarish zonalarni yaratishda asosiy rolni bajardi. Shennon tez orada katta muvaffaqiyatlarga erishdi, jahonga mashhur bo'ldi va ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlar uchun namuna bo'lib xizmat qildi. Rivojlanayotgan mamlakatlar orasida esa eksport-

¹ "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi 1996-yil 25-apreldagi 220-I-son Qonuni bilan qabul qilingan // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi axborotnomasi. – 1996. – № 5,6. 58-modda.

ishlab chiqarish zonalarini birinchilar qatorida yaratgan mamlakat Tayvan bo'ldi. Tayvan tajribasi shunchalik hayratomuz bo'ldiki, u ishlov beruvchi sanoat tarmoqlariga ham mahalliy, ham chet el investitsiyalarini jalb qilishga, yangi ish o'rinlarini yaratishga, eksport salohiyatini oshirishga, ilmiy-texnik taraqqiyotni jadallashtirishga muvaffaq bo'ldi.

Umuman olganda rivojlanayotgan mamlakatlarda birinchi eksport-ishlab chiqarish zonarlari (EICHZ) 1970-yillarning boshlarida paydo bo'ldi. 1980-yillarning boshlarida mazkur hududlar dunyodagi rivojlanayotgan mamlakatlarning 40 tasida yaratilgan bo'lib ularning soni 70 taga etdi, 1990-yillarning boshlariga kelib dunyoning 120 mamlakatida ro'yxatga olingan EICHZlarning umumiy soni 300 tagacha ortdi¹.

Erkin ilmiy-texnikaviy zonalar-alohida ajratilgan hududlardan iborat bo'lib, u yerda ilmiy-ishlab chiqarish va o'quv markazlari jamlanadi hamda ular uchun ilmiy va ishlab chiqarish imkoniyatini rivojlantirishga qaratilgan maxsus huquqiy tartibot o'rnatiladi. Erkin ilmiy-texnikaviy zonalar yuksak texnologiyalar amal qiladigan zonalar, texnoparklar, mintaqaviy innovatsiya markazlari – texnopolislar shaklida tashkil etiladi². Erkin ilmiy texnikaviy zonalar yaratilishining jahon tajribasini tahlil qiladigan bo'lsak, dastlab texnoparklarga AQSHda 1950-yillarning boshlarida asos solingan. Bugungi kunga kelib turli ma'lumotlarga ko'ra AQSHda 160 dan ziyod texnoparklar mavjud bo'lib, bu ko'rsatkich dunyodagi barcha texnoparklarning 30% dan ortig'ini tashkil etadi.

E'tibor bering!

Nisbatan qisqa davr ichida, o'tgan asrning o'rtalaridan XX asrning 90-chi yillarigacha, dunyoda 400 dan ortiq ilmiy-sanoat parklari yaratildi. Ular asosan Amerika, Yevropa va Osiyoda joylashgan. 1995-yil o'rtasi holatiga ko'ra AQSHda 100 ga yaqin texnopark, Germaniyada 60 dan ortiq, Xitoyda 52, Buyuk Britaniyada 40, Fransiyada 30, Rossiyada 27, Yaponiyada 20, Janubiy Koreyada 10 va Singapurda 10 ta texnoparklar faoliyat ko'rsatgan.

E'tibor bering!

Dunyodagi eng mashhur texnoparklardan: AQSHdagi – Stendfor universiteti qoshidagi "Kremni Vodiyasi", "Silikon-Velli", Shimoliy Karolinaning uchburchak-parki, Yuta universitetining texnoparki, Massachusetts texnologik universiteti qoshidagi "Shosse 128", Buyuk Britaniyada – Kembrij universiteti qoshidagi Kembrij texnoparki, Xitoyda – Pekin universiteti qoshidagi yangi texnologiyalarni rivojlantirishning Pekin eksperimental zonasi va Nenxou (Shenyau) texnoparki, Tayvanda – Sinchu texnoparki, Janubiy Koreyada – "Dayeduk" ilmiy shahri, Rossiyada "Dubna" Xalqaro fan va texnologiyani rivojlantirish markazi (MSRNT), "Zelenograd" texnopolisi ham shular jumlasidandir.

¹ Сую Цзышэ. Специальные экономические зоны Китая. Во наука. – 1994.

² O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi axborotnomasi. – 1996. –№ 5,6. 58-modda.

Ilmiy-texnologik zonaning iqtisodiy tuzilmasida nima ustunligiga qarab ularning uch turi ajratiladi:

1) innovatsion markaz. Kichik uchastka doirasida joylashgan va ko'proq endigina tuzilgan kichik kompaniya uchun mo'ljallangan, iqtisodiy iqtisodiy tuzilma;

2) ilmiy park. Bu etarli darajada katta hudud bo'lib, unda turli kattalikdagi va turli darajada rivojlangan ilmiy faoliyatga va izlanishlarga asoslangan firmalar joylashgan. U mahalliy tadqiqot markazining (universitet) ilmiy-texnik ishlari asosida uncha katta bo'lmagan ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish imkonini beradi;

3) tadqiqot parki. Bu shunday tuzilmaki, uning doirasida ilmiy-texnik yangiliklar faqat texnik prototip bosqichi uchun ishlab chiqiladi. Bunday parklarda sanoat kompaniyalari, ilmiy-tadqiqot va tajriba-loyihalash muassasalari birlashib, so'ngilarini rivojlantirish ustuvor hisoblanadi¹.

9.3. Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatining jahon tajribasi va ular faoliyatini huquqiy tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari

Bugungi kunda iqtisodiyotning globallashuvi sharoitida erkin iqtisodiy zonalar tashqi iqtisodiy faoliyatni kompleks tarraqqiy ettirish va mamlakatni xalqaro integratsiya jarayoniga jalb etishning muvaffaqiyatli sinovdan o'tgan muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Shuningdek, erkin iqtisodiy zonalarni yaratish, chet el investitsiyalarini jalb etish, mamlakatning kelajakdagi ijtimoiy va iqtisodiy salohiyatini tarraqqiy ettirish, mamlakatlar o'rtasidagi xalqaro hamkorlikni rivojlantirishning samarali va istiqbolli yo'nalishi bo'lib hisoblanadi.

Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatining jahon tajribasi va mazkur zonalarning ko'p yillik faoliyati natijasi ko'plab mamlakatlarning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatganligi bilan ifodalanadi. Turli taxminlarga qaraganda, 90-yillargacha dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida 800 dan 1200 gacha Erkin iqtisodiy zonalar faoliyat yuritib, ularda 27 mln.ga yaqin ishchi band bo'lgan, 1990-yillarga kelib EIZlar soni 2 mingtagacha ortdi².

Ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarning erkin iqtisodiy zonalarni yaratish tajribasi shundan dalolat beradiki, mazkur mamlakatlar nafaqat turli xil xususiyatlarga va belgilariga ega bo'lgan erkin iqtisodiy zonalarni yaratish, balki ularni kelgusida samarali faoliyat ko'rsatishi va mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishiga sezilarli darajada ta'sir qo'rsatishi uchun turli chora va tadbirlarni ishlab chiqishga harakat qiladilar.

¹ Даныко Т.П. Округ 3.М. Свободные экономические зоны – М.: Юнити, 2000. – С.95-96.

² Королев А.Ю. Свободные экономические зоны: мировой опыт и Россия // Социально-экономический журнал. – 1997. – № 48. – С. 234.

Erkin iqtisodiy zonalarni yaratish va ular faoliyatini samarali tartibga solish u yoki bu mamlakatning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy sharoitlaridan kelib chiqqan holda tuziladi. Shuningdek, EIZlarni yaratishda davlatlarning o'z oldiga qo'yadigan vazifalari turlichadir. Ba'zi davlatlar EIZlarni yaratib alohida mintaqalarning, kutilayotgan ishsizlik, iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishning past darajasi, ham ishlab chiqaruvchilar, ham iste'molchilar manfaatlarini himoya qilish bilan bog'liq bo'lgan muammolarini hal etishga urinsalar, boshqalari esa mamlakatlarda EIZlar xo'jalik yuritish va boshqarishning ilg'or xorijiy tajribalarini to'plash va taqsimlashning samarali vositasi, ishlab chiqarish raqobatbardoshligini oshirish sifatida jamoat manfaatlari yo'lida foydalaniladi. Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini huquqiy tartibga solishda ham ana shu xususiyatlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Erkin iqtisodiy zonalarning yaratilishi va samarali faoliyat ko'rsatishining jahon tajribasini tahlil qiladigan bo'lsak o'z iqtisodiyotida EIZlarni 1934-yildan buyon muvaffaqiyatli qo'llab kelayotgan, rivojlangan mamlakatlarning yorqin vakillaridan biri AQSH hisoblanadi. AQSHda birinchi iqtisodiy zonalar 1934-yilda "Erkin savdo zonalarini to'g'risida"gi Qonun asosida, F.Ruzveltning "Yangi kursi" doirasida tuzila boshlanib, uning maqsadi 1929–1933-yillardagi buyuk iqtisodiy inqirozdan so'ng AQSH iqtisodiyotini isloh qilish edi. AQSHda birinchi erkin iqtisodiy zonalarning yaratilishi bu zonalarning iqtisodiy faolligini kengaytirish, u yerdagi ishsizlik darajasini pasaytirish, mamlakatni jahon savdosiga qo'shilishini ta'minlashga yo'naltirilgan edi. Keyinchalik AQSHda 1950 va 1991-yillarda erkin iqtisodiy zonalar to'g'risidagi qonunga, mazkur makonlar funksiyalarini kengaytirishga qaratilgan, katta o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi¹. Hozirgi kunda AQSHda erkin iqtisodiy zonalarning uch turi faoliyat ko'rsatmoqda: erkin savdo zonalarini, tadbirkorlik zonalarini va texnologik parklar. Dastlab AQSHdagi erkin iqtisodiy zonalar erkin savdo zonalarini ko'rinishida bo'lib, Nyu-York, Yangi Orlean, San-Fransisko, Oklend, Los-Andjeles va Sietl kabi shtatlarning yirik portlarida tashkil qilingan. 1950-yillarga kelib mazur iqtisodiy makonlar Toledo (Ogayo shtati), Bey-Kaunti (Michigan shtati), Mayagues (Puerto-Riko shtati), Gonolulu (Gavayi shtati)da barpo etildi. Bugungi kunga kelib AQSHdagi erkin iqtisodiy zonalarning umumiy soni 300 dan ortiq. Ularning eng kattasi "Silikon vodiysi" ilmiy-texnikaviy zonasi bo'lib, dunyo bo'yicha kompyuter va elektron hisoblash texnikalar ishlab chiqarishning 20 foizini tashkil etadi².

Erkin iqtisodiy zonalarning yana bir muvaffaqiyatli turi 1957-yilda Irlandiyaning janubiy-g'arbida bunyod etilgan "Shennon" aeroporti yaqinidagi eksport ishlab chiqarish zonasi hisoblanadi. Ma'lumki "Shennon" aeroporti Yevropadagi eng katta aeroportlardan biri hisoblanib, u transatlantik qatnovlarni amalga oshiradigan havo laynerlari yonilg'i quyib olishi uchun eng

¹ Христов Т. Свободные экономические зоны мира // Бизнес. – 1997. – №4. – С.22.

² <http://offshore-doc.net.ru>.

qulay aeroport hisoblangan. Biroq 1950-yillarga kelib to'xtovsiz uzoq masofaga uchadigan reaktiv samolyotlarning yaratilishi "Shennon" aeroportining ahamiyatini birdan tushirib yubordi. Mazkur vaziyat o'sha hududlarda emigrantlar va ishsizlar sonini ko'payishiga, iqtisodiyotni esa inqiroz yoqasiga olib keldi. Irlandiya hukumati bunday vaziyatdan bezovtalanib, ushbu muammoni hal etish uchun uchta asosiy vazifani o'z oldiga qo'ydi; ya'ni aeroport yaqinida ishlab chiqarish parkini yaratish, turizm va savdo-sotiq orqali aeroport faoliyatini takomillashtirish, odamlar bandligini oshirish va emigratsiyaning oldini olish. Natijada 1959-yili erkin eksport ishlab chiqarish zonasi tashkil qilindi. Ushbu iqtisodiy makon xalqaro turizm va bojsiz savdo-sotiq orqali rivojlandi va dunyoda birinchi marta u erda "Dyuti fri" savdo do'konlari ochildi. 1990-yillarga kelib bu hududlarda "Limperik" innovatsiya markazi ochildi¹. Keyinchalik Osiyo mamlakatlari erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etishda Irlandiya tajribasidan foydalana boshlagan.

Erkin iqtisodiy zonaning yana bir ijobiy jihati sifatida 1982-yilda Angliyada bunyod etilgan iqtisodiy makonni ko'rsatish mumkin. Uning markazi "Dog-Aylend" aeroportida joylashgan. Mazkur EIZning maydoni 2000 ga ni tashkil etadi. Ushbu belgilangan dasturni amalga oshirish uchun Angliya hukumati tomonidan 1 mlrd. funt sterlingdan ortiq mablag' jalb etilgan².

Erkin iqtisodiy zonalarining yana bir yorqin namunasi sifatida Braziliyada tashkil etilgan "Manaus" erkin zonasini e'tirof etish mumkin. "Manaus" erkin iqtisodiy zonasini yaratish to'g'risidagi qaror Braziliya Milliy kongressi tomonidan Amazoniya ichidagi hududlarni iqtisodiy jihatdan rivojlantirish va jahon iqtisodiyotiga ko'shilish maqsadida qabul qilingan. 1957-yil 6-iyunda "Manaus" erkin iqtisodiy zonasini yaratish to'g'risida" 3173-sonli Qonun qabul qilindi. 10 yildan so'ng 1967-yil 28-fevraldagi 288/67-son dekret asosida "Manaus" erkin zonasining sanoat okrugi Amazoniya yaratildi. Bu EIZning samarali faoliyati uchun 3,6 mln. kv. km maydon ajratildi. Mazkur iqtisodiy makonning asosiy maqsadi sanoat ishlab chiqarishini rag'batlantirish bo'lgan. Ushbu maqsadga erishishning asosiy vositasi sifatida EIZ ishtirokchilariga soliq imtiyozlarini yaratish bo'lgan. Mazkur iqtisodiy makon tez rivojlandi, bu esa butun Braziliya iqtisodiyotining sog'lomlashtirilishiga katta ta'sir ko'rsatdi³.

Xitoyda EIZlarni yaratish tajribasini tahlil qiladigan bo'lsak, erkin iqtisodiy zonalarni yaratishga Xitoy 1970-yillarning oxirlarida kirishganligini bilan ifodalanadi. 1979-yilda birinchi erkin iqtisodiy zonalar: Shenchjen, Chjuxay, Shantou, Syaminni yaratish to'g'risida qaror qabul qilindi. Bu zonalarining birortasida ham rivojlangan industrial baza, zamonaviy

¹ <http://www.sakharov.ru>.

² Смородинская Н., Капустин А. Свободные экономические зоны: мировой опыт и российские перспективы // Вопросы экономики. – 2000. – № 12. – С. 31.

³ Игнатов В., Бутов В. Свободные экономические зоны. – М.: ОСЬ-89, 1997. – С. 127.

infratuzilma yo'q edi. Biroq ular qulay joylashganligi bilan ajralib turardi. Shenchjen Gongkongga, Chjuxay Makaoga yaqin, Syamin Tayvan qarshisida, ya'ni alohida zonalar "rivojlangan bozor iqtisodiyotining orolchalari"ga maksimal yaqin joylashgan edi. Bu esa chet el kapitalining oqib kelishini osonlashtirgan¹.

Xitoyning birinchi to'rtta erkin iqtisodiy zonalarini yaratish rejaları muvaffaqiyatli amalga oshirila boshlaganidan so'ng, 1984-yilda Sariq, Sharqiy-Xitoy, Janubiy-Xitoy dengizlari qirg'oqlarida 14 ta shahar-bandargohlarni ochish to'g'risida qaror qabul qilindi². Xitoy Xalq Respublikasi o'zining erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini huquqiy tartibga solishda 1980-yil 26-avgustda 5-Xalq vakillari kurultoyining doimiy ravishda faoliyat yuritadigan qo'mitasining 15-sessiyasida tasdiqlangan "Guandun provinsiyasidagi alohida iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi Nizomi³ va shu sohada qabul qilingan boshqa qonunlar orqali amalga oshirilishi belgilangan.

Jahon xo'jaligiga jadallik bilan integratsiyalashib borayotgan mamlakatlardan biri bo'lgan Janubiy Koreyaning erkin iqtisodiy zonalarini yaratish va ular faoliyatini huquqiy tartibga solish bo'yicha tajribasi o'ziga xos moliya, turizm va dam olishni rivojlantirishga asoslangan "Incheon" erkin iqtisodiy zonasi, dengiz logistikasi va kema kurish sohasiga asoslantirilgan "Busan" va "Gvanyang" erkin iqtisodiy zonalarini, avtomobil extiyot qismlarini ishlab chiqarish sanoatiga asoslangan "Yellow Sea", avtomobilsozlik, kema qurishga sanoatiga asoslangan "Saemangeum", ta'lim va tibbiyot bilimlarini yanada rivojlantirishga asoslangan "Daegu" erkin iqtisodiy zonalarini samarali faoliyat ko'rsatib kelmoqda⁴. Ushbu erkin iqtisodiy zonalarining faoliyati asosan Janubiy Koreya Respublikasining 2003-yil 1-iyulida kuchga kirgan "Erkin iqtisodiy zonalarini yaratish va ularning faoliyati to'g'risida"gi Qonuni⁵ va mazkur qonun asosida qabul qilingan boshqa normativ-huquqiy hujjatlar orqali tartibga solinishi belgilangan.

Iqtisodiyoti har tomonlama taraqqiy etib kelayotgan, ayniqsa, tibbiyot kompyuter sohalari jadallik bilan rivojlanib kelayotgan Hindiston davlatida ham o'ziga xos xususiyatlari va belgilariga ega bo'lgan "SEEPZ", "Kandla", "Cochin", "Madras", "Visakhapatnam", "Falta" va eksportga asoslangan "Noida" alohida iqtisodiy zonalarini faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Ushbu alohida iqtisodiy zonalar 2005-yil 23-iyunda qabul qilingan "Alohida iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi Qonun va ushbu qonun asosida qabul qilingan normativ huquqiy xujjatlar orqali tartibga solinishi belgilangan⁶.

¹ Wall D. Special Economic Zones in China: the administrative and regulatory framework // The journal of Asian affairs, – 2000. – № 2. – P.64.

² Champel N., Adlington P. China business strategies // Oxford Pergamon. – 2002. – P.53.

³ http://www.novexc.com/foreign_trade_econ_main.html.

⁴ <http://www.fez.go.kr/en/why-fez/whats-fez.jsp>.

⁵ <http://www.moleg.go.kr>.

⁶ <http://www.sezindia.nic.in/sezindia-contact.asp>.

Bugungi kunda Niderlandiyaning Kuraso orolida uchta erkin iqtisodiy makonlar, ya'ni Villemstal portidagi iqtisodiy zona, Kuraso xalqaro aeroporti yaqinida joylashgan alohida iqtisodiy makoni va Brivengat ishlab chiqarish parklari faoliyat ko'rsatmoqda. Ularning huquqiy tartiboti 2001-yil 18-fevralda qabul qilingan qonunga binoan amalga oshiriladi.

Erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish va ular faoliyatini tartibga solishning yaqin sharq mamlakatlari misolida tahlil qiladigan bo'lsak, ular mazkur makonlarni yaratishda ko'plab ijobiy natijalarga erishgan. Birlashgan Arab Amirligining erkin iqtisodiy zonalarini fikrimizning yaqqol dalili bo'la oladi. Hozirgi kunga kelib Birlashgan Arab Amirliklarida 20 ortiq turli ko'rinishdagi erkin iqtisodiy zonalar faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Ulardan biri 1985-yil Dubay hukumatining Amirlikda birinchi marta "Jebel Ali Free Zone Authority" (JAFZA)¹ nomli erkin iqtisodiy zonasini yaratish to'g'risidagi qarori asosida tashkil qilingan erkin iqtisodiy makoni hioblanadi.

Qisqa vaqt ichida Dubay xalqaro aeroporti yaqinida "Dubai Airport Free Zone Authority" (DAFZA) erkin iqtisodiy zonasi yaratildi. Mazkur hudud tashqi bozorga tovar eksport qilish uchun juda qulay yerda joylashgan. DAFZA yuqori axborot texnologiyalari, og'ir va farmatsevtika sanoati, zeb-ziynat va zargarlik buyumlarini ishlab chiqishda yuksak hisoblanadi. Shuningdek, DAFZA Birlashgan Arab Amirligida birinchi bor tashkil etilgan pul birjasi Dubai Flower Center (DFC) bilan mashhur. Mazkur birja bir kecha kunduzda 180 ming tonna tabiiy gul, meva, sabzavot, reza meva va boshqa mahsulotlarni qayta ishlash imkoniyatiga ega².

Dubaydagi Dubai Technology, Electronic Commerce and Media Free Zone ham bugungi kunda samarali faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Dastlab dunyoda birinchi bor axborot texnologiyalari va telekommunikatsiya markazi bo'lgan Dubai internet city (DIC) tashkil etildi. Keyinchalik hukumatning Dubayni xalqaro axborot makoniga aylantirish maqsadida bugungi kunda ko'plab xalqaro axborot agentliklari, dunyoning etakchi brodkasting kompaniyalar, jurnal va gazetalarining uyiga aylangan Dubai Media City (DMC) barpo etildi. 2003-yilda u yerda Knowledge Village (KV) yaratildi. Mazkur vodiy yaqin Sharqdagi zamonaviy bilimlarning markazi bo'lib, o'zida dunyodagi eng mashhur oliy o'quv yurtlarining filiallarini mujassam etgan. Yaqin vaqt ichida yuqori texnologiya va axborot sohasidagi yana bir EIZ, ya'ni Amerikaning "Silicon village"ga egizak "Dubai Silicon Oasis" ishga tushishi kutilmoqda³.

Shardja va Xalid porti yaqinidagi sharq va g'arb o'rtasidagi yirik savdo yo'llari kesishmasida joylashgan "Sharjah Airport International Free Zone" (SAIF) erkin iqtisodiy zonasi turli kompaniyalarga dengiz, yer va havo transportlari orqali butun jahon bilan aloqa qilish imkoniyatlarini beradi⁴.

¹ <http://www.dxb.ru/projecu/pr/detail.php?ID=736>.

² <http://www.dxb.ru/projecu/pr/detail.php?ID=736>.

³ www.dubaimediacity.com.

⁴ www.saif-zone.com.

Hamri yah Free Zone (HFZ, Shardja) erkin zonasida qulay geografik hududning mavjudligi, ya'ni Sharja ettita amirlik ichida Fors ko'rfazi va Hind okeaniga kema qatnovi asosida chiqish imkoniyatiga ega bo'lgan amirlik hisoblanishi va xalqaro aeroportning mavjudligi katta miqdordagi yuk va neft-kimyano sanoatining mahsulotlarini tashishda muhim tranzit halqasiga aylangan¹.

"Ajman Free Zone" (AFZ, Ajman) erkin makoni Sharja va Dubayga yaqin ekanligi, shuningdek Ajmanni Ummon, Qatar, Saudiya Arabistoni, Eron va Quvayt bilan bog'lanadigan qulay transport infratuzilmasining mavjudligi, Ajman erkin makonining mintaqaviy bozorlarga chiqishda yuksak makon ekanligidan dalolat beradi².

"Ras Al Khaim Free Zone" (Rakftz, Ras-Al-Xayma) erkin iqtisodiy makoni Birlashgan Arab Amirligidagi eng yosh erkin makon hisoblanib, mamlakatning shimolida joylashgan o'zining tabiat manzaralari bilan go'zal bo'lgan Ras-Al-Xayma amirligida joylashgan. Mazkur makon faoliyat ko'rsata boshlagan vaqtdan boshlab, bu yerda 33 mamlakatning 400 dan ortiq kompaniyalari tashkil etilgan³. RAKFTZ hududida chuqur izlanishlar asosida uchta yirik, ya'ni industrial, texnologik va biznes parklar yaratilgan. "Biznes-park"ning markazida zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlangan xalqaro savdo va innovatsiya markazlari faoliyat ko'rsatib kelmoqda. "Industrial park" Sakr porti yaqinida joylashgan, "Texnologik park" esa amirlikning janubida joylashgan bo'lib, u yerdan Dubay aeroporti va mahalliy portga borish uchun qulay imkoniyatlar mavjud.

"Ahmed Bin Rashid Free Zone" (ABR, Umm-Al-Quvayt) erkin zonasi ham Birlashgan Arab Amirligining sharqiy qirg'oqlarida joylashgan. Mazkur makon okean kemalarini qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lgan 845 metrlik prichalga (kema bog'lab qo'yiladigan joy) va sanoatda foydalanish uchun 100000 kv. metrdan ko'proq hududga ega⁴. "Fujairah Free Zone" (FFZ, Fujeyra) erkin iqtisodiy zonasi strategik jihatdan yaqin sharq mamlakatlari va MDH davlatlari uchun tezlik bilan rivojlanib borayotgan bozorlarga chiqish uchun ochiq darvoza hisoblanadi. Bu yerdagi qulay investitsiya muhiti va to'liq investitsiya xavfsizligi Fujeyrani qulay hududga aylantiradi⁵.

Erkin iqtisodiy zonalarning yaratilishi va faoliyatining huquqiy tartibga solinish mexanizmlarini MDH davlatlari miqyosida ilmiy tahlil qiladigan bo'lsak, ularning yorqin namunalari sifatida Rossiya Federatsiyasi EIZlarini misol keltirish mumkin. 1990-yillarga kelib Rossiyada mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan jadal rivojlantirish, chet el kapitali va texnologiyalarini jalb etish uchun qulay sharoitlar yaratish, bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida

¹ www.hamriyahfz.com.

² www.ajmanfreezone.gov.ae.

³ www.rakftz.com.

⁴ www.freezonesuae.com/ahmed_bin_rashid_fze.htm.

⁵ www.fujairahfreezone.com.

xo'jalik yuritishning ilg'or shakllarini takomillashtirish maqsadida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishning maxsus rejimiga ega bo'lgan alohida zonalar – erkin iqtisodiy zonalar yaratishga alohida e'tibor qaratildi. 1999-yilga kelib Rossiya Federatsiyasida 10 dan ortiq erkin iqtisodiy zonalar, ya'ni Primore o'lkasida "Naxodka". Chita viloyatida "Dauriya", Saxalin viloyatida "Saxalin", Kaliningrad viloyatida "Yantar", Oltoy o'lkasida "Altay", Evrey avtonom viloyatida "Eva", Sankt-Peterburgda "LZSP", Kemerova oblastida "Kuzbass", Leningrad viloyatida "Viborg", Novgorod viloyatida "Sadko", Ingushetiya "Ingushetiya", Kabardino-Balkariya "Kabardino-Balkariya"lar yaratilgan¹.

Rossiya Federatsiyasida eizlar faoliyatini huquqiy tartibga solishda 2005-yil 22-avgustda qabul qilingan "Rossiya Federatsiyasining alohida iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi №116-Fz Federal Qonuni² alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur qonun Rossiya Federatsiyasi hududida alohida iqtisodiy zonalar yaratilishi, faoliyat yuritishi, zonalar maqomining tugatilishi, ushbu iqtisodiy makonlarda tadbirkorlik va investitsiya faoliyatini amalga oshirish, eiz rezidentlari maqomini belgilash, bojxona faoliyatini tartibga solinishi, soliqqa tortish va bu hududlarda yerdan foydalanish, investorlar huquqlari kafolatlari va boshqa qator holatlarni o'z ichiga oladi.

Shuningdek, Rossiya Federatsiyasi EIZlarida chet ellik investorlar faoliyatini huquqiy tartibga solish sohasida Prezident farmonlari va RF hukumati qarorlari, idoraviy normativ hujjatlar muhim va hal qiluvchi ahamiyatga ega. Masalan, RF Prezidentining 1992-yil 4-iyundagi "Rossiya Federatsiyasi hududida erkin iqtisodiy zonalar rivojlantirish bo'yicha ayrim chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmonida erkin iqtisodiy zonalar hududida alohida bojxona nazorati tartibi ularning har birining ixtisosini inobatga olgan holda belgilanishi ko'zda tutilgan³. eizlarda korxonalarining faoliyati sohasidagi yana bir muhim hujjat RF Prezidentining 1993-yil 27-sentabrdagi "Chet el investitsiyalari bilan ishlashni takomillashtirish to'g'risida"gi Farmoni hisoblanadi. Mazkur Farmonga ko'ra, RF hududida, jumladan, EIZlardagi faoliyatida yana bir muhim tamoyilni – investorlar faoliyatidagi cheklashlarni faqat RF qonunlari va RF Prezidentining farmonlari asosida amalga oshirish tamoyili belgilandi⁴.

MDH mamlakatlari orasida Erkin iqtisodiy zonalar yaratish va ular faoliyatini tartibga solishda puxta huquqiy mexanizmga ega bo'lgan yana bir davlat Belarus Respublikasi hisoblanadi. Bugungi kungacha Belarusiya Respublikasi Prezidentining 1996-yil 20-martdagi 114-sonli Farmoni bilan

¹ <http://www.sakharov.ru>.

² http://www.rosez.ru/law/law0000_fz116.html.

³ Указ Президента РФ от 4.06.92 г. №548 «О некоторых мерах по развитию свободных экономических зон (СЭЗ) на территории Российской Федерации» // Российская газета. – № 173. – 9 июня – 1992. – С.4.

⁴ Указ Президента РФ от 27.09.93 г. № 1466 «О совершенствовании работы с иностранными инвестициями» // Юридический вестник – 1993. – №11. – С.23.

“Brest”¹, 1998-yil 2 martdagi 93-sonli Farmoni bilan “Gomel-Raton”² va “Minsk”³, 1999-yil 4 avgustdagi 458-sonli Farmoni bilan “Vitebsk”⁴, 2002-yil 31-yanvardagi 66-sonli Farmoni bilan “Mogilev”⁵ va 2002-yil 16-apreldagi 208-sonli Farmoni bilan “Grodnoinvest”⁶ erkin iqtisodiy zonalar yaratildi. Belarusiya Respublikasining iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etuvchi mazkur iqtisodiy makonlarning samarali faoliyati mamlakat milliy qonunchiligi asosida tartibga solinadi. Masalan, “Grodnoinvest” erkin iqtisodiy zonasining maqomini belgilovchi va faoliyatini huquqiy jihatdan tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qiladigan bo‘lsak ular Belarusiya Respublikasining 1998-yil 7-dekabrda №213-Z qabul qilingan “Erkin iqtisodiy zonalar to‘g‘risida”gi qonuni⁷, Belarusiya Respublikasi Prezidentining 2002-yil 16-apreldagi 208-sonli “Grodnoinvest” erkin iqtisodiy zonasini yaratish to‘g‘risidagi va 2005-yil 9-iyundagi 262-sonli “Belarusiya Respublikasi hududidagi erkin iqtisodiy zonalar faoliyatining ayrim masalalari to‘g‘risida”gi Farmoni⁸, Belarusiya Vazirlar Kengashi 2002-yil 17-iyuldagi 789-sonli “Grodnoinvest” va uning ma‘muriyati to‘g‘risidagi qarori va boshqa qator normativ hujjatlar bilan tartibga solinadi⁹.

Bugungi kunda Qozog‘iston Respublikasida xam “Astana – yangi shahar”, “Morport Aktau”, “Ontustik”, “Axborot texnologiyalar parki”, “Burabay”¹⁰ kabi 5 ta erkin iqtisodiy zonalar yaratilgan bo‘lib, ularning faoliyati ham o‘z milliy qonunchiligi asosida tartibga solinadi. “Otnustik” erkin iqtisodiy zonasi faoliyatining huquqiy jihatdan tartibga solinishini tahlil qiladigan bo‘lsak, mazkur erkin iqtisodiy hudud 2007-yil 6-iyuldagi №274-III “Qozog‘iston Respublikasida alohida iqtisodiy zonalar to‘g‘risida”gi qonun¹¹ va Qozog‘iston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 1 iyulda kuchga kirgan “Otnustik” erkin iqtisodiy zonasini tashkil qilish to‘g‘risidagi Farmoni va shu Farmon asosida tasdiqlangan nizom asosida tartibga solinadi.

Mamlakatimizda erkin iqtisodiy zonalar yaratilishi va faoliyat ko‘rsatish tajribasining huquqiy jihatlarini tahlil qiladigan bo‘lsak, O‘zbekiston Respublikasida Erkin iqtisodiy zonalar faoliyati milliy qonunchiligimiz asosida tartibga solinadi. Dastavval 1996-yil-25 aprelda “Erkin iqtisodiy zonalar

¹ www.fez.brest.by.

² www.gomelraton.com.

³ www.fezminsk.by.

⁴ www.fez-vitebsk.com.

⁵ www.fezmogilev.com.

⁶ www.grodnoinvest.com.

⁷ http://www.pravo.by/win/legfund/invest_activ2.htm.

⁸ Уша манба.

⁹ Уша манба.

¹⁰ Кажыкен М.З. “Региональные инфраструктуры Казахстана: экономические зоны” Журнал об инновационной деятельности “Инновации”, – 2008. – № 7 (117). – С.19-22.

¹¹ <http://www.pavlodar.com>.

to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi¹. Mazkur Qonun erkin iqtisodiy makonlar to'g'risidagi umumiy qoidalar, ularning huquqiy tartiboti va boshqarish kabi qoidalarni o'z ichiga oladi.

Navbatdagi normativ-huquqiy hujjat 2008-yil 2-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etish to'g'risida"gi Farmoni hisoblanadi². Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2009-yil 27-yanvarda "Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini tashkillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori³ hamda "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonasi to'g'risida"gi nizomi qabul qilindi⁴. Ushbu nizomda "Navoiy" eizni boshqarish tuzilmasi, uning xududida xo'jalik faoliyatini amalga oshirish, uning maxsus huquqiy rejimi va faoliyatini to'xtatish to'g'risidagi qoidalarni o'z ichiga olgan. Bu esa mamlakatimizda erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini tartibga solish maqsadida qabul qilinayotgan normativ hujjatlar O'zbekistonda o'ziga xos xususiyatiga ega bo'lgan har qanday turdagi erkin iqtisodiy makonni yaratish va faoliyatini kompleks tarzda huquqiy tartibga solishda barcha jihatlarini qamrab olgan huquqiy baza shakllanayotganligidan dalolat beradi.

Yuqoridagi Amerika, Irlandiya, Braziliya, Xitoy, Janubiy Koreya, Hindiston, Rossiya, Ukraina, Belarusiya, Qozog'iston kabi davlatlarining eizlar tashkil etilishi va faoliyatining huquqiy jihatlarini qiyosiy tahlil qilgan holda shunday takliflarni ilgari surish mumkin.

Birinchidan, erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish va faoliyatini huquqiy tartibga solishda AQSH, Birlashgan Arab Amirliklari, Janubiy Koreya, Xitoy va Belarus tajribalaridan kengroq foydalanilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi. Chunki ularda eizlar bo'yicha o'ziga xos ijobiy natijalarga erishilgan, ya'ni yuqorida ta'kidlab o'tilgan davlatlarda, masalan, Birlashgan Arab Amirliklarida o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan 20 dan ortiq erkin iqtisodiy zonalar, Janubiy Koreya Respublikasida 6 ta, Xitoy Xalq Respublikasida 4 ta, Belarusiya Respublikasida 6 ta turli ko'rinishdagi erkin iqtisodiy zonalar samarali faoliyat ko'rsatib kelayotganligi va Respublikamizda "Navoiy" erkin-industrial iqtisodiy zonasining, "Angren" va "Jizzax" maxsus industrial zonasining tashkil etilishi kelajakda mamlakatimiz iqtisodiyotini barcha tarmoqlarida modernizatsiya, texnik va texnologik qayta jihozlash jarayonlarini faollashtirish, sifatli, eksportga yo'naltirilgan raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni ta'minlaydigan texnologiyalarni tatbiq etish, jahon xo'jaligiga chambarchas integratsiyalashuvni amalga oshirish, chet el kapitalini faol jalb etish bilan bir qatorda mintaqa iqtisodiyotini rivojlantirish, o'sha hududlarda aholi bandligini oshirish, bir vaqtning o'zida davlat va xususiy tuzilmalarning

¹ "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi 1996 yil 25 apreldagi. 220-3-son Qonuni bilan qabul qilingan // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi axborotnomasi. – 1996. –№ 5,6. 58-modda.

² O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis palatalari axborotnomasi. – 2008. –№ 12. 684-modda.

³ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2009. –№ 5. 40-modda.

⁴ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2009. –№ 5. 40-modda.

o'zaro manfaatdorlik aloqalarini birmuncha kengaytirish, yaqin kelajakda mamlakatning eksport salohiyatini yanada izchil oshirish kabi natija va ko'rsatkichlarini e'tiborga olgan holda mamlakatimizning boshqa hududlarida ham o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan erkin iqtisodiy zonalar sonini ko'paytirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Chunki mamlakatimizning qaysi hududlarida erkin iqtisodiy zona yaratilsa, o'sha hududlarga to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar va zamonaviy innovatsiya texnologiyalari kirib kelishiga zamin yaratiladi. Shuningdek, ushbu hududlarida kompleks infratuzilma, ya'ni transport, kommunikatsiya, maishiy xizmat ko'rsatish sohalari yanada taraqqiy etishiga, aholining bandligi oshishiga, ushbu hududlarda zamonaviy talablarga javob bera oladigan kadrlar sonining ko'payishiga erishiladi.

Kelajakda O'zbekiston Respublikasida yangi erkin iqtisodiy zonalar tashkil qilinishi erkin iqtisodiy zonalar o'rtasidagi raqobatni yanada kuchaytiradi, pirovard natijada har bir erkin iqtisodiy zona xorijiy investitsiya va yangi texnologiyalarni jalb etish bo'yicha uzoq muddatli va katta hajmdagi imtiyoz va qulayliklarni yangi turlarini o'z ichiga olgan huquqiy rejimni yaratishga intiladi. Bu esa eizlar faoliyatini samaradorligini yanada oshiradi, chunki mazkur hududlarga investitsiya oqimlarining hajmi yanada ortadi.

IX bob yuzasidan nazorat savollari

1. Erkin iqtisodiy zona deb mintaqaviy jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun mamlakat va chet el kapitalini, istiqbolli texnologiya va boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida tuziladigan, aniq belgilangan ma'muriy chegaralari va alohida huquqiy tartiboti bo'lgan maxsus ajratilgan hudud tushuniladi.

O'zbekistonda erkin iqtisodiy zonalarni tuzish va faoliyat ko'rsatish tartibini belgilab beruvchi qonun hujjatlari aniqlang va ushbu iqtisodiy zonalarni tashkil etishning o'ziga xos tartibini muhokama qiling.

2. Erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etishda ularning tashkil etilish maqsadlariga katta ahamiyat beriladi. Chunki har bir erkin iqtisodiy zona biron-bir mamlakatning iqtisodiy, ijtimoiy, ba'zida siyosiy shart-sharoitidan kelib chiqqan holda tashkil etiladi. Masalan, rivojlangan mamlakatlar (AQSH, Fransiya, Angliya, Yaponiya)da erkin iqtisodiy zonalar ishsizlik ko'p bo'lgan, rivojlanmagan mamlakatlarda infratuzilmaga ega bo'lmagan hududlarda shu hududlarni rivojlantirish uchun tashkil etiladi.

O'zbekistonda erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etishda davlat o'z oldiga qanday vazifalarni hal qilish maqsadini qo'yadi. Bundan ko'zlangan maqsadlarni muhokama qiling.

3. "Navoiy" EIIZda "Lenovo" kompaniyasi ishlab chiqarish korxonasini tashkil etish masalasini ko'rib chiqmoqda va "Lenovo" kompaniyasi faoliyat yuritish uchun "Navoiy" EIIZga murojaat qildi. Uni quyidagi savollar qiziqirmoqda.

“Lenovo” ustavida nazarda tutilmagan faoliyat turi bilan shug‘ullanish istagini bildirdi. Buning uchun u “Navoiy” EIIZdagi bir korxonani sotib olmoqchiligini bildirdi. Uning Qozog‘istondagi filiali bu faoliyatga mas’ul bo‘lishi mumkinmi? “Navoiy” EIIZda mashhur kompaniyalarga imtiyozlar alohida beriladimi?

4. “Navoiy” EIIZda “Kango” kompaniyasi investor sifatida ro‘yxatdan o‘tib, o‘zi tomonidan ishlab chiqariladigan alohida qurilmalari uchun mikrosxemalar ishlab chiqarish orqali Markaziy Osiyo aloqa bozorida nufuzini tiklash maqsadida biznes loyihasini taqdim etdi.

“Navoiy” EIIZda investor sifatida ro‘yxatdan o‘tish uchun Kango kompaniyasiga qo‘yiladigan talablar. “Navoiy” EIIZda investorlarni tanlash va ro‘yxatga olish tartibi qanaqa? “Navoiy” EIIZda investorlarning faoliyati bo‘yicha javobgarligi qanaqa?

Xalqaro qatnov tushunchasi va uning o'ziga xos xususiyatlari. Xalqaro qatnov turlari. Transport tarmoqlaridagi xalqaro bitimlar tizimi. Xalqaro temiryo'l tashishlari.

10.1 Xalqaro qatnov tushunchasi va uning o'ziga xos xususiyatlari

Mamlakatlar o'rtasida tashqi iqtisodiy, madaniy, ilmiy-texnikaviy aloqalarning kuchayishi va rivojlanishi xalqaro transport aloqalarining kengayishiga, yuklar va yo'lovchilarni tashish bo'yicha xizmatlar ko'rsatish muammolarini hal etishga olib keladi. Yuridik adabiyotlarda, xalqaro shartnomalarda va qonun hujjatlarida yuklar va yo'lovchilarni ikki va undan ortiq mamlakat o'rtasida tashish bir mamlakat doirasida tashishdan (ichki tashishlar, ichki qatnovda tashishlardan) farqli ravishda xalqaro tashish yoki xalqaro qatnov deb ataladi.

Xorijiy davlat hududiga yuklar va yo'lovchilarning kirib kelishi o'zining yuridik shart-sharoitiga ko'ra bir-biridan farq qiladigan ikki xil vaziyatda sodir bo'lishi mumkin: xalqaro qatnov to'g'risida bitim mavjud bo'lmagani holda va mazkur masalaga oid ikki tomonlama yoki ko'p tomonlama bitim mavjud bo'lgani holda. Bu holat mamlakatlar o'rtasidagi tashishlarning huquqiy rejimiga muhim ta'sir ko'rsatadi.

Xalqaro qatnov turlari. Amaliyotda xalqaro qatnovlarning har xil turlari ma'lum, ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega. Transportning qaysi bir turidan foydalanishga qarab xalqaro qatnov temiryo'l, avtomobil, havo, dengiz transportida tashishlarga ajratiladi. Shu bilan birga, xalqaro yo'nalishlarda turli transport vositalari bilan tashishlar (masalan, temiryo'l – suv transporti bilan), O'zbekiston hududi orqali tranzit hamda konteynerli tashishlar ma'lum o'ziga xos xususiyatlar bilan ajralib turadi. Amaldagi xalqaro bitimlarning qoidalaridan kelib chiqqan holda xalqaro qatnovning quyidagi asosiy turlarini farqlash zarur:

– ishtirok etuvchi transport tashkilotlarining xususiyatlariga ko'ra – transportning ayrim turlarida tashish va turli transport vositalari qatnovida tashish;

– tashish predmetiga ko'ra – yuklarni, yo'lovchilarni tashish, temiryo'l transportida esa yuk bagajini (tovar bagajini) tashish;

– transport operatsiyalarining davriyligiga qarab – muntazam (liniyali) va nomuntazam tashishlar;

– yuklar va yo'lovchilar chegara punktlaridan (o'tib borilayotgan portlardan) o'tishi tartibini hisobga olgan holda qayta ortishlarsiz (boshqasiga o'tirilmay) va qayta ortiladigan (boshqasiga o'tiriladigan) tashishlar;

– tashish qo'shni davlat hududida tugallanishi yoki tugallanmasligiga ko'ra – qo'shnilararo, tranzit va to'g'ridan to'g'ri o'tadigan (aylanma, halqa shaklidagi) tashishlar;

– qatnov bir yoki bir nechta tashish shartnomasi asosida amalga oshirilishiga qarab to‘g‘ri bog‘lanadigan, to‘g‘ri bog‘lanmaydigan (bo‘linishli) tashishlar, birin-ketin tashuvchilar tomonidan tashishlar va yangi joyga jo‘natish bilan bog‘liq tashishlar;

– transportning ayrim tarmoqlarida xalqaro qatnovlarning alohida turlari – chegara yonidagi (temiryo‘l transporti) tashishlar.

Hozirgi vaqtda ichki suv transportidan tashqari transportning barcha turlarida ichki qonun hujjatlari emas, balki xalqaro shartnomalar xalqaro qatnovlarni huquqiy tartibga solishning asosiy manbayi hisoblanadi. Bunday xalqaro shartnomalar (“transport konvensiyalari”) davlatlar o‘rtasida transport aloqalarini o‘rnatishda yuzaga keladigan keng doiradagi munosabatlarni tartibga soladi.

Transport konvensiyalari, ular ko‘p sonli bo‘lishiga qaramay, mamlakatlar o‘rtasida yuklar va yo‘lovchilarni tashishni tashkil etish va amalga oshirish jarayonida yuzaga keluvchi ko‘pgina masalalar yuzasidan yo‘l-yo‘riqlarni o‘z ichiga olmaydi. Bunday hollarda, boshqa huquqiy manba yo‘qligi sababli xalqaro qatnov tartibotini belgilash doimo ichki qonun hujjatlarining normalari yordamida amalga oshiriladi. O‘zbekiston Respublikasi ko‘plab transport konvensiyalariga qo‘shilgan bo‘lib, tashqi yuklarni jo‘natish va qabul qilishda korxonalar va fuqarolar ushbu konvensiyalarning qoidalariga amal qiladilar. Transport konvensiyalarining normalari tovarlarning xalqaro oldi-sotdisi to‘g‘risidagi konvensiyalarning normalariga nisbatan imperativ (majburiy) tusga ega.

Davlatning o‘z hududida transport faoliyatini tartibga solish huquqi. Davlatning hududiy ustuvorligi tamoyili shuni bildiradiki, har bir davlat o‘z hududida transport faoliyatini tartibga solishda mutlaq huquqqa ega. Shu sababli mamlakatlar o‘rtasida transport aloqalarini tashkil etish hududida transport operatsiyalari amalga oshiriladigan davlatlarning roziligi (ruxsatnomasi) bo‘lishini nazarda tutadi. Bunday rozilik (ruxsatnoma) aniq bir transport operatsiyasiga nisbatan ham, umumiy shaklda muayyan transport operatsiyalariga yoki hatto ayrim transport turlariga tatbiqan ham berilishi mumkin. Bunda davlat tomonidan transport faoliyatining ma‘lum shartlari (yo‘nalishlarni cheklash, muayyan xavfsizlik choralarini ko‘rish, soliqlar, yig‘imlarni to‘lash va hokazo) belgilanishi mumkin.

Davlatlarning xalqaro transport faoliyatiga taalluqli siyosiy majburiyatlari do‘stlik munosabatlari va hamkorlik to‘g‘risidagi, savdo-iqtisodiy munosabatlar to‘g‘risidagi shartnomalar va bitimlarda odatda umumiy shaklda (masalan, ahdlashuvchi tomonlar transport kommunikatsiyalari sohasida hamkorlikni kengaytiradilar va o‘z hududida yo‘lovchi va yuklarni avtomobil, havo, temiryo‘l va boshqa turdagi transport bilan, jumladan, tranzit bilan tashish uchun qulay sharoitlar ta‘minlaydilar) belgilab qo‘yiladi. Savdo shartnomalari asosiy e‘tiborni qoida tariqasida davlatlar o‘rtasidagi tashishlarning eng ko‘p

hajmini amalga oshiradigan dengiz kemachiligi masalalariga qaratadi. Bundan tashqari, savdo-iqtisodiy shartnomalari temiryo'l va avtomobil yo'llari orqali tashishlar haqidagi, shuningdek tranzit haqidagi umumiy tUSDagi qarorlarni o'z ichiga oladi. Ba'zi savdo shartnomalari xalqaro transportning boshqa masalalari bo'yicha ham ko'rsatmalarni o'z ichiga olishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi ishtirokidagi tashqi iqtisodiy bitimlar tizimida temiryo'l, avtomobil, havo transportiga taalluqli bitimlarining salmog'i oshib bormoqda. Ularda odatda tovarlar, yo'lovchilar va bagajni havo, temiryo'l, avtomobil yo'llari orqali tashishda yuklarni tashishga qabul qilish, tashish usullari va qiymati, shuningdek u bilan bog'liq yig'implarga taalluqli hamma masalalarda o'zaro mumkin qadar qulaylik berilishi aytib o'tiladi. Ayrim savdo shartnomalarida tomonlarning zikr etilgan transport turlarida yuklar va yo'lovchilar tashish to'g'risida bitimlar tuzish niyatida ekanligi ko'rsatib o'tilgan bo'lib, bu keyinchalik asosan amalda ro'yobga chiqarilgan. Savdo shartnomalarida havo transporti masalalariga to'xtalib o'tilmaydi, o'ziga xosligi tufayli ular maxsus bitimlarning mavzui bo'ladi.

Transport tarmoqlaridagi xalqaro bitimlar tizimi. Xalqaro transport masalalariga oid xalqaro shartnomalarni tizimlashtirish uchun huquqiy tartibga solish obyektini mezonidan kelib chiqilgan holda transport konvensiyalarini quyidagi ettita guruhga bo'lish mumkin:

- transport alohida turlari faoliyatining umumiy tamoyillari to'g'risidagi bitimlar;
- mamlakatlar o'rtasida xalqaro qatnovni tashkil etish to'g'risidagi bitimlar;
- yuklar va yo'lovchilarni tashish shartlari to'g'risidagi bitimlar;
- tashish tariflari to'g'risidagi bitimlar;
- mamlakatlar o'rtasidagi transport aloqalarini yengillashtirishga (soddalashtirishga) qaratilgan bitimlar;
- transport ayrim turlari faoliyatining o'ziga xos tomonlarini tartibga soluvchi bitimlar;
- xalqaro transport sohasida mulkiy manfaatlar himoya qilinishini nazarda tutuvchi huquqni muhofaza qilish xususiyatidagi bitimlar.

Xalqaro tashishlarga nisbatan qo'llaniladigan ichki huquq hujjatlari. Xalqaro tashishlarga nisbatan qo'llanilishi mumkin bo'lgan ichki huquq hujjatlarini umumiy shaklda beshta guruhga bo'lish mumkin:

- umumiy qonun hujjatlari;
- transportga oid qonun hujjatlari;
- xalqaro qatnovni tartibga solish uchun maxsus chiqarilgan hujjatlar;
- qabul qilinishi xalqaro bitimlarda nazarda tutilgan hujjatlar;
- xalqaro qatnovlarni amalga oshirishga ko'maklashishi kerak bo'lgan hujjatlar.

Xalqaro tashish sohasidagi kollizion normalar. Xalqaro tashishlar uchun kollizion normalar davlatlararo bitimlar (transport konvensiyalari) bilan, bular bo'lmasa yoki ularda kollizion masalalar tartibga solinmagan bo'lsa, ichki huquq bilan belgilanadi (masalan, Fuqarolik kodeksining IY bo'limi).

Xalqaro transport sohasidagi kollizion normalarning boshqa umumiy o'ziga xosligi asosiy institut – tashish shartnomasining bir qancha kollizion bog'lanishlar ta'siriga bo'ysundirilishidan (bog'lanishlarning ko'pligi va sochilib ketganligidan) iboratdir.

Xalqaro qatnov to'g'risidagi bitimlar va ichki qonun hujjatlari yuklar va yo'lovchilar tashish bo'yicha munosabatlar uchun quyidagi kollizion bog'lanishlarni nazarda tutadi:

- jo'natish mamlakat qonuni;
- o'tib borilayotgan mamlakat qonuni;
- yuk to'xtatib qolingan (turilgan) mamlakat qonuni;
- tashish shartnomasi o'zgartiriladigan mamlakat qonuni;
- hodisa sodir bo'lgan joy mamlakat qonuni;
- yuk tayinlangan mamlakat qonuni;
- da'vo (talab) bildirilgan mamlakat qonuni;
- sudida da'vo (sud qonuni) ko'rib chiqiladigan mamlakat qonuni.

Xalqaro tashish shartnomasi yuklar va yo'lovchilarni xalqaro tashish shartnomalarining mohiyati shundan iboratki, tomonlarning bitimlari asosida transport tashkiloti yukni (yo'lovchini) tayinlangan punktga eltib qo'yish majburiyatini o'z zimmasiga oladi, buning uchun yuk egasi (yo'lovchi) tashish haqini to'lash majburiyatini oladi. Taraflarning boshqa majburiyatlari tashish shartnomasining ana shu asosiy mazmunini aniqlashtiradi va to'ldiradi xolos. Xalqaro transportda tashish shartnomasining huquqiy ahamiyati quyidagilardan iborat.

Birinchidan, shartnoma, bir tomondan, yuk egalari va yo'lovchilar, ikkinchi tomondan, transport tashkilotlari o'rtasida paydo bo'luvchi tashish bo'yicha majburiyatlar yuzaga kelishining huquqiy asosi hisoblanadi. Xalqaro qatnovga tatbiqan, shuningdek mamlakat ichida aynan shartnoma tashish bo'yicha majburiyatlar yuzaga kelishiga asos bo'lishi kerak.

Ikkinchidan, transport jarayonini amalga oshirish uchun yuk egalari, yo'lovchilar va transport tashkilotlarining ehtiyojlari hamda imkoniyatlarini hisobga olib, xalqaro bitimlar va milliy qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tashish shartlarini aniqlashtirish zarur bo'ladi, shuningdek ularning munosabatlarini shartnoma bilan rasmiylashtirish talab qilinadi. Dengiz transportida keng miqyosli davlatlararo bitimlar yo'qligi bois shuningdek yo'lovchilarning individual talab-ehtiyojlari bilan hisoblashish lozim bo'lgan yo'lovchilar tashishni amalga oshirish maqsadida shartnomaning tashish shartlarini belgilash, aniqlashtirish eng ko'p qo'llaniladi.

Nihoyat, uchinchidan, xalqaro tashish shartnomasi taraflar tomonidan tashish bo'yicha majburiyatlar bajarilmagan taqdirda ularning mulkiy javobgarligiga asos bo'ladi.

Xalqaro tashish shartnomasi belgilangan maqsadi va asosiy huquqiy belgilariga ko'ra ichki qatnovdagi tashish shartnomasi bilan bir xildir. Bunday o'xshashlik, bir tomondan ikkala shartnoma mavzusining bir xilligi (bir joydan boshqa joyga olib borish faoliyati), ikkinchi tomondan xalqaro qatnovlar to'g'risidagi bitimlarni ishlab chiqishda milliy transport huquqi normalaridan keng foydalanilishi bilan bog'liq.

Xalqaro tashishlarni amalga oshirish uchun tegishli xalqaro bitim yoki ichki qonun hujjatlarining talablariga javob beradigan transport hujjatlari tuzilishi zarur. Bunday hujjatlarning mavjud bo'lishi taraflar o'rtasida tashish shartnomasi tuzilganligini bildiradi, uning shartlarini belgilaydi va transport tashkilotiga tashishni amalga oshirish majburiyatini yuklaydi.

Transportning ayrim turlarida yuklarni tashishga tatbiqan olganda tarixan hujjatlarning ikkita tizimi tarkib topdi va qo'llanilmoqda, bular: yuk xati (temiryo'l, avtomobil, havo yo'llarida tashishlar) hamda konosament (dengizda, ichki suv yo'llarida tashishlar). Konosament shakli odatda yuklarni aralash tashishlar uchun qo'llaniladi. Boshlang'ich asoslari umumiy bo'lgani holda ular o'rtasida katta amaliy ahamiyatga ega bo'lgan farqlar bor.

Xalqaro yo'lovchi tashishda shakli odatda transport tashkilotlarining o'zi tomonidan belgilanadigan chipta transport hujjati hisoblanadi. Xalqaro qatnovda bagajni tashish bagaj pattasi bilan rasmiylashtiriladi. U transportning havo va boshqa ba'zi turlarida amaliy qulay bo'lishi mulohazalaridan kelib chiqib yo'lovchi chiptasi bilan birlashtirilgan. Ayrim xalqaro bitimlar odatda turistlar guruhini tashishda qo'llaniladigan birgalikdagi (jamoat tarzida) yo'lovchi chiptasi berish mumkinligini nazarda tutadi.

10.2. Xalqaro temiryo'l tashishlari

Xalqaro temiryo'l tashishi – ikki va undan ortiq davlatlar o'rtasida xalqaro temiryo'l konvensiyalari asosida amalga oshiriladigan yuk va yo'lovchi tashish munosabatlari hisoblanadi. Xalqaro temiryo'l tashishlar bir necha shartnomalar bilan rasmiylashtiriladi. Chegara stansiyasigacha yuk va yo'lovchilarning borishi jo'natuvchi mamlakat qonuni bilan rasmiylashtirilsa, chegarani kesib o'tgandan keyin esa tegishli chet el davlatning milliy qonunchiligi bilan tartibga solinadi.

Temiryo'l konvensiyasi mavjud bo'lgan hollarda esa milliy qonunchilik faqat unga konvensiyaning o'zida havola qilinganda yoki konvensiyada tartibga solinmagan masalalar mavjud bo'lganda qo'llaniladi.

Xalqaro temiryo'l tashishlari o'z ichiga to'g'ridan to'g'ri va to'g'ridan to'g'ri bo'lmagan xalqaro qatnovlarni, qo'shnilararo va tranzit tashishlarni, qayta yuklashli va qayta yuklashsiz tashishlarni hamda qayta jo'natuvchi tashishlarni o'z ichiga oladi.

Temiryo'l tashishlari to'g'risidagi ko'p tomonlama xalqaro kelishuvlar regional darajada qabul qilingan. Yevropada 1890-yilgi temiryo'llarda yuk tashishlar to'g'risidagi (SIM) va 1923-yildagi temiryo'llarda yo'lovchi va bagaj tashish to'g'risidagi (SIV) Bern konvensiyalari amalda qo'llanilib kelmoqda. Konvensiyalar bir necha marotaba qayta ko'rib chiqilib, 1966-yil SIVga va 1970-yili SIMga Qo'shimcha kelishuvlar qabul qilingan.

1980-yil Bern konvensiyalarini qayta ko'rib chiqish bo'yicha maxsus Konferensiya chaqirilib, 1980-yil 9-mayda o'zida SIM va SIV matnlarini mujassamlashtirgan temiryo'llar bo'yicha xalqaro tashishlar to'g'risida (KOTIF) konvensiya qabul qilindi. KOTIFga Ilova sifatida Xalqaro yo'lovchi konvensiyasi (A ilova – MPKning yagona qoidalari) va Xalqaro yuk konvensiyasi (B ilova – MGKning yagona qoidalari) qabul qilindi. MGKga maxsus qo'shimcha – Xalqaro yuk qatnovlari Qoidalari qabul qilindi. KOTIF doirasida Xalqaro temiryo'l transporti bo'yicha Bern tashkiloti tuzildi.

KOTIFning asosiy maqsadi – xalqaro qatnovlarda yuk, yo'lovchi va bagaj tashishlarga nisbatan qo'llaniladigan yagona huquqiy tizimni yaratish hisoblanadi. Ushbu huquqiy tizim normalari temiryo'l, daryo va dengiz transport turlarida amalga oshiriladigan xalqaro aralash tashish munosabatlarini ham tartibga soladi. MPK va MGK normalari dispozitiv xususiyatga ega bo'lib, unga muvofiq tashish shartlarini alohida ikki tomonlama kelishuvlar tuzgan holda o'zgartirish va milliy qonun normalarini yaratish imkoniyati mavjud. KOTIF tashish munosabatlariga nisbatan bir qator maxsus kollizion bog'lovchilar (yuk jo'natish mamlakati qonuni, yuk borish mamlakati qonuni, yuklarni qabul qilish belgilangan mamlakat qonuni, shuningdek sud mamlakati qonuni va taraflarning erk muxtoriyati) qo'llashni nazarda tutadi.

KOTIFdan tashqari xalqaro temiryo'l transportida tashish munosabatlarini 1951-yilda qabul qilingan "Xalqaro yuk qatnovlari to'g'risida"gi bitim (SMGS) va Xalqaro yo'lovchi qatnovlari to'g'risidagi bitimlari (SMPS) mavjud bo'lib, O'zbekiston Respublikasi ushbu ikki bitimga a'zo hisoblanadi. SMGS bo'yicha aralash tashishlar uchun maxsus bitim imzolanadi.

SMGS va SMPS o'zida imperativ xususiyatga ega bo'lgan moddiy-huquqiy va kollizion normalarni mujassamlashtirgan. Ushbu bitimlarga a'zo bo'lgan davlatlar tomonidan tuzilgan ikki tomonlama shartnomalar agar ushbu bitim qoidalarga zid bo'lsa, haqiqiy hisoblanmaydi. SMGS va SMPS o'zida bir qator maxsus bo'lgan kollizion bog'lovchilar (yuk jo'natish mamlakati qonuni, yuk borish mamlakati qonuni, tashish shartnomasini o'zgartirgan yo'llar qonuni, yuklar ushlab qolingan yo'llar qonuni, yuklar qabul qilinishi belgilangan mamlakat qonuni, shikoyat keltirilgan yo'llar qonuni)ni mujassamlashtiradi va qo'llaniladigan huquqni hamda boshqa kollizion normalarni qo'llash imkoniyatini cheklaydi. Milliy qonunchilikni qo'llash faqatgina bitimlarda tartibga solinmagan masalalar bo'yichagina amalga oshirilishi mumkin.

10.3. Xalqaro avtomobillarda tashishlar

Xalqaro avtomobil tashish – bu xalqaro shartnoma bo'yicha yuk va yo'lovchilarni avtoransport vositalarida tashishga aytilib, jo'natish joyi bir mamlakat hududida bo'lsa, qabul qilish belgilangan joy esa boshqa mamlakat hududida joylashgan bo'ladi. Shuningdek, avtomobil transportida tranzit tashishlar ham xalqaro avtomobil tashishlari hisoblanadi.

Xalqaro avtomobil transportida tashish munosabatlarini tartibga soluvchi xalqaro hujjatlar ko'proq regional darajada qabul qilinadi. Yevropada quyidagi xalqaro hujjatlar hozirgi kunda amalda: 1949-yil 19-sentabrda qabul qilingan "Yo'l harakati to'g'risida"gi konvensiya va unga qo'shimcha sifati yo'l belgilari va signallari to'g'risidagi Protokol, 1968-yil 8-noyabrdagi "Yo'l harakati to'g'risida"gi konvensiya (o'zida yagona bo'lgan yo'l belgilari va signallari tizimini mustahkamlaydi), 1968-yilgi "Yo'l harakati to'g'risida"gi konvensiyaga qo'shimcha sifatida qabul qilingan Yevropa bitimi (1971), Yo'l belgilari va signallari to'g'risidagi Protokol (1968), 1975-yil 15-noyabrda qabul qilingan Xalqaro avtomagistrallar to'g'risidagi Yevropa bitimi (avtomagistrallardan foydalanishni tashkil qilishni tartibga soladi).

Yevropa regional bitimlari ichida 1954-yil 19-mayda qabul qilingan "Yuqlarni xalqaro yo'llarda tashish shartnomalari to'g'risida"gi konvensiya (KDPG/CMR) va 1975 yil 14 noyabrdagi "MDP kitoblarini qo'llagan holda yuqlarni xalqaro tashish to'g'risida"gi konvensiya (MDP konvensiyasi) muhim rol o'ynaydi.

KDPGda yuqlarni xalqaro yo'llarda tashish shartlari unifikatsiya qilingan. Tashuvchi bilan yuk egasi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga solish, yuqlarni qabul qilib olish va ularni qabul qilib olish belgilangan joyda topshirish tartibi konvensiyaning qo'llanish doirasini tashkil qiladi. Transport vositalari orqali yuqlarni yo'llarda tashish bo'yicha haq evaziga tuziladigan barcha shartnomalar konvensiyaning qo'llash sohasini tashkil qiladi. Bunda yuqlarni jo'natish yoki yuqlarni qabul qilib olish joyi turli mamlakatlarda bo'lishi hamda hech bo'lmaganda ushbu davlatlardan biri konvensiyaga a'zo bo'lishi lozim. Konvensiyani qo'llash shartnoma taraflarining yashash joyi va millatiga bog'liq emas.

KDPG normalari imperativ xususiyatga ega bo'lib, ularga amal qilmaslik shartnomani haqiqiy emas deb topishga asos bo'ladi. Shartnomaga a'zo davlatlar konvensiya qoidalarini tor doirada qabul qilingan bitimlar bilan o'zgartish huquqiga ega emaslar. Konvensiya o'zida moddiy-huquqiy va kollizion normalarni mujassamlashtirgan. Kollizion tartibga solish o'zida umumiy va maxsus kollizion normalarni (erk muxtoriyati, sud qonuni, yuk jo'natish va yuk turgan joy qonuni (umumiy); javobgar korxonasi bosh boshqarmasi joylashgan joy qonuni, shartnoma tuzgan kontoraning joylashgan joyi qonuni, tashuvchiga yuk taqdim qilinadigan joy qonuni (maxsus) qo'llashni nazarda tutadi.

MDP kitoblarini qo'llagan holda yuklarni xalqaro tashish to'g'risidagi Konvensiyasi (MDP konvensiyasi) xalqaro avtomobil transportida yuklarni tashishda asosiy atribut sifatida MDP kitoblarini ko'rsatib o'tadi. MDP kitobi – yagona bojxona hujjati MDP hududida jo'natish mamlakati bojxonasidan qabul qilib olinishi belgilangan mamlakat bojxonasigacha yuklarni borishida asosiy hujjat hisoblanadi.

Konvensiya kafolat beruvchi birlashmalar institutini joriy qiladi. Unga ko'ra kafolat beruvchi birlashma konvensiyada ishtirok etuvchi mamlakatlarning bojxona organlari tomonidan tan olingan bo'lishi va yuklarni xalqaro yo'llarda tashish jarayonlaridan foydalanuvchi shaxslarning manfaatlarini himoya qilishda garant vazifasini bajarib berishi belgilangan. O'zbekistonda kafolat beruvchi birlashma vazifasini O'zbekiston avtomobil va daryo transporti agentligi amalga oshiradi. Ushbu organ O'zbekiston avtomobil transportida yuk tashuvchilarni MDP kitoblari bilan ta'minlaydi va MDP jarayonlarini qo'llaganlik natijasida yuzaga kelgan shikoyatlarni tartibga solish bilan bog'liq faoliyatni amalga oshiradi. MDP jarayonlarini qo'llagan holda tashilayotgan yuklar oraliq bojxonalaridagi kirish-chiqish bojlari va yig'implaridan ozod qilinadi. MDP operatsiyalarini amalga oshirayotgan avtomobil transporti vositalarida "TIR" deb yozilgan maxsus jadval o'rnatilgan bo'lishi lozim. "TIR" belgisi yuklarni bojxonada birinchi bo'lib rasmiylashtirish imkoniyatini yaratib beradi.

Avtomobil transporti masalalari bilan shug'ullanuvchi 40 dan ortiq xalqaro tashkilotlar mavjud. BMTning Yevropa iqtisodiy komissiyaning Ichki transport bo'yicha komiteti (KVT) va Xalqaro avtomobil transporti Ittifoqi (MSAT) ularning ichida obro'li tashkilotlar hisoblanadi. KVT 1948 yilda tashkil qilingan bo'lib, barcha turdagi ichki transport sohasidagi hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan hukumatlararo tashkilot vazifasini bajaradi. BMT EIKning barcha ishtirokchilari konvensiyaning a'zolari hisoblanadilar. KVT tomonidan 40 ga yaqin xalqaro konvensiyalar hamda 50 dan ortiq transport vositalari konstruksiyalari bo'yicha yagona qoidalar ishlab chiqilgan. KVT ishtirokida yetkazilgan zarar uchun transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish tizimi – "yashil karta" tizimi ishlab chiqilgan.

Xalqaro yo'lovchilar va bagajlarni tashishni tashkil etish va nazorat qilish tartibi ushbu konvensiyaning ajralmas qismi bo'lgan Yo'lovchilar tashish qoidalari bilan belgilanadi. Konvensiyaning qoidalariga muvofiq tashuvchi tashish vaqtida yo'lovchining sog'lig'iga yetkazilgan zarar yoki bagajga yetkazilgan zarar uchun, hodisa ro'y bergan joy yoki vaqtdan qat'i nazar, yo'lovchining o'lini yoxud unga tan jarohati yetkazilgani yoki yo'lovchi sog'lig'iga yetkazilgan har qanday zarar uchun bagajning to'la yoki qisman yo'qotilgani yoki unga shikast yetgani uchun javobgardir. Yo'lovchi o'zi yoki bagaji manzilga yetib kelgan kundan e'tiboran 7 kun mobaynida tashuvchiga da'vo qilish huquqiga ega.

Yo'lovchilar tashish qoidalari tashish jarayonini tashkil qilish va nazorat qilish tizimini, shuningdek yuk tashuvchilar hamda yo'lovchilarning, huquq va majburiyatlarini nazarda tutadi. Yo'lovchilar va bagajni hamkorlikda muntazam tashish to'g'risidagi xalqaro shartnoma xalqaro doimiy yo'llarda avtobuslar bilan yo'lovchilar va bagajlarni tashishni tashkil etishning asosi bo'lib xizmat qiladi.

10.4. Xalqaro havo yo'llarida tashishlar

Yuklarni xalqaro havo yo'llarida tashish – bu jo'natish joyi va qabul qilish belgilangan joy ikki davlat hududida yoki bir davlat hududida joylashgan, lekin boshqa davlat hududida to'xtab o'tishni nazarda tutgan tashishlar hisoblanadi. Xalqaro havo yo'llarida tashishlarda hech bo'lmaganda qo'nish joylaridan biri boshqa mamlakat hududida joylashgan bo'lishi lozim. Aralash yukli (yo'lovchi-yuk) va maxsus yuk tashishlar (faqat yuklar) havo yo'llarida yuklarni tashishlarni tashkil qilishning asosiy shakllari hisoblanadi.

Aralash yukli (yo'lovchi-yuk) tashishlar yo'lovchi havo kemalarining maxsus yuk bo'lmalarida va konverterlanadigan yo'lovchi-yuk havo kemalarida tashishlarga bo'linadi. Yo'lovchi havo kemalarining maxsus bo'lmalarida ko'proq qimmatbaho va tezkor yuklar tashiladi.

Maxsus jihozlangan havo kemalarida yuklarni tashish doimiy va charter yukli reyslar orqali amalga oshiriladi. Doimiy qatnovlar – bu muntazam qatnaydigan aviayo'llar shartnomalari bo'yicha e'lon qilingan jadvalga asosan amalga oshiriladigan tashishlar hisoblanadi. Tashuvchi va buyurtmachi o'rtasida tuzilgan maxsus shartnoma asosida amalga oshiriladigan tashishlar – charter reys deb ataladi. Har bir charter reyslar tegishli davlatning vakolatli organlarining ruxsati bilan amalga oshiriladi. Charter reyslar orqali tashishlar XX asrning 60 yillaridan boshlab aviakompaniyalar tomonidan qo'llanila boshladi.

1929-yil 12-oktabrda qabul qilingan xalqaro havo tashishlariga taalluqli bo'lgan bir qator qoidalarni unifikatsiya qilish to'g'risidagi Varshava konvensiyasi (bundan keyin – Varshava konvensiyasi) – xalqaro havo tashishlarining huquqiy tartibga solishning asosi hisoblanadi. Varshava konvensiyasi bir qator bitimlar bilan to'ldirilgan bo'lib, ular quyidagilar: 1955-yil 28-sentabrdagi Gaaga protokoli (konvensiyaning ajralmas qismi hisoblanadi), 1971-yil 8-martdagi Varshava konvensiyasiga o'zgartirishlar kiritish to'g'risidagi Gvatemala protokoli, 1961-yil 18-sentabrdagi Xalqaro havo tashishlariga tegishli bo'lgan bir qator qoidalarni unifikatsiya qilish to'g'risidagi Gvadalaxara konvensiyasi, 1975-yili qabul qilingan Monreal protokoli, 1966-yilgi aviakompaniyalarning muvaqqat Monreal bitimi, 1999-yil 28-maydagi xalqaro havo tashishning bir qator qoidalarni unifikatsiya qilish to'g'risidagi Monreal konvensiyasi. Ushbu xalqaro kelishuvlarning normalari havo yo'llarida tashishlarni tartibga soluvchi Varshava tizimini tashkil qiladi.

Yuk, yo'lovchi va bagaj hamda aralash tashishlar Varshava konvensiyasining qo'llanish sohasiga kiradi. Konvensiya normalari a'zo bo'lgan davlatlar va a'zo bo'lmagan davlatlar o'rtasidagi havo tashishlarga hamda pochta tashishlariga nisbatan qo'llanilmaydi. Havo yo'llari tashish shartnomasini tasdiqlovchi hujjat – aviatsion yuk hujjati Varshava konvensiyasi tomonidan joriy qilingan.

Varshava konvensiyasi quyidagi havo yo'llaridagi tashishlarga nisbatan qo'llaniladi:

– jo'natish joyi va qabul qilish belgilangan joy, oradagi tanaffuslarga qaramasdan, konvensiyaga a'zo davlatlarning hududlarida joylashgan bo'lsa;

– jo'natish joyi va qabul qilish belgilangan joy konvensiyaga a'zo davlatning hududida joylashgan bo'lsa, lekin boshqa davlat hududi (hatto Konvensiyaga a'zo bo'lmagan davlat hududi)da havo kemasining to'xtab o'tishi nazarda tutib o'tilgan bo'lsa.

Varshava konvensiyasining qoidalari imperativ (qat'i) xususiyatga ega. Ammo bu qoidadan bir qator chekinishlar ma'lum. Birinchidan, tashuvchi va yo'lovchining kelishuviga ko'ra tashuvchining javobgarligi me'ori oshirilishi mumkin. Ikkinchidan, yuklarni tashishda tashish hujjatida konvensiya qoidalaridan chekinishlar qilinib, bunda yukni idora qilish (tasarruf etish) bo'yicha huquqlarni va uni tayinlangan punktda berish tartibini belgilovchi chekinishlar ko'rsatib o'tilishi mumkin. Uchinchidan, tashuvchining javobgarligi chegaralarini o'zgartirishga tashilayotgan yukning xususiyati oqibatida yo'qotilgan va shikastlantirilgan hollarda yo'l qo'yilishi mumkin. Nihoyat, to'rtinchidan, yuklarni tashish sudlarning konvensiyada belgilab qo'yilgan hududiy vakolati doirasida hakamlik to'g'risidagi kelishuvga yo'l qo'yiladi.

E'tibor bering!

Tashish shartnomasi yo'l chiptasi (yo'lovchilar uchun), bagaj pattasi (bagaj uchun) yoki aviayuk xatining tashish hujjatini (yuk uchun) tuzish yo'li bilan rasmiylashtiriladi. konvensiyada tashish hujjatlarining rekvizitlari (zaruriy qismlari) belgilangan bo'lib, ularning doirasi Gaaga bayonnomasi bilan jiddiy ravishda cheklab qo'yilgan. Jahon aviakompaniyalarining aksariyati tomonidan xalqaro havo transporti qatnovida qo'llaniladigan tashish hujjatlarining shakllari IATA ishlab chiqqan tegishli bir shakldagi andozalarga (proformalarga) mos holda tuzilgan.

Taraflar munosabatlarining shartnomaviy xususiyati Varshava konvensiyasining yo'lovchi va yuk shartnomasini tuzish to'g'risida so'z yuritiluvchi moddalarida aniq-ravshan ifodalangan.

Baxtsiz hodisa natijasida shaxsga tan yoki har qanday jarohat yetkazilganda yoxud o'limiga sabab bo'lganda va bunday hodisa havo kemasi bortida yoki passajirlarni havo kemasiga chiqarish va tushirish operatsiyalarni amalga oshirish jarayonida yuzaga kelgan bo'lsa; ro'yxatga olingan yuk yoki

bagajga zarar yetkazilganda, yo'qotilganda yoki nobud bo'lganda, agar zarar yetkazish bilan bog'liq bo'lgan hodisa havo transportida tashishlarni amalga oshirish vaqtida yuz bergan bo'lsa; yo'lovchilar, yuk va bagajni havo transportida tashishlar kechiktirilib amalga oshirilgan hollarda tashuvchi javobgar hisoblanadi.

Agarda tashuvchi zaraming oldini olishga qaratilgan zarur chora-tadbirlarni ko'rgan yoki bunday chora-tadbirlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lmagan bo'lsa, zararni to'lashdan ozod qilinishi mumkin. Tashuvchi zarar jabrlanuvchining aybi bilan yetkazilganligini yoki jabrlanuvchining aybi zarar yetkazilishiga imkoniyat yaratib berganligini isbotlab bersa, sud o'zining milliy qonuniga muvofiq tashuvchining javobgarligini cheklashi mumkin.

Varshava konvensiyasiga muvofiq yuk va bagajning bir kilogram uchun 250 oltin frank (20 AQSH dollari) summa bilan cheklangan.

YOpiq aksiyadorlik jamiyati "Koopimpeks" Finlandiyaning Xelsinki shahrida joylashgan "FINAIR" aviyakompaniyasiga nisbatan Sankt-Peterburg arbitraj sudiga Xalqaro havo tashishlarga oid qoidalarni unifikatsiyalash to'g'risidagi 1929-yildagi Varshava konvensiyasi (1955-yilgi Gaaga protokoli bilan o'zgartirilgan)ning 22-moddasi 6-bandiga muvofiq yukning topshirilganda yetmagan qismi uchun 1289,9 AQSH dollari miqdoridagi zararni undirish maqsadida da'vo arizasi bilan murojaat qiladi. So'ralgan talablar sud tomonidan qanoatlaniriladi. Ish keyinchalik Federal okrug arbitraj sudi tomonidan ko'rib chiqiladi. Rossiya Federatsiyasi Oliy arbitraj sudi Prezidiumi ushbu ish bo'yicha qaror qabul qiladi va quyidagi holatlarga e'tibor qaratadi.

Tijorat aktiga muvofiq, yukning bir qismi boy berilishi yuk qadoqlariga putur yetganligi natijasida kelib chiqqanligi ko'rsatib o'tilgan. Konvensiyaning 18-moddasi 1 va 2-bandlariga muvofiq tashuvchi ro'yxatga olingan yuk va bagaj nobud bo'lgan, yo'qotilgan yoki unga zarar yetkazilganda, agar zarar yetishiga sabab bo'lgan holat havo tashishlarini amalga oshirish jarayonida yuz bergan bo'lsa, javobgar bo'lishi mumkinligi belgilangan.

Konvensiyaning 22-moddasi 2, 4 va 5-bandlariga muvofiq ro'yxatga olingan yukni tashish paytida tashuvchi javobgarligi 1 kg yuk uchun 250 frank bilan chegaralanadi. 1955-yilgi Gaaga protokilining XI moddasi 5-bandiga muvofiq agar ish sudda ko'rib chiqiladigan bo'lsa oltin qiymatiga ega bo'lmagan milliy valyutalarga tegishli summani almashtirish sud qarori chiqqan kundagi narxlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Da'voni taqdim etish vaqtida da'vogar yukning yetarli bo'lmagan qismini London qimmatli metallar birjasidagi 1 unsiya oltin narxidan kelib chiqqan holda AQSH dollarida hisoblagan. London qimmatli metallar birjasi oltinning valyutalarga nisbatan qiymatini emas, balki rangli metallarning xalqaro bozordagi narxini belgilaydi. Hisob-kitoblarni bunday tarzda amalga oshirish Xalqaro fuqarolik aviatsiyasi tashkilotining (Monreal, 1975-yil) № 3 va № 4 Protokollarida o'rnatilgan 250 oltin frankni milliy valyutaga o'tkazish tartiblariga zid hisoblanadi.

Yuqorida aytib o'tilgan holat har bir kg uchun to'lanishi lozim bo'lgan summani taxminan 20 dollar oshishiga va umumiy da'vo summasini esa 1389.9 dollar bo'lishiga olib keladi.

Da'vogar o'z da'vosini ikkala mamlakatlar tomonidan ham ratifikatsiya qilingan xalqaro huquqiy shartnomaning frankni ikkala davlatlardan birining milliy valyutasiga o'tkazilishi to'g'risidagi qismi bilan asoslaydi. Lekin xalqaro shartnomada ikkala mamlakatdan qay birining huquqi qo'llanilishi ochiq qoladi.

1991-yilda qabul qilingan Fuqarolik qonunchiligi asoslarining 166-moddasining 1-bandi 7-qismida agar taraflar tashqi-iqtisodiy bitimlar bo'yicha kelib chiqadigan majburiyatlarga nisbatan qo'llaniladigan huquqni belgilash to'g'risidagi kelishuvga ega bo'lmasa, tashish shartnomasidan kelib chiqadigan munosabatlarga nisbatan tashuvchi mamlakat huquqi qo'llanilishi belgilangan. Ushbu xalqaro tashish shartnomasida Finlandiyaning "FINAIR" kompaniyasi tashuvchi hisoblanadi.

Finlandiya qonunchiligi bo'yicha tashuvchining javobgarligi va Varshava konvensiyasini qo'llash masalalari 1977-yil 14-yanvardagi "Aviatransport bilan tashish shartnomasi to'g'risida"gi Qonun bilan tartibga solinadi. Ushbu Qonunning 23 paragrafidagi ro'yxatga olingan tovar va bagajni tashishda tashuvchining javobgarligi 17 SDR (maxsus o'zlashtirish huquqi) yoki har kg uchun 23.8 AQSH dollari miqdorida belgilangan.

Varshava konvensiyasi yo'lovchi vafot etganda zararni qoplashni talab qiluvchi shaxslar doirasi va zararni qoplash miqdorini aniqlash masalalarini ochiq qoldirgan. Ushbu holatlar har bir davlatning milliy qonunchiligi va u yerda mavjud bo'lgan amaliy tajribalar asosida hal qilinadi.

Gaaga bayonomasiga muvofiq yo'lovchilarga nisbatan tashuvchi javobgarligining miqdori 250 ming oltin fransuz franki chegarasida belgilangan.

Aytib o'tilgan limitlar yo'lovchiga, bagajga, qo'l yuki va yukka yetkazilgan zarar uchun ham, ularni eltib qo'yishni kechiktirganlik uchun ham tashuvchi javobgarligining chegarasi hisoblanadi. Bunga qo'shimcha ravishda sud o'z milliy qonuniga muvofiq da'vogarga u qilgan sud xarajatlarining hammasini yoki bir qismini qoplashni qaror qilishi mumkin.

Bagaj va yuklarni tashishlar uchun Varshava konvensiyasi majburiy da'vogarlik ish yuritishini nazarda tutadi. Zarar aniqlangan taqdirda oluvchi darhol, ammo bagaj va yuk olingan kundan e'tiboran hisoblaganda bagaj bo'yicha 7 kundan va yuk bo'yicha 14 kundan kechiktirmay tashuvchiga talab qo'yishi kerak. Eltib qo'yish kechiktirilgan taqdirda, talab bagaj yoki yuk oluvchi tasarrufiga berilgan paytdan e'tiboran 21 kun ichida bildirilishi lozim.

Yo'lovchilar va yuk egalari huquqlarini majburiy ravishda himoya qilish uchun 2 yillik da'vo muddati nazarda tutilgan bo'lib, u tayinlangan punktga yetib kelingan paytdan e'tiboran, havo kemasi yetib kelishi lozim bo'lgan sanadan e'tiboran yoki tashishda tanaffus bo'lgan paytdan e'tiboran o'ta boshlaydi.

Havo transportida tashishga bo'lgan talabning, ayniqsa, sayyohat mavsumlari davrida o'sishi, shuningdek bo'sh turgan samolyotlar mavjudligi charter asosida tashishlarning rivojlanishiga asos bo'ldi. Bir martalik yoki bir nechta parvozlarni bajarish uchun bitta yoki bir nechta samolyotni berib turish charter tashishlarning mazmunini tashkil qiladi. Odatda samolyot yetarlicha tayyorlangan ekipaj bilan beriladi, biroq samolyot ekipajsiz ham berilishi mumkin. Havo charteri taraflarini charterga oluvchi (buyurtmachi) va havo kemasi mulkdori (kompaniya) deb atash qabul qilingan.

Aviakompaniyalarning qoidalari va tariflarida charter qisqacha tartibga solingan bo'lib, charter bo'yicha charterga oluvchi va kompaniyaning o'zaro munosabatlarini emas, avvalo yo'lovchilar va yuklarni bo'lg'usi tashish shartlarini nazarda tutadi. Charterning maqsadi, unda ishtirok etuvchi taraflarning huquqlari va majburiyatlarini charterlarning proformalari belgilaydi. Ular aviakompaniyalar tomonidan ishlab chiqiladi va tuzish chog'ida taraflar tomonidan to'ldirilishi mumkin bo'lgan namunaviy shartnoma ko'rinishida bo'ladi. Havo charterlarida shakli, maqsadi va atamalari bo'yicha o'zining o'tmishdoshi – dengiz charterining ta'siri sezilib turadi.

Havo charteri shartlariga ko'ra javobgarlik aybning boshlanishiga asoslanadi. Tashish shartnomasi bo'yicha javobgarlik xususida kompaniyaning tashish qoidalari yoki Varshava konvensiyasining tegishli ko'rsatmalariga havola qilinadi.

1999-yil may oyida havo orqali xalqaro tashishga taalluqli ayrim qoidalarni bixillashtrishga doir Monreal konvensiyasi imzolanib, unda havo orqali tashishning tushunchasi keltirilgan, taraflarning huquq va majburiyatlari, jumladan, maxsus o'zlashtirilgan huquqlarda ifodalanadigan tashuvchining fuqarolik-huquqiy javobgarligi chegarasi, nizolarni hal qilishga doir vakolatli organlarning yurisdiksiyasi o'rnatilgan. Konvensiya 2003-yil 4-noyabrdan kuchga kirgan. Ushbu konvensiya 1929-yilda qabul qilingan Varshava konvensiyasini almashtirish maqsadida qabul qilingan. Hozirgi kunda unga 63 dan ortiq davlat, shu jumladan Buyuk Britaniya, Hindiston, Irlandiya, Ispaniya, AQSH, Fransiya, Shveysariya va Yaponiya kabi davlatlar a'zo hisoblanadi.

10.5. Xalqaro dengiz tashishlari

Nisbatan murakkab huquqiy masalalar xalqaro dengiz transportida tashishlarda yuzaga keladi. Bu hol mazkur sohadagi munosabatlarning xilma-xilligi bilan (tartibga solish predmeti) bir qatorda huquqiy tartibga solishning manbalari xarakterining turlichi bilan ham (konvensiyalar hamda ichki qonun hujjatlari normalari bilan bir qatorda, shuningdek dengizning xalqaro odatlaridan keng foydalanilganlik bilan) tushuntiriladi. Ko'p davlatlarning qonun hujjatlarida, odatda, yuklarni dengiz transportida tashishga doir

munosabatlarga nisbatan qaysi davlatning huquqi qo'llanilishi kerakligini nazarda tutuvchi kollizion normalar bo'lmaydi. Mazkur masalalar sud amaliyoti bilan hal etiladi. Buyuk Britaniya va Fransiya sudlarida (fransuz qonun hujjatlariga muvofiq) kema bayrog'i qonuniga amal qilinadi, GFR sudlarida esa yuk borib tushadigan joy qonuniga ko'proq amal qilinadi. Polsha qonuniga muvofiq taraflar tomonidan tanlangan qonunga amal qilinadi. Tashish shartnomasiga ko'ra tanlov bo'lmagan taqdirda tashuvchining joylashgan joyi qonuniga amal qilinadi. RFning Savdo kemalari qatnovi kodeksiga muvofiq tomonlarning huquq va majburiyatlari yuklarni dengiz transportida tashish shartnomasi bo'yicha, yo'lovchilarni dengiz transportida tashish shartnomasi bo'yicha, shuningdek muayyan muddatga fraxtga olish, dengizda buksirga olish va dengiz sug'urtasi shartnomalari bo'yicha, agar tomonlar bitimida boshqa hol belgilanmagan bo'lsa, shartnoma tuzilgan joy qonuniga muvofiq aniqlanadi. Shartnomaning tuzilish joyi RF huquqi bo'yicha belgilanadi.

E'tibor bering!

Yuklarni dengiz transportida tashish turlicha sharoitda amalga oshirilishi mumkin. Agar mazkur tashish dengiz transportida tashuvchi tomonidan butun kemani yoki uning ma'lum qismini bermasdan amalga oshirilsa, u holda tashish ishtirokchilari orasidagi munosabatlar konosament yordamida rasmiylashtiriladi. 1924-yilda Brusselda konosament to'g'risidagi ba'zi qoidalarning bir xillashtirilishi to'g'risida konvensiya tuzilgan. Ushbu konvensiya, avvalo, 1968 va 1979-yillarda qabul qilingan bayonnomalar asosida o'zgartirilgan. Ushbu bayonnomalarga qo'shilish konvensiyaga qo'shilish bilan teng baholanadi.

Aslida dengiz transportida tashqi savdo yuklarini tashish shart-sharoitlari dengiz transportida tashuvchi tomonidan tashish uchun butun kemani berish paytida yoki yukning alohida partiyalarini tashish uchun konosament bo'yicha tuzilgan, o'z ichida tashish shart-sharoitlari to'g'risidagi ma'lumotlarni saqlovchi (konosament tashqi betida) fraxtlash shartnomalarida (charterda) belgilanadi.

Dengiz transportida tashuvchi yukni saqlab qolmagan taqdirda aybli bo'lgani uchun javob beradi, unga talablar qo'yish uchun esa bir yillik muhlat amal qiladi. Konosament bo'yicha yuklarni tashish paytida uning narxini e'lon qilish joiz. Tashuvchi navigatsion xatolik deb atalmish (kemani yurg'izish va boshqarish paytidagi kapitan, matros, lotsman xatosi) xato uchun javobgar bo'lmaydi.

1978-yil mart oyida Gamburg shahrida o'tkazilgan konferensiyada BMTning yuklarni dengiz transportida tashish to'g'risidagi Konvensiyasi qabul qilindi. Mazkur Konvensiya 1924-yilgi Bryussel konvensiyasining o'rniga qabul qilingan. Yangi konvensiya kengroq qamrovga ega bo'lib (hayvonlarni va palubaga joylanadigan yuklarni tashishga ham tatbiq etiladi), bir qator

yangiliklarni ko'zda tutadi. Xususan, konvensiyada navigatsion xatolik yuz berganda dengiz transportida tashuvchini javobgarlikdan ozod etuvchi qoida bekor qilindi, yukni saqlab qolish uchun uning javobgarlik chegarasi birmuncha oshirildi, tashuvchiga bo'lgan talablarni bildirish tartibi belgilandi (da'vo qilish muddati ikki yil). Yuklarni dengiz orqali tashishning ancha istiqbolli shakli doimiy dengiz liniyalarini tashkil etish to'g'risidagi bitimlar asosida amalga oshiriluvchi muntazam yoki liniyali tashishlardir. Bunday bitimlar davlatlararo bo'lishi mumkin, lekin ko'pincha manfaatdor dengiz tashishlarini amalga oshiruvchi kompaniyalar tomonidan tuziladi. Ularda mazkur liniyalarni ekspluatatsiya qilishning asosiy shart-sharoitlari aniqlanadi, dengiz transportida liniyali tashishning shart-sharoitlari esa tegishli dengiz tashishlarini amalga oshiruvchi kompaniyalarning liniyali konosamentlarida, qoidalarida va tariflarida belgilanadi. Liniyali tashishlarning shart-sharoitlari ba'zi transport-huquqiy xususiyatlarga ega, lekin mazkur sohadagi o'ziga xos kollizion masalalar, odatda, yuzaga kelmaydi.

Dengiz liniyalarining katta qismi bugungi kunda yirik dengiz tashishlarini amalga oshiruvchi kompaniyalar orasidagi bitimlar doirasida ekspluatatsiya qilinadi va shu tariqa liniya konferensiyalari deb nom olgan tashuvchilar guruhlarini tashkil qiladi. Ular ichida yuqori fraxt stavkalarini va boshqa imtiyozli shart-sharoitlarni qo'yish yo'li bilan o'ziga eng yuqori iqtisodiy naf keltirishni ta'minlashga harakat qiluvchi ilg'or davlatlar kompaniyalari hal qiluvchi ta'sirga ega.

Liniya konferensiyalari faoliyatidagi kamsitish elementlarini bartaraf etish maqsadida 1974-yilda BMT doirasida rivojlanayotgan davlatlar tashabbusi bilan katta ahamiyatga molik xalqaro bitim – Liniya konferensiyalari odob kodeksi tuzildi. Konferensiya liniya konferensiyalarining belgilangan doirada ishlashiga yo'naltirilgan, kamsitishni rad etuvchi hamda tashuvchi va yuk egasi manfaatlari muvozanatini yaratuvchi bir qator qoidalarni o'z ichiga oladi.

E'tibor bering!

Yo'lovchilarni dengiz transportida tashish oxirgi yillarda bir qator xalqaro bitimlarning asosiy mavzui bo'lib qoldi. Shulardan biri Yo'lovchilar va ularning yukini dengiz transportida tashish to'g'risidagi 1974-yil 13-dekabrda Afina konvensiyasi. Konvensiya ilgari ishlab chiqilgan dengiz transportida tashish to'g'risidagi ko'pgina xalqaro-huquqiy normalarni qabul qildi: ayb mavjud bo'lgan holdagina javobgarlik tamoyili, tashuvchining javobgarlik doirasining chegaralanishi (yo'lovchilar sog'lig'iga zarar yetkazilgan taqdirda 700 ming frank), da'vo qilish muddati ikki yil. O'zbekiston Respublikasi ushbu konvensiyalarda ishtirok etmasa-da, uning qoidalari ham o'quvchilarda, ham tadbirkorlarimizda katta qiziqish uyg'otadi.

Dengiz transportidagi tashishlar charter bo'yicha ham amalga oshirilishi mumkin. Bu holda yuk tashish uchun butun kema, uning bir qismi yoki ma'lum xonalar ajratiladi. Odatda, amalda xalqaro dengiz tashkilotlari, shuningdek milliy kemachilik tashkilotlari tomonidan ishlab chiqilgan charterlar

proformalari ishlatiladi. Charterlar yuk turiga qarab (ko'mir, neft, yog'och va h.k.) ishlab chiqiladi. Shu sababli ayrim yuklarni tashishning o'ziga xosligi hisobga olinadi. Dengiz charteri mazmuniga ko'ra o'z ichiga 60 ta gacha turli shartlarni oluvchi murakkab shartnomadir (yukni taqdim etish, uni yetkazish tartibi, fraxt bo'yicha hisob-kitoblar va h.k.). Javobgarlik yuzasidan, odatda, konosament to'g'risida ba'zi qoidalarni birkillashtirish to'g'risidagi konvensiya shartlariga havola qilinadi. Charter proformalari shartlari tomonlar orqali izohlar kiritish yo'li bilan o'zgartirishi yoki ularga qo'shimchalar kiritilishi mumkin.

10.6. Xalqaro aralash tashishlar

Transport tizimining rivojlanishi, yuk, yo'lovchi va bagajlarni tashishdan unumli foydalanish zaruriyati turli xil davlatlar o'rtasida bir necha transport turlaridan foydalangan holda tashishlarni amalga oshirishni talab qilmoqda. Bir tashish tizimi doirasida bir necha transport vositalaridan foydalanish har qanday zamonaviy transport tizimining asosiy elementi hisoblanadi. Bunday tashishlar xalqaro amaliyotda aralash tashishlar nomini olgan.

Aralash tashish – bu ikki yoki undan ortiq transport vositasidan ketma-ketlikda (navbatma-navbat) foydalangan holda xalqaro yuk va yo'lovchilar tashish hisoblanadi. To'g'ridan to'g'ri bo'lmagan aralash tashishlar:

- bir necha shartnomalar asosida amalga oshiriladi;
- yuklarni borish davr (etap)larida turli huquqiy rejimga ega;
- ekspeditor tomonidan tashkillashtiriladi.

To'g'ridan to'g'ri aralash tashish unda qatnashayotgan barcha transport turlarini o'z ichiga olgan yagona transport hujjati bilan rasmiylashtiriladi. Ushbu tashish turining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, yagona bir shaxs (aralash tashish operatori) yukni tashishning butun davri mobaynida yuklarning butligi uchun barcha javobgarlikni o'z bo'yniga oladi va yagona tashuvchi funksiyalarini bajaradi.

Kombinatsiyalashgan tashishlar – aralash tashishlarning asosiy turi hisoblanadi. Unga muvofiq yuklarni tashish bir necha transport turlaridan foydalanilgan holda o'ziga ko'p tonnali konteyner, yarim tirkagich va avtofurgonlarni birlashtirgan yagona bir yuk birligida amalga oshiriladi. Kombinatsiyalashgan tashishlarning belgilari:

- tashishlarni qayta yuklashsiz amalga oshirish (yuk jo'natuvchining omboridan yukni qabul qiluvchi shaxsning omborigacha (“eshikdan eshikkacha”));
- tashishlarda qatnashayotgan barcha transport turlari uchun yagona huquqiy maqomning o'rnatilishi;
- tashishlarda qatnashayotgan barcha transport turlari uchun yagona yuk hujjatining rasmiylashtirilishi;
- barcha tashishlar uchun yagona tarifning belgilanishi.

1969-yil Tokioda o'tkazilgan xalqaro konferensiyada Yuklarni aralash tashishlar to'g'risida konvensiyaning loyihasi qabul qilingan (Tokio qoidalari). Loyihada operator yuridik shaxs sifatida tan olinib, yuk jo'natuvchi bilan tuzilgan tashish shartnomasi muvofiq nobud bo'lgan va zarar yetgan yuklar bo'yicha javobgar ekanligi belgilangan. O'z navbatida, operator boshqa tashuvchilar bilan shartnomalar imzolaydi va uning oldida javobgar hisoblanadi.

1973-yil XSP Kombinatsiyalashgan transport hujjatiga nisbatan qo'llaniladigan bixillastirilgan qoidalarni chop etadi. Unga muvofiq Xalqaro kema egalari Assotsiatsiyasi BIMKO bilan hamkorlikda 1977-yilda kombinatsiyalashgan tashishlar uchun tovar aylanma hujjatining proformasini amalga kiritadilar.

YUNKTAD doirasida yuklarni xalqaro aralash tashish to'g'risidagi konvensiya 1980-yil may oyida Jenevada bo'lib o'tgan Diplomatik konferensiyada qabul qilingan.

Konvensiya barcha turdagi transportga nisbatan tatbiq etiladi va u aralash tashishni amalga oshirishni operator zimmasiga yuklaydi. Aralash tashish shartnomasini tuzgan, o'z nomidan ish ko'ruvchi va shartnomaning ijro etilishi uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oluvchi har qanday shaxs operator bo'lishi mumkin. Bu yukni xalqaro tashish shartnomasining yangi turi bo'lib, unga ko'ra, transport operatsiyalarini operatorning o'zi ham, u jalb etadigan ayrim turdagi transportda tashuvchilar ham bajarishlari mumkin. Bunda yuk egasi muayyan tashuvchilar bilan emas, balki faqat aralash tashish operatori bilan huquqiy munosabatda bo'ladi.

Operatorning javobgarligi taxmin qilingan ayb uchun yuzaga keladi. Yuk but saqlanmagan taqdirda javobgarlik chegarasi, qaysi summa ko'pligiga qarab bir joy uchun 920 maxsus o'zlashtirma birlik yoki har bir kilogramm og'irlik uchun 2,75 xuddi shunday birlikdan iborat. Biroq aralash tashishda dengiz va daryo transportida tashuvchilar ishtirok etmasa, operatorning javobgarligi chegarasi yuqoriroq bo'lib, har bir kilogramm og'irlik uchun 8,33 birlikni tashkil etadi. Yuk but saqlanmagan joy ma'lum bo'lgani taqdirda, to'rtli javobgarlik qoidasi qo'llaniladi, ammo bunda tegishli xalqaro bitim yoki milliy huquq bilan javobgarlikning ancha yuqori chegarasi nazarda tutilgan bo'lishi shart. Eltib qo'yish kechiktirilgan taqdirda, eltib qo'yilishi kechiktirilgan yukka to'g'ri keluvchi 2,5 birlikka teng tashish haqidan oshmagan summa to'lanadi.

Konvensiyada aralash tashish hujjatining mazmuni aniqlangan bo'lib, u jo'natuvchining xohishiga ko'ra tovar taqsimlov kuchiga ega bo'lishi (aylanma bo'lishi) mumkin. Konvensiya tashish shartlari va operatorga talabnomalar taqdim etish tartibi borasida 1978-yilgi yuklarni dengizda tashish to'g'risidagi konvensiyaning bir qator qoidalarini o'zida mujassam etgan. Konvensiyaning aralash tashish shartnomasiga taalluqli barcha qoidalari qat'i (imperativ) xususiyatga ega.

Yuqlarni aralash qatnovda tashishni amalga oshirishda bojxona tartib-taomilini soddalashtirishga qaratilgan, bojxona qoidalarini o'z ichiga olgan ilovaning mavjudligi yangi konvensiyaning o'ziga xos xususiyatidir. Konvensiyada, shuningdek u aralash tashishlar to'g'risidagi boshqa mavjud xalqaro bitimlar qo'llanilishiga to'sqinlik qilmasligi, uning qoidalari davlatning aralash tashishlar bo'yicha operatsiyalarni va aralash tashish operatori faoliyatini milliy darajada tartibga solish va nazorat qilish huquqiga daxl qilmasligi nazarda tutilgan.

YUNKTAD va XSP 1995-yili aralash tashish hujjatlariga nisbatan qo'llaniladigan YUNKTAD/XSP qoidalarini e'lon qiladilar. Ushbu hujjat tashuvchilar, ekspeditorlar va yuk egalari tomonidan yuklarni aralash qatnovlarda tashishlarda qo'llaniladigan yagona xalqaro hujjat sifatida qaralib kelinmoqda. Qoidalarga muvofiq aralash tashishlar kamida ikkita transport turida amalga oshirilishi lozimligi ko'rsatilgan. Shuningdek, aralash tashish shartnomasini tuzgan va yuklarni tashish bo'yicha javobgarlikni o'z bo'yniga olgan shaxs – aralash tashish operatori deb atalishi belgilab qo'yilgan. YUNKTAD/XSP-95 Qoidalari aralash tashish hujjatini "aylanma hujjat" yoki "yuk egasi nomi ko'rsatilgan aylanma bo'lmagan hujjat" ko'rinishida taqdim qilish imkoniyatini belgilab bergan.

1972-yil 2-dekabrda Xavfsiz konteynerlar bo'yicha xalqaro konvensiya konteyner tushunchasini yoritib beradi. Ushbu hujjatda konteynerlarning tuzilishi va undan foydalanish talablari mustahkamlangan, shuningdek yangi va mavjud konteynerlarni tashishga oid terminologiya aniqlab berilgan (havo kemalarida tashishga mo'ljallangan konteynerlar bundan mustasno).

X bob yuzasidan nazorat savollari

1. Transport konvensiyalari ular ko'p sonli bo'lishiga qaramay, mamlakatlar o'rtasida yuklar va yo'lovchilarni tashishni tashkil etish va amalga oshirish jarayonida yuzaga keluvchi ko'pgina masalalar yuzasidan yo'l-yo'riqlarni o'z ichiga olmaydi. Bunday hollarda boshqa huquqiy manba yo'qligi sababli xalqaro qatnov tartibotini belgilash masalalarini tartibga solishda muayyan muammolar kelib chiqishi mumkin.

Savol: ushbu vaziyatda vujudga kelgan munosabatlarni yana qaysi huquq manbalari asosida tartibga solish masalasini muhokama qiling.

2. O'zbekiston Respublikasining xalqaro temiryo'l transporti sohasida ikki tomonlama xalqaro shartnomalari va ko'p tomonlama xalqaro transport bitimlarining mazmuni va ularda belgilangan vazifalarni muhokama qiling. Ushbu hujjatlarning xalqaro huquqiy hujjatlar bilan o'zaro nisbatiga huquqiy baho bering.

3. O'zbekiston kompaniyasiga tegishli yukni olib ketayotgan Turkiya kemasi, ochiq dengizda Italiyaga tegishli kema dvigateli nosoz holatda ekanligini, suvga cho'kish xavfi borligini, shu sababli yordamga muhtojligini

ko'rib qoladi. Yaqin atrofdagi portgacha uni olib borib qo'yish uchun Turkiya kemasi nosoz kemani tortib (buksir) olib borishi lozim edi. Turkiya kemasi nosoz kemani torta olishi uchun olib ketilayotgan yukning bir qismidan voz kechishi kerak edi, shuning uchun ortiqcha yuk kema hortidan dengizga tashlab yuborildi.

Savol: yuk tashuvchi taraf O'zbekistonga yetkazilgan zararining (dengizga tashlab yuborilgan yuk haqini) o'rmini qoplashi kerakmi? Munosabatga nisbatan qo'llanilishi lozim bo'lgan huquqni aniqlang?

4. Rossiya aviakompaniyasi va O'zRes. tashkiloti o'rtasida vertolyot uchun ehtiyot qismlarni (karobkalar) va bosma uchun uskunalarni (printerlar) umumiy narhi 900 000 dollar va 66 000 dollar bo'lgan yukni yetkazib berish yuzasidan ikkita shartnoma imzolandi. Yuklarni yetkazib berish yuzasidan ikkita avia yuk hujjati (avianakladnoy) rasmiylashtirildi, lekin yukni bitta reysda yetkazib berish kerak edi. Yukni yetkazib berish yuzasidan javobgarlikni cheklovchi izoh sifatida vertolyot qismlari uchun 300 000 dollar ko'p bo'lmagan miqdorda, bosma uchun uskunalar yuzasidan esa har bir kg. uchun 20 dollar ko'p bo'lmagan miqdorda javobgarlik chegarasi belgilab olindi. Omadsiz bo'lgan qo'nish jarayonida yukga zarar yetdi va mahsulotlar sifatsiz holatga kelib qoldi.

Savol: yuk tashish 1929-yildagi Varshava konvensiyasining 1955-yildagi Gaaga protokoli nashri qoidalariga muvofiq amalga oshirilganligini e'tiborga olib, yuk tashuvchining javobgarligini muhokama qiling. Agar yuk tashish 1999-yildagi Xalqaro havo orqali yuk tashish to'g'risidagi Monreal konvensiyasiga muvofiq amalga oshirilganda sud qarori o'zgaradimi?

11.1. Xalqaro kredit va hisob-kitoblarga oid huquqiy munosabatlar

Umumjahon xo'jalik hayotining baynalmilallashuvida, xalqaro doirada mamlakatlararo kapital importi va eksporti muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu munosabatlar mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga o'zining salmoqli hissasini qo'shib kelmoqda. Ayniqsa, jahonning ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlari chet el investitsiyalari va kreditiga muhtojdirlar.

Hozirda kapital eksporti bilan shug'ullanuvchi mamlakatlarning aksariyatini sanoati rivojlangan davlatlar tashkil qilmoqda.

Masalan, AQSHning chetga kapital qo'yish salmog'i yuqori ekanligi sezilib turgan bir paytda, uning G'arbiy Yevropa davlatlari va Yaponiyaga nisbatan o'sish sur'atlarining pasayib borayotganligini kuzatish mumkin. 1975-yili G'arbiy Yevropadagi iqtisodiy rivojlangan davlatlarning qo'ygan kapitali umumiy qo'yilgan kapital hajmining 35,9 %ni tashkil etgan bo'lsa, 1990-yilga kelib bu ko'rsatkich 52%ni tashkil qilgan. Ko'zda tutilgan investitsiyalarning hududlar bo'yicha taqsimlanishiga e'tibor qaratilsa, unda rivojlanayotgan mamlakat bo'yicha bu ko'rsatkich 21,2%, Afrika qit'asidagi mamlakatlar 2,6%, Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari 9,6%, Janubi-G'arbiy Osiyo mamlakatlari 0,5 %, Lotin Amerikasi mamlakatlari 8,5%, Okeaniya mamlakatlarida 0,2% gacha pasayganligini ko'rish mumkin.

Hozirda chet el investitsiyalari va kreditlari hisobiga o'z milliy iqtisodiyotini tiklab olgan va tayyor mahsulotlar eksportini muvaffaqiyat bilan amalga oshirayotgan mamlakatlarning soni ortib bormoqda (Janubiy Koreya, Tayvan, Singapur, Gonkong, Argentina va h.k.). Bu kabi mamlakatlar hozirgi chet davlatlarning banklaridan olgan kredit summalarini ham to'lashga erishmoqda.

Xalqaro kreditga oid huquqiy munosabatlar – bu shunday shartnomaviy munosabatki, unda bir taraf chet el elementi, ya'ni chet el mamlakatining banklari, firmalari, kompaniyalari, yuridik va jismoniy shaxslari, Trans Milliy Korporatsiyalari va chet davlatning o'zi boshqa davlatga, uning yuridik va jismoniy shaxslariga foizlar hisobida, shartnomalarda belgilangan muddatlarda qaytarish sharti bilan beradigan kreditga oid munosabatlardir.

Xalqaro kreditga oid huquqiy munosabatlar xususida huquqshunos olimlar turlicha fikr-mulohazalar yuritib, uning vujudga kelishini alohida ta'riflaydilar. Jumladan, L.Krasavina "Xalqaro kredit kapitalist ishlab chiqarish jarayonida paydo bo'ldi va u o'zini boshlang'ich mablag'larning yig'ilishida asosiy o'rinni topdi"¹ – deydi.

¹ Красавина Л., Международные валютно-кредитные отношения. – М., 1994. – С. 543.

Kredit bir necha toifalarga bo'linib, asosan, u bozor iqtisodiyoti qonuniyatlarining yig'indisi, shuningdek boshqa iqtisodiy kategoriyalar – tovarlar, xizmatlar, mablag'lar kategoriyalari bilan bevosita bog'langan hisoblanadi. Xalqaro kredit asosan iqtisodiy qonunlar talabidan kelib chiqib, bozor iqtisodiyoti subyektlarining daromad olishlari uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar yaratishga xizmat qiladi.

Xalqaro kredit hozirgi davr iqtisodiyot qonunlari asosida jonli va moddiylashtirilgan mehnat bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u olingan vositalarning ta'sirida foydalanish sharoitida jamoat boyligining ortishiga olib kelishi mumkin.

Xalqaro kredit o'zining ko'p xilligi bilan ajralib turadi. Masalan, Xalqaro savdo tijorat kreditida eksportchi importchiga tovar ko'rinishida to'lash sharti bilan tovar beradi. Kredit munosabatlari deganda tomonlarning shunday kelishuvi tushuniladiki, unda kreditor qarzdorga valyuta ko'rinishdagi qimmatliklarni foydalanishga beradi, qarzdor esa, kelishilgan muddatda tashqi savdo bitimiga asoslanib, foizlarni o'z vaqtida to'laydi va shu kreditni o'z xohishi bo'yicha sarflaydi.

Bu munosabatlar davlatlararo va fuqarolik huquqiy bitimlar asosida kelib chiqadi. Hozirgi davrda kredit munosabatlarini xalqaro doirada huquqiy tartibga soluvchi shartnomalarning yo'qligi sababli tomonlardan shartnomalar bo'yicha yuqori darajada o'zaro kelishib olishga erishishlarini talab qiladi. Chunki tomonlar o'zaro biron-bir shartnomani imzolash davrida beriladigan kredit miqdori, kreditning qaysi valyutada berilayotganligi, foizlar stavkasi, qaytarish muddati va qaysi huquqni qo'llashlari haqida kelishib olmagan bo'lsalar, shartnoma shartlarining bajarilishini ta'minlashda nizo kelib chiqqan taqdirda uning echimini topishda birmuncha qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin.

Haqiqatdan ham kreditning turlari juda ko'p; kredit eksportchilari trans milliy korporatsiyalar, banklar, tashkilotlar, moliya korporatsiyalari va davlatlar bugungi kunda kreditga ehtiyoji bor davlatlarni iqtisodini barqarorlashtirish, valyutasini mustahkamlash, ishlab chiqarishni, yerosti boyliklaridan foydalanishni rivojlantirish uchun texnik yordam, lizing, konsessiya shartnomalari, investitsiyalar yordami bilan jahon bozoriga raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarish ko'zda tutiladi. Albatta, bunday sharoitlarda xalqaro kredit munosabatlariga oid ayrim muammolarga ham duch kelish mumkin. Xalqaro tashkilotlar kredit berishda, kredit oladigan davlatlarning shu mablag'lardan aniq maqsadlarda foydalanishi bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy rejalarini chuqur tahlil qilib, ularga kredit berishning maqsadga muvofiq yoki muvofiq emasligini ko'rib chiqadilar va lozim bo'lganda ular bilan kredit shartnomalarini tuzadilar. Shartnomalar imzolanishi jarayonida kreditorlardan kafolatlar talab qilinishi mumkin. Chunki berilayotgan kreditlar aniq maqsadlar yo'lida ishlatilmasdan, balki ayrim sabablarga ko'ra noaniq maqsadlarga ishlatilishi mumkin.

Aksiyadorlik sarmoyasining harakati kredit shakliga o'xshash bo'lsa-da, asosan unda aksiya egasi faqat foiz shaklida foyda olishi bilan bir qatorda uning sarmoyaga nisbatan egalik huquqi o'zida saqlanib qolaveradi.

Tarixan xalqaro kredit aloqalari xalqaro savdoga qo'llanilgan, mantiqan esa sarmoya harakatiga xususiy sarmoyaning rivojlanayotgan mamlakatlar olamiga so'nggi yillarda to'liq asosan iqtisodiyot taraqqiyotida yutuqlarga erishgan mamlakatlarga yetib keldi. Shu o'rinda haqli savollar tug'iladi.

Boshqa mamlakatlar ham shunday foyda ko'rishlari mumkinmi? Ular kapitalni jalb etish uchun alohida yon berishlari kerakmi? Ko'pgina mamlakatlarda real soliq imtiyozlari va boshqa rag'bat omillar taklif etiladi, lekin sarmoyani investitsiyaviy muhitning bu unsurlari qiziqtirmaydi.

Xorijiy sarmoya egalari foyda olishdan manfaatdor, ammo tavakkallik ularni jiddiy xavotirga soladi. Ular uchun asosiy o'ziga tortadigan omillar rivojlangan infratuzilma, ishonchli va malakali mehnat resurslari, daromad va kapitalni chet elga o'tqazish, ijtimoiy va siyosiy barqarorlikdan iborat. Bugungi kunda bu omillarning har qaysisi ancha sezilarli darajada o'z aksini topmoqda.

Hozirgi bosqichda har qanday davlatning tez sur'atlarda rivojlanishini xorijiy investitsiyalarni jalb etmay turib ta'minlab bo'lmaydi.

Tashqi iqtisodiy munosabatlar ham yangi sifatlarga ega bo'lib bormoqda; ikki mamlakatning xo'jalik vakillari o'rtasida savdo va xizmat ko'rsatishdan tashqari alohida ishlab chiqarish, moliya va savdo aloqalari ham rivojlanmoqda. Bunday aloqalar asosan tadbirkorlik foydasi yoki foizlar olish maqsadlarida xorijga pul yoki tovar shaklida qiymatlar va kapital chiqarishdan iborat. Agar tovarlar bilan tashqi savdo ularning iste'mol qiymatlari yoki foydasini ayirboshlashda ifoda etilsa, kapitalning ko'chish jarayonida esa yanada murakkabroq iqtisodiy o'zaro aloqadorlikka, masalan, chet el investitsiyalariga duch kelish mumkin.

Chet el investitsiyalari investorlar foyda (daromad) olish maqsadida tadbirkorlik faoliyatiga va boshqa turdagi faoliyat obyektlariga kutayotgan mulkiy boyliklarning va ularga nisbatan huquqlarning, shuningdek intellektual mulkka nisbatan huquqlarning barcha turlari chet el investitsiyalari hisoblanadi. Boyliklarning birlamchi yoki takror ko'rinish shaklining biron-bir tarzda o'zgarishi ularning investitsiya sifatidagi mohiyati o'zgarishiga olib kelmaydi.

Xorijga ssuda kapitali chiqarish bilan tadbirkorlik kapitali chiqarish bir-biridan farqlanadi.

Ssuda kapitalining tashqi iqtisodiy aloqalar sohasidagi harakati "Xalqaro kreditlar" shaklida amal qiladi.

"Xalqaro kredit" – bu bir mamlakatdagi kreditorning boshqa mamlakatdagi qarz oluvchiga qaytarishlik, moddiylik va foiz to'lash shartlari bilan beradigan pul yoki tovar ko'rinishdagi ssudadir.

Ssuda mablag'i (sarmoyasi) – mamlakatning xalqaro qarzlari, kreditlar shaklida chiqaradigan yoki kiritadigan hamda ssuda foizi keltiradigan kapitalidir.

“Xalqaro kredit” – feodalizm davrida paydo bo‘lgan. Harbiy yurishlarni hamda monarx va zodagonlar saroylari xarajatlarini qoplash uchun qarzga mablag‘lar olingan. Bozor munosabatlari rivojlanib borishi bilan xalqaro kredit tashqi savdoga xizmat ko‘rsata boshladi va jahon xo‘jalik aloqalarining muhim elementiga aylandi. Bunday kredit turli mamlakatlardagi kreditorlar bilan qarz oluvchilar o‘rtasidagi muayyan muddatga hamda foiz to‘lash shartlari bilan ssuda berish, foydalanish va uni qaytarish bo‘yicha paydo bo‘ladigan munosabatlarni o‘zida ifoda etadi. Shunday qilib, ssuda mablag‘ini chiqarish boshqa mamlakatlar hukumatlari yoki tadbirkorlariga qisqa yoki uzoq muddatli qarzlarni berilishini bildiradi.

Chetga mablag‘ chiqarish XX asr boshlarida avj oldi. Dastlab ssuda mablag‘ini chetga chiqarish aksariyat xususiy shaklda, ya‘ni davlatning aralashuvvisiz olib borildi. Keyinchalik bunday faoliyat “xalqaro kredit” munosabatlariga tobora ko‘proq aralasha boshlagan hukumatlar tomonidan rag‘batlantirila boshlandi.

Xorijiy kreditlar bir qancha toifalarga bo‘linadi, jahonda u yoki bu mamlakat boshqa mamlakatning iqtisodiy dasturiga yordam berish maqsadlarida moliyaviy vositalar berish ishi keng tarqalgan. Bunday hollarda davlatlararo shartnomalar tuziladi. Shartnoma moliya resurslari beradigan ixtisoslashgan hukumat moliya muassasalarining ajratiladigan kreditlarini berishni, sug‘urtalashni va kafolatlari ta‘minlanishiga asoslanadi. Bunday ixtisoslashgan hukumat moliya muassasalaridan KG‘W yoki AKA banklarini, HERMES (Germaniya), SACE (Italiya), ECCD (Buyuk Britaniya), EIDG‘MITIC (Yaponiya), CESCE (Ispaniya) kabi eksportni kreditlash vakillarini sanab o‘tish mumkin.

AQSH, Yaponiya, Turkiya va boshqa mamlakatlardagi eksport-import banklari, ECD (Kanada) kabi vakillar esa loyihalarni bevosita kreditlashni ta‘minlaydi.

Odatda, bunday moliyalashtirish kreditni oladigan mamlakat hukumati tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan kafolat asosida amalga oshiriladi. Bunday ishga faqat katta oltin valyuta zaxiralari va boshqa likvid aktivlarga ega bo‘lgan mamlakatgina qo‘l urishi mumkin. O‘zbekistonda moliyalash turining shunday usuli asosida bir qator loyihalar amalga oshirilmoqda. Bular qatoriga Germaniya, Yaponiya, AQSHdagi eksport-import banklari bergan kredit resurslari yordamida iqtisodiy infratuzilma sohasida g‘oyat muhim loyihalar mavjud.

Tashqi investitsiya qarzlarning yana boshqa bir toifasi xalqaro moliya muassasalari u yoki bu mamlakatdagi investitsiya loyihalarini kreditlaydi. O‘zbekistondagi loyihalarni moliyalashni amalga oshirishda ko‘maklashuvchi eng nufuzli xalqaro banklar bo‘lib, ular qatoriga Jahon tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo rivojlanish banklarini kiritish mumkin. Chetdan olingan qarz muayyan tavakkalchilik bilan bog‘liq, shuning uchun davlat yoki xususiy tarmoq doirasida chet el investitsiyalaridan oqilona foydalanilmaslik mamlakatga juda qimmatga tushishi mumkin.

Intellectual mulk obyektlarining xalqaro muomalada bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari. Intellectual mulk bo'yicha xalqaro konvensiyalar va bitimlarning umumiy tavsifi.

12.1. Intellectual mulk obyektlarining xalqaro muomalada bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari

Intellectual mulk obyektlari fuqarolik huquqining ham, uning tarkibiy qismi bo'lgan xalqaro xususiy huquqiy munosabatlarning ham o'ziga xos obyekti hisoblanadi. Ushbu obyektlar ko'proq g'oyaviy negizga ega bo'lgani sababli ularga nisbatan odatdagi an'anaviy mulk huquqi me'yorlarini qo'llab bo'lmaydi. Shu sababli ham ularga nisbatan bo'lgan huquqlarga ko'proq mutloq huquqlar deb atalmish huquqlar majmui qo'llaniladi. Intellectual mulk tushunchasi, uning doirasiga kiradigan obyektlar turlari, ularga nisbatan huquqlarning vujudga kelish asoslari bo'yicha talabalar fuqarolik huquqi o'quv kursi bo'yicha asosiy ma'lumotlar, zaruriy bilimlarga ega bo'lishganini ta'kidlab, bevosita intellectual mulk obyektlarining xalqaro muomalada bo'lishining asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilar qayd etiladi:

birinchidan, intellectual mulk obyektlari muomalada eng harakatchan obyektlardan hisoblanadi. Ular g'oyaviy negizga ega bo'lgani sababli butun jahon bo'yicha tezlik bilan tarqalishi mumkin;

ikkinchidan, bunday obyektlar muayyan mamlakat miqyosida milliy rejimga ega bo'lishi yoxud xalqaro bitimlar, kelishuvlar, konvensiyalar asosida xalqaro huquqiy rejimga ega bo'lishlari ham mumkin;

uchinchidan, ko'pgina intellectual mulk obyektlariga nisbatan huquqlar maxsus muhofaza yorlig'i (patent) asosida vujudga keladi. Patent o'zining amal qilish hududiga ega va ayni vaqtda uning amal qilish muddati chegaralangan yoxud bu muddatni uzaytirib turish lozim;

to'rtinchidan, intellectual mulk obyektlari muomalada bo'lishida muayyan infratuzilma bo'lishini taqozo etadi. Bu infratuzilma asosan intellectual mulk obyektlari huquq sohiblariga xizmat ko'rsatish, huquqiy muhofaza qilish vazifalarini amalga oshiradi (masalan, ixtisoslashgan yuridik firmalar, audit xizmati, patent sudlari va h.k.);

beshinchidan, intellectual mulkning xalqaro muomalada bo'lishida intellectual mulk bozoriga o'ziga xos ta'sir ko'rsatib turuvchi tashkiliy tuzilmalar mavjud. Bu tuzilmalar jumlasiga Butunjahon Intellectual MulK Tashkiloti (BIMT), Intellectual mulk bo'yicha xalqaro Assotsiatsiya (MAIS), Parij Ittifoqi, Bern Ittifoqi va sh.k. kiradi;

Va nihoyat, *oltinchidan*, intellektual mulkka bo'lgan huquqlarga nisbatan bu huquqlarni himoya qilish so'raladigan mamlakat huquqi qo'llaniladi;

yettinchidan, intellektual mulk obyektlarining muomalada bo'lishi asosan litsenziya shartnomalari orqali rasmiylashtiriladi. Intellektual mulk obyektlariga nisbatan mutloq huquqlardan foydalanish to'g'risidagi litsenziya shartnomasida litsenziar (mutlaq huquq egasi) hisoblanuvchi taraf ta'sis etilgan, turar-joyga ega bo'lgan yoki asosiy faoliyat joyi bo'lgan mamlakat huquqi qo'llaniladi (FKning 1190-moddasi).

XIX asrning oxirlariga kelib intellektual faoliyat mahsullari taraqqiyotning belgilovchi omiliga aylangach, xalqaro miqyoslarda ilmiy texnikaviy bozor vujudga keldi, turli mamlakatlarda bu sohani tartibga soluvchi qonunlarni yaqinlashtirishga obyektiv zarurat tug'ildi. Buning o'ziga xos ifodasi sifatida sanoat mulki tushunchasi vujudga keldi, uning huquqiy rejimi belgilari 1883-yil 20-martda tuzilgan sanoat mulkini muhofaza qilish bo'yicha Parij konvensiyasida mustahkamlab qo'yildi. O'z navbatida, bunday jarayon mualliflik huquqida ham sodir bo'ldi va 1886-yilda tuzilgan adabiy va badiiy asarlarni huquqiy muhofaza qilish to'g'risidagi Bern konvensiyasida o'z mujassamini topdi. 1967-yil 14-iyulda Stokgolmda qabul qilingan Butunjahon intellektual mulk tashkiloti (BIMT)ni ta'sis etish haqidagi konvensiyada intellektual mulk huquqi obyektlari doirasi belgilandi va binobarin "intellektual mulk" tushunchasi ma'lum ma'noda huquqiy asosga ega bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi 1993-yildan buyon Parij Konvensiyasi ishtirokchisi va BIMT a'zosi bo'lganligi sababli intellektual mulk va sanoat mulki tushunchasi bizning huquqiy tizimimiz uchun ma'lum ma'noda ahamiyatga ega. BIMT ta'sis Konvensiyasining 2-moddasi (7-qism)ga asosan quyidagilar intellektual mulk huquqi obyekti hisoblanadi.

- 1) adabiy, badiiy asarlar va ilmiy ishlar;
- 2) artistlarning ijrochilik faoliyati, fonogrammalar va radioeshittirishlar;
- 3) inson faoliyatining barcha sohalaridagi ixtirolar;
- 4) sanoat namunalari;
- 5) ilmiy kashfiyotlar;
- 6) mahsulot belgilari, xizmat belgilari va tijorat nomlari va belgilari (ramzlari);
- 7) g'irrom raqobatning oldini olish;
- 8) sanoat, adabiy va badiiy faoliyat sohalarida intellektual faoliyatdan kelib chiquvchi boshqa huquqlar¹.

Sanoat mulki deganda inson tafakkuri, ijodning mahsuli bo'lgan va amaliyotda qo'llaganda moddiy yoki boshqacha tarzda samara beradigan mahsullari tushuniladi. Sanoat mulki iborasi uning qo'llanish doirasini cheklangan ma'noda talqin etadi va bu mulk obyektlari amalda tatbiq etish sohalarini to'liq qamrab olmaydi. Bunday noaniqlik o'zining tarixiy ildizlariga ega.

¹ Интеллектуальная собственность. Ч.1. – Новосибирск: Наука, 1999. – С. 14.

Ma'lumki sanoat mulkining asosiy turi bo'lgan ixtirolar dastlab asosan sanoatda bevosita qo'llanilgan va keyinchalik moddiy ishlab chiqarish va ijtimoiy turmushning boshqa sohalarida tatbiq etila boshlagan. Biroq bu davrga kelib, "sanoat mulki" tushunchasi Yevropa tillarida va mamlakat qonunlarida mustahkam o'rinish qolgan uchun garchi yetarli darajada aniq ifodalangan ibora bo'lmasa ham tegishli ibora bilan almashtirilmadi.

Parij konvensiyasining 1-2-moddasiga asosan sanoat mulkining muhofaza obyektleri bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- 1) ixtirolar;
- 2) foydali modellar;
- 3) sanoat namunalari;
- 4) mahsulot belgilari;
- 5) xizmat belgilari;
- 6) firma nomi;
- 7) kashfiyot;
- 8) manbani (mahsulot kelib chiqish manbasi) ko'rsatuvchi ma'lumot;
- 9) mahsulot kelib chiqish (tayyorlash) joyining nomi;
- 10) g'irrom raqobatning oldini olish¹.

Seleksiya yutuqlari (o'simliklarning yangi navlari va hayvonlarning yangi zotlari) ham ko'p hollarda sanoat mulki obyektlariga tenglashtiriladi.

Yuqorida ko'rsatilgandek, intellektual mulk tarkibiga kashfiyotlar ham kiradi. Biroq kashfiyotlarning fuqarolik huquqiy rejimi boshqa obyektlarga nisbatan farq qiladi. Kashfiyot ham ijodiy faoliyat mahsuli bo'lib, moddiy olamning ilgari noma'lum bo'lgan qonuniyatlari hodisalarini ochish, aniqlash hisoblanadi. Ilgari amalda bo'lgan Fuqarolik kodeksining 546–566-moddalarida kashfiyotchilik huquqi mustahkamlab qo'yilgan edi. Bunga asosan kashfiyot Davlat ro'yxatidan o'tkazilib, uning muallifi kashfiyot qilganligini, uning ustuvorlik sanasini guvohlantiruvchi diplom berish, mukofot berish va boshqa mulkiy va shaxsiy xarakterdagi imtiyozlarga ega bo'lish nazarda tutilgan edi. Ammo yangi FKda kashfiyot maxsus huquqiy maqomga ega ijodiy faoliyat mahsuli sifatida belgilanmagan. Buning asosiy sababi shundan iboratki, kashfiyotga bo'lgan huquq u yoki bu shaxsning undan foydalanishga bo'lgan mutlaq huquqini nazarda tutmaydi, chunki u xarakteri bo'yicha u yoki bu subyektiga monopoliya (mutloq tegishli) obyekt bo'la olmaydi. Shu sababli ham u ko'p mamlakatlarda bevosita huquqiy muhofaza ostiga olinmagan. 1978-yilda BIMT doirasida kashfiyotlarni xalqaro ro'yxatga olish haqida Jeneva konvensiyasi tuzilgan. Lekin ushbu konvensiyada ham ilmiy kashfiyotlarning maxsus muhofaza shakli nazarda tutilmagan. Ba'zi mualliflar buning sababini kashfiyot mulkiy muomala objekti bo'lishiga layoqatli bo'lgan ijodiy mahsulotni vujudga keltirmaydi, balki moddiy olam

¹ Парижская конвенция по охране промышленной собственности. – Женева: ВОИС, 1990.

haqidagi tasavvurlarimizni chuqurlashtirib, bilimlarimizni boyitadi, anglab yetish, bilib olish vazifalarini hal etadi xolos, degan qarashlar bilan izohlaydilar va bundan kashfiyot bilan bog'liq munosabatlar fuqarolik-huquqiy tartibga solish predmeti bo'la olmaydi degan xulosaga keladilar.

12.2. Intellektual mulk bo'yicha xalqaro konvensiyalar va bitimlarning umumiy tavsifi

Ma'lumki, intellektual mulkning turli obyektlari bo'yicha xalqaro miqyoslarda o'nlab, yuzlab xalqaro bitimlar, kelishuvlar, konvensiyalar amal qiladi. Ularning dastlabkilari XTX asming ikkinchi yarmida ishlab chiqilgan. Ularning ishlab chiqib qabul qilinishiga turtki bergan holat – bu intellektual mulk obyektlarini xalqaro miqyoslarda muhofaza etishdir. Odatda, har bir mamlakat qonunlari shu mamlakat hududida intellektual mulk obyektini himoya qiladi. Masalan, ixtiro, sanoat namunasi bo'yicha patent egasi bu obyektlar bo'yicha bir necha mamlakatda huquqiy muhofaza olmoqchi bo'lsa, bu mamlakatlarning har birida patent olmog'i lozim bo'ladi. O'z fuqarolarini intellektual mulk obyektiga nisbatan xorijiy davlatlarda huquqiy muhofazaga olishni kafolatlash maqsadida 1883-yilda 11-davlat sanoat mulkini muhofaza qilish bo'yicha Parij konvensiyasini imzoladi va Xalqaro Parij Ittifoqini tuzdi. Hozirgi vaqtda ushbu konvensiyani 110 dan ortiq mamlakat imzolagan. O'zbekiston Respublikasi ham Parij konvensiyasining ishtirokchisi hisoblanadi.

Konvensiyada uning qatnashchisi bo'lgan davlatlar sanoat mulkining ayrim sohalari bo'yicha maxsus bitimlar tuzishi mumkinligi nazarda tutilgan. Albatta, bunday bitimlar konvensiyaga zid bo'lmasligi shart.

Parij Ittifoqi kotubiyati vazifasini BIMT bajaradi. Konvensiyaning dastlabki matni 1883-yilda tuzilgan, 1891-yilda Madridda Tushuntirish bayonnomasi bilan to'ldirilgan, 1900-yilda Bryusselda, 1911-yilda Vashingtonda, 1925-yilda Gaagada, 1934-yilda Londonda, 1958-yilda Lissabonda, 1967-yilda Stokgolmda qayta ko'rib chiqilgan va 1979-yilda unga tuzatishlar kiritilgan. Konvensiya barcha davlatlar uchun ochiq. Ratifikatsiya yorlig'i yoxud qo'shilish haqidagi hujjat BIMT Bosh direktoriga saqlash uchun topshirilishi lozim.

Konvensiya keng ma'nodagi sanoat mulki sohasida qo'llaniladi. Uning doirasiga ixtirolar, tovar belgilari, xizmat belgilari, sanoat namunalari, foydali modellar, firma nomi, geografik ko'rsatkichlar (kelib chiqish manbasi ko'rsatkichi, kelib chiqish joyining nomi) va g'irrom raqobatning oldini olish kiradi.

Konvensiyaning asosiy qoidalari uch asosiy toifaga bo'linadi: milliy rejim, ustuvorlik huquqi, umumiy qoidalar.

Milliy rejim yoxud unga tenglashtirish to'g'risidagi qoidalarga asosan konvensiyada qatnashuvchi har bir davlat unda qatnashuvchi boshqa davlatlar fuqarolariga nisbatan sanoat mulkini huquqiy muhofaza qilish sohasida o'z

fuqarolariga qanday huquqlar bersa, xuddi shunday huquqlar berishi lozim. Ayni vaqtda garchi Konvensiya ishtirokchisi bo'lmagan davlatning fuqarosi bo'lsa ham, biroq Konvensiya ishtirokchisi bo'lgan davlatlarda istiqomat qilsa yoxud haqiqiy va soxta bo'lmagan sanoat yoki savdo korxonalariga ega bo'lsa ham konvensiya tomonidan beriladigan huquqiy muhofazadan foydalanadi.

Konvensiyada ustuvorlik sanasiga bo'lgan huquq patentlarga, tovar belgilari, sanoat namunalari nisbatan mustahkamlangan. Uning mohiyati shundan iboratki, konvensiya qatnashchisi bo'lgan davlatlardan biriga to'g'ri rasmiylashtirilgan asosda ariza (talabnoma) bergan talabnomachi muayyan belgilangan muddat davomida (ixtirolarga va foydali modellar patentlariga 12 oy, tovar belgilari va sanoat namunalari 6 oy) boshqa har qanday ishtirokchi davlatlardan muhofaza so'rab murojaat etishi mumkin, bunda keyingi talabnomalar birinchi marta berilgan ariza (talabnoma) sanasida berilgan hisoblanadi. Boshqacha aytganda, keyingi talabnomalar xuddi shu muddat davomida boshqa shaxslar tomonidan ixtiro, sanoat namunasi, tovar belgisi, foydali modelga huquqiy muhofaza berilishini so'rab berilgan talabnomalarga nisbatan ustuvorlik huquqiga ega bo'ladi. Bundan tashqari, keyingi berilgan talabnomalar o'sha talabnoma beruvchining birinchi talabnomasiga asoslangani sababli shu vaqt oralig'ida ixtironi e'lon qilish, ushbu sanoat namunasi yoxud tovar belgisini o'zida mujassamlantiruvchi buyumning sotilishi va shu kabi xatti-harakatlar talabnoma sofligiga ta'sir etmaydi. Bu qoidaning amaliy afzalliklaridan biri shundaki, agar talabnoma beruvchi obyektga nisbatan bir necha mamlakatlarda huquqiy muhofaza olmoqchi bo'lsa, u birvaqtning o'zida barcha mamlakatlarga talabnoma berishi shart emas, uning ixtiyorida 6 oy yoki 12 oy bor, bu muddat ichida u qaysi mamlakatlarda huquqiy muhofaza yorlig'i olishi maqsadga muvofiqligi, muhofazani ta'minlash uchun nimalar qilishi lozimligi bo'yicha puxta reja tuzishga ulguradi.

Konvensiyada barcha ishtirokchi davlatlar rioya qilishlari shart bo'lgan qator umumiy qoidalar belgilangan. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

a) patentlarga nisbatan: turli ishtirokchi davlatlarda aynan bir ixtiroga berilgan patentlar bir-biridan mustaqildir; bir ishtirokchi davlatning patent berishi boshqa ishtirokchi davlatning ham patent berishini ham shart qilib qo'ymaydi. Bir ishtirokchi davlatda patent berish rad etilganligi, patentni bekor qilganligi, uning muddati o'tganligi boshqa ishtirokchi davlatda patent berishni rad etishga, uni muddati tamom bo'lgan deb e'lon qilishga yoki patentni bekor qilishga asos bo'lmaydi.

Ixtirochi patentda o'z nomining ko'rsatilishi huquqiga ega. Agar milliy qonunchilikka asosan patentlangan usul bo'yicha tayyorlangan buyumni sotish taqiqlangan yoxud cheklangan bo'lsa ham, patent berishni rad etish yoxud patentni haqiqiy emas deb topish uchun asos bo'lmaydi.

Har bir ishtirokchi davlat mutloq huquqlarini amalga oshirish har xil suiiste'molchiliklarni keltirib chiqarmasligi uchun majburiy litsenziya berilishi lozim bo'lgan holatlarni qonunlarda nazarda tutishi mumkin.

b) tovar belgilariga nisbatan: tovar belgilariga talabnoma berish va ro'yxatdan o'tkazish har bir ishtirokchi davlatning milliy qonunlari bilan belgilanadi. Demak, ishtirokchi davlat fuqarosi tomonidan tovar belgisini ro'yxatdan o'tkazish uchun berilgan talabnoma bu fuqaroni o'z davlatida ro'yxatdan o'tkazdirilmaganligi yoki muddati uzaytirilmaganligi sababli qabul qilinmasligi yoki ro'yxatdan o'tkazishni rad etishi mumkin emas. Tovar belgisi ishtirokchi davlatlardan birida ro'yxatdan o'tkazdirilishi bilan u boshqa har qanday mamlakatda, shu jumladan tovarning kelib chiqish manbayi bo'lgan mamlakatda ro'yxatdan o'tkazdirishlardan mustaqil bo'ladi va ularga bog'liq bo'lmaydi. Binobarin, tovar belgisini ishtirokchi davlatlardan birida ro'yxatdan o'tkazdirish muddatining tugashi yoki bekor qilinishi tovar belgisi boshqa ishtirokchi davlatlarda ro'yxatdan o'tkazdirilganligining haqiqiyiligiga ta'sir qilmaydi.

Agar tovar belgisi tovarning kelib chiqish joyi bo'lgan mamlakatda tegishli tarzda ro'yxatdan o'tkazdirilgan bo'lsa, u talabnoma bo'yicha o'zining dastlabki holatida boshqa ishtirokchi davlatlar hamro'yxatdan o'tkazdirishi uchun qabul qilinishi va muhofaza etilishi shart. Biroq shunga qaramasdan qonunda aniq belgilangan holatlarda, masalan, tovar belgisi uchinchi shaxslarning mavjud huquqlarini buzsa yoxud u farqlanuvchi belgilarga ega bo'lmasa yo ijtimoiy tartibot va axloqqa zid bo'lsa yoinki ommani chalg'itishga sabab bo'ladigan bo'lsa, ro'yxatdan o'tkazdirish rad etilishi mumkin.

Agarda qandaydir ishtirokchi davlatda qayd qilingan tovar belgisidan foydalanish majburiy bo'lsa, ro'yxatdan o'tkazishning bekor bo'lishi muayyan oqilona muddat o'tganidan keyin va shunda ham tovar belgisining egasi o'z harakatsizligini oqlaydigan isbot, dalillar keltira olmagan taqdirdagina bekor bo'ladi.

Har bir ishtirokchi davlat bu davlatda belgi sifatida hammaga ma'lum bo'lgan konvensiya tomonidan beriladigan afzalliklardan foydalanayotgan shaxsga tegishli bo'lgan va uning aynan yoki o'xshash mahsulotlariga qo'yilayotgan tovar belgilarini takrorlovchi, unga o'xshash bo'lgan yoki chalg'itishga sabab bo'luvchi belgilarini ro'yxatdan o'tkazish va foydalanishni taqiqlashi lozim.

Har bir ishtirokchi davlat maxsus ruxsatsiz davlat ramzlari, rasmiy belgilari, nazorat va kafolat tamg'alarini tovar belgisi sifatida ro'yxatdan o'tkazishni rad etishi va foydalanishni taqiqlashi shart. Bu qoida ba'zi xalqaro tashkilotlarning ramzlari, bayroqlari, emblemalari, qisqartirilgan va to'liq nomlariga ham taalluqlidir. Xizmat ko'rsatish belgilari va jamoa belgilariga nisbatan ham huquqiy muhofaza to'la taalluqlidir;

d) sanoat namunalariga nisbatan: har bir ishtirokchi davlatda sanoat namunalari muhofaza etilishi lozim va bunda sanoat namunasi ifodalangan buyum bu davlatda tayyorlanmasligi huquqiy muhofazani haqiqiy emas deb topishga asos bo'lmaydi;

c) firma nomiga nisbatan: har bir ishtirokchi davlatda firma nomlari talabnoma berish yoki ro'yxatdan o'tkazish shart bo'lmagan holda huquqiy muhofaza qilinadi;

f) mahsulotlarning kelib chiqish joyi ko'rsatkichlariga nisbatan: har bir ishtirokchi davlat mahsulotning kelib chiqish joyi haqidagi yolg'on ko'rsatkichlardan yoki bu mahsulotni ishlab chiqaruvchi bevosita yoki bivosita foydalanishiga qarshi choralarni ko'rmog'i shart;

g) g'irrom raqobatga nisbatan: har bir ishtirokchi davlat g'irrom raqobatdan samarali muhofaza qilinishi shart;

h) milliy ma'muriyatga nisbatan: har bir ishtirokchi davlat ommani patentlar, tovar belgilari, sanoat namunalari bilan tanishtirish uchun sanoat mulki bo'yicha maxsus xizmat yoki markaziy muassasa tashkil etmog'i lozim. Bu xizmat rasmiy davriy axborotnoma chiqarishi lozim. Axborotnomada berilgan patent egalarning nomlari, patentlangan ixtirolarning qisqacha izohi va qayd etilgan har bir tovar belgisi tasviri e'lon qilinib berilishi lozim.

Shuni ta'kidlash lozimki, yuqoridagi umumiy qoidalardan tashqari konvensiya har bir ishtirokchi davlatga sanoat mulki sohasidagi munosabatlarni huquqiy tartibga solishda to'liq erkinlik beradi. Jumladan, har bir ishtirokchi davlat texnikaning muayyan sohasiga taalluqli bo'lgan echimlarni patentga layoqatli ixtirolar doirasiga kiritgan echimlarni patentga layoqatli ixtirolar doirasiga kiritmasligi mumkin: patent echimining yangiligi va uni patentga layoqatli ekanligini belgilovchi boshqa mezonlar asosida tekshirish bo'yicha ekspertizadan o'tkazilib yoki ekspertizadan o'tkazmasdan berilishi bo'yicha tartib o'rnatish mumkin; tovar belgisiga bo'lgan huquq undan foydalanish asosida yoxud ro'yxatdan o'tkazdirish asosida vujudga kelishini hal etishga haqli; tovar belgisini va sanoat namunasini ekspertizadan o'tkazish asosida yoki ekspertizadan o'tkazmasdan ro'yxatga olish tartibini belgilashga haqli. Sanoat namunalarini muhofaza qilish muddatini belgilashga haqli. Sanoat mulkini boshqarish tashkiliy tizimini va huquqlarini rasmiylashtirish bo'yicha turli ish qog'ozlarini yuritish tartibi va protsedurasini belgilashga haqli.

Tovarlarning kelib chiqishi bo'yicha yolg'on yoki chalg'ituvchi ko'rsatkichlarning oldini olish to'g'risida Madrid bitimi (1891-yil). Ushbu bitim 1891-yilda tuzilgan bo'lib 1911-yilda Vashingtonda, 1925-yilda Gaagada, 1931-yilda Londonda, 1958-yilda Lissabonda va 1967-yilda Stokgolmda qayta ko'rib chiqilgan. Ushbu bitim Parij konvensiyasi ishtirokchilari bo'lgan davlatlar uchun ochiqdir.

Ushbu bitimga asosan agarda tovarning kelib chiqishi bo'yicha yolg'on yoki chalg'ituvchi ko'rsatkichlar bo'lsa va ko'rsatkichlar ishtirokchi davlatlardan birining yoki uning hududini tovarning kelib chiqish joyi yoki tayyorlangan

mamlakat sifatida bevosita yoki bilvosita ko'rsatsa bunday tovarlarni olib kirishga arest solinadi yoki ularni olib kirish taqiqlanadi yoki ularni olib kirishga nisbatan boshqa choralar yoki sanksiyalar qo'llaniladi.

Bitimda bunday arest solishni talab qilish va uni amalga oshirish holatlari va usullari belgilab qo'yilgan. Ushbu bitimga asosan tovarning kelib chiqish manbayiga nisbatan ommani chalg'itishi mumkin bo'lgan har xil reklama belgilari va bu belgilardan foydalanib tovarni namoyish etish, sotishga va ulardan foydalanishga taklif etish taqiqlanadi. Har bir ishtirokchi davlatlarning sudlari qanday nomlar ushbu bitim ta'sir doirasiga kirmasligini belgilashga haqli (vinochilik mahsulotlarining mintaqaviy nomlaridan tashqari).

Olimpiya ramzlarini muhofaza qilish bo'yicha Nayrobi shartnomasi (1981-yil). Ushbu shartnoma Butunjahon intellektual mulk tashkiloti, Parij Ittifoqi, BMT yoki BMT bilan bog'liq bo'lgan u yoki bu ixtisoslashtirilgan muassasalarning a'zolari bo'lgan davlatlar uchun ochiqdir.

Ushbu shartnomaning ishtirokchisi bo'lgan barcha davlatlar Olimpiya ramzlarini (beshta tutash halqalar tasvirlarini) xalqaro olimpiada qo'mitasi ruxsatisiz tijorat maqsadida (reklama e'lonlarida, tovarlarda tovar belgisi sifatida) foydalanishdan muhofaza qilishi shart. Shuningdek shartnoma, Olimpiya ramzlaridan tijorat maqsadlarida foydalanish uchun ruxsat berishda olinadigan litsenziya bojlaridan tushgan daromadning bir qismi tegishli manfaatdor milliy olimpiya qo'mitalari hisobiga o'tkazilishini nazarda tutadi.

Patent kooperatsiyasi to'g'risida shartnoma (1970-yil). Ushbu shartnoma 1970-yilda tuzilgan va 1979, 1984-yillarda qayta ko'rib chiqilgan.

Ko'p hollarda yuridik adabiyotlarda bu shartnoma uning inglizcha nomi bosh harflari bilan "RST" deb ham beriladi. RST Parij konvensiyasi a'zolari bo'lgan barcha ishtirokchi davlatlar uchun ochiqdir. O'zbekiston Respublikasi ham ushbu shartnomaning ishtirokchisi hisoblanadi. Shartnoma "Xalqaro" patent talabnomasi berilishini nazarda tutadi. Bunday talabnoma ishtirokchi davlatning har qanday fuqarosi yoki unda istiqomat qiluvchi shaxs tomonidan berilishi mumkin. Talabnoma uni berayotgan shaxs fuqarosi bo'lgan yoki hududida yashab turgan ishtirokchi davlatning milliy patent idorasiga beriladi. Agar talabnoma beruvchi Yevropa patent konvensiyasining ishtirokchisi bo'lgan davlatning fuqarosi bo'lsa yoki uning hududida istiqomat qiluvchi shaxs bo'lsa, xalqaro talabnoma Yevropa patent idorasiga berilishi mumkin; agar talabnoma beruvchi Barbados, Madagaskar, Shri Lanka yoki Afrika intellektual mulk tashkiloti a'zosi bo'lgan davlatning fuqarosi bo'lsa yoki uning hududida istiqomat qilsa, xalqaro talabnoma BIMTga berilishi mumkin.

Shartnomada har qanday xalqaro talabnomani rasmiylashtirishda unga qo'yiladigan talablar batafsil tartibga solinadi.

Talabnoma beruvchi barcha ishtirokchi davlatlar ichidan o'zining xalqaro talabnomasi ta'sir kuchiga ega bo'lishini xohlagan davlatlarni ko'rsatadi (ular belgilangan yoki ko'rsatilgan davlatlar deb ataladi). Ushbu ko'rsatilgan

davlatlarda xalqaro talabnoma u davlatlarning milliy patent idoralariga berilgan talabnoma bilan bir xil kuchga ega bo'ladi. Agar ko'rsatilgan davlatlar Yevropa patent konvensiyasining ishtirokchisi bo'lsa, talabnoma beruvchi Yevropa patent talabnomasini rasmiylashtirishga haqli. Agarda ko'rsatilgan davlatlar Afrika intellektual mulk tashkilotining a'zosi bo'lsa, xalqaro talabnoma mintaqaviy talabnoma kuchiga ega bo'ladi.

So'ngra xalqaro talabnoma xalqaro izlanishlar yoki qidirishlar predmeti hisoblanadi. Bunday izlanishlar yoki qidirishlar yirik patent idoralarining biri tomondan amalga oshiriladi (ya'ni Avstraliya, Avstriya, Rossiya, AQSH, Shveysariya, Yaponiya va Yevropa patent idorasi). Bunday qidiruvlar natijasida xalqaro izlanishlar to'g'risida hisobot tayyorlanadi. Bu hisobotda xalqaro talabnomada ilgari surilgan ixtironing patent sofligiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan va boshqa shaxslarga berilgan patentlarning hujjatlari, ya'ni e'lon qilingan hujjatlarning havolaki ro'yxati o'z ifodasini topadi. Xalqaro izlanishlar haqidagi hisobot talabnoma beruvchiga yuboriladi. U esa hisobot xulosasidan uning patent olish ehtimoli kamligi anglashilsa, talabnomani qaytarib olishi mumkin.

Agar xalqaro talabnoma qaytarib olinmasa, BIMT uni xalqaro izlanishlar haqidagi hisobotda e'lon qiladi va ko'rsatilgan har bir idoraga yuboradi.

Agar talabnoma beruvchi milliy yoki mintaqaviy patent olish maqsadida xalqaro talabnomani qoldirishni istasa, u muayyan shartlarga rioya qilgan holda har bir belgilangan idoraga bu idoraning rasmiy tilida tayyorlangan talabnomalar berishi lozim. Bunda u xalqaro talabnoma berilgandan keyin 20 oy muddat ichida, agar bu talabnoma avvalgi talabnomaning ustuvorligiga daxl qiladigan bo'lsa, o'sha avvalgi talabnoma berilgandan boshlab 20 oygacha muddat ichida belgilangan miqdorda boj to'lashi lozim. Agar talabnoma beruvchi "Dastlabki xalqaro ekspertiza xulosasi"ning berilishini so'rasa, 20 oylik muddat yana 10 oyga uzaytiriladi. Bunday xulosa yirik patent idoralari tomonidan tayyorlanishi lozim va taqdim etilgan ixtironing patentga layoqatli ekanligi to'g'risidagi fikri majburiy kuchga ega bo'lmaydi. RST nazarda tutilgan protsedurada talabnoma beruvchilarga, patent idoralariga va keng ommaga quyidagi afzalliklarni beradi:

1. Talabnoma beruvchi RST doirasidan tashqaridagi protsedura tartibga nisbatan boshqa mamlakatlarning huquqiy muhofaza yorlig'ini olish maqsadga muvofiqligi to'g'risida har bir mamlakatda mahalliy patent vakillarini tayinlash bo'yicha zaruriy tarjimalarni tayyorlash to'g'risida va milliy bojlarni to'lash bo'yicha 8–18 oy ko'proq vaqtga ega bo'ladi. Agar talabnomaning shakli RSTda belgilangan talablarga muvofiq bo'lsa, uni milliy patent idoralarida ko'rib chiqish bosqichlarida formal asoslar bo'yicha rad etilmasligi talabnoma beruvchiga kafolatlanadi. Xalqaro izlanishlar hisobotiga asosan talabnoma beruvchiga o'z ixtirosini patentlash imkoniyati haqida ishonchli va asosli baholash imkoniyatlariga ega bo'ladi. Dastlabki xalqaro ekspertiza xulosasi esa bu imkoniyatni yanada oshiradi.

2. Milliy patent idoralarining izlanishlar va ekspertiza o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan ishlar hajmi jiddiy ravishda kamayadi yoki unga hojat qolmaydi. Chunki xalqaro izlanishlar haqidagi hisobot yoki zarur hollarda xalqaro dastlabki ekspertiza xulosasi xalqaro talabnomaga ilova qilingan bo'ladi.

3. Har bir xalqaro talabnoma xalqaro izlanishlar to'g'risidagi hisobotlar bilan e'lon qilingani sababli manfaatdor har bir shaxs taqdim etilayotgan ixtironing patentga layoqatligi to'g'risida asoslantirilgan ma'lumotlar olishi mumkin. RST doirasida Ittifoq tuzilgan. Ittifoq assambleyaga ega. RST ishtirokchisi bo'lgan barcha davlatlar assambleya a'zosi hisoblanadi.

RST tizimi yildan yilga rivojlanib bormoqda. Agar 1979-yilda 2.500 dan ortiq xalqaro talabnoma berilgan bo'lsa, 1982-yilda 26.000, 1992-yilda 26.000 mingga yaqin xalqaro talabnoma berilgan.

Patent protsedurasi maqsadlari uchun mikroorganizmlarni deponlashtirishni xalqaro tan olish haqida Budapesht shartnomasi 1977-yilda tuzilgan, 1980-yilda qayta ko'rib chiqilgan. Shartnoma Parij konvensiyasi ishtirokchilari bo'lgan davlatlar uchun ochiqdir.

Odatda patent berishning sharti – ixtironing mohiyatini oshkor qilish hisoblanadi. Oshkor qilish esa ixtironing yozma bayoni orqali amalga oshiriladi. Biroq ixtiro mikroorganizmlar bilan yoki ulardan foydalanish bilan bog'liq bo'lsa, ixtironi yozma tasvirlash, bayon etishning iloji yo'q. U omma uchun ochiq bo'lgan ixtisoslashtirilgan muassasalarda mikroorganizmlar namunalarini deponlashtirish orqali amalga oshiriladi.

Huquqiy muhofaza so'ralganda har bir mamlakatda mikroorganizmlar namunalarini deponlashtirish zaruriyatining oldini olish uchun shartnomada deponlashtirish bo'yicha har qanday xalqaro organda mikroorganizmlar namunasini deponlashtirish ishtirokchi davlatlarning milliy patent idoralarida va har qanday mintaqaviy patent idorasida (agar bu mintaqaviy patent idorasi shartnoma ta'sir kuchini e'tirof etsa) patent protsedurasi uchun yetarli hisoblanadi.

Shartnomada ko'rsatilgan deponlashtirish bo'yicha xalqaro organ ilmiy muassasa hisoblanib, mikroorganizmlarni, o'simliklarni, shtammlarini, kolleksiyalarini saqlashni amalga oshirishga qodir bo'lishi lozim. Bunday muassasa deponlashtirish bo'yicha xalqaro organ maqomini olish uchun ishtirokchi davlatlardan biri BIMT bosh direktoriga ushbu muassasa shartnomada belgilangan talablarga javob berishi haqida kafolat berishi shart.

Hozirgi paytda jahon bo'yicha 25 ta bunday muassasa bor. Ulardan 2 tasi AQSHda, 3 tasi Rossiya Federatsiyasida, Buyuk Britaniyada 7 ta, Koreya Respublikasida 2 ta, Avstraliya, Belgiya, Bolgariya, Vengriya, Germaniya, Ispaniya, Niderlandiya, Sloveniya, Fransiya, Chexiya va Yaponiyada 1 tadan joylashgan. Shartnoma, eng avvalo, bir necha ishtirokchi davlatga patent talabnomasi bergan depozitor uchun qulaydir. Shartnomada nazarda tutilgan

tartibga muvofiq mikroorganizmlarni deponlashtirish depozitor xarajatlarini kamaytiradi va mavqeyini mustahkamlaydi. Chunki u patent uchun talabnoma bergan har bir ishtirokchi davlatdan mikroorganizmlarni deponlashtirish xarajatlaridan ozod bo'ladi. Shartnoma byudjet ta'sis etishni nazarda tutmagan, biroq unda ishtirokchi davlatlardan iborat Ittifoq va Assambleya tashkil etish ko'zda tutiladi. Assambleyaning asosiy vazifasi shartnomaning qo'llanmasiga tuzatish kiritish hisoblanadi.

Belgilarni xalqaro qayd etish to'g'risidagi Madrid bitimi (1891-yil).

Bitim Parij Konvensiyasi ishtirokchi davlatlari uchun ochiqdir. Ushbu bitim 1891-yilda tuzilgan bo'lib 1900-yilda Bryusselda, 1911-yilda Vashingtonda, 1925-yilda Gaagada, 1934-yilda Londonda, 1957-yilda Nitsda, 1967-yilda Stokgolmda qayta ko'rib chiqilgan va 1979-yilda uning matniga tuzatishlar kiritilgan.

Bitimda belgilarni tovar belgilari va xizmat ko'rsatish belgilarini Jenevadagi BIMTning Xalqaro Byurosida xalqaro qayd etish, ro'yxatdan o'tkazdirish nazarda tutiladi. Ushbu bitimga muvofiq amalga oshirilgan qayd etish xalqaro deb atalishining sababi shundaki, bunda har bir qayd etish qator mamlakatlarda va potensial jihatdan barcha ishtirokchi davlatlarda kuchga ega bo'ladi.

Ushbu bitim bo'yicha imtiyozlardan foydalanish uchun talabnoma beruvchi ishtirokchi davlatlardan birining fuqarosi bo'lishi yoki bu hududlarda turar joyga ega bo'lishi yoki bu hududda savdo yoki sanoat korxonasi ega bo'lishi lozim. Oldin talabnoma beruvchi belgini kelib chiqish manbai bo'lgan mamlakat milliy idorasida ro'yxatdan o'tkazdirishi lozim, shundan keyin ushbu milliy idora orqali belgini xalqaro qayd etishga talabnoma berishga haqli. Xalqaro qayd etish amalga oshirilgandan keyin u xalqaro byuro tomonidan e'lon qilinadi va bu haqida talabnoma beruvchi o'z belgisiga muhofaza so'ragan ishtirokchi davlatlar xabardor qilinadi. Har bir ishtirokchi davlat bir yil davomida ushbu belgiga o'z hududida muhofaza berishni rad etishi mumkin. Bunda bu qarorning asosi ko'rsatilishi shart. Bunday rad etilgan holatlarda talabnoma beruvchi tegishli milliy idoralarda va ishtirokchi davlatning sudlarida o'z e'tirozini bildirishga haqli. Agar 1 yil ichida bunday rad etish hollari yuz bermasa, xalqaro qayd etish milliy qayd etish kuchini oladi.

Xalqaro qayd etish belgi egasiga qator afzalliklar beradi. Tovar belgisining kelib chiqish manbai bo'lgan ishtirokchi davlatdan ro'yxatdan o'tkazdirilgandan keyin belgi egasi 1 ta tilda (fransuz tilida) 1 ta talabnoma berish orqali va bitta organga (xalqaro byuroga) boj to'lagan holda xalqaro qayd ettirishga muvofiq bo'ladi. Binobarin, u ishtirokchi davlatlarning har biriga turli tillarda talabnoma berish va har biriga boj to'lashdan ozod bo'ladi. Xuddi shunday afzallik qayd etishni uzaytirish muddatlarida ham mavjud. Muddatni uzaytirish har 20 yilda amalga oshiriladi.

Xalqaro qayd etish tovar belgilari bo'yicha milliy idoralar uchun ham qulaydir. Chunki bu ularning ish hajnini kamaytiradi. Masalan, ular uchun belgilarni qayd etish shart emas. Xalqaro byuro tomonidan undirilayotgan bojlarning bir qismi muhofaza so'ralayotgan ishtirokchi davlatga ham beriladi. Bundan tashqari, xalqaro qayd etish xizmati har 2 yilda o'zi olgan foydani ishtirokchi davlatlar o'rtasida taqsimlab beradi. Madrid bitimi asosida Ittifoq ta'sis etilgan. 1970-yildan Ittifoq o'z assambleyasiga ega. Assambleyaning asosiy vazifalari – Ittifoq dasturini va budjetini qabul qilish, shuningdek Madrid tizimidan foydalanishda boj miqdorini belgilashdir.

Belgilarni xalqaro qayd etish to'g'risida Madrid bitimiga bayonnoma (1989-yil). Bayonnoma Parij bonvensiyasi ishtirokchi davlatlari va tegishli hukumatlararo tashkilotlar uchun ochiqdir. Madrid bayonnomasi Madrid bitimi tomonidan ta'sis etilgan tizim doirasidan tashqarida qolgan ba'zi mamlakatlarni ushbu bitimga nisbatan vujudga kelgan qiyinchiliklar va noqulayliklarni bartaraf etish maqsadida qabul qilingan, bayonnoma Madrid bitimidan farqli ravishda quyidagi yangi qoidalarni nazarda tutadi. Talabnoma beruvchi xalqaro qayd etish haqida o'z talabnomasini nafaqat belgining kelib chiqish mamlakati bo'lgan milliy idorada ro'yxatdan o'tkazdirish faktiga, balki ushbu idorada milliy ro'yxatdan o'tkazish talabnomasiga ham asoslantirishi mumkin. Hududi shu bo'yicha muhofaza so'ralayotgan har bir ishtirokchi davlat 1 yil o'rniga 18 oy va hatto undan ortiq muddatda nizo mavjud hollarda o'z hududida huquqiy muhofaza bermasligini e'lon qilishga haqlidir. Har bir ishtirokchi taraflar Madrid bitimiga muvofiq olinadigan bojlar miqdoriga nisbatan ko'proq miqdorda boj olishi mumkin. Markaziy hujjat orqali haqiqiy emas deb topiladigan xalqaro qayd etish milliy talabnoma sifatida qayta rasmiylashtirilishi mumkin va bunda xalqaro talabnoma berilgan sana hisobga olinadi. Bundan tashqari bayonnoma Yevropa Hamjamiyatining kelajakdagi tovar belgilari tizimi uchun quyidagi tartibni belgilaydi: bu tizimni kuchga kirishi va Yevropa Hamjamiyatining ishtirokchi sifati

Xalqaro xususiy huquqda bayonnomaga qo'shilishi bilan ushbu bayonnomaga muvofiq berilayotgan xalqaro qayd etish talabnomasi hamjamiyatga berilgan talabnoma va uni ro'yxatdan o'tkazdirishga asoslanishi mumkin.

Kelib chiqish joylari nomlarini va ularni xalqaro qayd etishni muhofaza etish to'g'risida Lissabon bitimi (1958-yil). Ushbu bitim 1958-yilda tuzilgan bo'lib, 1967-yilda Stokgolmda qayta ko'rib chiqilgan va 1979-yilda uning matniga tuzatishlar kiritilgan. Ushbu bitim Parij konvensiyasi ishtirokchi davlatlari uchun ochiqdir. Bitimdan ko'zlangan maqsad kelib chiqish joylari nomlarini muhofaza qilishni ta'minlash hisoblanadi. Ya'ni bunday mamlakat, tuman yoki joyning geografik nomi shu mamlakatdan, tumandan yoki joydan kelib chiqqan buyumning tovar belgisi bo'lib xizmat qiladi. Bunday belgi qo'llashning asosiy sharti buyumning tovar sifati va xususiyatlari, u kelib

chiqqan joyning geografik muhiti, shu jumladan tabiiy va insoniy omillar bilan mulq yoki o'ziga xos ravishda bog'liq bo'lishi shart. Bunday nomlar BIMT xalqaro byurosi tomonidan Jenevada manfaatdor ishtirokchi davlat vakolatli idorasi talabnomasi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazdiriladi. Xalqaro byuro qayd etganlik haqida boshqa ishtirokchi davlatlarni xabardor qiladi. Barcha ishtirokchi davlatlar xalqaro tartibda qayd etilgan nomlarni bu nomlar kelib chiqqan mamlakatlarda muhofaza qilgan muddat davomida himoya qilishlari shart. Ishtirokchi davlatlardan birortasi huquqiy muhofazani ta'minlashni rad etsa, bu haqda 1 yil davomida xabardor etishi shart. 1993-yil 1-yanvarga qadar 729 ta kelib chiqish joyning nomi qayd etilgan. Lissabon bitimi bo'yicha Ittifoq ta'sis etilgan, ittifoq o'z assambleyasiga ega. Assambleyaning asosiy vazifasi 2 yillik dastur va Ittifoq budjetini qabul qilish hisoblanadi.

Sanoat namunalarini xalqaro deponlashtirish to'g'risida Gaaga bitimi (1925-yil). Bitim 1925-yilda tuzilgan bo'lib, 1934-yilda Londonda va 1960-yilda Gaagada qayta ko'rib chiqilgan 1961-yilda Monakoda qo'shimcha hujjat bilan, 1967-yilda Stokgolmda qo'shimcha hujjat bilan va 1975-yilda Stokgolmda bayonnoma bilan to'ldirilgan, 1979-yilda qo'shimcha hujjat matniga o'zgartirishlar kiritilgan.

Bitim Parij konvensiyasi ishtirokchilari bo'lgan davlatlar uchun ochiqdir. Ushbu hujjatlarga asosan quyidagi tizim qo'llaniladi: Sanoat namunalarini xalqaro deponlashtirish yo bevosita BIMTning xalqaro byurosi tomonidan yoki sanoat namunasi kelib chiqqan mamlakat bo'lib hisoblangan ishtirokchi davlatlarning sanoat mulki bo'yicha milliy idoralari vositachiligida amalga oshiriladi. Har bir ishtirokchi davlat ichki qonunchiligida o'z milliy idorasi vositachiligida xalqaro deponlashtirishni amalga oshirish talablari o'z ifodasini topishi mumkin.

Talabnoma beruvchi tomonidan ko'rsatilgan har bir ishtirokchi davlatda xalqaro deponlashtirish ichki qonunchilikda nazarda tutilgan muhofazani olish bilan bog'liq bo'lgan formal talablarni bajarganlik kabi huquqiy oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Xalqaro deponlashtirish ta'sir kuchi sanoat namunasi kelib chiqqan ishtirokchi davlatga ham taalluqli bo'ladi (agarda bu talabnomada nazarda tutilgan bo'lsa va bu ishtirokchi davlat qonunlarida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa).

BIMT o'z davriy axborotnomasida har bir deponlashtirilgan sanoat namunasining oshkora tasvirini yoki talabnoma beruvchining iltimosi bo'yicha rangli fotografiya tasvirini yoki grafik usulda bajarilgan boshqacha tasvirini e'lon qiladi. Talabnoma beruvchi e'lon qilishni 12 oydan oshmagan muddatga (xalqaro deponlashtirish sanasidan boshlab) yoki ustuvorlik so'ralgan hollarda ustuvorlik sanasidan boshlab 12 oygacha kechiktirib turishni iltimos qilishga haqli. Har bir ishtirokchi davlat xalqaro deponlashtirish to'g'risida e'lonlarni olgan sanadan boshlab 6 oy muddat ichida muhofaza berishni rad etishga haqli.

Muhofaza berishni rad etish ichki qonunlar asosidagi talablarga muvofiq amalga oshirilishi lozim. Ayni vaqtda bunday asos sifatida muhofaza berishni rad etayotgan ishtirokchi davlat idorasi tomonidan rioya qilinishi lozim bo'lgan ichki qonunchilikning formal talablari va ma'muriy protsedurasi ham ko'rsatilishi mumkin.

Xalqaro deponlashtirish har 5 yilda uzaytirilishi mumkin. Muhofazaning amal qilish muddati 5 yilda yoki uning birinchi 5 yilining oxirgi yilida uzaytirilgan holda o'n yildan kam bo'lmasligi lozim. Agar ishtirokchi davlatning ichki qonunlarida milliy namunalari uchun uzoqroq muhofaza muddati belgilangan bo'lsa, xalqaro deponlashtirilgan va muddati uzaytirilgan sanoat namunalari uchun ham xuddi shunday muddatlarda huquqiy muhofaza berilishi lozim.

1934-yilda qabul qilingan hujjatda nazarda tutilishicha, xalqaro deponlashtirishga bag'ishlangan e'lonlar sanoat namunalari reproduksiyalarini qamrab olmaydi va deponlashtirish oqibatlari kelib chiqish mamlakati bo'lgan davlatlardan tashqari (agar bu davlatlarning ichki qonunlarida bunga ruxsat berilmagan bo'lsa) ushbu hujjat barcha ishtirokchi davlatlari to'liq taalluqli bo'ladi. Gaaga bitimidan foydalanuvchilar uchun qulaylik yaratish maqsadida BIMT xalqaro byurosi rahbariy ko'rsatmalar chop etadi. Gaaga bitimi doirasida Ittifoq ta'sis etilgan. Ittifoq o'z assambleyasiga ega. Assambleyaning asosiy vazifalari Ittifoq byudjetini va 20 yillik dasturini qabul qilish hamda Gaaga tizimidan foydalanish bilan bog'liq bo'lar miqdorini belgilash hisoblanadi.

Xalqaro patent tasnifi to'g'risida Strasburg bitimi (1971-yil). Bitim 1971-yilda tuzilgan, 1979-yilda tuzatishlar kiritilgan. Bitim Parij konvensiyasining ishtirokchi davlatlari uchun ochiqdir. Bitimga asosan patentlarning xalqaro tasnifi (PXT) joriy etiladi. Bunda texnikaning barcha sohalari 8 ta asosiy bo'limga ajratiladi. Mayda sarlavhalar miqdorlari esa 64.000 ga yaqinlashadi. Har bir sarlavhaga arab raqamlari va lotin alifbosi harflaridan iborat ramzlar belgilangan. Tegishli ramz har bir patent hujjatida e'lon qilingan patent talabnomalari va berilgan patentlarda ko'rsatiladi. Ularning miqdori keyingi yillarda 1.000.000 dan oshib ketdi. Patent hujjatlarini e'lon qiladigan milliy Patent idoralari tegishli ramzlarni qo'yishadi.

Tasniflash "Texnikaning ilgari darajasini" aniqlash maqsadida patent hujjatlarini qidirishda zarur. Bunday qidiruv patent beruvchi idoralar tomonidan ham, potensial ixtirochilar tomonidan ham, ilmiy tadqiqot muassasalari va boshqa manfaatdor shaxslar tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin. Xalqaro tasniflashni zamonaviy darajada saqlab turish uchun u har 5 yilda ko'rib chiqiladi. Chunki ilmiy-texnika taraqqiyoti yuksak sur'atlar bilan rivojlanayotgan hozirgi davrda ilm-fan va texnikaning yangidan yangi yo'nalishlari va sohalari vujudga kelmoqda.

Qayta ko'rib chiqish bitim tomonidan ta'sis etilgan ekspertlar guruhi tomonidan amalga oshiriladi.

PXT to'g'risida bitim doirasida ittifoq ta'sis etilgan. Ittifoq o'z assambleyasiga ega. Assambleyaning muhim vazifalaridan bo'lib ittifoqning 2 yillik dasturi va byudjetini qabul qilish hisoblanadi.

Belgilarni ro'yxatdan o'tkazdirish uchun tovarlar va xizmatlarning xalqaro tasnifi to'g'risidagi Nitsse bitimi (1957-yil). 1957-yilda tuzilgan ushbu bitim 1967-yilda Stokgolmda, 1977-yilda Jenevada qayta ko'rib chiqilgan va 1979-yilda uning matniga o'zgartirishlar kiritilgan. Bitim Parij Konvensiyasi ishtirokchi davlatlari uchun ochiqdir. Bitimga asosan tovar belgilari va xizmat belgilarini ro'yxatdan o'tkazish maqsadlarida tovarlar va xizmatlarni tasniflash (turkumlashtirish) ta'sis etiladi. Bu turkumlashtirish ishtirokchi davlat tomonidan milliy tartibda ro'yxatdan o'tkazdirishda va Madrid bitimiga muvofiq xalqaro ro'yxatdan o'tkazdirishda qo'llaniladi. Ushbu tasniflash (turkumlashtirish) tovarlar va xizmatlarni tasnif (klasslar) ro'yxati (tovarlar uchun 3-4-sinf va xizmatlar uchun 8 sinf mavjud) va ularning alfavit ro'yxatidan iborat. Tovarlar, xizmatlar ro'yxatining nomlanishi 11.000 ga yaqindir. Har ikkala ro'yxat ham vaqti-vaqti bilan ekspertlar komiteti tomonidan o'zgartirilib va to'ldirilib turiladi. Tasnifning 6-tahriri 1983-yildan buyon amalda. Bugungi kunda amalda ushbu tasnifdan dunyoning barcha mamlakatlari va xalqaro tashkilotlar foydalanadi. Nitsse bitimi doirasida Ittifoq ta'sis etilgan, ittifoq o'z assambleyasiga ega. Ittifoq 2 yillik dastur va budjet qabul qiladi.

Sanoat namunalarining xalqaro tasnifini ta'sis etish to'g'risida Lokarn bitimi (1968-yil). Ushbu bitim 1968-yilda tuzilgan, 1979-yilda uning matniga o'zgartirishlar kiritilgan. Bitim Parij Konvensiyasi ishtirokchi davlatlari uchun ochiqdir. Ushbu bitimga asosan sanoat namunalarining tasnifi (turkumi) joriy etiladi. Har bir ishtirokchi davlatning sanoat mulki bo'yicha milliy idorasi sanoat namunalarini deponlashtirish va ro'yxatdan o'tkazdirishga taalluqli barcha rasmiy hujjatlarda xalqaro tasniflashning tegishli ramzlarini ko'rsatishi shart. U deponlashtirish yoki ro'yxatdan o'tkazdirishga taalluqli har bir chop etilgan materiallarda bu ramzlardan foydalanishi shart. Bitimga muvofiq tashkil etilgan ekspertlar komiteti vaqti-vaqti bilan tasnifni qayta ko'rib chiqib turadi. Tasnifning 5-tahriri 1993-yildan buyon amalda. Tasnif 32 sinf va 323 ostki sinflardan iborat. Shuningdek, unda tovarlarning alifbo ro'yxati, bu tovarlar mansub bo'lgan sinflar va ostki sinflarni ko'rsatish asosida berilgan ro'yxatda 6250 nomda turli tovarlar o'z mujassamini topgan. Lokarn bitimi doirasida Ittifoq ta'sis etilgan, u o'z assambleyasiga ega, assambleyaning muhim vazifasi ittifoqning 2 yillik dasturi va byudjetini qabul qilish hisoblanadi.

Belgilarning tasviriy elementlarining xalqaro tasnifini ta'sis etish to'g'risida Vena bitimi (1973-yil). Bitim 1973-yilda tuzilgan, 1985-yil qayta ko'rib chiqilgan. Bitim Parij konvensiyasi ishtirokchi davlatlari uchun ochiqdir. Ushbu bitimga asosan tasviriy elementlarni yoki qismlarini o'z ichiga olgan belgilar uchun turkumlashtirish joriy etiladi. Ishtirokchi davlatlarning vakolati

milliy idoralari belgilarni ro'yxatdan o'tkazdirish va ularning muddatini uzaytirish bo'yicha tegishli barcha rasmiy hujjatlarda ushbu xalqaro tasniflash ramzlaridan foydalanishi lozim. Ekspertlar komitetinin xalqaro tasnifi vaqti-vaqti bilan qayta ko'rib chiqiladi. 1993-yildan tasnifni 3-tahriri amal qilmoqda. Tasnif 29 toifa, 144 guruh va 1569 ostki guruh (kichik guruh)dan iborat. Turkumlashtirish asosida belgilarning tasviriy elementlari joylashtirilgan. Vena bitimi doirasida Ittifoq ta'sis etilgan, Ittifoq o'z assambleyasiga ega. Assambleyaning muhim vazifasi 2 yillik dasturni va budjetni qabul qilishi hisoblanadi.

Intellektual mulk huquqini savdo sohaslarida qo'llanish bo'yicha bitim (TRIPS bitimi).

TRIPS bitimi Butunjahon savdo tashkilotining muhim huquqiy asoslaridan hisoblanadi. Butunjahon savdo tashkiloti (BST)ga a'zo bo'lishni xohlagan har bir davlat TRIPS bitimini imzolashi shart. Ushbu bitim 7 qismdan iborat. Birinchi qismda umumiy qoidalar va asosiy tamoyillar belgilab qo'yilgan, 2-qism intellektual mulkdan foydalanishda huquqlarning mavjudligi hajmi va qo'llanishi bo'yicha standartlar deb nomlanadi. Unda tovar belgilari, geografik ko'rsatkichlar, sanoat namunalari, patentlar, integral mikrosxemalar topologiyasi, yopiq axborotlarni muhofaza qilish, litsenziya shartnomalari orqali raqobatga qarshi amaliyot ustidan nazoratni amalga oshirish o'z mujassamini topgan. 3-qism intellektual mulk huquqlarini himoya qilishni ta'minlashga bag'ishlangan. Unda umumiy majburiyatlar, fuqarolik huquqiy, ma'muriy-huquqiy protsedura va sud himoyasi vositalari, intellektual mulk sohasida huquqlarni buzganlik uchun qo'llanadigan muvaqqat choralar, intellektual mulk obyektlarini bir mamlakatdan 2-mamlakatda hududiga o'tkazilishida bojxona va chegara tartibi, tovarlarni soxtalashtirish va madaniy qaroqchilik uchun jinoiy javobgarlik xalqaro standartlari nazarda tutilgan. 4-qismda intellektual mulk huquqlarining vujudga kelishi va o'z kuchini saqlab qolishi bo'yicha qoidalar belgilab qo'yilgan. 5-qism nizolarning oldini olish va hal qilish tartibiga bag'ishlangan. 6-qism esa ushbu bitimga rivojlangan mamlakatlar, rivojlanayotgan mamlakatlar va kam rivojlangan mamlakatlar tomonidan rioya qilinishi xususiyatlariga bag'ishlangan. 7-qism TRIPS bitimini amalga oshirish bo'yicha tashkiliy tizim (institutSIONAL choralar) va yakuniy xulosalarni qamrab oladi. TRIPS bitimi asosan intellektual mulk sohasida mulkiy huquqlarni qo'riqlaydi. Bunda ishtirokchi davlatlarning bir-birlariga nisbatan milliy rejim, qulay rejim berish asoslari va tartibi, bitim bo'yicha majburiyatlar bajarilmagan taqdirda ko'riladigan iqtisodiy sanksiyalar belgilab qo'yilgan.

Evroosiyo patent konvensiyasi. Ushbu konvensiya 1994-yil 9-sentabrda Moskva shahrida tuzilgan. Unga Ozarbayjon, Armaniston, Belarus, Gruziya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Moldova, Rossiya, Tojikiston, Ukraina davlatlari a'zo hisoblanadi. Konvensiya depozitariya BIMT bosh direktori hisoblanadi.

Evroosiyo patent tashkiloti organlari bo'lib ma'muriy Kengash va Evroosiyo patent idorasi hisoblanadi, tashkilotning shtab kvartirasi Moskva shahrida tashkil topgan. Tashkilotda rasmiy ish yuritish tili rus tili hisoblanadi. Evroosiyo patentini olish uchun talabnoma ishtirokchi davlatlarning milliy patent idoralari orqali ham berilishi mumkin. Evroosiyo patent idorasi talabnomani konvensiya formal talablariga muvofiqligini tekshiradi va talabnoma bo'yicha izlanishlarni amalga oshiradi. Izlanishlar natijalari haqida hisobot tayyorlanadi va talabnoma beruvchiga yuboriladi. Talabnoma va hisobot belgilangan muddat ichida (talabnoma berilgan sanadan boshlab 18 oy o'tgandan keyin e'lon qilinadi) Evroosiyo patentini berish yoki rad etish haqida qaror 3 ekspertdan iborat kollegiya tomonidan qabul qilinadi. Evroosiyo patentni berishni rad etish haqida qaror talabnoma beruvchini biror davlat milliy patent idorasiga patent berishni so'rab talabnoma berish huquqidan mahrum qilmaydi. Evroosiyo patentining amal qilish muddati 20 yil. Evroosiyo patent konvensiyasi BMT a'zolari bo'lgan davlatlar uchun, shuningdek sanoat mulkini muhofaza qilish bo'yicha Parij konvensiyasi, patent kooperatsiyasi to'g'risidagi shartnoma bilan bog'liq bo'lgan davlatlar uchun ochiqdir. Evroosiyo patenti ishtirokchi davlatlarda avtomatik amal qilmaydi. U faqat patent egasi tomonidan ko'rsatilgan mamlakatlardagina va tegishli bojlar to'langan taqdirdagina amal qiladi.

XII bob yuzasidan nazorat savollari

1. Xalqaro iqtisodiy va ilmiy-madaniy hamkorlik munosabatlarida intellektual mulk obyektlari qanday ahamiyatga ega?
2. Intellektual mulk obyektlarining xalqaro xususiy-huquqiy muomalada bo'lishida qanday o'ziga xosliklar mavjud?
3. Butun jahon intellektual mulk tashkiloti (BIMT) qanday huquqiy maqolga ega?
4. Intellektual mulk bo'yicha xalqaro konvensiyalar, bitimlar tizimi va tavsifi qanday?

Oila huquqi sohasida kollizion masalalar. Xalqaro xususiy huquqda nikoh tuzish va bekor bo'lishining huquqiy asoslari. O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida tuzilgan nikohlarni e'tirof etilishi. Chet el elementi bilan murakkablashgan er-xotin o'rtasidagi huquqiy munosabatlar. Ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi huquqiy munosabatlar. Farzandlikka olishning kollizion masalalari. Vasiylik va homiylik.

13.1. Xalqaro xususiy huquqda nikoh tuzish va bekor bo'lishining huquqiy asoslari

Chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan bir xil huquq va majburiyatlarga egadirlar. Chet el fuqarolari yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning shaxsiy qonunida belgilangan irqiy, diniy cheklovlar yoki erkak va ayolning tengsizligi yoxud boshqa cheklovlar O'zbekiston Respublikasida hech qanday huquqiy ahamiyat kasb etmaydi. O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 234-moddasida bu holat quyidagicha aks ettirilgan, ya'ni "O'zbekiston Respublikasida doimiy yashab turgan chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar uning hududida oilaviy munosabatlarda O'zbekiston fuqarolari bilan teng huquqlardan foydalanadilar va teng majburiyatlarga ega bo'ladilar". Nikoh munosabatlari xalqaro xususiy huquqning aynan kollizion-huquqiy usul vositasida tartibga solinadigan munosabatlari sirasiga kiradi. O'zbekiston Respublikasida chet el fuqarolari yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ishtirokidagi nikohlar hududiy xarakterga ega bo'lgan kollizion normaning ta'siri natijasida O'zbekiston Respublikasi Oila qonunchiligining moddiy-huquqiy normalari asosida tartibga solinadi. Bu tarzda tartibga solishda chet el fuqarosi yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxsning shaxsiy qonunida belgilangan qoidalar inobatga olinmaydi. Nikoh tuzishning moddiy-huquqiy shartlari ham, formal shartlari ham O'zbekiston Respublikasida belgilangan qoidalar asosida amalga oshiriladi. Qonun chiqaruvchi bunda to'g'ridan to'g'ri bo'lmasa-da, balki bilvosita shaxsiy qonunni emas, balki nikoh tuzish joyi qonuni qo'llanilishi lozimligini ko'rsatadi.

E'tibor bering!

Shaxslarning nikoh tuzishga layoqatliligi shartini belgilash-da, aksariyat mamlakatlar jismoniy shaxsning shaxsiy qonuni (lex personalis) mezonining kumulyativ harakatini keng qo'llaydilar. Ya'ni nikohlanuvchilarning har biriga nisbatan o'zining shaxsiy qonunida belgilangan moddiy-huquqiy normalar qo'llanadi. Ammo turli huquq tizimlarida jismoniy shaxsning shaxsiy qonunini

belgilashda turli mezonlarga tayanadilar. Roman-german huquq tizimiga mansub davlatlarda jismoniy shaxsning shaxsiy qonuni fuqarolik (lex patriae) qonuni hisoblansa, anglo-sakson huquq tizimiga mansub davlatlarda yashash joy qonuni (lex domicilii) hisoblanadi. Hatto bir xil huquq tizimiga oid davlatlarda ham ushbu mezonlar turlicha shakllantiriladi.

Hududiy xarakterdagi kollizion normalar tufayli yuzaga keladigan noqulayliklar asosan moddiy-huquqiy shartlar bilan bog'liq. Masalan, Xitoy Xalq Respublikasida nikoh yoshi erkaklar uchun 22 yosh etib belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksida esa erkaklar uchun belgilangan nikoh yoshi 18 yosh deb ko'rsatilgan. Demak, O'zbekiston Respublikasida nikohdan o'tayotgan 18 yoshga to'lgan Xitoy fuqarosi nikohdan o'tish huquqiga ega, ammo bu nikoh Xitoy Xalq Respublikasining qonunchiligi bo'yicha tan olinmaydi.

Fransiya kollizion tizimi ko'pchilik kontinental Yevropa mamlakatlariga xos bo'lib, aralash shaklda shakllangan: shaxsning fuqaroligi mansub bo'lgan mamlakat qonunini asosiy mezon sifatida tan ola turib, yashash joy qonuni foydasiga qator ahamiyatli chekinishlarga ega. Ammo Fransiya qonunchiligining farqli jihati shundaki, taraflarning fuqaroligi mansub bo'lgan mamlakat qonunchiligi, chet davlatda qayd etilgan ajnabiylarning nikohini tan olishda qo'llaniladi, ammo ajnabiylarning nikohlarini Fransiyada qayd etishda esa ularning shaxsiy qonunidan tashqari, FFKdagi nikoh tuzishga layoqatlilik yoshiga yetgan bo'lishi hamda 21 yoshga to'lmagan fuqarolarga nisbatan ota-onaning roziligi talab etilishi shartiga rioya etilishi talab qilinadi. Binobarin, bu yerda "shaxsiy qonun" harakatini cheklovchi hududiy negizlarni qo'llanilishi kuzatiladi.

Masalan, Rossiya fuqarosi bilan Bolgariya fuqarosi nikohdan o'tayotgan bo'lsa, Rossiya fuqarosiga Rossiya Federatsiyasi Oila kodeksining 12-15-moddalarida belgilangan shartlar qo'llansa, Bolgariya fuqarosiga Bolgariya Oila kodeksida belgilangan shartlar va monelik qiluvchi holatlar qo'llaniladi, agar ushbu monelik qiluvchi holatlar Rossiya Federatsiyasi Oila qonunchiligiga zid bo'lmasa¹. Rossiya Federatsiyasi Oila kodeksiga berilgan qisqacha sharhlarda ta'kidlanganidek, "...chet el qonunini qo'llamaslik, fuqarolik qonuni muhim ahamiyat kasb etgan xorijiy mamlakatlarda, Rossiya muassasalarining tegishli hujjatlarini tan olinmasligi yoki realizatsiya qilinmasligiga, "oqsoq" nikohning, ya'ni bir davlatda tan olinib, ikkinchi davlatda tan olinmaydigan nikohlarning yuzaga kelishiga olib kelayotgan edi"².

Ingliz-amerika huquqiga mansub bo'lgan davlatlarda (Avstraliya, Buyuk Britaniya, Yangi Zelandiya, Peru, Venesuela, Braziliya va boshq.) shaxsning shaxsiy qonuni bo'lib yashash joy qonuni hisoblanadi. Ushbu tushuncha shartli

¹ Международное частное право: Учебник для вузов / Под ред. д.ю.н. Н.И.Марышевой. – М.: ИНФРА-М, 2000. – С. 388-389.

² Семейный кодекс РФ (краткое комментарий) – М.: БЕК, 1996. – С. 413.

bo'lib, umumiy qirralar bilan bir qatorda ingliz va amerika tizimlarida ma'lum farqlar mavjud. Ingliz domitsiliysi joy bilan aloqani emas, balki aniq huquqni harakat doirasi bilan aloqani anglatadi. Xalqaro xususiy huquqning amerika doktrinasini ingliz doktrinasidan avval yuzaga kelgan bo'lib, AQSH sudlari tomonidan turli shtatlar qonunlari o'rtasidagi kolliziyalarni bartaraf etish amaliyotidan kelib chiqqan. Shu qatorda, ushbu muammoli huquqiy munosabatlarning ishtirokchilari bo'lib, ko'p holatlarda hali amerika fuqaroligini qabul qilmagan, ammo o'zining fuqaroligi mansub bo'lgan mamlakat bilan bog'liq bo'lgan har qanday huquqiy aloqani yo'qotgan shaxslar hisoblangan. Ushbu shaxslarning barchasining huquqiy maqomini mahalliy qonun, ya'ni immigrant joylashgan shtat qonunlariga tobe qila turib, AQSH sudlari azaldan "sudlov mamlakati qonuni" (lex fori) harakatining keng targ'ib qilinishiga harakat qilishgan.

Masalan, arab mamlakatlarida nikoh tuzish yoshi chegaralanmagan, O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksida belgilangan nikoh yoshi esa har taraflama, odob-axloq qoidalariga ham, shaxslarning fiziologik holatiga ham, insonning oilaviy hayotni mazmunan to'g'ri shakllantirishga qodirlik davriga ham to'la mos keladi. Shaxslarning shaxsiy qonuniga havola esa O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi 15-moddasida belgilangan yoshdan yuqori belgilangan nikoh yoshiga rioya etish majburiyatini belgilaydi.

Konsullik nikohlari

O'zbekiston Respublikasi o'z hududida ham, uning tashqarisida ham o'z fuqarolarini huquqiy himoya qilish va ularga homiylik ko'rsatishni kafolatlaydi¹. Bunday vazifalarni xorijiy davlatlarda O'zbekiston konsullik muassasalari bajaradilar².

Konsullik muassasasi (lot. Consulo, so'zidan olingan bo'lib, "muhokama qilmoq", "chora ko'rmoq", "ko'mak, yordam bermoq degan ma'nolarni anglatadi") – mamlakat tashqi aloqalari organlari tizimiga kiruvchi, konsullik muassasasi joylashgan mamlakatning kelishuv asosida belgilangan hududida u tomonidan vakillik qiladigan hamda muassasa joylashgan mamlakatda vakillik qilayotgan mamlakat, uning fuqarolari va yuridik shaxslarining huquq va manfaatlarini amalga oshiradigan tashkilotdir³.

Elchixonalarning asosiy faoliyati vakillik, siyosiy xarakterga ega bo'lgan davlatlararo diplomatik aloqalarni ta'minlashga qaratilgan bo'lib, davlatlararo munosabatlar shakli bo'lsa, konsullik muassasalari bevosita bir mamlakat fuqarolarining boshqa mamlakat hududidagi huquq va manfaatlari himoyasini ta'minlashga yo'naltirilgandir. Xususan, konsullik muassasalari muammosiz yurisdiksiyaviy harakatlarni (notarial harakatlar va fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish) amalga oshiradilar hamda o'lim holatlarida o'z fuqarolarining manfaatlarini, voyaga yetmaganlarning va to'liq muomalaga layoqatsiz fuqarolarining manfaatlarini himoya qiladilar⁴.

¹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2003. – B. 7.

² O'zbekiston Respublikasi Konsullik Ustavi. – Toshkent: Jahon, 1997. – B. 4.

³ Сандровский К.К. Право внешних сношений. – Киев: Вища школа, 1986. – С. 281.

⁴ Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть: Учебник. – М.: БЕК, 1998. – С. 46–60.

O'zbekiston Respublikasida konsullik munosabatlari 1993-yilda bir qator chet mamlakatlarda konsullik muassasalarini ochish to'g'risidagi kelishuvlar bilan yuzaga kela boshladi. Istanbul, Jidda, Dubay, Karachi, Frankfurt, Nyu-York, Tel-Aviv, Tailand, Amsterdam, Afina shaharlarida O'zbekistonning bosh konsullik muassasalari, shu bilan birga Qohira, Seul, Kuala-Lumpur, Pokistonda konsulliklar va Dakkada konsullik agentliklari ochilgan.

O'zbekistonning konsullik muassasalaridan tashqari konsullik faoliyati O'zbekiston Respublikasining 26 chet mamlakatlardagi diplomatik vakolatxonalaridagi konsullik bo'limlari yoki guruhlar tomonidan amalga oshiriladi. Jumladan, O'zbekistonning Avstriya, AQSH, Belgiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Janubiy Koreya, Isroil, Koreya, Latviya, Misr, Ozarbayjon, Pokiston, Rossiya, Saudiya Arabiston, Turkmaniston, Turkiya, Tojikiston, Ukraina, Fransiya, Xitoy Xalq Respublikasi, Qozog'iston, Qirg'iziston, Yaponiya davlatlaridagi elchixonalarida konsullik bo'limlari mavjud.

O'zbekiston Respublikasi konsullik muassasalari o'z faoliyatida 1963-yilgi Konsullik aloqalari to'g'risidagi Vena konvensiyasi¹, ikki tomonlama kelishuvlar va shartnomalar, 1996-yilgi O'zbekiston Respublikasi Konsullik Ustavi hamda O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar Vazirligining nizom va yo'riqnomalariga asoslanadi.

Vena konvensiyasi barcha mamlakatlar konsullari bajaradigan asosiy funksiyalarni belgilab qo'ygan bo'lib, konvensiyaning 5-moddasida konsulni vakil qilib tayinlagan mamlakat fuqarolarining huquq va manfaatlarini himoya qilish bo'yicha funksiyalari to'g'risida so'z borgan:

“a” punkti. konsullik muassasasi joylashgan mamlakatda konsulni tayinlagan mamlakat va uning fuqarolarining (yuridik va jismoniy shaxslar) manfaatlarini xalqaro huquq bilan yo'l qo'yilgan chegaralarda himoya qilish;

“e” punkti, konsulni tayinlagan mamlakat fuqarolariga (yuridik va jismoniy shaxslar) ko'mak berish;

“f” punkti. notarius, fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etuvchi va shu kabi boshqa majburiyatlarni bajarish, shu qatorda konsullik muassasasi joylashgan mamlakat qonunchiligi va qoidalariga zid bo'lmasligi sharti bilan ayrim ma'muriy xarakterdagi vazifalarni amalga oshirish².

E'tibor bering!

O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet elda tuziladigan nikohlari ham konsullik muassasalari tomonidan amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasining chet elda doimiy yoki vaqtincha yashovchi fuqarolarining fuqarolik holati dalolatnomalari konsul tomonidan O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga muvofiq qayd etilishi "konsullik" nikohlarini vujudga keltiradi.

¹ Hozirgi kunda ushbu konvensiya ishtirokchilari 152 tani tashkil etib, O'zbekiston ham shular jumlasiga kiradi. Konvensiya preambula (kirish qismi), 5 bob va 79-moddadan iborat. O'zbekiston Respublikasi 1994-yil 6-may kuni Oliy Majlisning № 1078-XII qarori bilan ushbu konvensiyani ratifikatsiya qildi.

² "Norma-Hamkor" axborot-qidiruv portali.

Yodda saqlang!

Konsullik nikohlarining ikki turi mavjud:

- 1. Chet mamlakatda yashayotgan chet el fuqarolarining nikohlari konsullik muassasasi yoki elchixonada qayd etilishi mumkin*
 - 2. Chet el fuqarolarining nikohlari O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan konsullik muassasasi yoki elchixonada qayd etilishi mumkin.*
-

Ma'lumot uchun! O'zbekiston Respublikasi konsulining nikohga doir faoliyatini amalga oshirishning huquqiy asoslarini asosan O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi, O'zbekiston Respublikasining Konsullik Ustavi, xorijiy mamlakatlar bilan tuzilgan konsullik konvensiyalari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 12-apreldagi 171-son qarori bilan tasdiqlangan "Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish" Qoidalari va Adliya vazirligi Hay'atining 2005-yil 27-oktabrdagi 37-son qarori bilan tasdiqlangan "Fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlari to'g'risida"gi nizom hamda 2006-yil 22-aprelda Adliya vazirligi hay'ati qarori bilan tasdiqlanib, 1564-son bilan mazkur Vazirlik tomonidan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan "O'zbekiston Respublikasi fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish (FHDYO) organlarida ish yuritish tartibi to'g'risida" yo'riqnoma tashkil etadi.

Shu qatorda chet el fuqarolarining O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan ushbu fuqarolar mansub bo'lgan davlat konsullik muassasasi yoki elchixonalarida tuzgan nikohlari ham o'zarolik asosida O'zbekiston Respublikasida tan olinadi. Agar chet el mamlakatida O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining konsullik muassasada tuzgan nikohlari tan olinmasa, ushbu mamlakat fuqarolarining O'zbekiston Respublikasidagi konsullik muassasasida tuzgan nikohlari ham retorsiya sifatida tan olinmaydi.

Konsullik nikohlarini qayd etishda amal qilinishi kerak bo'lgan shartlardan yana biri bu nikohlanuvchilarning bir mamlakat fuqaroligiga ega bo'lishi, ya'ni ikki taraf ham konsulni tayinlagan mamlakat fuqarolari bo'lishidir. Bu holat, "aralash" nikohlarning oldini olish maqsadida belgilangan. Agar elchixona joylashgan davlatda O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bilan chet el fuqarosining elchixonada tuzgan nikohi tan olinsa, konsul bunday nikohlarni ham qayd qilishi mumkin. Bu holatda ham O'zbekiston Respublikasi oila qonunchiligi qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bilan boshqa mamlakat fuqarosi o'rtasidagi nikoh O'zbekiston Respublikasi konsullik vakolatxonasida tuzilmaydi. Ushbu nikoh nikoh qayd etilayotgan mamlakatning vakolatli organlarida qayd etiladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi bilan Bolgariya Respublikasi o'rtasida tuzilgan Konsullik konvensiyasi 44-moddasining 1-qismi b bandiga ko'ra, konsullik mansabdor shaxsning vakolatlaridan biri "shaxslarning nikohlarini qayd etish, agar nikoh ahdini rasmiylashtirayotgan har ikkalasi yuboruvchi davlat fuqarosi bo'lsa va bu uning qonunlariga zid bo'lmasa", deb belgilangan.

Yodda saqlang!

O'zbekiston Respublikasida konsullik nikohlari quyidagi ikki shart asosida amalga oshiriladi:

– o'zarolik asosida, ya'ni konsulni tayinlagan mamlakatda O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining nikohlarini konsullik muassasada yoki elchixonada qayd etishga yo'l qo'yilgan bo'lsa;

– shaxslarning ikkalasi ham konsulni tayinlagan davlat fuqarolari bo'lsalar.

Konsullik muassasasida qayd etilgan nikohlar konsulni tayinlagan mamlakat qonunchiligi asosida amalga oshiriladi, ya'ni nikoh tuzish sharti ham, tartibi ham, nikohning shakli ham konsulni tayinlagan mamlakat moddiy va shu qatorda kollizion qonunchiligi asosida amalga oshiriladi. Ammo bu holat konsullik muassasasi joylashgan mamlakat qonunchiligiga rioya etishdan ozod etmaydi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasining Latviya bilan tuzgan konsullik konvetsiyasining 44-moddasining 3-qismiga ko'ra, "ushbu moddaning 1-bandi a va b-kichik bandlarida ko'rsatilgan holatlar manfaatdor shaxslarning qabul qiluvchi davlat qonunlariga rioya qilish majburiyatidan ozod qilmaydi". Konsullik aloqalari to'g'risidagi Vena konvensiyasiga asosan, konsullik muassasasi yoki elchixonada konsullik vakolatlarini, xususan, nikohni qayd etish bilan bog'liq vazifalarini "hech narsa konsullik muassasa joylashgan mamlakat qonun va qoidalariga zid bo'lmasa"gina amalga oshiradi. Masalan, o'z davlatida ko'p xotinlik yo'lga qo'yilgan taqdirda ham konsul O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga zid ravishda O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan konsullik muassasasi yoki elchixonada birinchi xotinidan yoki eridan ajrashmagan fuqaroni nikohini qayd etish huquqiga ega emas.

13.2. Chet elda O'zbekiston Respublikasi fuqarolari ishtirokida tuzilgan nikohni tan olish

O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet elda tuziladigan nikohlari konsullik muassasalari yoki elchixonalardan tashqari ushbu davlatning vakolatli organlarida ham tuzilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi fuqarolari chet mamlakatda O'zbekiston Respublikasining shu mamlakatda joylashgan konsullik muassasasidan tashqari, ushbu mamlakatning vakolatli organlarida ham nikohlarini qayd etishlari mumkin. Bunday nikohlarning shakli va moddiy shartlari nikoh tuzish joyi qonunchiligi asosida haqiqiy deb e'tirof etiladi. Chet mamlakatda ushbu mamlakat oila qonunchiligiga muvofiq ravishda ushbu mamlakatda belgilangan boshqa shaklda qayd etilgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari ishtirokidagi nikohlar O'zbekiston Respublikasida tan olinadi.

Chet mamlakatda joylashgan O'zbekiston Respublikasi konsullik muassasasida nikohlarini qayd etmoqchi bo'lgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, agar O'zbekiston Respublikasi oila qonunchiligida belgilangan

nikoh yoshiga yetmagan bo'lsalaru, konsullik muassasasi joylashgan mamlakat qonunchiligiga ko'ra nikoh yoshiga yetgan bo'lib hisoblansalar hamda ushbu mamlakat (Argentina, Braziliya) nikoh tuzish shartlarini nikoh tuzish joyi qonuniga havola qilsa, nikohlanuvchilar ushbu mamlakatning vakolatli organlarida nikohlarini qayd etish huquqiga ega bo'ladilar va bu nikoh O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 235-moddasiga asosan haqiqiy deb tan olinishi kerak. Ammo nikohlanuvchilar tomonidan O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 16-moddasida belgilangan yakka nikohlilik, qonunda ko'rsatilgan qon-qarindoshlik darajalari hamda nikoh ruhan sog'lom fuqarolar o'rtasida tuzilishi shartlariga rioya qilmagan holda tuzilgan nikohlar O'zbekiston Respublikasi hududida hech qanday yuridik ahamiyatga ega bo'lmaydi.

Bundan tashqari, chet mamlakatda qayd etiladigan nikoh tuzish shartlarini O'zbekiston Respublikasi oila qonunchiligida nazarda tutilgan moddiy-huquqiy shartlarga rioya qilinishini qonuniy belgilash, nikoh munosabati vujudga kelgan mamlakat qonunchiligi nikohlanuvchilarning fuqaroligi mansub bo'lgan mamlakat qonuniga havola qilganda, qayta havola, ya'ni renvoini yo'l qo'yuvchi mamlakatlar uchun o'zining qonunchiligidagi moddiy-huquqiy shartlarni qo'llashga bahona bo'lishi ham mumkin.

E'tibor bering!

Ikkala taraf ham O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bo'lgan shaxslarning nikohlari, faqatgina nikoh qayd etilayotgan chet mamlakatda konsullik muassasasi bo'lmagan taqdirdagina ushbu mamlakatning vakolatli organlarida qayd etilishi kerak. Ikkalasi ham chet mamlakat fuqarolari bo'lgan shaxslarga Oila kodeksining 16-moddasida belgilangan shartlarga rioya qilishlari talab etilmaydi.

Xorijiy mamlakatda shu mamlakatning qonunchiligi asosida qayd etilgan chet el fuqarolarining nikohlari, odob-axloq qoidalariga, umuman olganda ommaviy tartib qoidalariga zid bo'lsa ham, O'zbekiston Respublikasida haqiqiy deb tan olinadi. Ammo O'zbekiston Respublikasida bunday nikohlar yuridik ahamiyatga ega bo'la olmaydi. Masalan, ko'p xotinlilik qonuniy kuchga ega bo'lgan mamlakatdan uzoq muddatli xizmat safariga kelgan fuqaroning ikkita xotini bor deylik. O'zbekiston Respublikasida ikkala xotini bilan kelib xizmat safari tugaguncha yashamoqchi bo'lsa, bu holatda ushbu fuqarolarni O'zbekiston Respublikasida vaqtinchalik istiqomat qilish uchun qayddan o'tkazishga to'g'ri keladi. Ushbu holat amaliyotda ayrim muammolarni keltirib chiqaradi. Ya'ni ushbu fuqaroning xizmat safariga kelganligi vaqtincha ro'yxatdan o'tish uchun asos bo'lib hisoblanadi. Ammo O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga asosan, ushbu fuqaro o'zi bilan birga faqat bitta xotinini ro'yxatdan o'tkazishi mumkin. Demak, ikkinchi xotini bilan qayd etilgan nikohi O'zbekiston Respublikasida huquqiy ahamiyat kasb eta olmaydi

va ikkinchi xotini O'zbekiston Respublikasida uzoq vaqt yashab qolishga asosi yo'q. Shu qatorda bir jins vakillari o'rtasidagi nikohlar ham O'zbekiston Respublikasida huquqiy ahamiyat kasb etmaydi.

Nikohni tugatish.

Nikohdan ajratish asoslarining turli mamlakatlarda turlicha belgilanganligi, chet el elementi bilan murakkablashgan nikohdan ajratish munosabatlarini hal qilishda ayrim muammolarni keltirib chiqaradi. Xususan, nikohdan ajratishga yo'l qo'yish-qo'yilmaslikni qaysi mamlakat moddiy qonunchiligi asosida hal etish; er-xotinlar turli fuqarolikka mansub bo'lganda qanday yo'l tutish; ommaviy tartib qoidalarini qaysi holatlarda qo'llash va h.k.

Turli fuqarolikka ega bo'lgan er-xotinlarning yoki bir fuqarolikka ega bo'lgan chet el fuqarolarini nikohdan ajratish nafaqat qonunni tanlashning kollizion muammosi bilan balki muhim ahamiyatga ega bo'lgan nikohdan ajratish ishining qaysi mamlakat sudloviga tegishlilikini belgilovchi protsessual muammo bilan ham bog'liq bo'ladi.

Ingliz kollizion huquqi nikohdan ajratish masalalarini hal etishda er-xotinlarning fuqaroligi va faktik yashash joyidan qat'i nazar, domicilliilarining sudlari vakolatlidir. Shu bilan birga, domicilii tushunchasi inglizlarning domiciliiiga nisbatan bo'lgan tushunchasiga javob berishi kerak.

Yodda saqlang!

Nikohdan ajratish masalasida sudlarning vakolatliligini belgilashda asosiy mezon er-xotinlarning fuqaroligi hamda yashash yoki turar joylari hisoblanadi.

Masalan, 1993-yilgi Minsk konvensiyasining 28, 29-moddalari nikohdan ajratish masalalarida ishning qaysi mamlakat sudloviga taalluqliligini belgilashda quyidagi holatlardan kelib chiqadilar:

– nikohdan ajratishga doir ishni ko'rishda er-xotinlarning fuqaroligi mansub bo'lgan mamlakatning muassasalari vakolatlidir;

– agar ariza bilan murojaat etish vaqtida er-xotinlarning ikkalasi ham boshqa mamlakat hududida yashasalar, nikohdan ajratish ishini ko'rishga ushbu mamlakat muassasalari ham vakolatlidir. Ya'ni er-xotinlar ushbu mamlakat sudiga ham murojaat etishlari mumkin;

– agar er-xotinlar turli mamlakat fuqarolari bo'lsalar, nikohdan ajratish ishini er-xotinlarning ikkalasi yashayotgan mamlakat muassasalari ko'rishga vakolatlidir;

– agar er-xotinlar turli mamlakatlar hududida yashayotgan bo'lsalar, nikohdan ajratish ishini er-xotinlar yashayotgan ikkala mamlakatning muassasalari ko'rishga vakolatlidir.

O'zbekiston Respublikasi bilan Latviya, Litva, Turkmaniston, Ukraina, Qozog'iston, Qirg'iziston, Chexiya kabi davlatlar o'rtasida tuzilgan ikki tomonlama shartnomalarda shu kabi holatlar belgilangan. Ammo Ozarbayjon

bilan tuzilgan ikki tomonlama shartnomada “Nikohdan ajratish ishlarida ariza bilan murojaat etgan vaqtda er-xotinlarning fuqaroligi mansub bo‘lgan Ahdlashuvchi tomon qonunchiligi qo‘llaniladi va Adliya muassasalari vakolatli bo‘ladi” deb belgilangan. Demak, bu shartnomaga ko‘ra ikkalasi ham Ozarbayjon fuqarosi bo‘lgan er-xotinlar O‘zbekiston hududida yashasalar ham O‘zbekiston Respublikasi vakolatli organlarida nikohdan ajralishga haqli emaslar. Shu qatorda Ozarbayjonda doimiy yashovchi O‘zbekiston fuqarolari ham faqatgina O‘zbekiston Respublikasi vakolatli organlarida nikohdan ajralishga haqlidirlar.

Chet el elementi mavjud bo‘lgan ma‘lum bir nikohdan ajratish ishini o‘z vakolatiga qabul qilgan mamlakat sudi yoki vakolatli davlat organlari oldida, ushbu munosabatni hal etishda qaysi mamlakat qonunchiligini qo‘llash kerakligi masalasi turadi. Ya‘ni huquqiy munosabat tarkibidagi chet el elementi tegishli bo‘lgan mamlakat hamda sudlov mamlakati moddiy-huquqiy normalari o‘rtasida kollizion muammo vujudga keladi.

E’tibor bering!

Nikohdan ajratish to‘g‘risidagi 1902-yilgi Gaaga konvensiyasi nikohdan ajratishni er-xotinlarning har biri milliy qonunchiligi bilan bir qatorda lex fori ham nikohdan ajratishni yo‘l qo‘ysagina, nikohdan ajratishga ruxsat bergan.

Ikkilamchi kollizion muammo nikohdan ajratish asoslarini turlicha belgilagan mamlakatlar qonunchiligi moddiy-huquqiy normalarining to‘qnashuvi natijasida yuzaga keladi. Kontinental huquq tizimiga kiruvchi davlatlarda asosan er-xotinlar fuqaroligi mansub bo‘lgan davlat qonuni qo‘llaniladi. Anglo-sakson huquq tizimiga mansub davlatlarda esa yashash joy qonuni (lex domicilii) hamda sudlov mamlakati qonuni (lex fori) amal qiladi. Ammo aksariyat mamlakatlarda chet el elementi bilan murakkablashgan nikohlardan ajratish uchun belgilangan kollizion bog‘lovchilar bir-birini to‘ldiradi.

Nikohdan ajratishga nisbatan qo‘llaniladigan kollizion bog‘lovchini belgilash nafaqat milliy kollizion qonunchilik doirasida, balki ko‘p tomonlama shartnomalarda ham amalga oshiriladi. Xususan, nikohdan ajratish to‘g‘risidagi 1902 yilgi Gaaga konvensiyasi nikohdan ajratishni sud ko‘rayotgan holatda ikkala huquq tizimida mavjud bo‘lgan asoslar bo‘lsagina nikohdan ajralishga yo‘l qo‘yadi. Konvensiyaning 2-moddasiga ko‘ra er-xotinlar nikohdan ajratishni faqatgina so‘z borayotgan holatda er-xotinlarning shaxsiy qonuni ham, da‘vo qo‘zg‘atilgan joy qonuni ham turli asoslar bilan bo‘lsada, nikohdan ajralishni yo‘l qo‘ysagina so‘rashlari mumkin. Masalan, Shveysariya fuqarosi Fransiyada, xotinini xiyonatda ayblab, ushbu xiyonat haqida olti oy muqaddam bilganligini aytib, nikohdan ajralish da‘vosini qo‘zg‘atadi. Xotini nikohdan ajralishga rozi bo‘ladi. Shveysariya qonunchiligiga ko‘ra, xiyonat qilish fakti,

agar ushbu holat aniqlanganligidan so'ng olti oy o'tmasdan, da'vo arizasi bilan murojaat etilsagina, nikohdan ajralishga asos bo'lib hisoblanadi. Ammo er-xotinlarning o'zaro roziligi asosida nikohdan ajralishga yo'l qo'yiladi. Fransuz qonunchiligi esa taraflarning o'zaro roziligini asos sifatida belgilamaydi. Ammo er yoki xotinning xiyonati fakti nikohdan ajratish uchun asos hisoblanadi. Demak, ushbu misolda er-xotinlarning o'zaro roziligi Shveysariya qonunchiligi bo'yicha asos hisoblanadi, xiyonat fakti esa fransuz qonunchiligi bo'yicha asos bo'lib hisoblanadi. Ushbu asoslarning bir-biriga to'g'ri kemasligiga qaramay, Gaaga konvensiyasiga asosan Fransiya sudi nikohdan ajratish to'g'risida qaror chiqarishi mumkin¹.

Minsk konvensiyasini qo'llash amaliyotida MDH Iqtisodiy sudi izohining predmetiga aylangan muammoli vaziyat yuz berdi.

Masalaning mazmuni quyidagidan iborat edi:

Toshkent shahar Mirobod fuqarolik ishlari bo'yicha tumanlararo sudi Toshkent shahrida doimiy yashovchi Rossiya fuqarosi M.ning uning eri bo'lmish Toshkent shahrida vaqtincha yashayotgan Rossiya hududida doimiy istiqomat qiluvchi Rossiya fuqarosi S.ga nisbatan nikohdan ajratish bo'yicha da'vo arizasini ko'rib chiqishga qabul qildi. Javobgar S. xuddi shunday da'vo arizasi bilan o'zining va voyaga yetmagan Rossiya fuqarosi bo'lmish o'g'lining doimiy yashash joyidagi, ya'ni Tomsk viloyatidagi sudga murojaat etganligi sababli ushbu ishning O'zbekiston sudida ko'rib chiqilishiga e'tiroz bildirdi. Ushbu vaziyatlar Toshkent shahar Mirobod tumanlararo birinchi instansiya sudi tomonidan inobatga olinib, bu ish uning vakolatiga tegishli emasligi tufayli ishni ko'rish tugatildi. Ammo fuqarolik ishlari bo'yicha shahar sudining appelatsiya sudlov hay'ati M.ning xususiy shikoyati va tuman prokurorining protestiga ko'ra sudning ajrimini bekor qildi. Natijada Toshkent shahar tumanlararo sudining yangi qarori bilan O'zbekiston Respublikasi FPK va Oila kodekslarini qo'llagan holda, ushbu nikoh ajratildi, shu bilan birga voyaga yetmagan o'g'il onada qolishiga qaror qilindi². Shunday qilib, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligining Ijroiya komiteti O'zbekiston Respublikasidagi Rossiya Federatsiyasi Elchixonasining iltimosiga ko'ra MDH Iqtisodiy sudiga 1993-yil 22 yanvarda Minsk shahrida MDH davlatlari o'rtasida imzolangan konvensiyaning 28-moddasining 1-bandi va 29-moddasining 1-bandlariga izoh berish to'g'risidagi so'rovnoma bilan murojaat qildi va, shu bilan birga quyidagilarga aniqlik kiritishni so'radi. Ya'ni:

1) fuqarolik, oilaviy va jinoiy ishlar bo'yicha o'zaro huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risidagi 22-yanvar 1993-yilgi konvensiyaning 28-moddasining 1-bandi va 29-moddasining 1-bandi nikohdan ajratish ishlarida, agar er-xotinlar bir mamlakat fuqarolari bo'lib, ammo turli mamlakatlar hududida yashasalar qo'llanadimi?

¹ Макарон А.Н. Основные начала международного частного права. – М., 1924. – С.121.

² Toshkent shahar Mirobod fuqarolik ishlari bo'yicha tumanlararo sudining joriy arxivi.

2) Konvensiya ishtirokchisi bo'lgan qaysi mamlakat sudi shu kabi ishlarni ko'rishga haqli?

2002-yilning 15-yanvarida MDH Iqtisodiy sudi tomonidan quyidagicha qaror qabul qilindi:

1. Bir mamlakat fuqaroligiga ega bo'lgan er-xotinlarni nikohdan ajratishda 28-moddaning 1-bandiga ko'ra qaysi mamlakat vakolatli organlari tomonidan ish ko'rilayotganligidan qat'i nazar, er-xotinlarning fuqaroligi mansub bo'lgan mamlakat – konvensiya ishtirokchisining moddiy-huquqiy normalari qo'llanadi;

2. Konvensiya 29-moddasining 1-bandi bir mamlakat fuqarosi bo'lgan er-xotinlarni nikohdan ajratish ishlarida konvensiya ishtirokchisi bo'lgan mamlakat muassasalarining vakolatini aniqlashtiradi. Ushbu bandning qoidalariga ko'ra, er-xotindan biri ushbu mamlakat hududidan chetda yashaganida ham er-xotinlar o'zlarining fuqaroliklari mansub bo'lgan mamlakatdan chetda, ammo turli mamlakatlarda yashaganlarida ham nikohdan ajratish ishlarida er-xotinlarning fuqaroligi mansub bo'lgan mamlakat – konvensiya ishtirokchisining muassasalari vakolatlidirlar. Agar er-xotinlarning ikkalasi ham boshqa mamlakat – konvensiya ishtirokchisining hududida yashasalar, ularning tanloviga ko'ra ularning fuqaroligi mansub bo'lgan mamlakat bilan bir qatorda, ular yashayotgan mamlakatning muassasalari ham vakolatlidirlar. Ularning yashash joyi masalasi muassasasi o'zining vakolatini o'rnatayotgan mamlakatning milliy qonunchiligiga muvofiq hal qilinadi;

3. Bir mamlakat fuqarosi bo'lgan er-xotinlar turli mamlakatlar – konvensiya ishtirokchilari hududida yashagan taqdirda, konvensiya 20-moddasining 1-bandiga ko'ra, ushbu mamlakatlarning muassasalari ham vakolatlidirlar¹.

Demak, yuqorida keltirilgan holatda fuqarolik ishlari bo'yicha Toshkent shahar sudi apelatsiya hay'atining qarori Minsk konvensiyasi qoidalariga zid hisoblanadi. Birinchidan, MDH Iqtisodiy sudining qaroriga ko'ra, bir mamlakat fuqaroligiga ega bo'lgan er-xotinlarni nikohdan ajratishda, qaysi mamlakat vakolatli organlari tomonidan ish ko'rilayotganligidan qat'i nazar, er-xotinlarning fuqaroligi mansub bo'lgan mamlakat – konvensiya ishtirokchisining moddiy-huquqiy normalari qo'llanadi. Ikkinchidan, er-xotindan biri ushbu mamlakat hududidan chetda yashaganida ham, er-xotinlar o'zlarining fuqaroliklari mansub bo'lgan mamlakatdan chetda, ammo turli mamlakatlarda yashaganlarida ham nikohdan ajratish ishlarida er-xotinlarning fuqaroligi mansub bo'lgan mamlakat – konvensiya ishtirokchisining muassasalari vakolatlidirlar.

Chet mamlakatda qayd etilgan, ikkalasi ham chet el fuqarosi bo'lgan shaxslarning nikohlari tegishli davlatning, ya'ni ushbu munosabat tegishli bo'lgan davlatning qonun normalariga rioya qilingan holda ajratilishi maqsadga muvofiqdir.

¹ Решение Экономического Суда СНГ. http://www.worldcourts.com/eccis/rus/decisions/2002.01.15_legal_aid/

Turli mamlakat fuqarolari, jumladan, O'zbekiston fuqarosi bilan chet el fuqarosini nikohdan ajratishda bu, albatta, boshqacha ko'rinishga ega. Chunki bu holatda taraflarni har birining shaxsiy qonuniga havola etish amaliyotda qiyinchiliklar tug'diradi.

O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi 236-moddasi ikkinchi qismiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida yashab turgan O'zbekiston Respublikasining fuqarosi O'zbekiston hududidan tashqarida yashab turgan eri (xotini) bilan tuzilgan nikohdan, mazkur shaxs qaysi davlat fuqarosi ekanligidan qat'i nazar, O'zbekiston Respublikasi sudida ajralishga haqlidir. Masalan, Ispaniya fuqarosiga turnushga chiqqan O'zbekiston fuqarosi, Ispaniyada nikohdan ajratishga yo'l qo'yilmasa ham O'zbekiston Respublikasi sudlarida nikohdan ajralishga haqli.

Chet el fuqarolari ishtirokidagi nikohlarni tugatilishida chet el qonunini qo'llash, ushbu munosabatning har qaysi mamlakatda ham tan olinishi imkoniyatini yaratadi. Ammo chet mamlakat qonunini qo'llash nikohdan ajratish holatlarida nikohni qayd etish munosabatlariga qaraganda boshqacharoq tartibni talab qiladi. Ya'ni kollizion tamoyilni shunday shakllantirish kerakki, u har qanday holatda ham muammoni to'g'ri hal etsin.

13.3. O'zbekiston Respublikasida chet elda amalga oshirilgan nikohdan ajratishning tan olinishi

O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga binoan fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlarida nikohdan ajralish mumkin bo'lgan hollarda bunday nikohdan ajralish O'zbekiston Respublikasining diplomatik vakolatxonalarida yoki konsullik muassasalarida amalga oshirilishi mumkin. Ammo konsullik muassasalarida nikohni qayd etishdan farqli ravishda nikohdan ajratish biri chet el fuqarosi bo'lgan shaxslar o'rtasida ham amalga oshirilishi mumkin.

Chet mamlakatda yashovchi O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining nikohdan ajratish munosabatlari ushbu mamlakatning vakolatli organlarida ham amalga oshirilishi mumkin. O'zbekistonda chet mamlakatlarda chiqarilgan nikohdan ajratish to'g'risidagi sud qarorlarini e'tirof etish, ushbu qaror O'zbekiston Respublikasida chiqarilgan qarorlarga tenglashtirilishini anglatadi. Chet mamlakat sudining qarori ushbu nikohni tugatilgan deb hisoblashga asos bo'ladi hamda ushbu fuqaro O'zbekiston Respublikasida yangi nikoh tuzish huquqiga ega bo'ladi.

Nikohdan ajratish to'g'risidagi qaror ushbu chet mamlakat qonunchiligida belgilangan vaqtdan boshlab qonuniy kuchga ega bo'ladi. Ushbu masala amaliy ahamiyatga ega.

Chunki aksariyat mamlakatlarning qonunchiligi ishda ishtirok etmagan shaxsga qarorning nusxasi taqdim etilgan kundan boshlab nikohdan ajratilganligi to'g'risidagi qarorni qonuniy kuchga ega bo'lishini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga ko'ra esa "nikohdan fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlarida ajratilganda fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organida nikohdan ajratilganlik ro'yxatga olingan kundan, nikohdan sudda ajratilganda esa sudning hal qiluv qarori qonuniy kuchga kirgan kundan boshlab nikoh tugatiladi".

E'tibor bering!

Konsullik muassasasida nikohdan ajratish taraflarning birgalikdagi ishtirokida amalga oshiriladi. Ammo taraflardan birining uzrli sabablar tufayli ishtirok etolmasligi holatlarida, (masalan, og'ir kasalligi va h.k) birgalikda yozilgan ariza er-xotinlarning biri tomonidan berilishi mumkin. Bu vaziyatda qatnasha olmagan tarafning imzosi FHDYO organi tomonidan, notarial tartibda yoki ushbu taraf istiqomat qiladigan joydagi konsullik muassasasi tomonidan tasdiqlangan bo'lishi shart. Ammo qonunda ko'rsatilgan hollarda, ya'ni taraflardan biri:

- sud tomonidan bedarak yo'qolgan deb topilgan bo'lsa;
- sud tomonidan ruhiyati buzilishi (ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi) sababli muomalaga layoqatsiz deb topilgan bo'lsa;
- sodir qilgan jinoyati uchun uch yildan kam bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilingan bo'lsa, nikoh taraflardan birining ishtirokisiz tugatilishi mumkin.

Nikoh tugatilganligi to'g'risidagi guvohnoma ishtirok etmagan shaxsga Tashqi ishlar vazirligi tomonidan ushbu fuqaroning yashash joyi hududidagi FHDYO organiga yoki ushbu fuqaro O'zbekiston Respublikasi hududidan chetda yashasa, u yashayotgan hududdagi konsullik muassasasiga yuboriladi.

Ammo nikohdan ajratish to'g'risidagi qarorlarni tan olish bilan nikohdan ajratish oqibatida vujudga keladigan oqibatlarni tan olishni farqlash zarur. Ayrim mamlakatlarda nikohdan ajratish aybdor tarafning ma'lum muddat davomida yangi nikoh tuzish yoki bola tarbiyasi bilan shug'ullanish huquqidan mahrum qilish holatlarini belgilaydi. Ammo ushbu holatlar O'zbekiston Respublikasi hududida kuchga ega bo'lmaydi. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi faqatgina nikohdan ajratish to'g'risidagi sud qarorlarinigina tan olish qoidasini belgilagan.

E'tibor bering!

O'zbekiston Respublikasi kollizion doktrinasi hamda sud amaliyoti chet elda qabul qilingan nikohdan ajratish to'g'risidagi qarorlarga nisbatan "qo'lga kiritilgan huquqlarni" (vested rights) himoya qilish to'g'risidagi umumiy qoidani, ya'ni vakolatli chet el qonuni ta'siri ostida tegishli vujudga kelgan munosabatlarning yuridik ahamiyatini tan olish qoidasini qo'llaydilar. Ammo ushbu qoidaning ommaviy tartib qoidalari zid bo'lgan ayrim holatlarni cheklashsiz qo'llaniladi.

Nikohni haqiqiy emas deb topish

Xalqaro xususiy huquqning muhim ahamiyatga ega bo'lgan institutlaridan biri nikohning haqiqiy emas deb e'tirof etilishidir. Amaliyotda shunday vaziyatlar yuz beradiki, nikohdan ajratish hamda aliment undirish to'g'risidagi da'vo arizasi bilan murojaat etgan xotin (er)ga nisbatan ikkinchi taraf, ya'ni er (xotin) tomonidan nikohni umuman haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi qarshi da'vo bilan murojaat yetishi holatlari yuz berishi mumkin. Bunday holatlar esa nikohni haqiqiy emas deb topish masalalarini kollizion-huquqiy tartibga solish majburiyatini keltirib chiqaradi.

O'zbekiston Respublikasi bilan MDH davlatlari o'rtasida tuzilgan xalqaro shartnomalarida ushbu institut nazarda tutilgan bo'lib, masalan, MDH davlatlari o'rtasida tuzilgan 1993 yilgi Minsk konvensiyasiga ko'ra nikohni haqiqiy emas deb topish ishlarida nikohni qayd etishda qo'llangan Ahdlashuvchi tomonning qonunchiligi qo'llanadi, ya'ni er-xotinning nikohlarini qayd etish vaqtida qaysi mamlakat huquqi qo'llanilgan bo'lsa, nikohni haqiqiy emas deb topish ushbu mamlakat qonunchiligi asosida belgilanadi. Konvensiyaga ko'ra nikohni qayd etishda turli fuqarolikka ega bo'lgan shaxslarning har biriga o'zining milliy qonuni qo'llaniladi. Demak, nikohni haqiqiy emas deb e'tirof etishda ham har ikkala shaxsga nisbatan o'zining buzilgan qonunlari qo'llaniladi.

E'tibor bering!

Nikohning haqiqiy emasligi to'g'risida so'z borganda nikoh qayd etilishidan so'ng vujudga kelishi kerak bo'lgan, ammo uning haqiqiy emas deb topilishi natijasida vujudga kelmagan huquq va majburiyatlar tushuniladi. Nikohni haqiqiy emas deb topish ham undan ajratish ham nikohning boshqa mavjud emasligini bildiradi, ammo nikohning tugash vaqti, tartibi, asoslari hamda oqibatlari farqlanadi. Nikohning haqiqiy emasligi uning tuzilish vaqtdan boshlab aslida mavjud bo'lmaganligini bildiradi.

Nikohning haqiqiy emas deb topilishi uchun, jamoat hokimiyati tomonidan ushbu nikohga e'tibor qaratilish kerak bo'lgan vaziyat yuz berishi kerak. Masalan, er-xotinlardan birining ushbu nikohni haqiqiy emas deb topish uchun sudga da'vo arizasi bilan murojaat etishi va boshqa holatlar.

Soxta nikohni tuzishda nikoh tuzish shartlariga rioya qilinadi, ammo taraflarning roziligi sharti uning asl mazmuniga to'g'ri kelmaydi. Soxta nikoh asosan qandaydir moddiy manfaatlarni, ya'ni uy-joyli bo'lish va boshqa maqsadlarni ko'zlab tuziladi.

Ammo "soxta nikoh"ni "g'arazli maqsadlarda tuzilgan nikoh" bilan chalkashtirish noto'g'ri. Chunki g'arazli maqsadlarda tuzilgan nikoh odob-axloq qoidalariga to'g'ri kelmasada, bu uni haqiqiy emas deb topishga asos bo'la olmaydi. Bunday nikoh taraflarning yoki ulardan birining nikoh tuzishdan kelib chiqadigan faqat ayrim manfaatlarni qo'lga kiritish uchungina emas, balki er-xotinlik huquq va majburiyatlarini keltirib chiqarishga ham qaratilgan bo'ladi.

G'arazli maqsadlarda tuzilgan nikohda ko'p holatlarda bir tarafning bu haqda xabari bo'lmaydi. Masalan, qarib qolgan ayol yoki erkakning boylıklariga egalik qilish, merosxo'r bo'lish maqsadida nikoh tuzish. Bu holatda, ko'pincha, boylık egasi ikkinchi tarafning g'arazli niyatlaridan bexabar bo'ladi. Nikoh tuzish shartlari, ya'ni tarafdarning o'zaro roziligi, nikoh tuzish yoshiga yetganlik, monelik qiluvchi holatlarning mavjud emasligi nikohning g'arazli niyatda tuzilgan nikohning haqiqiy emas deb topilishiga yo'l qo'ymaydi. Bu holat faqatgina jabrlanuvchiga, ma'naviy zarar yetkazganlik uchun, ushbu zararni qoplash uchun chora qo'llash hanida nikohdan ajratish talabi bilan sudga murojaat etish huquqini beradi. Soxta nikohning "g'arazli maqsadlarda tuzilgan nikoh"dan farqi shundaki, soxta nikoh faqatgina nikohning qayd etilish faktidan kelib chiqadigan manfaatlarni ko'zlab tuziladi va hech qanday er-xotinlik munosabatlarini vujudga keltirmaydi.

Soxta nikoh oqibatida er-xotinlik munosabatlarining vujudga kelmasligi ushbu nikohning haqiqiy emas deb topilishiga asos bo'ladi. Chunki ish sudda ko'rilgunga qadar nikoh tuzgan shaxslar amalda oila qursalar, bu nikoh haqiqiy emas deb hisoblanadi.

Nikohning haqiqiy emas deb topilishiga asos bo'ladigan boshqa holatlar, ya'ni nikoh tuzish shartlarini buzish, ularga rioya qilmaslik oqibatida haqiqiy emas deb topilgan nikohdan farqli ravishda, soxta nikoh hech qanday huquq va majburiyatlar keltirib chiqarmaydi. Chunki soxta nikoh tuzgan nikohlanuvchilar er-xotinlik munosabatlariga kirmaydilar, birga yashamaydilar. Faqatgina nikohni qayd etadilar. Nikoh tuzish shartlarini buzgan holda tuzilgan nikohda esa ular o'rtasida farzand tug'ilishi mumkin. Ushbu farzandga nisbatan tarafdarda huquq va majburiyatlar vujudga keladi.

Shunday qilib, haqiqiy bo'lmagan nikohni qayd etish o'zining huquqiy tabiatiga ko'ra oila – huquqiy normalarni buzish hisoblanadi hamda nikohni haqiqiy emas deb topishning yuridik oqibatlari esa sud tartibida qo'llanuvchi salbiy sanksiyaga to'la mos keladi.

Nikoh tuzish shartlarining turli mamlakatlarda turlicha belgilanishi nikohning haqiqiy emas deb topish asoslarining ham turlicha belgilanishini anglatadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksida belgilangan nikoh yoshiga yetmaganlik sababli tuzilgan nikohni haqiqiy emas deb topilishi, ushbu nikoh munosabatida ishtirok etgan chet el fuqarosi mansub bo'lgan mamlakat qonunchiligiga mos kelmasligi mumkin, ya'ni ushbu chet mamlakat qonuni bo'yicha 16 yoshga to'lgan erkak nikoh yoshiga yetib, nikoh tuzgan bo'lishi mumkin. Demak, chet el fuqarolari ishtirokidagi nikohlarni haqiqiy emas deb topishda qo'llanilishi kerak bo'lgan mamlakat huquqi kollizion normada ko'rsatilishi kerak. Aksariyat mamlakatlar bu masalada nikoh qayd etilgan mamlakat huquqini qo'llashadi. Masalan, Shveysariya Xalqaro xususiy huquq to'g'risidagi Federal qonunining 45-moddasiga ko'ra, "chet mamlakatda qayd etilgan va qayd etilish joyi qonunchiligiga ko'ra haqiqiy bo'lgan nikoh, Shveysariyada tan olinadi", deb belgilangan.

Nikohni haqiqiy emas deb topish asoslarini nikoh qayd etilgan mamlakat huquqi asosida belgilashning asosligi shundaki, nikohni haqiqiy emas deb topish nikohni qayd etish uchun belgilangan shartlarni bajarmaganlik uchun sanksiya hisoblanadi. Bu esa nikoh qayd etilgan mamlakat qonunchiligida belgilangan shartlarga rioya qilingan yoki qilinmaganligini aniqlash vazifasini keltirib chiqaradi.

13.4. Er-xotinlar o'rtasidagi huquqiy munosabatlarning kollizion huquqiy hamda xalqaro huquqiy tartibga solinishi

Chet mamlakatlar qonunchiligida mavjud bo'lgan er-xotinlar o'rtasidagi huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi kollizion normalar bir-biridan farqlanadi. Ko'pgina davlatlarda mazkur munosabatlar er-xotinlarning ikkisi mansub bo'lgan mamlakat qonunchiligi bilan tartibga solinadi (Avstriya, Germaniya, Italiya, Polsha, Portugaliya, Ukraina, Chexiya va h.k.). Er-xotinlar turli fuqarolikka ega bo'lganda esa bir qator mamlakatlarda ularning shaxsiy munosabalariga nisbatan ularning oxirgi umumiy fuqarolik qonuni, uning mavjud emasligida esa er-xotinlar eng uzviy aloqada bo'lgan mamlakat qonuni (Gretsiya) yoki ularning birgalikda yashagan joy qonuni (Italiya) yoxud erning fuqarolik qonuni (1938 y. Qonunlar to'qnashuvi to'g'risidagi Tailand qonunining § 21 II) qo'llanadi. Boshqa davlatlarda asosiy kollizion bog'lovchi bo'lib fuqarolik emas, balki er-xotinlarning yashash joyi qonuni xizmat qiladi (Buyuk Britaniya, Fransiya, Shveysariya, Estoniya va b.). Masalan, xalqaro xususiy huquq to'g'risidagi Shveysariya Qonunining 48-moddasiga ko'ra, nikohning huquqiy oqibatlari er-xotinlarning umumiy yashash joy qonuni bo'yicha belgilanadi; agar er-xotinlar turli davlatlar hududida yashasalar, nikohning huquqiy oqibatlari ko'rib chiqilayotgan ish ushbu davlatlardan eng uzviy aloqada bo'lgan mamlakat qonuni bilan belgilanadi; vakolati 47-moddaga asoslangan, er-xotindan biri mansub bo'lgan joydagi sud yoki ma'muriy organ (bu moddada biri ushbu mamlakat fuqarosi bo'lgan er-xotinlarning Shveysariyada yashash joyi bo'lmagan hollarda shvesar organlarining vakolati haqida gap bormoqda) shvesar qonunini qo'llaydi.

Yodda saqlang!

Ko'pgina davlatlarda er-xotinlarning mulkiy munosabatlariga nisbatan qo'llanuvchi huquq ularning shaxsiy-nomulkiy munosabatlariga nisbatan qo'llanuvchi huquqdan farqlanadi va asosan nikohni qayd etishda qo'llangan huquqqa havola qilish belgilanadi. Ammo bu qoida istisnolarni yo'l qo'yadi: er-xotinlarning mulk rejimi nikoh shartnomasini tuzish yo'li bilan o'zgartirilishi mumkin.

Polsha, Chexiya va bir qator boshqa davlatlarda er-xotinlarning shaxsiy-nomulkiy va mulkiy munosabatlariga nisbatan umumiy kollizion norma qo'llanadi. Shu bilan birga mulkiy munosabatlar doirasida er-xotinlar

tomonidan huquqni tanlab olishga yo'l qo'yiladi. Masalan, Polshada bunday tanlovning yo'l qo'yilish, uni o'zgartirish va bekor qilish to'g'risidagi masala er-xotinlarning milliy qonuni bilan hal etiladi.

Rossiya qonunchiligida er-xotinlarning huquqiy munosabatlarini tartibga soluvchi kollizion normalar yaqin vaqtgacha mavjud emas edi. Bunday holatlarda sudlar er-xotinlarning fuqaroligi va yashash joyidan qat'i nazar, Rossiya qonunchiligini qo'llar edilar. Qonunchilikdagi bo'shliqni Rossiya Federatsiyasi Oila kodeksining 161-moddasi to'ldirdi. Unga ko'ra, "er-xotinlarning mulkiy hamda shaxsiy-nomulkiy huquq va majburiyatlari ular birgalikda yashash joyiga ega bo'lgan mamlakat qonuni, umumiy yashash joyining mavjud emasligida esa ular oxirgi marta birgalikda yashagan joy qonuni bilan belgilanadi. Birgalikda yashash joyiga ega bo'lmagan er-xotinlarning shaxsiy-nomulkiy huquq va majburiyatlari Rossiya Federatsiyasi hududida Rossiya Federatsiyasining qonunchiligi bilan belgilanadi.

Umumiy fuqarolikka yoki umumiy yashash joyiga ega bo'lmagan er-xotinlar nikoh shartnomasi yoki bir-biriga aliment to'lash to'g'risidagi kelishuv tuzish vaqtida nikoh shartnomasi yoki aliment to'lash to'g'risidagi kelishuvlari bo'yicha huquq va majburiyatlarini belgilab olish uchun qo'llanuvchi huquqni tanlab olishlari mumkin. Agar er-xotinlar nikoh shartnomasi yoki aliment to'lash to'g'risidagi kelishuvlariga nisbatan qo'llanuvchi huquqni tanlab olgan bo'lmasalar, mazkur modda 1-qismi qoidalari qo'llanadi".

Ayrim davlatlarda er-xotinlar mulkiy munosabatlarining shartnomaviy tartibga solinish ahamiyati kattadir. Masalan, xalqaro xususiy huquq to'g'risidagi Shveysariya qonunining 52 va 54-moddalariga muvofiq, er-xotinlarning mulkiy munosabatlari rejimi umumiy qoidaga ko'ra, er-xotinlar tomonidan tanlab olingan huquqqa asosan belgilanadi. Agar er-xotinlar huquqni tanlab olgan bo'lmasalar, ularning mulkiy munosabatlarining rejimi ular birgalikda yashayotgan mamlakat qonuni bilan, agar ular turli mamlakatlar hududida yashasalar, ular oxirgi marta birgalikda yashagan joy qonuni bilan belgilanadi; agar er-xotinlar hech qachon birgalikda yashamagan bo'lsalar, ularning umumiy fuqarolik qonuni, uning mavjud emasligida esa shveysar qonuni qo'llanadi.

Ukraina, Belgiyaning xalqaro xususiy huquq to'g'risidagi yangi qonunlarida ham er-xotinlarning mulkiy munosabatlariga nisbatan huquqni tanlab olish qoidasi belgilangan. Masalan, Ukraina qonunining 61-moddasiga ko'ra, er-xotinlar nikohning mulkiy oqibatlariga nisbatan ulardan birining shaxsiy qonunini yoki ulardan biri oddiy turar joyiga ega bo'lgan mamlakat qonunini yoxud ko'chmas mulkka nisbatan ushbu mulk joylashgan mamlakat qonunini tanlab olishlari mumkin ...Er-xotinlar tomonidan huquq tanlab olinmagan holatda esa nikohning mulkiy oqibatlari nikohning huquqiy oqibatlariga nisbatan qo'llanuvchi huquqqa asosan belgilanadi.

Er-xotinlar tomonidan huquqni tanlab olish darajasi turli mamlakatlar qonunchiligida farqlanadi. Shundan kelib chiqib, doktrinada milliy huquqiy tizimlar, er-xotinlarning to'liq erk muxtoriyati tamoyiliga (masalan, Avstriya, Buyuk Britaniya), cheklangan erk muxtoriyati tamoyiliga (masalan, Germaniya, Italiya, Shveysariya, Yaponiya va b.) hamda har qanday erk muxtoriyatini rad etilishiga (masalan, Gretsiya, Daniya, Eron, Braziliya, Misr) asoslanuvchilarga bo'linadi. Qonunchiligi umumiy kollizion normalarni belgilab, qonuniy va shartnomaviy mulk rejimini farqlamaydigan mamlakatlar ham, nikoh shartnomasi borasida maxsus normalarni belgilovchi mamlakatlar ham mavjud¹.

Er-xotinlarning mulkiy munosabalariga aloqador turli va murakkab kollizion normalarni bixillashtirish harakati 1978 yil 14 martda xalqaro xususiy huquq bo'yicha Gaaga konferensiyasining XIII sessiyasida Er-xotinlarning mulkiy rejimiga nisbatan qo'llanuvchi huquq to'g'risidagi Konvensiyaning qabul qilinishi bilan muayyan muvaffaqiyatga erishdi (Lyuksemburg, Niderlandiya, Fransiya tomonidan ratifikatsiya qilingan, Avstriya va Portugaliya tomonidan imzolangan bo'lib, 1992 yilda kuchga kirdi). Konvensiyaning ma'lum darajada murosaga keltirilgan normalarni oddiy deb bo'lmaydi. Ularning asosiy vazifasi – er-xotinlarning mulkiy rejimiga nisbatan qo'llanuvchi huquqni tanlash imkoniyatini kengaytirishdan iborat. Konvensiya er-xotinlarning aliment majburiyatlariga, er yoki xotinning meros olish huquqiga hamda er-xotinlarning huquqiy layoqatiga nisbatan qo'llanmaydi. Shu bilan birga er-xotinlar yo huquq tanlab olinayotgan vaqtda ulardan birining fuqaroligi qonunini yoki ulardan biri shu vaqt yashab turgan joyi qonunini yoxud nikoh qayd etilgandan so'ng er-xotinlardan biri yangi turar joyiga ega bo'ladigan birinchi mamlakat qonunini tanlab olishlari mumkin (3-m.). Ushbu qoidalardan ayrim istisnolar yo'l qo'yiladi. Nikoh davomida er-xotinlar o'z mulkiy rejimlarini o'zgartirishlari mumkin. Agar er-xotinlar huquqni tanlab olmagan bo'lsalar va nikoh shartnomasi tuzmagan bo'lsalar, nikoh tuzilgandan so'ng er-xotinlar birinchi yashash joyiga ega bo'lgan mamlakat huquqi qo'llanadi. Shu vaqtning o'zida kollizion bog'lovchi sifatida er-xotinlarning fuqarolik qonunini qo'llovchi davlatlar, agar er-xotinlarning har ikkisi ushbu mamlakat fuqarolari bo'lsalar, mulkiy munosabatlarga nisbatan o'z mamlakatlari qonuni qo'llanishini bildirishlari mumkin hamda bu bildirishnoma Konvensiyaning boshqa ishtirokchilarini bog'laydi. Agar er-xotinlar bir davlat hududida oddiy turar joyiga ega bo'lmasalar va umumiy fuqarolikka ega bo'lmasalar Konvensiya ularning mulk rejimiga nisbatan barcha holatlarni inobatga olgan holda eng uzviy bog'liq bo'lgan mamlakat qonunini qo'llashni belgilaydi.

¹ Лалетина А.С. Коллизонные нормы, регулирующие имущественные отношения супругов в законодательстве иностранных государств // Московский журнал международного права. – 2004. – № 1. – С. 189 – 197.

O'zaro aliment majburiyatlari masalasida 1973-yil 2-oktabrda aliment majburiyatlariga nisbatan qo'llanuvchi huquq to'g'risida Gaaga Konvensiyasi qabul qilingan bo'lib, unga ko'ra, nikohdan ajratishga nisbatan qo'llangan qonun ushbu munosabat tartibga solingan mamlakatda (ushbu nikoh ajratilgan yoki nikohdan ajratilganlik tan olingan mamlakat) ajrashayotgan er-xotinlar o'rtasidagi aliment majburiyatlarini va ushbu majburiyatlarga aloqador qarorlarni qayta ko'rishni tartibga soladi. Bu qoida er-xotinlarning alohida yashashi, nikohning haqiqiy emas deb topilishi va bekor qilinishi holatlarida ham qo'llanadi (8-m.).

Chet el elementi bilan murakkablashgan er-xotinlar o'rtasidagi shaxsiy-nomulkiy va mulkiy huquq va majburiyatlarni tartibga soluvchi kollizion normalarning milliy qonunchiligimizda mavjud emasligi, bugungi kun talablaridan kelib chiqqan holda vujudga kelishi mumkin bo'lgan muammolarning echimi yo'qligini va bu holat qonunchilikdagi bo'shliq sifatida baholanishini bildiradi.

Bola fuqaroligining belgilanishi

Ota-ona va bolalar o'rtasidagi chet el elementi bilan murakkablashgan huquqiy munosabatlarda asosan vujudga keladigan kollizion muammolardan biri bola fuqaroligini aniqlash masalasidir. Bolaning fuqaroligiga oid kollizion muammolar asosan, otalik (onalik)ni belgilashda bola tug'ilishiga ko'ra fuqaroligiga ega bo'lgan davlat qonunchiligiga ko'ra belgilansa, mulkiy munosabatlarda asosan aliment majburiyatlarida bolaning oxirgi fuqaroligi muhim o'rinni egallaydi.

E'tibor bering!

Bola fuqaroligini belgilashda vujudga keluvchi kollizion muammolar:

– *subyektlarning fuqarolik qonuni;*

– *moddiy huquq normalarining farqlanishi.*

Shu sababli eng avvalo kollizion muammoni keltirib chiqaruvchi omillardan **subyektlarning fuqaroligi** bo'yicha to'xtalish lozim.

Ota-ona va bolalar o'rtasidagi chet el elementi bilan murakkablashgan huquqiy munosabatlarda asosiy kollizion muammo, ayniqsa, ota-onadan alohida yashayotgan bolalarning yashash joyini aniqlash uchun ota-ona va bolaning fuqarolik qonunidan birini tatbiq qilishdir. Davlatlarning aksariyatida ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatlar bolaning fuqaroligiga qarab belgilangan. Bolaning fuqaroligi ota-onasining fuqaroligiga ko'ra, agar ota-ona turli davlat fuqarosi bo'lsalar, ularning o'zaro kelishuviga qarab belgilanadi. Tuproq qonuniga ko'ra, bola qaysi davlat hududida tug'ilsa, shu davlat fuqarosi hisoblanadi. Qon qonuniga binoan esa bolaning fuqaroligi ota-onasining fuqaroligiga ko'ra belgilanadi. Agar chet el huquqi u yoki bu kollizion bog'lovchilarni qo'llashga ruxsat bermasa, huquqiy oqibat bola uchun "qulay bo'lgan prinsip"ni qo'llashni ko'rsatadi.

Tahlil uchun!

O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan er-xotin Portugaliyada mehnat faoliyati bilan shug'ullanadi. Xotin homilador va bolasini Portugaliya davlatida dunyoga keltiradi. Bu vaziyatda bolaning fuqaroligi qanday belgilanadi? Tuproq qonuni – “jus soli” bilanmi? yoki qon qonuni – “jus sanguinis” bilan. Portugaliya Fuqarolik kodeksining 56-moddasiga ko'ra, bolaning fuqaroligi ota-onaning umumiy fuqaroligiga yoki umumiy yashash joy qonuniga yo otaning shaxsiy qonuniga ko'ra belgilanadi. Ushbu masalada bolaning fuqaroligini belgilash Portugaliya qonunchiligi bo'yicha otaning shaxsiy qonuniga havola qiladi. O'zbekiston Respublikasining “O'zbekiston Respublikasining Fuqaroligi to'g'risida”gi qonuni 13-moddasiga ko'ra, “Tug'ilgan paytida ota-onasi O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan bola O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida tug'ilgan bo'lishidan qat'i nazar, O'zbekiston Respublikasi fuqarosi hisoblanadi.” Demak, bola O'zbekiston Respublikasi fuqarosi.

Bolaning fuqaroligi masalasi esa O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi kollizion normasiga havola qilayotgan shaxsiy qonunning fuqarolik turi (lex patriae) O'zbekiston Respublikasining “O'zbekiston Respublikasining Fuqaroligi to'g'risida”gi qonuniga murojaat qilishni ko'rsatadi.

Ota-onasining fuqaroligi har xil bo'lgan bola tug'ilgan paytida ulardan biri O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lsa, ularning yozma tarzda ifodalangan kelishuviga ko'ra bola O'zbekiston Respublikasi hududida tug'ilgan bo'lsa yoki O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida tug'ilgan bo'lsayu, ota-onasi yoki ularning biri shu vaqtda O'zbekiston Respublikasida doimiy istiqomat joyiga ega bo'lsa, bola O'zbekiston Respublikasining fuqarosi hisoblanadi. “Ota-onasidan biri bola tug'ilgan paytda O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan, boshqasi esa fuqaroligi yo'q shaxs bo'lgan yoxud noma'lum bo'lgan taqdirda, bola qayerda tug'ilgan bo'lishidan qat'i nazar u O'zbekiston Respublikasining fuqarosi hisoblanadi. Onasining fuqaroligi bo'lmagan bolaning otasi belgilanib, u O'zbekiston Respublikasining fuqarosi bo'lsa, 14 yoshga yetmagan bola, qayerda tug'ilgan bo'lishidan qat'i nazar, O'zbekiston Respublikasining fuqarosi hisoblanadi. Fuqaroligi bo'lmagan, O'zbekiston Respublikasida doimiy istiqomat joyiga ega bo'lgan shaxslarning O'zbekiston Respublikasi hududida tug'ilgan bolasi O'zbekiston Respublikasi fuqarosi hisoblanadi. Ota-onasi noma'lum bo'lgan va O'zbekiston hududida yashayotgan bola O'zbekiston Respublikasining fuqarosi hisoblanadi.

Tahlil uchun!

Aralash fuqarolikdan, ya'ni onasi O'zbekiston otasi Germaniya fuqarosi bo'lgan bola Germaniyada tug'ilib, ota-onasining o'zaro kelishuviga ko'ra, Germaniya fuqaroligini olgan. Bola voyaga yetgach onasining familiyasini olmoqchi bo'ladi. Germaniya fuqarosi bo'lgan bola onasining familiyasiga qaysi qonunchilik orqali o'tishi mumkin? Bu vaziyatda eng avvalo otasining

roziligi notarial tartibda tasdiqlangandan so'ng, ikki tomonlama shartnomalarga murojaat qilinadi. Ammo ikki davlat o'rtasida ushbu masalaga oid o'zaro kelishuvning mavjud emasligi ichki qonunchilikka murojaat qilishni ko'rsatadi. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi 1171-moddasiga ko'ra, jismoniy shaxsning ismi va sharifi uning shaxsiy qonuni bilan belgilanishi ko'rsatilgan. Germaniya Fuqarolik tuzugining 18-moddasida esa bolaning shaxsiy qonuni ota-onaning fuqarolik qonuniga qarab belgilanadi. Agar bola onasining familiyasini olmoqchi bo'lsa, Germaniya qonunchiligiga murojaat qiladi.

Agar bola ikki davlat fuqarosi bo'lsa, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi 1168-moddasiga binoan, bola uchun eng ko'p uzviy aloqada bo'lgan davlat qonuni tanlanadi. Bu vaziyatda "bola uchun qulaylik printsipi" asosiy o'rinni egallaydi. Chet el fuqarolari bo'lgan ota-onadan birining O'zbekiston Respublikasi fuqaroligiga o'tishi yoki O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan ota-onadan birining xorijiy davlat fuqaroligini qabul qilishi bolaning fuqaroligini o'zgarishiga aslo sabab bo'lmaydi. Bola 14 yoshga to'lgandan so'ng ota-onasidan birining fuqaroligini tanlash huquqiga ega. 14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan bolalarni O'zbekiston Respublikasi fuqaroligiga tanlashda ariza topshirish chog'ida ularning roziligi bo'lishi shart. Bunday rozilik yozma bayon etilishi va notarial idoralar tomonidan, chet elda esa O'zbekiston Respublikasining tegishli diplomatiya vakolatxonasi yoki konsullik muassasalari tomonidan tasdiqlangan bo'lishi kerak. Voyaga yetmagan bolaning O'zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqishi to'g'risida iltimosnoma topshirganda, basharti uning ota-onasidan biri O'zbekiston Respublikasining fuqarosi bo'lib qoladigan bo'lsa, uning o'z bolasining O'zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqishiga munosabati bildirilgan arizasi ham taqdim etilishi kerak. Bunday ariza notarius tomonidan, chet elda esa O'zbekiston Respublikasining diplomatiya vakolatxonasi yoki konsullik muassasasi tomonidan tasdiqlangan bo'lishi shart. Otalik (onalik) huquqidan mahrum etilgan otaning (onaning) fuqaroligi o'zgarganida bolaning fuqaroligi o'zgaraydi.

Bola fuqaroligini belgilash yuzasidan kollizion muammoni keltirib chiqaruvchi omillardan yana biri **moddiy huquq normalarining farqlanishi** hisoblanadi. Ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatlarning tartibga solinishida asosan kollizion bog'lovchilarning o'rni muhim. Kollizion bog'lovchilar orqali Ahdlashayotgan davlatning moddiy huquq normalariga murojaat qilinadi. Masalan, AQSHda bolaning fuqaroligi AQSHda tug'ilganlik fakti hamda ota-onasining fuqaroligi bilan belgilanadi. Agar bolaning ota-onasidan biri xorijiy fuqaro, ikkinchisi AQSH fuqarosi bo'lsa, bola tug'ulgunga qadar kamida AQSHda besh yil yashagan bo'lsa, ota-onasining fuqaroligi noma'lum bo'lgan bolaning hamda AQSH hududidan tashqarida AQSH fuqarolaridan tug'ilgan bola xam AQSH fuqarosi hisoblanadi.

Ikki fuqarolikni tan olgan davlatlarda eng avvalo 12-aprel 1930-yilda Gaagada qabul qilingan "Fuqarolikka oid kollizion masalalarni tartibga soluvchi Konvensiya" asosiy o'rinni egallaydi. Ushbu Konvensiyani Buyuk Britaniya, AQSH, Turkiya, Norvegiya, Fransiya, Germaniya kabi davlatlar ratifikatsiya qilgan. Konvensiyada ota-onasi turli davlat fuqarosi bo'lgan bolalarning fuqaroligi masalasi, ikki fuqarolikka ega bo'lgan bolalarning huquqlariga ham alohida to'xtalib o'tilgan. Ushbu Konvensiya O'zbekiston Respublikasi tomonidan ratifikatsiya qilinmagan. Chunki O'zbekistonda faqat bir fuqarolik qabul qilinadi.

Rivojlangan davlatlar Gretsiya, Yaponiya, Italiyaning "Xalqaro xususiy huquq to'g'risida"gi qonunida va Germaniya Fuqarolik tuzugining 18-moddasiga ko'ra, nikoh davomida tug'ilgan bolaning shaxsiy qonuni ota-onaning fuqarolik qonuniga qarab belgilanadi.

"Fransiya fuqarolik to'g'risida"gi qonuniga ko'ra nikohda va nikohsiz Fransiya fuqarolaridan tug'ilgan bola Fransiya fuqarosi hisoblanadi. Ota-onadan biri Fransiya fuqarosi bo'lib, bolani Fransiya hududidan tashqarida dunyoga keltirsa, bola voyaga yetgunga qadar olti oy ichida Fransiya fuqaroligigidan voz kechish huquqi mavjud. Ota-onasi noma'lum bo'lgan bolaning voyaga yetgunga qadar nasl-nasabi aniqlansa, uning roziligiga ko'ra fuqarolik belgilanadi. Fransiya hududida apadridlardan tug'ilgan bola Fransiya fuqarosi hisoblanadi.

Xitoyning "Fuqarolik to'g'risida"gi qonuni 5-moddasiga ko'ra ota-onadan biri Xitoy fuqarosi bo'lsa yoki xorijda yashayotgan Xitoy fuqarolaridan tug'ilgan bola Xitoy fuqarosi hisoblanadi. Lekin ota-ona Xitoy fuqarosi va doimiy ravishda chet elda yashasa yoki ulardan biri Xitoy fuqarosi bo'lib doimiy ravishda chet elda yashasa va boshqa davlat fuqaroligini olgan bo'lsalar, ulardan tug'ilgan bola Xitoy fuqarosi hisoblanmasligi belgilangan.

E'tibor bering!

Bolaning fuqaroligi quyidagi holatlarda vujudga keladi:

– bolaning shaxsiy qonuni bola fuqaroligi mansub bo'lgan davlat qonuni bilan;

– agar chet ellik bola O'zbekiston Respublikasida yashasa, uning shaxsiy qonuni, O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan;

– agar bola ikki va undan ortiq fuqarolikka ega bo'lsa, uning shaxsiy qonuni bola yashayotgan mamlakat qonuni yoki eng ko'p uzviy aloqada bo'lgan davlat qonuni bilan;

– qochoq bolaning shaxsiy qonuni esa unga boshpana bergan mamlakat qonuni;

– fuqaroligi bo'lmagan bolaning shaxsiy qonuni bola yashayotgan mamlakat qonuni bilan

13.5. O'zbekiston Respublikasida otalikning belgilanishi

Yodda saqlang!

Chet el elementi bilan murakkablashgan oilaviy-huquqiy munosabatlarda otalikni belgilash va otalik (onalik) to'g'risida e'tiroz bildirish tartibi bola tug'ilishiga ko'ra qaysi davlat fuqarosi bo'lsa, shu davlaming qonun hujjatlari bilan belgilanadi. O'zbekiston Respublikasida chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlarda otalikni belgilash ota-ona va bolaning fuqaroligi hamda ularning istiqomat joylaridan qat'i nazar O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan tartibga solinadi.

Ya'ni, bola O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lsa, otalikni belgilash va otalik (onalik) to'g'risida e'tiroz bildirish tartibi O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga ko'ra belgilanadi. Bunday vaqtda qonunchilik bir tomonlama imperativ kollizion normalar bilan ifodalanadi. O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 208-moddasiga muvofiq, agar ota-ona bolaning tug'ilishini qayd etish bilan bir vaqtda otalikni belgilash to'g'risida ariza bersalar, ota haqidagi ma'lumotlar berilgan ariza asosida yoziladi, bolaga familiya ota-onaning kelishuviga ko'ra beriladi. Lekin ushbu munosabatlarda bola chet el fuqarosi bo'lsa, u fuqaroligi bo'lgan davlat qonuni bilan himoyalanaadi. Agar bola tug'ilishiga ko'ra chet el fuqarosi bo'lsa, keyinchalik uning fuqaroligining o'zgarishi (masalan, O'zbekiston Respublikasi fuqaroligiga o'tishi) qo'llanilishi lozim bo'lgan huquqqa ta'sir etishi mumkin emas. Chunki qonun kollizion qoidani aynan bolaning tug'ilishiga ko'ra fuqaroligidan kelib chiqib tasniflaydi. Bu kollizion norma boshqa normalar singari ham bolaning maqsadlari uchun xizmat qiladi.

Agar bola O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lsa, quyidagi holatlarda otalik (onalik)ni belgilash yoki e'tiroz bildirish O'zbekiston qonunchiligi asosida amalga oshadi:

a) bola tug'ilgan vaqtda ota-onasi O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan bola;

b) ota-onasidan biri bola tug'ilgan vaqtda O'zbekiston Respublikasi fuqarosi boshqasi esa fuqaroligi bo'lmagan shaxs bo'lsa;

d) ota-onasidan biri bola tug'ilgan vaqtda O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lsa, boshqasi esa chet el fuqarosi bo'lgan taqdirda bolaning fuqaroligi to'g'risidagi kelishuviga ko'ra;

c) O'zbekiston Respublikasining hududida tug'ilgan bolaning ota-onasi noma'lum bo'lsa yoki ikkalasi ham fuqaroligi bo'lmagan shaxs bo'lgan holatlarda.

Otalikni belgilashda qo'llanilishi lozim bo'lgan huquq to'g'risidagi masalalar huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risidagi shartnomalarda ham belgilangan. Ikki tomonlama shartnomalarning aksariyatida otalikni belgilash bola tug'ilishiga ko'ra fuqaroligi mansub bo'lgan malakat qonuni qo'llanilishini nazarda tutgan.

Masalan, ikki tomonlama huquqiy yordam berish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasining Litva (28-m), Ozarbayjon (26-m), Qozog'iston (31-m), Ukraina (31-m), Qirg'iziston (30-m), Latviya (28-m), Turkmaniston (31-m) bilan tuzilgan shartnomalarida va Minsk konvensiyasida otalikni yoki onalikni belgilash va unga e'tiroz bildirish bola tug'ilishiga ko'ra fuqaroligi mansub bo'lgan Axdlashuvchi davlat qonuni bilan belgilanishi ko'rsatib o'tilgan. O'zbekiston va Chexiya Respublikalari o'rtasidagi huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risidagi 2002 yil 18 yanvardagi ikki tarafdin shartnomaning 31-moddasiga binoan, otalikni yoki onalikni belgilash va unga e'tiroz bildirish bola tug'ilishiga ko'ra fuqaroligi mansub bo'lgan Axdlashuvchi davlat qonuni bilan, agar bola fuqaroligi noma'lum bo'lsa, bola yashayotgan joy qonuni bilan, qonuniy nikohda bo'lmagan shaxslardan tug'ilgan bola hamda uning otasi va onasi o'rtasidagi huquqiy munosabatlar bola qaysi Ahdlashayotgan taraf fuqarosi bo'lsa, shu ahdlashayotgan tarafning qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

13.6. Ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatlarning huquqiy tartibga solinishi

Ota-ona va bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning asosini shaxsiy nomulkiy va mulkiy munosabatlar tashkil qiladi. Ushbu huquqiy munosabatlardagi shaxsiy nomulkiy huquqlarni, o'z navbatida, ikki guruhga bo'lish mumkin:

Birinchidan, voyaga yetmagan bolalarning shaxsiy nomulkiy huquqlari, ota-onaning shaxsiy nomulkiy huquqlaridir.

Ikkinchidan, mulkiy huquqiy munosabatlarga ota-ona va farzandlar o'rtasidagi umumiy birgalikdagi mulk, xususiy mulk va aliment huquq va majburiyatlar tashkil etadi. Ota-ona va bolalar o'rtasidagi huquqiy munosabatlar eng avvalo bolaning nasl-nasabi bilan belgilanadi. Nasl-nasab esa bolani ota-onasi bilan biologik jihatdan bog'laydigan yuridik fakt hisoblanib, u qonuniy tartibda o'rnatiladi.

E'tibor bering!

Munosabatda ishtirok etuvchi kollizion bog'lovchilar

– *bolaning shaxsiy qonuni*

– *ota-onaning shaxsiy qonuni*

– *bola doimiy yashayotgan mamlakat qonuni*

Ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatlarga shaxsiy qonunni tatbiq qilinishi ota-ona va bolalarning fuqarolik huquqiy holatiga ya'ni, uning xuquq va muomala layoqatiga, oila munosabatlari doirasida shaxsiy huquqlarga, vorislik munosabatlariga hamda ularning bir oila bo'lib, bir mamlakat hududida istiqomat qilayotganlariga yoki ota-ona va bolalarning alohida-alohida

yashayotganliklariga ham taalluqli bo'lishini anglatadi. Ota-ona va bolalarning fuqaroligi mansub bo'lgan davlat qonuniga murojaat qilinganda, yuqorida qayd etilgan munosabatlar ularning fuqaroligiga mansub mamlakat huquqiga bo'ysunadi. Doimiy yashayotgan mamlakat qonunini qo'llashda esa, ota-ona va bolalarning qaysi davlat hududida doimiy yoki muntazam ravishda yashaganligi hisobga olinadi va shu mamlakat huquqi asosiy hisoblanadi. Agar huquqiy munosabatni ajratish imkoniyatini beruvchi omil sifatida birgalikda istiqomat qilish joyining mavjud emasligi, ota-ona va bolalarning huquqlari va burchlari bola qaysi davlat fuqarosi bo'lsa, shu davlatning qonun hujjatlari bilan belgilanishiga ishora qiladi (bola-lex nationalis). Mazkur kollizion qoida subsidiar, shaklan – ikki tarafdin, yuridik ta'sir ko'rsatish usuliga ko'ra – imperativ qoidadir. Kollizion normalar da'vogarning aliment to'lash haqidagi talabiga nisbatan ham qo'llaniladi. Bunday holatlarda bola qaysi davlat hududida doimiy yashayotgan bo'lsa, shu davlatning qonun hujjatlari qo'llanishi mumkin (bola-lex domicili). Mazkur kollizion qoida ham subsidiar, shaklan – ikki tarafdin, yuridik kuchiga ko'ra esa – dispozitivdir¹.

Ba'zi mamlakatlar qonunchiligiga e'tibor qaratisla, ota-ona va farzandlar o'rtasidagi munosabatlarini tartibga soluvchi kollizion bog'lovchilarning muqobil tusda belgilanganligini ko'rish mumkin. Bunda ishtirokchilar bir necha normalardan birini tanlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Masalan, Portugaliya Fuqarolik kodeksining 56-moddasiga ko'ra, bolaning shaxsiy qonuni ota-onasini umumiy fuqarolik qonuniga, agar umumiy fuqarolik mavjud bo'lmagan holatda odatdagi doimiy yashash joy qonuniga, doimiy yashash joy bo'lmagan taqdirda esa otaning shaxsiy qonuniga ko'ra aniqlanadi². "Italiyaning xalqaro xususiy huquq islohoti to'g'risida"gi qonunining II bo'lim IV bob 36-moddasiga ko'ra, ota-ona va farzandlar o'rtasidagi shaxsiy va mulkiy munosabatlar bolaning milliy qonuni asosida tartibga solinishi belgilangan. Ushbu qonun bo'yicha ishtirokchilar tanlash imkoniyatiga ega emaslar. Bu o'rinda, ota-ona va farzandlar o'rtasidagi chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlarini tartibga soluvchi kollizion normalarning asosiy qismi imperativ xarakterga ega bo'lgan huquqiy munosabatlardan tashkil topgan. Ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatlarga nisbatan shaxsiy qonun ularning huquqiy holatidan kelib chiqqan holda qo'llaniladi.

Ota-ona va farzandlar o'rtasidagi chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlarda ishtirok etuvchi kollizion normalar barcha davlatlar qonunchiligida turlicha belgilanadi.

Portugaliyada ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatlarda ota-onaning shaxsiy qonuni kollizion bog'lovchisiga havola qilinsa, Italiyada esa bolaning milliy qonuniga murojaat qilinadi. Angliya va AQSHda bola tug'ilgan paytdan e'tiboran o'z ota-onasi tomonidan muhofaza etiladi, Fransiya

¹ Qarang: Ануфриева Л.П. Международное частное право. Особенная часть. – М.: Бек, 2002. – 600 с.

² Qarang: Cheshire G.C. Private International Law. – London, 1965. – P. 434.

amaliyotida ota-ona hokimiyati "ota-ona nufuzi" degan odat tusini olganligini ko'rsatdi¹. Germaniya Fuqarolik tuzugining 18-moddasiga muvofiq nikohda tug'ilgan bolaning nasl-nasabini belgilash masalalarida otaning fuqaroligi qonuni hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Mazkur masala Gretsiya, Yaponiyada va Italiyaning Fuqarolik kodeksi 20-moddasida ham xuddi shunday qoidalar keltirilgan. Angliya huquqiga kelsak, "Angliya domitsiliya to'g'risida"gi qonuniga ko'ra bu yerda tug'ilishning "qonuniyligi" to'g'risidagi masala jiddiy cheklashlar bilan ota domitsili qonuniga muvofiq hal qilinadi. "Qonuniy" ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatlar aksariyat chet el mamlakatlarining qonun hujjatlariga muvofiq oila boshlig'ining shaxsiy qonuni otaning fuqaroligi qonuniga bo'ysundirilgan. Portugaliya Fuqarolik kodeksining 57-moddasida bu munosabatlarni ota-onaning umumiy milliy qonuniga, u mavjud bo'lmaganda ularning odatdagi umumiy yashash joyining qonuniga, ota va ona turli davlatlarda istiqomat qilganida esa otaning milliy qonuniga bo'ysundiradi.

13.7. Ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi aliment munosabatlari

Chet el elementi bilan murakkablashgan ota-onaning voyaga yetmagan bolalariga ta'minot berishda va voyaga yetgan mehnatga layoqatli bolalarning ota-onasiga nisbatan aliment majuriyatlarida yashash joy kollizion bog'lovchisi qabul qilingan. Bola uchun aliment oluvchi (da'vogar)ning yashash joy qonuni kollizion bog'lovchisi aliment munosabatlarini tartibga soluvchi norma sifatida qabul qilinganda bolaning fuqaroligi mansub bo'lgan davlat qonuni kollizion bog'lovchisi qo'llanilmaydi.

E'tibor bering!

Bolaning doimiy yashash joy qonuni ota-ona va bolaning fuqaroligi mansub bo'lgan davlat qonunidan mustaqil bo'lib, ular birgalikda qaysi mamlakat hududida istiqomat qilsalar, shu mamlakat oila qonunchiligi qo'llaniladi. Bu esa bola manfaatlarini yaxshiroq himoyalashiga olib keladi. Bola doimiy yashayotgan mamlakat qonunidan foydalanish da'vogarga qulay imkoniyatlarni yaratadi. Aliment munosabatlarida bolaning doimiy yashash joy qonuni subsidiar tarzda qabul qilingan.

O'zbekiston Respublikasida asosan chet el elementi bilan murakkablashgan aliment munosabatlarining aksariyati ota-ona va bolalar birgalikda yagona davlat hududida yashamagan vaziyatlarda sudga murojaat etmoqdalar. Bunday holatlarda qoidaga ko'ra amaliyotda da'vogar talabiga binoan voyaga yetmagan bola yashayotgan mamlakatning qonun hujjatlarini qo'llashi qabul qilingan. Ammo sud da'vogarning talabi bilan bola doimiy yashayotgan mamlakat qonunchiligini qo'llashi ham qo'llamasligi ham mumkin.

¹ Qatag: Скарндов А. Международное частное право. Учебное пособие. – М.: СПб, 1998. – С.514, 517.

Sud amaliyotida ota-ona va bolalar turli davlat fuqarolari bo'lgan holatlarda aliment masalalari qaysi davlat qonunchiligiga ko'ra hal qilinish muammolari tez-tez uchrab turmoqda. Umumiy qoidalarga ko'ra, ota-onaning bolaga nisbatan aliment majburiyatlarida ular birgalikda yashayotgan mamlakat qonunini qo'llaniladi. Agar taraflar birga yashamasalar, voyaga yetgan bolalar va boshqa oila a'zolarining aliment majburiyatlari aliment olishga da'vogar bo'lgan shaxsning fuqaroligidan kelib chiqib belgilanadi.

Minsk Konvensiyasining 32-moddasida Ahdlashuvchi davlatlar aliment majburiyatlarida bola doimiy yashaydigan davlat qonunni qabul qilishgan. Voyaga yetgan bolalarning o'z ota-onasi foydasiga aliment majburiyatlarini undirish, shuningdek oila boshqa a'zolarining aliment majburiyatlari ular qaysi ahdlashayotgan taraf hududida birgalikda yashash joyiga ega bo'lsalar, shu ahdlashayotgan tarafning qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Birgalikda yashash joyi bo'lmagan holda bunday majburiyatlar davogar qaysi ahdlashayotgan taraf fuqarosi bo'lsa, shu ahdlashayotgan tarafning qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Ahdlashayotgan taraflar alimentlarni undirishga doir ishlar bo'yicha javobgarni qidirishda, agar javobgar boshqa ahdlashayotgan taraf hududida yashayapti deb taxmin qilish uchun asos mavjud bo'lsa va sud unga qidiruv e'lon qilish to'g'risida ajrim chiqargan bo'lsa, bir-birlariga yordam ko'rsatishlari belgilangan. Aliment majburiyatlari bo'yicha xalqaro shartnomalar yuzasidan o'z ujudga kelgan nizolarning sudga taalluqligi, sud qarorlarining bajarilishi bo'yicha xalqaro Konvensiyalar mavjud bo'lib, ularda sud tomonidan qo'llanishilishi lozim bo'lgan qat'i normalar belgilangan. Xususan, Yevropa ittifoqiga a'zo bo'lgan davlatlarning nizolarini sudga taalluqligi va sud qarorlarini ijro etish bo'yicha 1979-yilda yangi tahrirda qabul qilingan Bryussel Konvensiyasini, 1954-yil 1-martda qabul qilingan Gaagada fuqarolik protsessi masalariga doir Konvensiyani misol keltirish mumkin. 1995-yil 22-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Gaagada fuqarolik protsessi masalariga doir Konvensiyasini va "Chet el mamlakatlari arbitraj qarorlarini e'tirof etish va ijro etish to'g'risida"gi Nyu-York Konvensiyasini ratifikatsiya qilgan.

Xalqaro miqyosda esa 1994-yil 9-sentabrda qabul qilingan "Aliment va bolali oilalarga kompesatsiya to'lovlari fuqarolar huquqlarining kafolatlari to'g'risidagi" kelishuvlar tasdiqlangan¹. Aynan xalqaro huquq miqyosidagi aliment munosabatlarini tartibga solish muammolarini faqat milliy huquq doirasi bilan hal qilishning iloji yo'q. Xalqaro tajribada bular ko'p tomonlama²

¹ Соглашение о гарантиях прав граждан в области выплаты социальных пособий, компенсационных выплат семьям с детьми и алиментов Москва, 9 сентября 1994 г. Вступило в силу с 12 апреля 1995 года в соответствии со статьей 12 Вступление в силу для Республики Узбекистан с 12 апреля 1995 года.

² 1993-yil 22-yanvarda qabul qilingan Fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risidagi Minsk konvensiyasi 32-modda.

va ikki tomonlama¹ huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risidagi shartnomalar bilan, ya'ni aliment majburiyatlarini bajarish to'g'risidagi shartnomalar² hamda chet eldan alimentlarni undirish³, aliment majburiyatlarini qabul qilish to'g'risidagi huquq⁴ va aliment majburiyatlari to'g'risidagi sud qarorlarini bajarish va tan olish to'g'risidagi ko'p tomonlama konvensiyalar orqali tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasi MDH davlatlari bilan birgalikda Xitoy, Turkiya kabi davlatlar bilan ham jinoiy, fuqarolik, oilaviy huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risidagi ikki tomonlama shartnomalarni imzolagan. O'zbekiston Respublikasining o'zaro xalqaro shartnomalarini tuzishdan maqsadi bir davlat fuqarosining ikkinchi ahdlashayotgan taraf hududida shaxsiy-nomulkiy va mulkiy huquqlari tan olinishi va muhofazasida bo'lishini ta'minlaydi. Aliment majburiyatlariga oid sud qarorlarini ijro etish tartibi qarzdorning yashash joyidagi sudda ko'rilishi, agar qarzdorning yashash joyi va turar joyi noma'lum bo'lsa yoki qayerdaligi aniq bo'lmasa, mulki joylashgan joydagi sudda ko'rilishi lozim. Minsk Konvensiyasining 51-moddasida ko'rsatilgan qarorlardan kelib chiqadigan ishlarni ijro etilishi lozimligi belgilangan.

13.8. Farzandlikka olish

Farzandlikka olish xalqaro xarakterga ega bo'lishi va xalqaro xususiy huquq normalari vositasida tartibga solinishi uchun eng avvalo farzandlikka olayotganlar va farzandlikka olinuvchi shaxslar bir-birlari bilan chet el fuqarosi bo'lishi yoki farzandlikka olish xorijiy davlat hududida amalga oshirilishi lozim. O'zbekiston Respublikasi fuqarolari tomonidan ham, chet el fuqarolari tomonidan ham O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan bolani farzandlikka olish masalalari bir xil tartibga solinishini belgilagan bo'lib, bunda chet el fuqarolari tomonidan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan bolani farzandlikka olishda alohida shartlar yoki tartib belgilanmagan. Bu borada istisno tariqasida faqatgina Oila kodeksi 237-moddasi 3-qismida agar farzandlikka olish natijasida farzandlikka olingan bolaning O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari hamda xalqaro shartnomalari bilan

¹ O'zbekiston Respublikasi bilan Qozog'iston Respublikasi o'rtasidagi 1997-yil 2-iyunda qabul qilingan Fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risidagi ikki tomonlama shartnomasi 32-modd.

² Соглашение между США и Нидерландами от 30 мая 2001 г. Об исполнении обязательств по содержанию (поддержке) // *Netherlands Treaty Series/ 2001. N 117 and 134.*

³ Конвенция о розыскании алиментов за границей от 20 июня 1956г. // *Журнал международного частного права. – 2000. – № 2-3 (28-29). – С 73-80.*; Конвенция о международном порядке розыскания алиментов на детей и других форм содержания семьи от 23 ноября 2007г. // *Журнал международного частного права. – 2008. – № 3 (61). – С 37-94.*

⁴ Конвенция о праве, применимом к алиментным обязательствам в отношении детей от 24 октября 1956 г. // *Журнал международного частного права. 2000. № 2-3 (28-29). С 67-70*; Конвенция о праве, применимом к алиментным обязательствам от 23 ноября 2007г. (*Қарапг, Үша ерда Б 55-61.*); Протокол о праве, применимом к алиментным обязательствам от 23 ноября 2007г. // *Журнал международного частного права. – 2008. – № 3 (61). – С 94-112.*

belgilangan huquqlari buziladigan bo'lsa, farzandlikka oluvchining qaysi fuqarolikka mansubligidan qat'i nazar, farzandlikka olish mumkin emasligi, farzandlikka olingan taqdirda esa u sud tartibida bekor qilinishi lozimligining belgilanganligini ta'kidlash mumkin.

E'tibor bering!

O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan bolani farzandlikka olishni istagan O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida doimiy yashovchi O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxslar farzandlikka olish to'g'risidagi arizani farzandlikka olinayotgan bolaning yashash (turgan) joyidagi tegishincha Qoraqalpog'iston Respublikasi fuqarolik ishlari bo'yicha Oliy Sudiga, fuqarolik ishlari bo'yicha viloyat yoki Toshkent shahar sudiga berishlari lozimligi belgilangan.

1965-yilgi "Farzandlikka olishda yurisdiksiya, qo'llaniladigan huquq va farzandlikka olish to'g'risidagi sud qarorlarini tan olish to'g'risida"gi Gaaga Konvensiyasi alohida o'ringa ega bo'lib, unda farzandlikka olishning protsessual jihatlari, farzandlikka oluvchilar va farzandlikka olinuvchilarga qo'yiladigan talablarning belgilanishi bilan farzandlikka olishning protsessual jihatlari takomillashirilgan. 1967-yil 24-aprelda Strasburgda imzolangan "Bolalarni farzandlikka olish to'g'risida"gi Yevropa Konvensiyasi 18 davlat tomonidan, jumladan, Avstriya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Gretsiya, Daniya, Italiya, Latviya davlatlari tomonidan imzolangan bo'lib, farzandlikka olish borasidagi moddiy huquq normalarini unifikatsiyalashga qaratilgan. Ushbu Konvensiyada bir davlatda amalga oshirilgan farzandlikka olish ikkinchi davlatda tan olinishi uchun amalga oshirilishi lozim bo'lgan shartlar belgilangan. Shuningdek, ota-onasiga nisbatan farzand ega bo'lgan huquqlarga farzandlikka olinuvchi ham farzandlikka oluvchiga nisbatan ega ekanligi belgilangan. Bunda 18 yoshga to'lmagan, nikoh qurmagan va qonun bo'yicha voyaga yetmagan hisoblangan bolalar nazarda tutilgan¹. 1984-yilgi xalqaro xususiy huquq masalalari bo'yicha uchinchi maxsus Amerika konferensiyasida qabul qilingan "Voyaga yetmaganlarni farzandlikka olish bo'yicha kollizion huquq to'g'risida"gi Konvensiya (Braziliya, Kolumbiya, Meksika, CHili va boshqa davlatlar tomonidan imzolangan)ga muvofiq esa farzandlikka olinayotgan bolaning roziligi, farzandlikka olish tartibi, bu boradagi formal talablarga nisbatan voyaga yetmagan shaxsning doimiy turar-joyi qonuni qo'llanilishi, farzandlikka olayotgan shaxsning qonuni esa uning farzandlikka olish talablariga javob berishi, yoshi va nikohda bo'lishi masalalariga nisbatan qo'llanilishi belgilangan. Yevropa hamjamiyati vazirlar qo'mitasining 1987-yilgi "Tarbiyalovchi oilalar to'g'risida"gi Tavsiyalarida ham farzandlikka olish masalalari tartibga solingan.

¹ Марышева Н.И. Семейные отношения с участием иностранцев: правовое регулирование в России. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – С 255.

Shuningdek, 1993-yil 22-yanvarda MDH davlatlari tomonidan imzolangan "Fuqarolik, oila va jinoyat ishlari bo'yicha huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risida"gi Konvensiyada ham farzandlikka olish masalalari tartibga solingan. Mazkur hujjatning 37-moddasida xorijiy farzandlikka olishda farzandlikka olinuvchining fuqaroligi mansub bo'lgan davlat qonuni qo'llanilishi, shuningdek farzandlikka olinayotgan bolaning qonuniy vakillari va vakolatli organlarning ruxsati, farzandlikka olayotgan shaxsning shaxsiy qonunida nazarda tutilgan hollarda esa farzandlikka olinayotgan bolaning ham roziligi olinishi belgilangan. Shuningdek, 52-moddada farzandlikka olish haqidagi qarorlarning boshqa davlat hududida tan olinishi nazarda tutilgan¹.

O'z navbatida, xalqaro-huquqiy hujjatlar qatorida 1993-yil 29-maydagi "Bolalar muhofazasi va xorijiy farzandlikka olish bo'yicha hamkorlik to'g'risida"gi Gaaga Konvensiyasini keltirish mumkin bo'lib, ushbu hujjat yuqorida qayd etilgan hujjatlardan farqli tarzda bevosita xalqaro xususiy huquqda farzandlikka olish masalalarini tartibga solishga qaratilgan. Hozirgi kunda 71 ta davlat mazkur Konvensiyaning ishtirokchisi hisoblanib, ular qatorida Buyuk Britaniya, Germaniya, Daniya, Kanada, Finlyandiya, Fransiya, shuningdek Belarus va Gruziya davlatlarini keltirish mumkin. Quyidagilar ushbu Konvensiyaning maqsadlari sifatida belgilangan:

a) xorijiy farzandlikka olish bolaning manfaatlarini inobatga olgan holda, xalqaro huquqda e'tirof etilgan uning asosiy huquqlariga rioya qilgan holda amalga oshirilishi uchun kafolatlar yaratish;

b) bunday kafolatlarning amal qilishini ta'minlash va buning vositasida bolalarning o'g'irlanishi, sotilishi va ular bilan savdo qilishning oldini olish uchun Kelishayotgan davlatlar o'rtasida hamkorlik tizimini yaratish;

c) Konvensiyaga muvofiq amalga oshirilgan farzandlikka olishning Kelishayotgan davlatlarda tan olinishini ta'minlash².

13.9. Vasiylik va homiylik

O'zbekiston Respublikasi hududida doimiy ravishda yashayotgan chet el fuqarolariga O'zbekiston fuqarolari kabi vasiylik va homiylik to'g'risidagi qoidalar tatbiq qilinadi. Ya'ni o'z xatti-harakatlarining mohiyatini anglamaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan yoxud 14 yoshga to'lmagan, ruxiy kasal yoki aqli zaif bo'lgan, uning manfaatlarini himoya qiladigan qonuniy vakillari bo'lmagan O'zbekiston hududida yashab turgan chet el fuqarolarining bolalariga nisbatan vasiylik tayinlanishi mumkin. Homiylik o'z huquqlarini himoya qilishga qodir bo'lmagan chet el fuqarolariga, fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga nisbatan tayinlanadi.

¹ Ануфриева Л.П. Международное частное право: В 3-х т. Том 2. Особенная часть: Учебник, 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство БЕК, 2002. – С. 597.

² Марышева Н.И. Семейные отношения с участием иностранцев: правовое регулирование в России. – М.: Изд-во Эксмо. – 2005. – С. 251.

E'tibor bering!

Vasiylik yoki homiylik bo'yicha majburiyatlarni bajarish uchun tuman, shahar hokimining qarori bilan vasiy yoki homiy tayinlanadi. Yashash joyidan qat'i nazar, vasiylik yoki homiylik belgilanishiga muhtoj bo'lgan shaxsning qarindoshlari, u yashayotgan oilaning shaxslari, aka-ukalarni va opa-shaxslarni ular o'rtasidagi qarindoshlik aloqalarini uzmasdan vasiylikka yoki homiylikka olayotgan shaxslar, shuningdek O'zbekiston Respublikasi fuqarolari vasiy yoki homiy etib tayinlanishda imtiyozli huquqqa ega hisoblanadi. Vasiy va homiy tayinlash tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

2014-yil 2-yanvarda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Vasiylik va homiylik to'g'risida"gi qonuni 17-moddasiga binoan, yashash joyi O'zbekiston Respublikasining boshqa viloyatlari, tumanlari, shaharlari yoki boshqa mamlakat bo'lgan vasiylik yoki homiylik belgilanishiga muhtoj bo'lgan shaxslar aniqlangan taqdirda vasiylik va homiylik organlari:

– vasiylik yoki homiylik belgilanishiga muhtoj bo'lgan shaxslar aniqlanganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni davlat reestriga kiritish uchun ular haqiqatda turgan joydagi tuman, shahar hokimligiga taqdim etadi;

– vasiylik yoki homiylik belgilanishiga muhtoj bo'lgan shaxs aniqlanganligi haqida uning yashash joyidagi vasiylik va homiylik organini xabardor qiladi;

– vasiylik yoki homiylik belgilanishiga muhtoj bo'lgan shaxsning yashash joyidagi vasiylik va homiylik organidan mazkur shaxsning ota-onasi yoki boshqa qarindoshlari, turar joyi va boshqa mol-mulki bor-yo'qligini tasdiqlovchi hujjatlarni oladi;

– ularni yashash joyiga qaytarishga ko'maklashadi.

Yashash joyi O'zbekiston Respublikasining boshqa viloyatlari, tumanlari, shaharlari yoki boshqa mamlakat bo'lgan vasiylik yoki homiylik belgilanishiga muhtoj bo'lgan shaxslar aniqlanganda vasiylik va homiylik organlarining zimmasida qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlar ham bo'lishi mumkin.

Vasiylik va homiylik tuman, shahar hokimining qarori bilan belgilanadi. Agar vasiylik yoki homiylik belgilanishiga muhtoj bo'lgan shaxsning yashash joyi bo'yicha, agar shaxs muayyan yashash joyiga ega bo'lmasa, vasiyning yoki homiyning yashash joyi bo'yicha belgilanadi. Ota-ona yashash joyida vaqtincha bo'lmagan holatlarda, agar bola ular tomonidan olti oydan ortiq muddatga qarindoshlarining yoki boshqa yaqin kishilarining vasiyligida yoki homiyligida va nazorati ostida qoldirilgan bo'lsa, mazkur shaxslarning bolaga nisbatan vasiyligi yoki homiyligi belgilanadi. Ota-ona yashash joyida olti oydan kam muddatga vaqtincha bo'lmaganda esa bola ular tomonidan qarindoshlarining yoki boshqa yaqin kishilarining vasiyligida yoki homiyligida va nazorati ostida qoldirilgan vaziyatlarda, vasiylik yoki homiylik bolaning manfaatlarini ko'zlab, zarur holatlarda belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasining konsullik muassasalari O'zbekiston Respublikasidan tashqarida yashaydigan, ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan, voyaga yetmagan, muomalaga layoqatsiz yoki layoqati cheklangan O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga, shuningdek sog'lig'ining holatiga ko'ra mustaqil ravishda o'z huquqlarini amalga oshira olmaydigan va o'z majburiyatlarini bajara olmaydigan voyaga yetgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga nisbatan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda vasiylik yoki homiylik belgilash chora-tadbirlarini ko'radi. O'zbekiston Respublikasi Konsullik ustavining 33-moddasida, konsul o'z konsullik okrugida ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan, voyaga yetmagan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari ustidan vasiylik va homiylik o'rnatilishi choralari ko'radi. 34-moddasida esa konsul o'z konsullik okrugida sog'lig'ining yomonligi sababli mustaqil ravishda o'z huquqlarini amalga oshira olmaydigan va majburiyatlarini bajara olmaydigan, voyaga yetgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari ustidan vasiylik va homiylik belgilanishi choralari ko'radi¹, deb belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasining xorijiy mamlakatlar bilan tuzgan konsullik konvensiyalarida konsullarning vasiylik va homiylik sohasida tegishli funksiyalarni amalga oshirishlari nazarda tutilgan. Ba'zi hollarda konsullar o'zlari faoliyat ko'rsatayotgan mamlakat sudlari va boshqa vakolatli organlariga o'zini konsul qilib jo'natgan davlat fuqarolari uchun vasiy va homiy sifatida faoliyat ko'rsatishi mumkin bo'lgan shaxslarni taklif qilishi mumkin. Boshqa hollarda konsullar o'zlarini konsul qilib jo'natgan davlat fuqarolariga vasiy va homiylarni o'zlari tayinlashlari hamda vasiylar va homiylar faoliyati ustidan nazorat qilish huquqiga ega ekanliklari nazarda tutilgan. Bir qator mamlakatlar bilan tuzilgan o'zaro huquqiy yordam to'g'risidagi shartnomalarda vasiylik va homiylik tayinlanishi bilan bog'liq bir qator batafsil qoidalar mavjud. Bu shartnomalarda, jumladan, shunday qoidalar bor:

1) vasiylik va homiylik masalalari bilan ustida vasiylik yoki homiylik belgilangan shaxs qaysi davlat fuqarosi bo'lsa, o'sha davlatning vakolatli organlari shug'ullanadilar;

2) vasiylik yoki homiylik belgilanadigan vaqtda vasiylikka olinadigan yoki ustidan homiylik belgilanadigan shaxs qaysi davlat fuqarosi bo'lsa, o'sha davlatning qonunlari qo'llaniladi;

3) agar shaxs boshqa davlat hududida istiqomat qilayotgan bo'lsa, vasiylik yoki homiylikni amalga oshirish shaxs fuqarolikda turgan davlatning vasiylik yoki homiylik organi tomonidan shaxs istiqomat qilayotgan davlatning tegishli organiga berilishi mumkin.

¹ O'zbekiston Respublikasi Konsullik ustavi. // Xalq so'zi. – 1996. – 10 sentabr. – B. 2.

XIII bob yuzasidan nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ishtirokidagi oilaviy munosabatlarda O'zbekiston fuqarolarining, ayniqsa bolalarning qonuniy huquqlari va manfaatlariga rioya qilish muhim masalalardan biridir. Ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatlarda voyaga yetmagan bolalarning shaxsiy nomulkiy va mulkiy huquqlari moddiy qonunchilik bilan birga kollizion-huquqiy usul orqali himoyalanaadi.

Savol: ota-ona va bolalar o'rtasidagi chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlarda voyaga yetmagan bolalarning huquqlarini moddiy-huquqiy usul va kollizion-huquqiy usullar orqali himoyalashda ma'lum bir farqlarga ega ekanligini misollar yordamida muhokama qiling.

2. Ota-onalik huquqidan mahrum etilgan ota-onalarning fuqaroligi o'zgartirilishi uchun ota-onalik huquqidan mahrum etilgan ota-onalarning roziligi talab etilmaydi.

Savol: Bolalarning fuqaroligining o'zgartirilishi uchun ota-onalarning roziligi talab etilmaydigan sharoitlarni sanang.

3. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi 27-moddasiga binoan "O'zbekiston Respublikasi hududida chet el fuqarolari yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxslar tomonidan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan bolani farzandlikka olishda Oila kodeksining 157-167-moddalari talablariga rioya qilinishi lozim".

Savol: Agar farzandlikka olish natijasida farzandlikka olingan bolaning O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari hamda xalqaro shartnomalari bilan belgilangan huquqlari buziladigan bo'lsa, farzandlikka oluvchining qaysi davlat fuqarosi ekanligidan qat'i nazar u bolani farzandlikka olishi mumkin emas, agar u bolani farzandlikka olgan bo'lsa, bu ish sud tartibida bekor qilinishi kerakligi xususidagi normaning mazmuni va ularning xalqaro huquqiy ahamiyatini misollar yordamida muhokama qiling.

4. Fransuz qiz ota-onasining rozilgisiz O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bilan nikohdan o'tdi. Nikohdan so'ng ular Fransiyada yashashdi. Ammo oilaviy kelishmovchiliklar tufayli nikohdan ajrashish uchun Fransiya sudiga murojaat qilishdi. Ammo sud nikohni ajratish nizosini ko'rib chiqmadi.

Savol: Bunday nikoh qanday baholanishi kerak va qaysi davlat qonunchiligi qo'llanilishi lozim? Nima sababdan Fransiya sudi ishni ko'rib chiqishni rad etgan va bunday nikoh qanday baholanishi kerak hamda qaysi davlat qonunchiligi qo'llaniladi?

14.1. Vorislik huquqi sohasidagi kollizion masalalar

Vorislik huquqi (droit successoral, Erbrecht, law of succession, hereditary law)-fuqarolik huquqining instituti sifatida vafot etgan shaxsning huquq va majburiyatlari boshqa shaxsga o'tishi bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarni tartibga soladi¹. Vorislik barcha huquq tizimlarida mulkni egallashning alohida usuli hisoblanadi.

Vorislik huquqi ikkita asosiy – vasiyat erkinligi va oila manfaatlarini muhofaza qilish tamoyillaridan tashkil topgan.

Agar qarindosh-urug'lar boshqa-boshqa davlat fuqarolari yoki u yerlarda doimiy yashaydigan bo'lsalar vorislik huquqlari bo'yicha ko'pgina muammolar kelib chiqishi mumkin. Masalan, bizning vatandoshlar har xil mamlakatlarda yashashlari, ularning qarindosh-urug'lari esa O'zbekiston Respublikasida istiqomat qilishlari mumkin va, tabiiyki, bu yerda quyidagi savol vujudga keladi: agar chet eldagi shaxs vafot etgan bo'lsa, uning o'zbekistonlik qarindoshi meros olish huquqiga egami, boshqa holatda esa o'zbekistonlik shaxsning vafotidan so'ng uning chet eldagi qarindoshi meros olish huquqiga egami? Bu savollarga javob, albatta, qarindoshlik darajasiga, vasiyatnoma mavjudligiga, merosni qabul qilish muddati va qonun tomonidan qo'yiladigan boshqa talablarga javob berishiga bog'liqdir.

Vorislik huquqi bo'yicha chet el fuqarolarining huquqiy layoqati masalalariga to'xtalib, shuni aytish lozimki, chet el fuqarolarining huquqlari o'zbekistonlik fuqarolarning huquqlariga tenglashtiriladi.

Shunday qilib, O'zbekistonda chet elliklar vorislik huquqiga egadirlar. Lekin bu o'rinda vorislarning qonun, vasiyatnoma bo'yicha doiralari, vasiyatnomalarning shakli, merosni taqsimlash shartlari qanday aniqlanadi? Bu savol qo'yilishiga asos bor, chunki bir mamlakatda vasiyatnoma yozma shaklda tuzilishi va notarius tomonidan tasdiqlani shi lozim, boshqa mamlakatlarda esa vasiyatnoma meros qoldiruvchining o'z qo'li bilan yozilishi kifoya. Vorislarning navbatini aniqlash borasida ham katta farqlar mavjud. O'zbekiston Respublikasi hududida chet el fuqarosi meros olish-olmasligi qaysi mamlakatning qonuni tatbiq etilishiga bog'liqdir. Ba'zi bir davlatlarning qonunchiligi va amaliyoti bu masalalarni turli tarzda hal qiladi. Buyuk Britaniya va AQSH, Fransiyada ko'char va ko'chmas mulkka vorislar orasida farq mavjud. GFRda esa vorislik mulkining birligi tamoyili amaldadir. Ham ko'char, ham ko'chmas mulkka nisbatan meros qoldiruvchining fuqaroligi qonuni tatbiq etiladi. Huddi shunday tamoyillar Vengriya (1979-yildagi Vengriyaning XXH to'g'risidagi qonuni), Polsha (Polshaning XXH to'g'risidagi 1965-yildagi qonuni)² va boshqa davlatlarning qonunchiligida aks ettirilgan.

¹ Юридическая энциклопедия. Под редакцией М.Ю. Тихомирова. – М., – 1998. – Б. 257.

² Международное частное право (Действующие правовые акты). М. Институт международного права и экономики. – Издательство "Триада. Лтд". – 1997. – Б. 45-46.

Vorislik bo'yicha kolliziya masalalari, odatda, davlatlarning ichki qonunchiliklari tomonidan tartibga solinadi. Ba'zi bir masalalar bo'yicha ko'p tomonlama konvensiyalar mavjud. (Vasiyatnoma shakli to'g'risidagi 1961-yil 5-oktabr qonunlar kolliziyasi to'g'risidagi konvensiya; 1973-yil 26-oktabrda Vashingtonda o'tkazilgan diplomatik konferensiyasida xalqaro vasiyatnomaning shakli to'g'risida ko'p tomonlama Konvensiya qabul qilingan)¹.

Vorislikka tegishli masalalar Fuqarolik, oila va jinoyat ishlari bo'yicha ikki tomonlama shartnomalar² va 1993-yil 22-yanvarda qabul qilingan MDH konvensiyasida ham tartibga solinadi.

Ushbu masalani yoritganda shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, vorislik vasiyat va qonun asosida vujudga keladi (FKning 67, 68-boblari).

Fuqaroning o'ziga tegishli mol-mulkni yoki bu mol-mulkka nisbatan huquqini vafot etgan taqdirda tasarruf etish xususidagi xohish-irodasi vasiyat (will) deb e'tirof qilinadi (FKning 1120-moddasi).

Bu xohish-iroda, odatda, bir tomonlama xarakterga ega. Vasiyatnoma shaxsan tuzilishi lozim. Vasiyatnomaning vakil orqali tuzilishiga yo'l qo'yilmaydi (FKning 1120-moddasi 2-qismi).

Ma'lum bir davlatlarning qonunchiligi birgalikdagi vasiyatnoma tuzishga ruxsat beradi. Bu vasiyatnomada ikki yoki undan ortiq shaxslarning irodasi ifoda etilgan bo'lishi mumkin. (Germaniya (er-xotin tomonidan), Angliya, AQSH).

Bundan tashqari, anglo-amerika huquqida o'zarolik vasiyatnomalar ma'lumotlar bir necha shaxslarning bir-biriga nisbatan o'zarolik majburiyatlarini o'z ichiga olgan.

Fransiyada qonun (FKning 968-moddasi) ham birgalikdagi ham o'zarolik vasiyatnomalarni to'g'ridan-to'g'ri man etadi. Shveysariya qonunchiligi bu masala bo'yicha hech qanday holatlar ko'rsatmagan, lekin sud amaliyoti bu vasiyatnomalarni haqiqiy emas deb tan oladi.

Kontinental Yevropa mamlakatlarining qonunchiligi vasiyatnomaning quyidagi asosiy shakllarini nazarda tutadi.

1. Shaxsning o'z qo'li bilan tuzgan vasiyatnoma – ushbu vasiyatnoma boshidan oxirigacha meros qoldiruvchining o'zi tomonidan yoziladi, imzolanadi va sana qo'yiladi. Bu yerda soxta vasiyatnomalarning vujudga kelish ehtimoli kamayadi, shuning uchun ham mashinka yozuvlariga yo'l qo'yilmaydi. Vasiyatnomaning ushbu shakli tuzilishining soddaligi va vasiyatnoma sirini saqlash imkonini berishi tufayli keng tarqalgan. Lekin u kamchiliklardan ham holi emas, masalan, bu yerda vasiyatnomaning nobud bo'lishi, yo'qolishi, uchinchi shaxs tomonidan boshqacha ta'sir ko'rsatilishining ehtimoli yo'q emas.

¹ Богуславский М.М. Международное частное право. Учебник 3-й изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2000.

² Masalan, O'zbekiston Respublikasi va Ukraina o'rtasida Fuqarolik va oilaviy ishlar bo'yicha huquqiy yordam hamda huquqiy munosabatlar to'g'risida shartnoma (1998-yil 19-fevral) Юридическая информационная система ПРАВО. Международное право. 2000 №. 1 апрелдаги версияси.

2. Ommaviy hujjat shaklidagi vasiyatnoma – bu yerda qonunda belgilangan tartibda rasmiy mansabdor shaxs (odatda, notarius) ishtirokida vasiyatnoma tuziladi (Fransiyada vasiyatnoma ikki notarius yoki ikki guvoh ishtirokida tuziladi). Bu shaklning asosiy ustuvorligi shundaki, vasiyatnomaning haqiqiyliги kafolatlanadi va vasiyatnomaning mazmuni vasiyat qiluvchining irodasiga to'liq rioya qilingan holda tuziladi. Vasiyatnomaning saqlanishi, qonunchilikda ko'zda tutilganidek, notarius yoki boshqa mansabdor shaxsga rasmiy topshirish bilan ta'minlanadi.

3. Maxfiy vasiyatnoma vasiyat qiluvchi tomonidan tuzilib imzolanadi va yelimgan xatjildda, odatda, guvohlar ishtirokida notariusga topshiriladi. Bu shakl vasiyatnoma maxfiyligini saqlaydi va bu haqida Fransiya va Germaniya qonunchiliklarida to'g'ridan to'g'ri aytilgan (FKning 969 va 1007-moddalari) (GFT 2232-paragrafi).

O'zbekiston Respublikasida bu shaklga FKning 1125-moddasi 4 va 5-qismlari bag'ishlangan.

Agar vafot etgan shaxs o'zining mol-mulkiga yoki mol-mulkka nisbatan huquqlar bo'yicha vasiyatnoma tuzmagan bo'lsa, qonun bo'yicha vorislik amal qiladi. Bu yerda merosni olish huquqiga ega bo'lgan shaxslarning doirasini belgilagan holda qonun vasiyat qoldiruvchining hozir bo'lmagan irodasini qoplashga harakat qiladi.

Qonun bo'yicha merosxo'rlar doirasiga birinchi navbatda meros qoldiruvchining eng yaqin qarindoshlari kiritiladi. Shu borada, ta'kidlab o'tish joizki, qonun bo'yicha merosxo'rlar doirasi va ularning navbati turli xil mamlakatlarda bir-biriga o'xshamaydi¹.

14.2. O'zbekiston Respublikasida chet el fuqarolarining vorislik huquqi

O'zbekiston Respublikasida vorislik huquqi doirasida chet el fuqarolariga milliy tartib taqdim etiladi. Bizning qonunchilik asosida chet el fuqarolari mulkni meros qilib qoldirishlari va qabul qilishlari mumkin. Mol-mulkning merosxo'rlari bo'lganda, ularning huquqlari to'la ravishda o'zbekistonlik fuqarolar huquqiga tenglashtiriladi.

Shunday qilib, bu borada chet el fuqarolariga milliy tartib qo'llaniladi va o'zarolik tatbiq etilmaydi.

O'zbekiston Respublikasi FKning 1197-moddasiga binoan vorislikka doir munosabatlar meros qoldiruvchi vasiyatnomada o'zi fuqarosi bo'lgan mamlakatning xuquqini tanlagan bo'lmasa, meros qoldiruvchi oxirgi doimiy turar joyga ega bo'lgan mamlakatning huquqi bo'yicha belgilanadi. Demak, vorislik doirasida meros qoldiruvchining oxirgi doimiy turar joyi kollizion tamoyili bo'lib qoladi. Agar meros qoldiruvchi O'zbekiston Respublikasida

¹ Скаридов А.С. Международное частное право: Учебное пособие-СПб: Изд-во Михайлова В.А. Издательство "Полигус", – 1998. – Б. 9.

oxirgi turar joyiga ega bo'lgan bo'lsa, bu yerda O'zbekiston qonunchiligi tatbiq etilishi lozim. Ushbu qonunchilik bo'yicha merosxo'rlarning doirasi belgilanadi, meros mulkida ularning ulushlari va sh.k.lar aniqlanadi. Agar meros qoldiruvchining oxirgi turar joyi chet el mamlakati bo'ladigan bo'lsa, bu holatda ushbu chet el davlatining qonuni tatbiq etiladi.

O'zbekiston Respublikasi FKning 21-moddasiga binoan fuqaroning doimiy yoki asosan yashab turgan joyi uning yashash joyi hisoblanadi.

Ko'chmas mulkka vorislik mazkur mulk joylashgan mamlakat huquqi bo'yicha O'zbekiston Respublikasining reestrda qayd etilgan mol-mulkka vorislik esa O'zbekiston Respublikasining huquqi bo'yicha belgilanadi (FKning 1199-moddasi).

Vasiyat bo'yicha vorislik to'g'risida FKning 1198-moddasida shunday holat belgilab qo'yilgan: shaxsning vasiyatnoma tuzish va uni bekor qilish layoqati, shuningdek vasiyatnomaning va uni bekor qilish hujjatining shakli, agar meros qoldiruvchi vasiyatnomada o'zi fuqaro bo'lgan mamlakatning huquqini tanlagan bo'lmasa, hujjat tuzilayotgan paytda meros qoldiruvchi doimiy turar joyga ega bo'lgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi. Biroq vasiyatnoma yoki uning bekor qilinishi, agar shakl hujjat tuzilgan joyning yoki O'zbekiston Respublikasining huquqi talablarini qanoatlantirsa, shaklga rioya etilmaganligi natijasida haqiqiy emas deb topilmaydi (kumulyativ kollizion normasi darslikning shu bobiga qarang).

Shunday qilib, vasiyatnoma shaklini aniqlaganda, turar joyi tamoyili asosiy olgan tamoyillar esa qo'shimcha bo'lib hisoblanadi, vasiyatnoma tuzish layoqatida esa asos qilib turar joy tamoyili olingan.

14.3. O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet eldagi vorislik huquqi

O'zbekiston Respublikasi fuqarosi (u meros qoldiruvchi bo'ladigan bo'lsa) vafotidan so'ng chet elda vorislik bo'yicha munosabatlar vujudga kelishi mumkin.

Barcha holatlarda chet el elementi bo'lgan vorislik bo'yicha munosabatlar ichki qonunchilik kolliziya normalari yoki xalqaro kelishuvlar tartibi bo'yicha aniqlanadi.

Asosan so'z ko'char mol-mulk to'g'risida yuritiladigan bo'lsa, meros qoldiruvchining mamlakati huquqi bilan aniqlanadi, ko'chmas mulkka nisbatan esa ushbu mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi bilan belgilanadi.

Vorislik ishlarini meros qoldiruvchi mamlakatining organlari amalga oshiradi (ko'char mol-mulkka nisbatan) yoki ko'chmas mol-mulk qaysi mamlakatda joylashgan bo'lsa, o'sha mamlakatning organlari ish yuritadi.

Shaxsning vasiyatnoma qoldirishi, uni o'zgartirishi yoki bekor qilish layoqati meros qoldiruvchining qonunchiligi bilan belgilanadi. Vasiyatnomaning shakli ham ushbu qonunchilik bilan belgilanadi. Lekin shuni ham aytib o'tish lozimki, vasiyatnoma haqiqiy sanalishi uchun u tuzilayotgan davlatning qonuniga rioya qilinishi kifoyadir.

1996-yil 29-avgustda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konsullik ustavining¹ 35-moddasiga binoan konsul O'zbekiston Respublikasi fuqarosining vafotidan so'ng undan qolgan mol-mulknı qo'riqlash chora-tadbirlarını ko'radi.

Agar qolgan mol-mulkning hammasi yoki uning bir qismi buzilishi mumkin bo'lgan narsalardan iborat bo'lsa, shuningdek ularning saqlanishi o'ta qimmatga tushadigan bo'lsa, konsul bu mol-mulknı sotish huquqiga ega va tushgan pulni tegishli shaxsga jo'natishi shart.

Agar O'zbekiston Respublikasi fuqarosi vaqtincha chet elda bo'lib va u yerda vafot etsa, konsulga uning pullari va narsalari topshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolari chet elda ochilgan merosni qabul qilish huquqiga egadirlar. Chet el davlatining qonunchiligi asosida ochilgan vorislik huquqi O'zbekiston Respublikasida to'la ravishda tan olinadi.

Yuqorida aytilganidek, chet elda O'zbekiston Respublikasi fuqarosining vorislik huquqini himoya qilishda konsullarga muhim o'rin ajratilgan. Agar konsulga O'zbekiston fuqarosining foydasiga meros ochilganligi to'g'risidagi ma'lumot yetkazilgan bo'lsa, u ushbu ma'lumotni O'zbekiston Respublikasi Tashqi Ishlar Vazirligiga yetkazadi.

Vorislik ishlari bo'yicha fuqarolar va yuridik shaxslar hozir bo'lmagan holda va ish yuritishni biron-bir shaxsga topshirmagan bo'lsalar yoki boshqa sabablarga ko'ra o'z manfaatlarini himoya qilishga qodir bo'lmاسalar, konsullik joylashgan davlat muassasalarida konsul ularning nomidan ishonchnomasiz vakillik qilish huquqiga egadir. Ushbu vakolat ular o'z vakillarini tayinlagunga qadar yoki o'z huquq va manfaatlarini himoya qilishni o'z zimmalariga olgunga qadar davom etadi (Konsullik ustavining 29-moddasi).

Xalqaro bitimlari asosida konsullar vorislikka tegishli boshqa harakatlar ham qilish huquqlariga egadirlar (meros mulkini qo'riqlash harakatlari, meros to'g'risida guvohnoma olish, meros mulkini keyinchalik merosxo'rga topshirish uchun qabul qilish va hokazo).

14.4. Egasiz qolgan mol-mulk

Egasiz qolgan mol-mulk (ingl. heirless property) – fuqarolik huquqida mulkdor ega bo'lmagan mulk (masalan, mulkdor o'z xohishi bilan mulkdan voz kechadi, yoki mulkdor ma'lum emas va hokazo).

Vorislik huquqida meros qoldiruvchining vafotidan so'ng merosxo'rlar bo'lmasa, meros mulki egasiz mol-mulk hisoblanadi. Masalan, vafot etgan shaxsning qonun bo'yicha merosxo'ri yo'q bo'lishi, yoki ba'zi bir sabablarga ko'ra vasiyatnoma qoldirilgan emas yoki vasiyatnoma haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

¹ O'zbekistonning yangi Qonunlari. – № 14. – T.: "Adolat". – 1997.

O'zbekiston Respublikasi FKning 1157-moddasiga binoan agar qonun bo'yicha ham, vasiyatnoma bo'yicha ham merosxo'rlar bo'lmasa yoxud merosxo'rlardan hech qaysisi vorislik huquqiga ega bo'lmasa yoxud ularning hammasi merosdan voz kechgan bo'lsa, meros mol-mulk egasiz deb hisoblanadi.

Meros mol-mulk meros ochilgan joydagi mahalliy davlat hokimiyati organi yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organining arizasi bo'yicha meros ochilgan kundan e'tiboran bir yil o'tganidan keyin sudning qarori asosida egasiz deb topiladi. Meros mol-mulk, agar uni qo'riqlash va boshqarish bilan bog'liq xarajatlar uning qiymatidan oshib ketsa, ko'rsatilgan muddat o'tishidan oldin egasiz deb topilishi mumkin.

Egasiz mol-mulk u turgan joydagi fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi mulkiga o'tadi, bu organ mol-mulkdan voz kechgan taqdirda davlat mulkiga o'tadi.

Demak, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga binoan egasiz mulk o'zini-o'zi boshqarish organlariga, ular undan voz kechadigan bo'lsalar, davlat mulkiga o'tadi.

Ba'zi bir mamlakatlarda (AQSH, Fransiya, Avstriya) bu masala boshqacha hal qilinadi: mulk egasiz hisoblanishi tufayli davlat mulkni "okkupatsiya" huquqi asosida o'zlashtiradi – bu yerda mulk barcha holatlarda fuqaro vafot etgan mamlakatning mulki bo'lib qoladi (bu yerda fuqaroning doimiy turar joyi yoki fuqaroligi tamoyili qo'llanilmaydi). Shuning uchun ham bu masala ikki tomonlama bitimlarda yechimini topishi lozim va unda, odatda, egasiz ko'char mulk vafot etgan shaxs qaysi mamlakatning fuqarosi bo'lsa, o'sha mamlakat mulkiga o'tishi lozim, egasiz ko'chmas mol-mulk esa mol-mulk qaysi mamlakatda bo'lsa, o'sha davlatning mulkiga o'tishi lozimdir. Bu masala 1993-yil 22-yanvardagi konvensiyada yuqorida ko'rsatilgandek hal qilingan.

Xalqaro mehnat munosabatlariga umumiy tavsif. Mehnat munosabatlarini kollizion-huquqiy tartibga solish. O'zbekiston Respublikasida chet el fuqarolarining mehnat huquqlarini amalga oshirishi. O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet eldagi mehnat faoliyati va uni tartibga solish masalalari. Tashqi mehnat migratsiyasi sohasidagi xalqaro huquqiy hujjatlarga umumiy tavsif.

15.1. Xalqaro mehnat munosabatlariga umumiy tavsif

O'zbekiston Respublikasida ko'p ukladli iqtisodiyotni yuzaga kelishi va shu asosda bozor munosabatlariga o'tilishi, xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi natijasida davlatning eng asosiy ish beruvchi maqomining kamayishiga olib kelmoqda. Natijada mehnat munosabatlarini huquqiy tartibga solinishning xususiy huquqiy asoslarini kengayishi, unda shartnomaviylik va taraflarning o'zaro tengligi kabi tamoyillarni keng joriy qilinishiga kabi ijobiy tendensiyalar kuzatilmoqda.

Bejizga davlatimiz birinchi rahbari I.A.Karimov: "Bu nafaqat bizning qonunchiligimizni doimo ma'lum bir shaklga keltirish, uni umumiy qabul qilingan xalqaro me'yorlar va huquqlarga yaqinlashtiribgina qolmasdan, balki, respublikamiz xalqaro me'yorlarni bajarishdagi majburiyatini o'z zimmasiga olishini"¹ aytib o'tmaganlar.

Qayd etish lozimki, davlatimiz xalqaro huquqning to'la huquqli subyekti sifatida bugungi kunda xorijiy davlatlar bilan teng huquqli hamkorligi natijasi o'laroq ijtimoiy-iqtisodiy, gumanitar, fan-ta'lim, madaniyat boshqa muhim sohalarda ikki tomonlama va ko'p tomonlama xalqaro hamkorlik aloqalari yildan yilga yangi bosqichga ko'tarilmoqda. Buning natijasida O'zbekistonda tadbirkorlik faoliyatini olib borayotgan xorijiy va qo'shma korxonalarda minglab chet el fuqarolari hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslari mehnat faoliyatini olib borishmoqda.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining respublika hududida bir joydan ikkinchi joyga ko'chish, O'zbekiston Respublikasiga kelish va undan chiqib ketish huquqiga ega ekanligi, shuningdek erkin kasb tanlash, adolatli mehnat sharoitlarida ishlash va qonunda ko'rsatilgan tartibda ishsizlikdan himoyalaniish kabi huquqlari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 28, 37-moddalarida aniq belgilab qo'yilgan.

Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasining "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi qonuning 13-moddasida "O'zbekiston Respublikasi fuqarolari O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida mehnat faoliyati

¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: O'zbekiston. 1998. – B. 686.

bilan shug'ullanish, mustaqil ish qidirish va ishga joylashish huquqiga ega" ekanligi belgilab qo'yilgan. Ushbu normadan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, O'zbekiston fuqarolari nafaqat mamlakatimiz hududida, balki xorijiy davlatlarda ham ish qidirishlari, o'zlari tanlagan kasblari bilan erkin shug'ullanishlari mumkin. O'zbekiston hududiga mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun kirish yoki uning hududidan mehnat faoliyati uchun chiqib ketish tartibi har bir davlatning ichki qonun hujjatlari bilan belgilab beriladi. Chet el fuqarolarining u yoki bu davlatlarda turli mehnat munosabatlariga kirishishi, o'z navbatida, ushbu munosabatlarda chet el elementining ishtiroki mavjudligini ko'rsatib beradi. Bu esa ushbu munosabatlarni xalqaro xususiy huquqiy normalar yordamida tartibga solish zaruriyatini vujudga keltiradi.

Xorijiy davlatlar tajribasiga e'tibor qaratsak, ko'plab davlatlarda chet el fuqarolarining o'sha davlat hududlariga kirib mehnat qilishlari uchun maxsus ishga joylashish huquqini beruvchi ruxsatnomalar olishi talab qilinadi. Ushbu ruxsatnoma olish bilan bog'liq tartib-taomillar, ularni berish tartiblari turli davlatlarida turlicha bayon qilingan. Ba'zi bir mamlakatlar amaliyotida chet elliklar mehnatiga bevosita va bilvosita cheklashlarga yo'l qo'yish siyosatini olib boradi. To'g'ri cheklashlar orasida chet ellik korxonada yoki konkret bir yollovchida ma'lum bir mansabda ishlash uchun berilgan ruxsatnoma (**work permit**) talab etiladi (Fillipin, Belgiya, Finlandiya, GFR, Lyuksemburg va boshqalar). Chet elliklar mehnatiga yo'l qo'yish bevosita ham, ya'ni yollovchilarga korxonalarda chet ellik yoki belgilangan proporsiyada milliy ishchilarni yollashga ruxsatnoma berish (**employment authorization**) orqali ham cheklanishi mumkin (Avstriya, Niderlandiya, Panama). Ba'zi davlatlar qonunchiligi (Belgiya) bir vaqtning o'zida ham ishchidan (**work permit**), ham yollovchidan (**employment authorization**) maxsus ruxsatnomalarga ega bo'lishni talab qiladi. Xuddi shunday ruxsatnomalar berishni nazarda tutuvchi davlatlarga Yevropa ittifoqi davlatlari, xususan, Avstriya, Buyuk Britaniya, AQSH, Fransiya, GFR va boshqalarni kiritib o'tish mumkin.

Bugungi kunda mazkur masalada davlatlar o'rtasida kelishilayotgan davlatlar hududlariga fuqarolarini kelish me'yorlarini belgilashga qaratilgan ikki tomonlama hukumatlararo kelishuvlar tuzilish amaliyoti kengayib bormoqda.

Yodda tuting!

2011-yil 23-martda imzolangan, 2012-yil 1-martdan kuchga kirgan "O'zbekiston Respublikasi hukumati bilan Koreya Respublikasi hukumati o'rtasida bir davlat fuqarolarining boshqa davlat hududida vaqtincha mehnat faoliyati to'g'risida" Bitim imzolangan bo'lib, ushbu bitim ikki davlat o'rtasidagi diplomatik munosabatlarni mustahkamlash va iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish, bir davlat fuqarolarining boshqa davlat hududida vaqtincha mehnat faoliyati hamkorlikning muhim sohasi ekanligi qayd etilgan.

Bitimda O'zbekiston Respublikasining Koreya Respublikasi hududida vaqtincha ishlayotgan va Koreya Respublikasining O'zbekiston Respublikasi hududida vaqtincha ishlayotgan fuqarolarning mehnat faoliyati bilan bog'liq masalalarni tartibga soladi.

Shuningdek, mazkur bitim chet el fuqarolarining kirish uchun maxsus ruxsatnoma talab etiladigan hududlar, tashkilotlar va obyektlardan tashqari ikki davlatning butun hududida qo'llanilishi belgilangan. **Shuningdek, 2012-yil 13-dekabrda Yaponiyaning sanoat sohasidagi nazorat qiluvchi tashkilotlari JITCO va O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza vazirligi o'rtasida Anglashuv Memorandumi imzolangan.**

Bir qator davlatlarda qo'shma korxonalarda va erkin iqtisodiy zonalarda mehnat munosabatlarini tartibga soluvchi maxsus normativ-huquqiy hujjatlar mavjud. Ushbu qonunlar bilan belgilab beriladigan qoidalar nafaqat korxonada mehnat qilayotgan chet el fuqarolariga, balki mahalliy fuqarolarga ham taalluqlidir.

Misol tariqasida, 1979-yilgi Xitoy Xalq Respublikasining "Xitoy va chet el kapitallari ishtirokidagi qo'shma korxonalar to'g'risida"gi qonunni va 1983-yilgi ushbu qonunni qo'llash to'g'risidagi nizomni, shuningdek 1986-yilgi "Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar to'g'risida"gi Xitoy Xalq Respublikasi qonunini ko'rsatish mumkin.

Yodda tuting!

Ushbu sohada Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) doirasida ishlab chiqilgan xalqaro konvensiyalar va boshqa xalqaro kelishuvlar alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu xalqaro tashkilot tomonidan shu kunga qadar 189 ta xalqaro konvensiya va huquqiy hujjatlar tayyorlangan.

Bundan tashqari, XMT tomonidan ushbu yo'nalishda tavsiyalar ham qabul qilinadi. Xususan, XMT 86-sonli tavsiyasida davlatlar o'zlarining ikki tomonlama shartnomalarida migrantlarning individual mehnat shartnomalari namunaviy mehnat shartnomalari talablariga muvofiq tuzilishi lozimligiga oid qoida belgilab qo'yilgan.

XMT tavsiyalari namunaviy mehnat shartnomasida quyidagi ma'lumotlar va normalarni kiritishni nazarda tutadi: mehnatkash migrantning ismi, familiyasi, tug'ilgan joyi va yili, oilaviy holati, fuqaroligi; doimiy yashash mamlakati; ishning xarakteri va uni bajarish joyi; migrantning mehnat funksiyalari va professional kategoriyasi; normal, tungi va dam olish kunlari bajarilgan mehnat uchun to'lanadigan haq miqdori; ish haqi, qo'shimcha haq va mukofot pullarini to'lash tartibi; mehnat haqidan ushlab qolinadigan pul miqdori; mehnat shartnomasining amal qilish muddati, uni uzaytirish va bekor qilish shartlari; immigratsiya mamlakatiga kelish shartlari va bo'lish muddatlari; migrantning va uning oila a'zolarining yo'l kirasini qoplash tartibi;

mehnat sharoitlari; yuzaga kelgan nizolarni ko'rib chiqish va hal qilish tartibi va boshqalar. Shu bilan birga, ushbu tavsiyalarda mehnat shartnomasini migrant tushunadigan tilga tarjima qilib, uning bir nusxasini taqdim qilish ham nazarda tutilgan.

MDH tomonidan Mehnat munosabatlari sohasidagi masalalarni tartibga solishga oid bir qator ko'p tomonlama shartnomalar imzolangan. Xususan, "Mehnat muhofazasi sohasida hamkorlik to'g'risida"gi Kelishuv (1994-yil), "Doimiy yashash joyi davlatidan tashqarida bo'lgan xodimlarning ishlab chiqarishda yuz bergan baxtsiz hodisalarini tekshirish tartibi to'g'risida"gi Kelishuv (1994-yil), "Mehnatkash-migrantlarning ijtimoiy himoyasi va mehnat migratsiyasi sohasida hamkorlik to'g'risida"gi Kelishuv (1994-yil), "Bolali oilalarga kompensatsiya to'lovlarini, alimentlarni va ijtimoiy nafaqalarni to'lash sohasida fuqarolarning huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Kelishuv (1994-yil) va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolarning mehnat faoliyati va ijtimoiy himoyasi to'g'risidagi ikki tomonlama shartnomalar tuzilgan va bir qator xalqaro huquqiy hujjatlar ratifikatsiya qilingan.

Shular jumlasiga 1935-yil 21-iyunda Jenevada qabul qilingan "Ishning davom etish muddatini haftasiga 40 soatgacha qisqartirish to'g'risida"gi 47-konvensiyani; 1936-yil 24-iyunda Jenevada qabul qilingan "Haq to'lanadigan yillik ta'tillar to'g'risida"gi 52-konvensiyani; 1919-yil Jenevada qabul qilingan va 1952-yil 28-iyunda qayta ko'rib chiqilgan "Onalikni muhofaza qilish to'g'risida"gi 103-konvensiyani; 1964-yil 9-iyulda Jenevada qabul qilingan "Ish bilan ta'minlash nisbati to'g'risida"gi 122-konvensiyani va boshqa bir qancha konvensiyalarni kiritish mumkin.

E'tibor qarating!

O'zbekistonda chet el fuqarolarining mehnat munosabatlarini tartibga soluvchi asosiy qonun hujjati sifatida O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi va "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi (yangi tahrirda), "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi, "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi qonunlarini ko'rsatib o'tish lozim.

Mehnat munosabatlarini kollizion-huquqiy tartibga solish.

Chet el elementi ishtirokidagi mehnat munosabatlari, xalqaro huquq normalaridan tashqari davlatning ichki qonunchiligi bilan ham tartibga solinadi. Turli davlatlarning qonunchiligi va amaliyotida, shuningdek xalqaro kelishuvlarda mehnat munosabatlari sohasida har xil kollizion normalardan foydalaniladi. Agar mehnatkash migrant ko'chib kelgan shaxs yoki chet el fuqarosi bo'lsa, mehnat munosabatlarini tartibga solishning asosiy uslubi sifatida ma'lum bir huquq tizimi tamoyillariga asoslanuvchi kollizion usul

qo'llaniladi. Bugungi kun milliy va xorijiy mamlakatlar xalqaro xususiy huquq doktrinalarida mavjud bo'lgan kollizion tamoyillarni qisqacha quyidagicha tavsiflash mumkin:

– Ko'pchilik holatlarda taraflar tomonidan qo'llaniladigan huquq to'g'risida kelishuv bo'lmagan holatlarda, mehnat faoliyati (to'liq yoki ko'pchilik hollarda) amalga oshiriladigan davlat huquqi qo'llaniladi. Ushbu tamoyil xalqaro xususiy huquq doktrinasida “ish joyi qonuni” – *lex loci laboris* deb nomlanadi. 2008-yil 24-iyulda kuchga kirgan “Shartnomadan kelib chiqadigan majburiyatlarga nisbatan qo'llaniladigan huquq haqida”gi Rim reglamenti aynan Mehnat joyiga mamlakat huquqini qo'llashning kollizion tamoyilidan (*lex loci laboris*) kelib chiqadi. Ushbu tamoyil Avstriya, Vengriya, Ispaniyaning mehnat qonunchiligida, Niderlandiya va Braziliyaning sud amaliyotida ham o'z aksini topganligini qayd etish mumkin.

– Mehnatga yollash shartnomasi tuzilgan davlat qonunchiligi (*lex loci contractus*) tamoyili. Mehnat shartnomasi tuzilgan mamlakat qonunini qo'llash tamoyili yetarli darajada universal emas, ya'ni mehnat munosabatlari elementlarining barcha jabhalarini va xalqaro mehnatning barcha holatlarini qamrab olmaydi.

– Huquqni erkin tanlash (*lex voluntatis*) tamoyili. Xalqaro xususiy huquqning asosiy tamoyillaridan biri sifatida taraflarga chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlarda o'zlarining huquq va majburiyatlarini tartibga solishga nisbatan qo'llaniladigan har qanday huquqni tanlash sifatida erk muxtoriyati tamoyilini ko'rsatish huquqini ko'rsatib o'tish mumkin. “Har qanday huquq” deganda to'g'ri ma'noni tushunmaslik lozim, bu o'rinda qonun chiqaruvchi aniq bir kollizion normada qo'llanilishi mumkin bo'lgan ikki yoki undan ortiq davlatning huquqini nazarda tutishini hamda taraflar tomonidan ushbu norma doirasidagi davlatlar huquqini tanlash imkonini beradi.

Erk muxtoriyati tamoyili milliy va xorijiy mamlakatlarning huquqiy ta'limotlarida shartnoma huquqi sohasida amal qiluvchi asosiy prinsiplardan biri sifatida namoyon bo'ladi. **Erk muxtoriyati tamoyili bir qator davlatlarning, xususan, Avstriya, Vengriya, Germaniya, Polsha, Turkiya, Shveysariya davlatlarining “Xalqaro xususiy huquq to'g'risida”gi qonunlarida mustahkamlangan.**

Ayrim holatlarda boshqa bir davlatga xodimni u yoki bu mehnat vazifalarini bajarish uchun xizmat safariga yuborilgan hollarda xodimni xizmat safariga yuborgan tashkilot joylashgan davlat qonuni prinsipi (*lex loci delegationis*) qo'llaniladi.

Alohida hollarda, agar ish bir necha mamlakatlarda bajarilgan taqdirda, ularga nisbatan qo'shimcha kollizion normaning bog'lovchi qismi tadbiq etiladi. Masalan, Avstriyaning “Xalqaro xususiy to'g'risida”gi Qonunga binoan xodim o'z mehnat vazifalarini bir necha davlatlarda bajargan holatlarda yoki odatdagi ish joyiga ega bo'lmagan holatlarda ishga yollovchi doimiy joylashgan yoki u ko'pchilik faoliyati olib boriladigan davlat qonuni qo'llanilishi belgilab qo'yilgan.

Xalqaro transport (havo, avtomobil, temiryo‘l, dengiz) xodimlarining mehnat kontraktlariga nisbatan boshqa kollizion mezon qo‘llaniladi: dengiz transportida bayroq qonuni (Italiya, Fransiya, Vengriya va h.k.); suv va havo transportida kemani ro‘yxatga olish joyidagi qonun (Albaniya); temiryo‘l va avtomobil transportida – tashuvchining qonuni (Vengriya) va h.k.

Ko‘pchilik holatlarda *lex loci laboris* – “ish joyi qonuni” deganda mehnatkash ishlayotgan korxonada joylashgan davlat qonuni tushuniladi. Alohida maxsus holatlarda *lex loci laboris* deganda korxonada bosh idorasi joylashgan davlat qonuni, dengiz kemasi bayrog‘i qonuni va boshqalar tushuniladi.

Taraflar tomonidan huquq tanlanmasa mehnat shartnomasiga nisbatan quyidagi shaklda huquq tatbiq qilinadi:

– agar xodim boshqa davlat hududida vaqtinchalik mehnat qilayotgan bo‘lsada, mehnat shartnomasi bo‘yicha odatda o‘z ishini bajarayotgan davlat huquqi tatbiq qilinadi;

– agar xodim ayni bir davlat hududida doimiy ishlamayotgan bo‘lsa, qaysi davlat hududida ishga qabul qilingan bo‘lsa, ishga qabul qilingan davlat huquqi qo‘llaniladi;

– agar umumiy ish holatlari mehnat shartnomasi boshqa davlat huquqi bilan uzviy bog‘langanligini ko‘rsatsa, yuqoridagi holatlar tatbiq qilinmaydi. Bunday holatda boshqa davlat huquqi qo‘llaniladi.

15.2. O‘zbekiston Respublikasida chet el fuqarolarining mehnat huquqlarini amalga oshirishi

Yodda tuting!

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 23-moddasiga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi hududidagi chet el fuqarolarining va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslarning huquq va erkinliklari xalqaro huquq normalariga muvofiq ta‘minlanadi. Ular O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, qonunlari va xalqaro shartnomalar bilan belgilangan burchlarni ado etadilar.

Ushbu qoida chet el fuqarolariga nisbatan ularning irqi, dini, tili va boshqa ijtimoiy kelib chiqishlaridan qat‘i nazar, mehnat faoliyatida kamsitishlarga yo‘l qo‘yilmasligini anglatadi. O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligi mamlakatimiz hududida mehnat qilayotgan chet el fuqarolari davlatining qonun hujjatlari bilan o‘rnatilgan cheklavlarni tan olmaydi.

Chet el fuqarolariga nisbatan ham O‘zbekiston fuqarolari uchun o‘rnatilgan mehnat muhofaza qilish, ijtimoiy himoya, nafaqalar va haq to‘lanadigan ta‘ullarga oid qoidalar birdek tatbiq qilinadi. Yuqoridagi qoidalar O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida mehnat munosabatlariga nisbatan milliy rejim tamoyilini tatbiq qilganligini anglatadi.

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi normalariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, chet el elementi bilan murakkablashgan mehnat munosabatlarini tartibga solishga qaratilgan normalar alohida maxsus modda tariqasida bayon qilinmagan. Mehnat kodeksining O'zbekiston Respublikasining fuqarosi bo'lmagan shaxslarga nisbatan mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlarining qo'llanilishi nomli **11-moddasida mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlari ish beruvchi bilan tuzilgan mehnat shartnomasi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi hududida ishlayotgan chet el fuqarolari hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga ham tatbiq etiladi deb belgilab qo'yilgan.**

O'zbekiston Respublikasida chet el fuqarolarini mamlakatimiz hududidagi mehnat faoliyati va O'zbekiston fuqarolarining ish bilan bandligini ta'minlash hamda ularning huquq va erkinliklarini ta'minlovchi qonun sifatida 1998-yil 1-maydagi O'zbekiston Respublikasining "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi (yangi tahrirda) qonunini ko'rsatib o'tish mumkin.

E'tibor bering!

O'zbekiston Respublikasining "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi (yangi tahrirda) Qonunining 1-moddasida to'g'ridan-to'g'ri aholini ish bilan ta'minlash to'g'risidagi qonun hujjatlari O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga, shuningdek O'zbekiston Respublikasi hududida doimiy yashab kelayotgan chet el fuqarolari hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga tatbiq etiladi deb belgilab qo'yilgan.

Bu, o'z navbatida, mazkur qonun bilan o'rnatilgan kafolatlar va huquqlar bir vaqtini o'zida nafaqat O'zbekiston fuqarolariga, balki fuqaroligi bo'lmagan shaxslar va chet el fuqarolariga ham tatbiq qilinishini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasida mehnat faoliyatini olib boruvchi navbatdagi toifadagi shaxslar bular chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarda mehnat qilayotgan chet el fuqarolaridir.

Ma'lumot uchun!

Chet el investitsiyalari bilan bog'liq korxonalarni huquqiy tartibga solish, chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarda mehnat qilayotgan fuqarolarning huquqiy holati, mehnat shartnomalarini tuzish orqali chet el fuqarolarini mehnat faoliyatiga jalb qilish va boshqa muhim mehnat munosabatlariga oid masalalar O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi (yangi tahrirda), "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi, "Chet ellik investitorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralarini to'g'risida"gi qonunlarida belgilab berilgan.

Bu chet el fuqarosini xodim sifatidagi huquqiy maqomini belgilab berishga qaratiladi hamda boshqa xodimlardan ajralib turuvchi o'ziga xoslik sifatida namoyon bo'ladi. Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarda mehnat qilayotgan xodimlarga pensiya ta'minlash sohasida ham o'ziga xoslik mavjud.

Xodimning mehnat faoliyati natijasida olgan daromadlari hisobidan pensiya to'lovlari davlatlarning ikki tomonlama shartnomalarida ko'rsatilgan mas'ul davlat organlariga xodimlarning doimiy yashash joylari bo'yicha har oyda yoki bir yillik to'lov sifatida yuboriladi. Dam olish vaqti va boshqa mehnat shartlari, shuningdek pensiya ta'minoti masalalari har bir chet ellik xodim bilan alohida shaklda kelishiladi.

E'tibor bering!

1993-yil 6-mayda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Mehnatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunda o'z aksini topgan bo'lib, Qonunning 7-moddasida O'zbekiston Respublikasi korxonalarida ishlayotgan chet el fuqarolari uchun mehnatni muhofaza qilish masalalariga doir munosabatlarni tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari manfaatdor tomonlarning o'zaro bitimlari bilan belgilab qo'yilishi belgilangan.

Bundan tashqari. O'zbekiston hududidagi erkin iqtisodiy zonalarda chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarni mehnat faoliyati o'ziga xos jihatlariga ega.

Bugun yurtimiz iqtisodida ulkan o'zgarishlar yuz bermoqda. Mamlakatimizda Navoiy, Angren, Jizzax kabi iqtisodiy zonalar tashkil qilingan, ushbu iqtisodiy zonalarda yurtimiz uchun yangi bo'lgan sanoat korxonalari paydo bo'lmoqda. Ushbu yangi sanoat korxonalarida chet ellik mutaxassislarni jalb qilish tabiiy hol, albatta.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2009-yil 9-aprelida qabul qilingan "Xorijiy fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonasi hududiga kirishi, undan chiqib ketishi, u yerda bo'lishi va ishga yollanishining soddalashtirilgan tartibi to'g'risida" nizomi mavjud bo'lib, ushbu nizomga muvofiq "Navoiy" EILZ hududida mehnat faoliyatini amalga oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasiga kelayotgan xorijiy fuqaro faqat o'zining nomiga qonun hujjatlarida belgilangan shaklda agentlik tomonidan berilgan mehnat faoliyatiga huquqning tasdiqnomasi mavjud bo'lgan taqdirdagina ishga yollanishi mumkin.

Avvalgi boblarda davlat immuniteti va uni shakllari haqida ma'lumotlar bayon qilingan. Bir qator davlatlarda (AQSH va bir qator boshqa davlatlar) aynan mehnat munosabatlari sohasida davlatga nisbatan berilgan da'volarga nisbatan davlat o'z immunitetidan foydalanmaydi.

Yodda tuting!

1972-yilgi "Davlat immuniteti to'g'risida"gi Yevropa konvensiyasining 5-moddasiga va 2004-yilgi "Davlatning yurisdiksiyaviy immuniteti va ularning mulki to'g'risida"gi BMT konvensiyasining 11-moddasiga binoan mehnat munosabatlari sohasida davlatlar yurisdiksiyaviy immunitetdan foydalanmaydi.

Agar ish sud joylashgan mamlakat hududida amalga oshirilsa, xodim (agar ishga jalb qilgan davlatning fuqarosi sanalmasa) ishga yollovchi chet el davlatiga nisbatan da'vo qo'zg'atishi mumkin.

Shunday qilib, ishga yollovchisi chet el investitsiyasi korxonasi va xodim chet el fuqarosi bo'lgan shaxslar o'rtasida O'zbekiston Respublikasi hududida tuzilgan mehnat shartnomasi yuzasidan kelib chiqqan nizolar yuzasidan o'sha davlatlarning huquqini yoki mehnat shartnomasi tuzilgan davlatning huquqini qo'llash borasida muammo yuzaga kelishi mumkin.

Misol uchun.

O'zbekiston Respublikasi fuqarosi S. chet el investitsiyasi asosida tashkil qilingan korxonaga tegishli bo'lgan xalqaro darajadagi mehmonxonaga ishga qabul qilindi. Bir qancha vaqt o'tganidan so'ng S.chet el davlatidan mehmonxonaga tashrif buyurgan shaxs bilan extiyotsizlik bilan qo'pol muomalada bo'ladi.

Ushbu chet ellik fuqaro xorijiy davlatning jumalistik bo'lib, u o'zining O'zbekistonga tashrifiga oid lavhasida S. bilan bo'lgan voqeani OAV orqali e'lon qiladi. Ushbu OAV ma'lumotlardan xabardor bo'lgan mehmonxona ma'muriyati mehmonxona obro'sini to'kadigan harakatlar sodir etganlik sifatida baholab S. bilan tuzilgan mehnat shartnomasini bir tarafdama bekor qiladi.

S. tomonidan ishga joylashish vaqtida tuzilgan shartnomada quyidagi holatlar belgilab qo'yilgan: "Mehmonxona bilan shartnoma tuzayotgan xodim mehnat qonunchiligida mehnat shartnomasini bir tarafdama bekor qilish bo'yicha nazarda tutilgan holatlar bilan bir qatorda quyidagi holatlar yuz bersa, ish beruvchi tashabbusi bilan mehnat shartnomasi bir tarafdama bekor qilinishiga rozilik bildiradi: kompaniya, mehmonxonaga tashrif buyurgan shaxslar va hamkasblarning mulklarini o'g'irlasa yoki shunga imkoniyat yaratsa; mehmonlar va ma'muriyatni g'arazli maqsadlarda aldash; jismoniy kuch ishlatish yoki og'zaki tarzda haqorat qilish; bevosita rahbariyat tomonidan qonuniy ravishda berilgan topshiriqlarni bajarishdan bosh tortish; o'zi va boshqalarning sog'lig'ini xavf ostiga qoldiradigan harakatlarni qasddan sodir etish; ish vaqtida uxlab qolish; mehmonxona hududida qimor o'ynash; mehmonxona obro'sini to'kadigan boshqa harakatlar". Ushbu shartnoma bandlarini asos qilgan holda mehmonxona ma'muriyati S.bilan tuzilgan mehnat shartnomasini bekor qilgan.

Mazkur holatga qanday huquqiy baho berish uchun, eng avvalo, chet el investitsiyasi ishtirokidagi korxonalarda mehnat shartnomalarini tuzish va bekor qilish tartibi qanday amalga oshirilishi masalalarini muhokama qilish lozim.

15.3. O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet eldagi mehnat faoliyati va uni tartibga solish masalalari

O'zbekiston Respublikasi bugungi kunda 100 dan ortiq davlatlar bilan diplomatik aloqalar o'rnatgan, ko'plab universal hamda mintaqaviy xalqaro tashkilotlar faoliyatida a'zo sifatida ishtirok etmoqda. Jahonning ko'plab mamlakatlari, ko'zga ko'ringan xorijiy firmalar, transmilliy kompaniyalar bilan savdo-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy va boshqa aloqalar o'rnatgan va bu aloqalar tobora kengayib borish tendensiyasiga ega.

Ma'lumotlarga ko'ra 2008–2016-yillar davomida O'zbekiston Respublikasiga mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun kelgan 58487 ta chet el fuqarolarisiga agentlik tomonidan mehnat huquqini amalga oshirishga ruxsatomalar berilgan. Ushbu chet fuqarolari fuqaroligiga ko'ra 96 ta xorijiy davlatlarga taalluqli bo'lib, shundan ko'pchiligi Xitoy Xalq Respublikasi, Turkiya, Janubiy Koreya, Rossiya Federatsiyasi, Afg'oniston, Pokiston Respublikasi hissasiga to'g'ri kelsa¹, 2008–2016-yillar davomida Tashqi mehnat migratsiyasi masalalari agentligi tomonidan Koreya Respublikasiga ishga yuborilgan fuqarolarning umumiy soni 23807 nafarni, Rossiya Federatsiyasiga yuborilgan O'zbekiston fuqarolarining soni 4538 tani tashkil qilgan².

O'zbekiston Respublikasi inson huquqlariga oid universal xalqaro huquqiy hujjatlarni ratifikatsiya qilgan davlat sifatida fuqarolarning mamlakat hududida erkin ko'chib yurish, mamlakatdan tashqariga ko'chib ketish huquqini e'tirof qiladi va bu huquqlar O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 28-moddasida, "Fuqarolik to'g'risida"gi Qonunida, boshqa qonunlar hamda qonunosti normativ huquqiy hujjatlarda mustahkamlab qo'yilgan. Bularning barchasi aholi migratsiyasi hamda tashqi mehnat migratsiyasi jarayonlarining huquqiy asosini tashkil etadi.

Yodda tuting!

O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining xorijiy mamlakatlardagi mehnat faoliyati ikki asosda: milliy huquqiy tizimga tayanilgani holda hamda xorijiy ish beruvchi bilan tuzilgan mehnat shartnomasi asosida amalga oshirilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet el davlatlari hududidagi mehnat munosabatlari O'zbekiston mehnat qonunchiligiga binoan yoki chet el ish beruvchilari bilan tuzilgan mehnat shartnomasiga ko'ra tartibga solinadi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Mehnat vazirligi Tashqi mehnat migratsiyasi agentligining 2016-yil 6-may A/06-1350-sonli xati.

² O'zbekiston Respublikasi Mehnat vazirligi Tashqi mehnat migratsiyasi agentligining 2015-yil 4-noyabr A/08-2242-sonli xati.

Birinchi holatda, chet el mamlakatlarida O'zbekiston fuqarolarining mehnatida chet el davlati hududida emas, balki O'zbekiston hududida vujudga kelgan mehnat munosabatlarining natijasidan foydalanadilar. Misol uchun, O'zbekiston fuqarolari chet el davlati hududida joylashgan O'zbekiston tashkilotlariga ishlash uchun yoki xizmat safariga yuboriladi. Bunda ular mehnatini huquqiy tartibga solish O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi va boshqa mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi. O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining xorijiy mamlakatlardagi mehnat faoliyati O'zbekiston milliy huquqi bilan tartibga solinadigan alohida hollar jumlasiga quyidagilarni kiritishi mumkin:

- O'zbekiston Respublikasiing xorijiy mamlakatlar hamda xalqaro tashkilotlardagi elchixonalari, vakolatxonalari, konsullik muassasalari, turli davlat va jamoat tashkilotlarining vakillari sifatida ishga yuborilgan O'zbekiston fuqarolarining mehnati;

- chet elga xizmat safariga yuborilgan va u yerda o'z xizmat majburiyatlari hamda mansab funksiyalarini bajarishi lozim bo'lgan xodimlar mehnati;

- xizmat vazifasi doirasida stajirovkaga, malaka oshirishga, ishlab chiqarish amaliyotini o'tashga yuborilgan shaxslar mehnati;

- hukumatlararo ahdlashuvga ko'ra iqtisodiy hamkorlik va texnik yordam ko'rsatish maqsadida O'zbekistonning xorijiy mamlakatdagi muassasalariga yuborilgan va u yerda ushbu muassasalar ixtiyorida mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan mutaxassislar mehnati;

- qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa shaxslar va xodimlarning xorijdagi mehnat faoliyati.

Barcha shu kabi holatlarda O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet el davlatlaridagi mehnat sharoitlari O'zbekiston qonuni bilan belgilanadi. Ularga nisbatan ushbu toifadagi mehnatkashlarga taalluqli bo'lgan mehnat qonunchiligining umumiy va maxsus qoidalari qo'llaniladi.

Misol uchun, O'zbekistonning chet el davlatlaridagi elchixonalariga turli davlat va jamoat tashkilotlarining vakili sifatida ishlash uchun yuborilgan shaxslar, shuningdek ushbu fuqarolarning oila a'zolari O'zbekistonga tegishli korxonalaridagi mehnat faoliyati O'zbekiston mehnat huquqining umumiy va maxsus qoidalari bilan tartibga solinadi.

Xususan, mazkur tashkilotlarda ish vaqti va dam olish vaqti O'zbekiston qonunchiligiga binoan belgilansa, har haftalik dam olish kunlari esa tashkilot joylashgan davlat qoidalari binoan hal qilinadi. Barcha xodimlar singari O'zbekistonning chet el davlatlaridagi tashkilot xodimlariga ham har yillik haq to'lanadigan ta'tillar ham taqdim etiladi.

Xorijiy davlatlardagi O'zbekiston tashkilotlarida mehnat qilayotgan O'zbekiston fuqarolari bilan chet el davlatlariga muddatidan qat'i nazar xizmat safariga yuborilgan xodimlarni ajratish lozim. Xizmat safariga yuborilgan

shaxsning uning xizmat safari davrida lavozimi va asosiy ish joyi sanalgan O'zbekiston qonunlariga binoan oladigan ish haqi saqlanib qolinadi. Xizmat safariga yuborilgan shaxsga uning safarda bo'lgan davri uchun belgilangan tartibda pul to'lanadi.

Chet eldagi muassasalarda ishlash uchun yuborilgan xodimlarning mehnat shartnomasi (kontrakti)da maxsus ko'rsatib qo'yilgani holda muayyan muddatga chet elga ishga yuboriladi va unda mehnat shartnomasining eng muhim shartlaridan biri bo'lgan ish joyi – **xorijdagi muassasa ekanligi oldindan aniq belgilab qo'yiladi**. Bunday mehnat shartnomalari tuzilishiga ko'pincha ommaviy huquqiy aktlar (chet eldagi elchixona yoki vakolatxonaga ishga tayinlash haqidagi vakolatli organning qarori) asos bo'ladi.

Xorijga xizmat safariga yuborish esa, odatda, O'zbekiston ichkarisida faoliyat yurituvchi va xodim mehnat munosabatida bo'lib turgan ish beruvchi (korxonada, muassasa, tashkilot) buyrug'i (farmoyishi)ga ko'ra amalga oshiriladi, har doim vaqtinchalik xususiyatiga ega hamda xizmat safariga yuborilgan xodimning mehnati munosabatlari milliy qonunchiligimiz bilan tartibga solinadi (ayrim istisnolar hisobga olinmaganda).

Xizmat safariga yuborilgan xodimning O'zbekistondagi o'z korxonasida ish joyi (lavozimi), ish haqi saqlanib qoladi, boshqa imtiyoz va yengilliklardan foydalanish huquqi ham saqlanib turadi.

Xizmat safarida bo'lish vaqtida o'zbekistonlik xodimlar ishlayotgan korxonada yoki tashkilotda o'rnatilgan ish vaqti va dam olish vaqtiga bo'ysunadilar va ushbu korxonada amalda bo'lgan ichki tartib va texnik xavfsizlik qoidalariga rioya qilishlari lozim. Ammo ushbu xodimlar ushbu korxonalar bilan mehnat munosabatlariga kirishmaydilar va korxonalar ular uchun ish beruvchi sifatida qaralmaydi. Ushbu mutaxassislar ularni yuborgan tashkilot bilan mehnat munosabatlarini saqlab qoladilar.

Xizmat safariga yuborilgan xodimlar o'zga davlatlar tashkilotlariga ikki davlatlar tashkilotlari tomonidan tuzilgan o'zaro hamkorlik shartnomalariga muvofiq yuboriladilar. Ushbu shartnomalar ikki davlatlarning hukumatlari o'rtasida tuzilgan kelishuvlarni bajarish maqsadida tuziladi.

Ikkinchi holatda mehnat munosabatlari mehnat shartnomalarini tuzish natijasida yuzaga keladi. Ushbu holatda O'zbekiston fuqarolari chet el davlatlarida doimiy yoki vaqtincha yashayotgan vaqtida o'sha davlatlarning korxonalari bilan bevosita mehnat shartnomalarini tuzishlari mumkin.

O'zbekiston fuqarolarining xorijiy davlatlardagi qo'shma korxonada shaklidagi korxonalariga ishga qabul qilish vaqtida tuzilgan shartnomalar ushbu korxonada joylashgan davlatning qonunchiligiga bo'ysunadi. Shunday bo'lsada, ushbu xodimga nisbatan ish stajini aniqlashda ushbu xorijiy davlat hududida ishlagan davri inobatga olinadi. Albatta, ushbu holatda amaldagi qonun hujjatlari talablariga binoan xodim tomonidan yoki chet el davlati tashkiloti tomonidan O'zbekistonning tegishli pensiya jamg'armalariga qonun bilan o'rnatilgan miqdordagi pul o'tkazmalari amalga oshirilgan bo'lishi lozim.

Mutaxassislarni chet el firmalariga amaliy stajirovkaga yuborish, ular ishlayotgan korxonalar bilan xorijiy firma o'rtasida tuzilgan ikki tomonlama kontraktiga ko'ra amalga oshiriladi. Bunda ish vaqti va dam olish vaqti, ishlab chiqarishning sanitariya-gigiyena normalari, mehnat muhofazasi kabilarga oid ommaviy huquqiy normalar haqida so'z ketmoqda.

Iqtisodiy va texnik hamkorlik qilish maqsadida xorijga ishga yuborilgan mutaxassislar mehnatini huquqiy tartibga olinishi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Ular hukumatlararo va tarmoq boshqaruv idoralari kelishuvlarga binoan chet elga ishga yuboriladilar. **Bular: loyihachilar, geologlar, injener-texnik xodimlar, boshqa soha mutaxassislaridan iborat bo'lib, qurilayotgan, rekonstruksiya qilinayotgan korxonalariga yuboriladilar va borgan korxonalaridagi ichki mehnat tartibi qoidalariga, texnika xavfsizligi talablariga amal qilishlari lozim bo'ladi. Xullas, bunday xodimlarga qisman xorijiy mehnat qonunchiligi normalariga tatbiq qilinadi.**

O'zbekiston Respublikasidan xorijiy mamlakatlarga, odatda, rivojlanayotgan mamlakatlarga iqtisodiy va texnik hamkorlik yo'nalishida mutaxassis kadrlarni ishga yuborish uzoq yillardan buyon amalga oshirib kelinadi. Hozirgi paytda ushbu masalalarni tartibga soluvchi maxsus qonunchilik hujjati qabul qilish zarurati mavjud va unda ushbu masalaning prinsipial qoidalari, xodimlar haq-huquqlarini himoyalash mexanizmlari nazarda tutib qo'yilmog'i lozim.

E'tibor qarating!

Tashqi mehnat migratsiyasi legal (rasmiy ruxsat berilgan va oshkora) hamda nolegal (tegishli ruxsat olinmasdan, yashirin holda) ko'rinishlarga ega. Bugungi kunda jahon miqyosida legal va nolegal mehnat migratsiyasining o'zaro nisbatida nolegal turi ustunlik qilmoqda hamda undan qator ijtimoiy-iqtisodiy hamda siyosiy, salbiy oqibatlar yuzaga kelmoqda.

Odatiy ish joyini mehnat munosabatlariga ta'siri to'g'risidagi nemis nazariyasi qoidalari ko'pchilik davlatlarning milliy qonunchiligi normalarida o'z ifodasini topgan.

Masalan, Vengriyaning xalqaro xususiy huquq to'g'risidagi qonuniga ko'ra Vengriya ish beruvchining xodimi xizmat safarida bo'lib, o'z xizmat vazifalarini o'zga davlatlar hududida bajaranganlari taqdirda ham Vengriya qonunlari tatbiq qilinadi.

Boshqa bir qator mamlakatlarda ikki tomonlama normalar tatbiq qilinishi nazarda tutilgan. Masalan, Avstriyaning xalqaro xususiy huquq to'g'risidagi qonuniga ko'ra ishga yollash va mehnatdan foydalanish xodim o'z mehnat vazifalarini, odatda, doimiy bajaradigan joydagi qonunlar tatbiq qilinadi. Xodim boshqa davlatga ishga yuborilganda ham ushbu qoida qo'llaniladi.

Chexiyaning 1963-yilgi xalqaro xususiy huquq va protsess to'g'risidagi qonuni (16-paragraf, 1-bob) xodim boshqa davlat hududida tuzilgan mehnat shartnomasi asosida boshqa davlatda mehnat vazifalarini bajarгани hollarda xodim xizmat vazifalarini bajarayotgan joydagi qonunlar asosida mehnat munosabatlari tartibga solinadi. Ya'ni bunday hollarda xodim mehnat munosabatida bo'lib turgan korxonaga qonuni emas, balki u o'z mehnat vazifalarini bajarayotgan mamlakat qonuni qo'llaniladi.

Hozirgi zamon migratsiya oqimlari turli toifadagi migrant fuqarolarni o'z ichiga qamrab oladi. Ular jumlasiga qochoqlar, siyosiy boshpana izlovchilar, majburan o'z yurtini tashlab chiqqanlar, ixtiyoriy ravishda o'zga mamlakatlarga ko'chib ketuvchilar, etnik migrantlar, ekologik migrantlar kiritilishi mumkin.

Ular orasida tashqi mehnat migrantlari salmoqli o'rin tutadi. Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirib kelinayotgan islohotlar, demokratik o'zgarishlar, xalqaro iqtisodiy aloqalarning tez sur'atlar bilan kengayib borayotganligi, ochiq fuqarolik jamiyati barpo etilayotganligi hamda keng qamrovli erkinlashtirish siyosati natijasida mehnat migratsiyasi jarayonlariga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda.

E'tibor qarating!

Tashqi mehnat migratsiyasi legal (rasmiy ruxsat berilgan va oshkora) hamda nolegal (tegishli ruxsat olinmasdan, yashirin holda) ko'rinishlarga ega. Bugungi kunda jahon miqyosida legal va nolegal mehnat migratsiyasining o'zaro nisbatida nolegal turi ustunlik qilmoqda hamda undan qator ijtimoiy-iqtisodiy hamda siyosiy, salbiy oqibatlar yuzaga kelmokda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 12-noyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining xorijdagi mehnat faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 505-sonli Qaroriga ko'ra fuqarolarni chet mamlakatlarga mehnat faoliyati bilan shug'ullanish maqsadida chiqib ketishlari tartibi yangilandi hamda iqtisodiy faol aholini ish bilan ta'minlash vositalaridan biri sifatida undan foydalanish yo'llari nazarda tutildi.

Ushbu qaror Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 19-oktabrdagi 408-sonli "O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet eldagi hamda xorijiy fuqarolarning respublikadagi mehnat faoliyati to'g'risida"gi Qarori hamda uning asosida tasdiqlangan me'yoriy hujjatlarni o'zgarib borayotgan zamon talablariga, bozor munosabatlari qoidalariga moslashtirishga qaratilgan tuzatishlarni kiritdi.

O'zbekistondan borgan mehnat migrantlari eng ko'p to'plangan mamlakatlar, ularning mintaqalarida O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligining akkreditatsiya qilingan vakolatxonalarini ish olib borishlari lozim.

2011-yil 23-martda imzolangan, 2012-yil 1-martdan kuchga kirgan "O'zbekiston Respublikasi hukumati bilan Koreya Respublikasi hukumati o'rtasida bir davlat fuqarolarining boshqa davlat hududida vaqtincha mehnat faoliyati to'g'risida" bitim imzolangan bo'lib, ushbu bitim ikki davlat o'rtasidagi diplomatik munosabatlarni mustahkamlash va iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish, bir davlat fuqarolarining boshqa davlat hududida vaqtincha mehnat faoliyati hamkorlikning muhim sohasi ekanligi qayd etilgan.

Bitim joriy etiladigan ishlash uchun ruxsatnoma, agar qabul qiluvchi tomon davlati qonunchiligida boshqacha tartib tutilmagan bo'lsa, berilgan ruxsatnoma muayyan ish beruvchiga nisbatan va qabul qiluvchi davlat hududida haqiqiy hisoblanishi belgilangan. Tomonlar davlatlari hududida joylashgan yuridik shaxslarning vakolatxonalaridan akkreditatsiya qilinishi lozim bo'lgan xodimlarni jalb qilish uchun mehnat faoliyatini amalga oshirishga ruxsat beruvchi hujjatlarni rasmiylashtirish talab etilmaydi. Chet el fuqarolari uchun bir tomon davlati qonunchiligida nazarda tutilgan huquq va erkinliklar bitimda ko'rsatilgan boshqa tomonning fuqarolariga ham kafolatlanadi va himoya qilinadi. Bitimda ko'rsatilgan fuqarolar qabul qiluvchi davlat qonunchiligiga rioya qilish majburiyatidan ozod qilmaydi.

Yuqoridagi ikki tomonlama davlatlararo huquqiy hujjatlardan tashqari O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi va Koreya Respublikasi Mehnat vazirligi o'rtasida 2012-yil 13-dekabrda imzolangan "Bandlikka ruxsat berish tizimi bo'yicha ishchi kuchini Koreya Respublikasiga yuborish to'g'risida"gi Memorandumga muvofiq Koreya Respublikasining "Bandlikka ruxsat berish tizimi" bo'yicha fuqarolarimiz Koreya Respublikasiga mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun yuborilmoqda. Mazkur Memorandumga muvofiq Koreya Respublikasida ishlash istagini bildirgan fuqarolar (18-39 yoshgacha sog'lom, sudlanmagan, koreys tilini biluvchi, avval Koreyada nolegal yurmagan va majburan chiqarib yuborilmagan. chet elga chiqish ta'qiqlanmagan) Koreya Respublikasining Inson resurslarini rivojlantirish xizmatining talabiga ko'ra koreys tilidan test sinovlarida qatnashishi talab qilindi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, xorijiy mamlakatlarda mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan O'zbekiston Respublikasining fuqarolari faoliyatni amalga oshirish muddatiga ko'ra ikki guruhga:

Mehnat shartnomasi (kontrakti) asosida xorijda vaqtincha ishlayotganlar. Ular O'zbekiston Respublikasi Tashqi Mehnat Migratsiyasi Agentligi va uning joylardagi organlari tomonidan yuborilgan yoki mustaqil ravishda xorijiy ish beruvchilar bilan mehnat shartnomasi (kontrakti) tuzishi asosida ishlayotgan shaxslardan iborat bo'lishlari mumkin. Har ikkala holda ham bunday mehnat migrantlarining chet elda bo'lishi hamda mehnat faoliyati bilan shug'ullanishi, o'zaro tuzilgan shartnoma (kontraktlar)ning amal qilishi (uzaytirilgani taqdirda esa uning yangi muddati) vaqti bilan cheklangan. Ushbu muddat tamom bo'lganidan keyin migrant-mehnatkash o'z vataniga qaytishi lozim bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasining uning hududidan tashqarida, doimiy ravishda istiqomat qiluvchi fuqarolari, mehnat migrantlarining alohida toifasini tashkil qiladi.

Ular yollanish asosida (mehnat shartnomasiga ko'ra) xorijiy muassasalarda yoki ish beruvchilarda mehnat qilishi mumkin. Bu holda uning mehnat sharoitlari yashab turgan mamlakatining qonunchiligi bilan belgilanadi.

Bulardan tashqari, muayyan muddatga xorijiy firma va kompaniyalarga xizmat safari tariqasida ishga yuborilganlar ham mavjud bo'lib, ular mamlakatlararo kadrlar ayirboshlash, o'zaro tajriba almashish, mutaxassislar malakasini oshirish maqsadlarida iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy hamkorliklar ramkasida yuborilgan bo'lib, huquqiy holatlari bo'yicha mehnat shartnomasi (kontrakt) asosida ishga jo'natilgan mehnat migrantlaridan bir muncha farq qiladilar.

Bu farq, eng avvalo, ushbu toifadagi xodim bilan uning mamlakatimizda faoliyat yurituvchi korxonasi (ish beruvchisi o'rtasidagi mehnat huquqiy munosabat to'laqonli ravishda saqlanib qoladi va u ushbu korxonada o'ziga yuklatilgan mehnat vazifalarini xorijdagi firma yoki kompaniyada davom ettirayotgan sanaladi, o'z korxonasi oldida hisobdor bo'ladi va bunday xizmat safaridan, eng avvalo, uni yuborgan korxonada manfaatdor bo'ladi.

Shuningdek, xorijiy mamlakatdagi korxonada xizmat safarini o'tash (stajirovka o'tash, ilmiy-ijodiy guruhlar ishida qatnashish, malaka oshirish dasturlari uni yuborgan korxonada tomonidan tegishli xorijiy firma yoxud kompaniya bilan kelishilgani holda tasdiqlanadi va amalga oshiriladi.

Tashqi mehnat migratsiyasi sohasidagi xalqaro huquqiy hujjatlar.

Xalqaro mehnat bozorining shakllanishida mehnatkash-migrantlar ham alohida o'rin tutadi. Ushbu toifadagi shaxslarga 1975-yilgi Xalqaro mehnat tashkilotining "Mehnatkash migrantlar to'g'risida"gi konvensiyasi quyidagilarni kiritadi "Mehnatkash migrant bu – boshqa davlat hududida uning fuqarosi bo'lmagan holda haq to'lanadigan faoliyat bilan shug'ullanadigan, shug'ullanayotgan yoki shug'ullangan shaxsdir" deyiladi.

1994-yil imzolangan MDH doirasida mehnat migratsiyasi va mehnatkash-migrantlar, ijtimoiy ta'minot sohasidagi hamkorlik to'g'risidagi kelishuvda, mehnatkash migrant (ishchi) – bu chiqib ketish tarafida chiqib kelgan mamlakatida doimiy yashovchi va qonuniy asoslarda kirib kelish (сторона выезда) tarafi mamlakatida haq to'lanadigan faoliyat bilan shug'ullanuvchi shaxslar deyiladi): Bir mamlakatdan ikkinchisiga har qanday ish topish maqsadida emigratsiya qilingan shaxs chiqish bilan bog'liq xarajatlarni o'z hisobidan qoplaydi.

Mamlakatga qonuniy asoslarda mehnatkash sifatida kirgan shaxsgina mehnatkash migrant deb tan olinishi mumkin.

Bu holat quyidagilarga nisbatan qo'llanilmaydi:

– chegara rayondagi mehnatkashlarga;
– mamlakatga ma'lum bir muddatga kirgan artistlar va ozod kasb egalariga;

– dengizchilarga;

– ta'lim olish yoki tayyorlanish maqsadida kelganlarga;

– ma'lum bir mamlakat hududida maxsus bir funktsiya yoki topshiriqni bajarish uchun kiritilgan korxonalar, muassasa xodimlariga va h.k.

Shunday qilib, "mehnatkash migrant" termini quyidagi shaxslarga nisbatan qo'llaniladi:

a) boshqa mamlakat hududida yashayotgan;

b) qonuniy asoslarda yashayotgan;

d) shu mamlakat hududida mehnat faoliyati bilan shug'ullanayotgan;

e) hamda ushbu davlatning fuqarosi bo'lmagan shaxslarga.

Keyingi yillarda sanoati rivojlangan, o'z hududida mehnatkash migrantlarni ko'p ko'lamda qabul qiladigan mamlakatlarning qonunchilik amaliyotida chet el fuqarolarining ish olishlariga ruxsat beradigan qoidalar yo'nalishi kuchaytirildi. Masalan, Germaniyada:

– davlat hududida 5 yil istiqomat qilgandan so'nggina istagan turdagi mehnat faoliyati bilan shug'ullanish mumkin bo'ladi;

– ma'lum bir tumanlarga chet el mehnatkashlarini kirishi man etiladi va, shu bilan birga ularning u yerda ishlashlari ham;

– chet ellar to'g'risidagi qonunga asosan Yevropa iqtisodiy hamkorlik doirasiga kirmaydigan mamlakatlarning mehnatkash migrantlari, ishlarni kontraktida ko'rsatilgan muddat davomida hamda tadbirkorlar va hokimiyat organlarining ruxsatisiz almashurishlari mumkin emas;

– xotiniga (eriga) Germaniyada 4 yil yashagandan so'ng ishlashga ruxsatnoma beriladi, bolalariga esa 2 yildan keyin.

AQSHning muhojirlari ko'chib kelgan va o'z fuqarosi qilib olingan shaxslar bo'yicha xizmati ham boshqa mamlakatlar fuqarolariga amerikalik ish beruvchilarda ishlashga ruxsatnoma beradi. Ishlashga ruxsatnoma, lekin ma'lum bir cheklashlar bilan 1–94 turdagi viza shaklida ishga yollash bo'yicha kontraktlarga asosan 2 yildan 6 yilgacha, soatiga 8 dan 12 dollargacha miqdorlarda ish haqi to'lanadigan holda berilgan.

Shvesariyada chet elga beriladigan ruxsatnomada shaxs bajara oladigan ish turi ham ko'rsatilishi kerak; agar chet ellik ish faoliyatini o'zgartirsa yoki o'rindoshlik asosida ishga kirsa, mamlakatda yashashi uchun yangi ruxsatnoma olishi shart. Shvesariyada bir necha yillar mobaynida chet elliklarga ish faoliyatini va ish joyini o'zgartirish man etiladi.

1981-yilgi "Mehnat xavfsizligi va gigienasi to'g'risida"gi konvensiyasini alohida ko'rsatib o'tish lozim. Ushbu konvensiyaga asosan Xalqaro mehnat tashkilotining a'zosi bo'lgan davlatlar mehnat gigiyenasi,

mehnat xavfsizligi va ishlab chiqarish sohasidagi milliy siyosatni ma'lum davrlar mobaynida qayta ko'rib chiqishlari lozim bo'ladi. Bundan asosiy maqsad mehnat natijasida yuzaga keladigan baxtsiz hodisalar va sog'liqqa zarar yetkazilishni minimal darajaga tushirishdan iborat.

Shuningdek, "Aynan bir xil qiymatdagi mehnat uchun erkak va ayollarni bir xilda rag'batlantirish to'g'risida"gi 1954-yilgi konvensiyani ham aytib o'tish kerak. Konvensiya mazmuniga ko'ra rag'batlantirish tushunchasi ishchiga tadbirkor tomonidan biror-bir ishni bajargani uchun beriladigan har qanday bevosita yoki bilvosita mukofotlar tushuniladi. Ushbu tamoyil milliy qonun chiqaruvchi organlar ishchilar (xodimlar) va tadbirkorlar o'rtasida tuziladigan jamoa kelishuvlari, shuningdek qonunchilik bilan belgilangan yoki tan olingan mukofotlarni belgilash yo'li bilan qo'llanilishi mumkin.

1967-yilgi "Bir ishchi tomonidan ko'tarilishi mumkin bo'lgan eng og'ir yuk normasi to'g'risida"gi konvensiyaga asosan mehnatkashlar tomonidan ularning sog'lig'i yoki xavfsizligiga ziyon yetkazadigan darajada og'ir yuk ko'tarishni talab qilish yoki yo'l qo'yish man etiladi. Bunday ishlarda ayollar va voyaga etmaganlarning ishlashi chegaralanadi. Ushbu konvensiyaning taqdimnomasi mavjud bo'lib, unga asosan bunday ishlarga yo'l qo'yilishidan oldin mehnatkash o'tishi lozim bo'lgan tayyorgarlik va instruktaj belgilangan, shuningdek tibbiy ko'rikdan o'tish hollari ham ko'rsatib o'tilgan.

Mehnatkashlarning ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minotiga oid hujjatlar (ishdagi baxtsiz hodisa va mehnat kasalligidan sug'urtalash va vaqtinchalik ishga yaroqsizlik hollarida taqdim etiladigan nafaqalar). Ushbu guruhga "Migrantlarning ijtimoiy ta'minoti sohasidagi huquqlarini saqlash to'g'risida"gi konvensiyani ko'rsatib o'tish mumkin. Konvensiya ijtimoiy ta'minot sohasida zaruriyat tug'ilgan hollarda xohlagan joyda va har vaqt himoya olish huquqini beradi. Ushbu konvensiya ijtimoiy ta'minot sohasining tibbiy xizmat, kasallik nafaqasi, onalarga homiladorlik va bola tug'ilganda beriladigan nafaqa, nogironlik nafaqasi va boshqa huquqlarga nisbatan qo'llaniladi.

Mehnatkash migrantlar barcha fuqarolar bilan tenglik asosida hayotlari yoki sog'liqlariga jiddiy zarar yetishi mumkin bo'lgan hollarda tibbiy yordam olish huquqiga, shuningdek kasb kasalligi, homiladorlik va bola tug'ilishi, kasallik, qarilik va boshqalar bo'yicha nafaqa olish huquqiga egadirlar.

Mehnatkash migrantlarning ijtimoiy kafolatlariga ijtimoiy mehnatga oid masalalar bo'yicha joylashgan davlatdagi sudlarga yoki ma'muriy organlarga murojaat qilish huquqlarini kiritish mumkin. Mehnatkash migrantlar ijtimoiy himoyalangan bo'lishlari kerak, ya'ni ularning huquqiy holatlari mehnat qonunchiligi yoki jamoa kelishuvlari tomonidan hisobga olingan bo'lishi kerak, ular hech qanday to'siqlarsiz davlatning ijtimoiy ta'minoti tizimi xizmatidan foydalanishlari mumkin.

O'zbekiston Respublikasi tomonidan bir necha xalqaro shartnomalar qabul qilingan va konvensiyalar ratifikatsiya qilingan bo'lib, ular jumlasiga 1935-yil 21-iyunda Jenevada qabul qilingan "Ishning davom etish muddatini

haftasiga 40 soatgacha qisqartirish to'g'risida"gi 47-konvensiyani; 1936-yil 24-iyunda Jenevada qabul qilingan "Haq to'lanadigan yillik ta'tillar to'g'risida"gi 52-konvensiyani; 1919-yil Jenevada qabul qilingan va 1952-yil 28-iyunda qayta ko'rib chiqilgan "Onalikni muhofaza qilish to'g'risida"gi 103-konvensiyani; 1964-yil 9-iyulda Jenevada qabul qilingan "Ish bilan ta'minlash nisbati to'g'risida"gi 122-konvensiyani va boshqa bir qancha konvensiyalarni kiritish mumkin.

XV bob yuzasidan nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Amaldagi qonun hujjatlarida S. nomli davlat chet el fuqarosini ishga qabul qilish jarayonida ayrim cheklovlar va mustasnoiklarni belgilagan bo'lib, unga ko'ra chet el fuqarolari ayrim lavozimlarga tayinlanishi va ma'lum bir faoliyat turi bilan shug'ullanishlari, davlat tilini yaxshi bilishi kabi masalalarda qat'i talablar belgilangan.

Savol: Bunday cheklashlar xalqaro huquqiy hujjatlar talablariga mos keladimi? O'zbekiston Respublikasi qonunlarida ham ko'zda tutilganmi? Qo'llaniladigan huquqni aniqlang.

2. Chet el elementi ishtirokidagi mehnat munosabatlari, xalqaro huquq normalaridan tashqari davlatning ichki qonunchiligi bilan ham tartibga solinadi. Agar mehnatkash migrant ko'chib kelgan shaxs yoki chet el fuqarosi bo'lsa, mehnat munosabatlarini tartibga solishning asosiy uslubi sifatida ma'lum bir huquq tizimi tamoyillariga asoslanuvchi kollizion usul qo'llaniladi.

Savol: Mehnatkash migrant ko'chib kelgan shaxs yoki chet el fuqarosi bo'lganda, mehnat munosabatlarini tartibga solishning asosiy uslubi sifatida qo'llaniladigan kollizion usullarni muhokama qiling. Xalqaro xususiy huquqda mehnat munosabatlariga nisbatan qo'llaniladigan kollizion bog'lovchilarni aniqlab, ushbu masalaga nisbatan tatbiq qilinish doirasini tahlil qiling.

3. Rossiya fuqarosi bo'lgan L. Fransiyaning Marsel portidagi "Sant-Alban" deb nomlangan ilmiy-izlanish kemasida katta mexanik bo'lib ishlagan. U kema kapitaniidan, o'z hisobidan, Vladivostokda yashovchi qarindoshlarinikiga borib kelishni so'ragan. Kema kapitani L.ning o'rniga hech kim yo'qligini va mehnat shartnomasi bo'yicha 5 yillik ishlab bermaguncha ta'til berilmasligini aytib, L.ning iltimosini rad etdi. L. O'zboshimchalik bilan ketib qoldi. Ikki haftadan qaytib kelgach, o'rniga yangi ishchi olinganini guvohi bo'ldi.

Savol: Ushbu vaziyatda mazkur mehnat munosabatlari qaysi davlat huquqi bilan tartibga solinadi? Fikringizni xalqaro-huquqiy hujjatlar va milliy qonunchilikka asosan asoslab, qo'llaniladigan huquqni belgilang.

4. O'zbekiston yuridik firmasiga, yurist sifatida ishga kirish maqsadida AQSH fuqarosi bo'lgan, yuridik diplomga ega, B. murojaat bilan keldi.

Savol: B. O'zbekistonda yuridik xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanishi mumkinmi? Ushbu holatda siz qanday huquqiy maslahat bergan bo'lar edingiz.

5. O'zbekiston Respublikasi fuqarosi A. 60 yoshga to'lgan, tashqi mehnat migratsiyasi sohasidagi vakolatli davlat organining ruxsatnomasini olgan holda xususiy kontrakt asosida 25 yil mobaynida Angliyada mehnat faoliyati bilan shug'ullanganligi (ish staji) to'g'risida hujjati mavjud, hozirda O'zbekiston hududida istiqomat qilib kelmoqda.

Savol: Ushbu shaxsni pensiya ta'minoti masalasi qanday huquqiy tartibga solinadi. Bu boradagi normativ-huquqiy hujjatlarga asosan huquqiy maslahat bering. Chet el davllarida mehnat qilgan yoki O'zbekiston hududida mehnat qilayotgan chet el fuqarolarining ijtimoiy ta'minot huquqlari qanday amalga oshiriladi?

Notarial harakatlarning turlari. Konsullik idoralarida amalga oshiriladigan notarial harakatlar. Chet el fuqarolarining hujjatlarini tasdiqlash va tan olish tartibi. Apostil yozuvini kiritish tartibi. "Chet el rasmiy hujjatlarini legalizatsiya qilishni bekor qilish to'g'risida"gi 1961-yilgi Gaaga konvensiyasi.

16.1. Notarial harakatlarning turlari

Chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlarda notariatning faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Yildan yilga O'zbekistonda notarial tartibda rasmiylashtirilayotgan, chet elda foydalanish uchun mo'ljallangan hujjatlar soni ortib bormoqda. O'zbekiston Respublikasida notarial harakatlarni notariuslar, shuningdek ba'zi hollarda boshqa organlar ham amalga oshiradi. Notarial harakatlarni chet elda amalga oshirish O'zbekiston Respublikasining chet eldagi konsullik idoralari zimmasiga yuklatilgan.

O'zbekiston Respublikasining "Notariat to'g'risida"gi qonuniga ko'ra O'zbekiston Respublikasida notariat qonunlarda nazarda tutilgan notarial harakatlarni hamda ular bilan bevosita bog'liq huquqiy va texnik tuzdagi harakatlarni notariuslar tomonidan amalga oshirish yo'li bilan jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlari hamda qonuniy manfaatlarini himoya qilishni ta'minlashga da'vat etilgan huquqiy institut hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida notarial harakatlar davlat notarial idoralarining notariuslari tomonidan amalga oshirilib, notarial idoralarning reestrini O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi yuritadi.

Yodda saqlang!

Notarial harakatlarga oid me'yorlarni nazarda tutgan xalqaro shartnomalar ikki xilga bo'linadi: bular fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risidagi ikki taraflama shartnomalar hamda konsullik konvensiyalaridir.

Notarius O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga, xalqaro shartnomalarga muvofiq chet el huquqi normalarini qo'llaydi. Xalqaro shartnomalar talablariga muvofiq tuzilgan hujjatlarni qabul qiladi. Xalqaro shartnomalarda O'zbekiston Respublikasi qonunlaridagi kabi shunday kollizion me'yorlar mavjudki, ular notarius muayyan notarial harakatni bajarishda qaysi davlat huquqini qo'llashi lozimligini belgilab beradi.

Yodda saqlung!

Notarial idoralarning faoliyati turlari:

- chet elda amal qilish uchun mo'ljallangan hujjatlarni (shu jumladan, ishonchnomalarni) tasdiqlash;

- chet elda tuzilgan hujjatlarni qabul qilish;
 - chet el fuqarosining vafotidan so'ng uning O'zbekiston Respublikasida qolgan mulkini yoki O'zbekiston fuqarosining vafotidan so'ng chet ellik fuqaroga qoldirilgan mulkni muhofaza qilish bilan bog'liq harakatlarni amalga oshirish;
 - chet davlat organlarida ish yuritish uchun talab qilinadigan dalillarni ta'minlash.
-

Odatda, kollizion me'yorlar meros olish bilan bog'liq munosabatlarga taalluqli bo'ladi. Taqdim etilayotgan hujjatlar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga zid kelmasa, ularga boshqa davlatlarning qonun hujjatlarida nazarda tutilgan shaklda tasdiqlovchi ustxatlar yozadi. Notarius tomonidan tasdiqlangan, chet elda amal qilishga mo'ljallangan, amal qilish muddati ko'rsatilmagan ishonchnomalar ularni bergan shaxs tomonidan bekor qilinguniga qadar o'z kuchida qoladi.

Chet elda boshqa davlatlar vakolatli organlarining mansabdor shaxslari ishtirokida tuzilgan yoki ulardan kelayotgan hujjatlar O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi organi rasmiylashtirgan taqdirdagina notarius tomonidan qabul qilinadi. Chet el fuqarosi vafotidan keyin uning O'zbekiston Respublikasi hududida qolgan mol-mulkini qo'riqlash yoki O'zbekiston Respublikasi fuqarosi vafot etganidan keyin chet el fuqarosiga tegishli bo'lgan mol-mulkni qo'riqlash, shuningdek bunday mol-mulk xususida merosga bo'lgan huquq haqida guvohnomalar berish bilan bog'liq harakatlar O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi. Bunday hujjatlar O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida va xalqaro shartnomalarida nazarda tutilgan hollarda rasmiylashtirilmagan holda notarius tomonidan qabul qilinadi. Notariusning boshqa davlatlar adliya organlari bilan o'zaro munosabatlari tartibi O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari va xalqaro shartnomalari bilan belgilanadi. Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida notarial harakatlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasining qonunlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, notarial harakatlarni amalga oshirish chog'ida xalqaro shartnoma qoidalari qo'llanadi.

Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasi konsulga O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan notarial harakatni amalga oshirish vakolatini bersa, konsul bu notarial harakatni O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi belgilagan tartibda amalga oshiradi. Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida notarial harakatlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasining qonunlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, notarial harakatlarni amalga oshirish chog'ida xalqaro shartnoma qoidalari qo'llanadi.

Notariat to'g'risidagi qonunga binoan notarius O'zbekiston Respublikasi qonunlari va xalqaro shartnomalarga muvofiq ravishda chet el huquq me'yorlarini qo'llashi mumkin. Notarius xalqaro shartnomalar talablariga

muvofig tuzilgan hujjatlarni qabul qiladi, shuningdek bu xalqaro shartnomalarga zid bo'lmasa, boshqa davlat qonunlarida belgilangan shaklda tasdiqlovchi yozuvlarini ham kiritadi.

Notarius chet el fuqarolari va mansabdor shaxslaridan umumiy ma'lumot mazmunidagi yozma murojaatnoma olgan taqdirda o'zi javob tayyorlab, bevosita yuborishiga yo'l qo'yiladi. Agar chet el huquqini hisobga olgan holda tuzilgan hujjatlar chet elga yuborilishi mo'ljallangan bo'lsa, ularni notarial tartibda rasmiylashtirish zarur. Bu holda notariusning vazifasi chet el fuqarolik, oila huquqi me'yorlari bilan tanishib chiqish va chet el huquqida belgilangan shaklda tasdiqlash yozuvlarini kiritishdan iborat bo'ladi. Chet el huquqiy me'yorlarining mazmuni to'g'risidagi ma'lumotni notarius notarial harakatni amalga oshirishni so'rab, murojaat qilgan shaxsdan yoki taalluqli tartibda Adliya vazirligiga so'rovnomaga yuborish yo'li bilan olishi mumkin.

E'tibor bering!

O'zbekiston Respublikasining hududidan tashqarida yashovchi O'zbekiston fuqarolari notarial harakatlarni amalga oshirishi uchun O'zbekiston Respublikasining chet eldagi vakolatxonolari va konsullik muassasalariga murojaat etadi. Notarial harakatlarni O'zbekiston Respublikasi konsullari amalga oshiradi.

16.2. Konsullik idoralarida amalga oshiriladigan notarial harakatlar

O'zbekiston Respublikasi konsullik muassasalarining konsullari bitimlarni (shartnomalar, vasiyatnomalar, ishonchnomalar va hokazolarni) tasdiqlaydi, O'zbekiston Respublikasida joylashgan mol-mulkni boshqa shaxsga o'tkazish va garovga qo'yish to'g'risidagi shartnomalar bundan mustasno; fuqaroning tirik ekanligi faktini tasdiqlaydi; fuqaroning muayyan joyda ekanligi faktini tasdiqlaydi; fuqaroning fotosuratda aks ettirilgan shaxs ekanligini tasdiqlaydi; hujjatlar taqdim etilgan vaqtni tasdiqlaydi; meros mol-mulkning qo'riqlanishiga doir chora-tadbirlar ko'radi; merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnomalar beradi; er-xotinning umumiy mol-mulkidagi ulushga mulk huquqi haqida guvohnomalar beradi; hujjatlarning nusxalari va hujjatlardan olingan ko'chirmalar to'g'riligini shahodatlaydi; hujjatlardagi imzolarning haqiqiylikini shahodatlaydi; hujjatlarning bir tildan boshqa tilga to'g'ri tarjima qilinganligini shahodatlaydi; pul summalari va qimmatli qog'ozlarni depozitga qabul qilib oladi; saqlash uchun hujjatlarni qabul qilib oladi; ijro xatlarini yozadi; dengiz protestlarini amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasi konsullik muassasalarining konsullari qonunlarda nazarda tutilgan boshqa notarial harakatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

Tahlil uchun!

Germaniya hududida yashayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi Sh.Axmedov Germaniyadagi O'zbekiston Respublikasining konsuliga O'zbekiston Respublikasidagi o'zining nomida bo'lgan dala hovlisining bir

qismini boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risidagi shartnomani tasdiqlash uchun konsulga murojaat qildi. Konsul bu harakatlarni amalga oshira olmasligini, buning uchun konsul vakolatli emasligini tushuntirdi. Hamda konsullar tomonidan O'zbekiston Respublikasidagi uy-joyni (joyning bir qismini), kvartira, dala hovli, bog' hovli, garajni, shuningdek boshqa bino, inshootni yoki imoratni boshqa shaxsga o'tkazish va garovga qo'yish to'g'risidagi shartnomalarni tasdiqlash harakatini bajara olmaydi.

Mazkur holatga huquqiy baho berish uchun, eng avvalo, O'zbekiston Respublikasi "Notariat to'g'risida"gi qonunning 28-moddasiga hamda O'zbekiston Respublikasining Konsullik ustavi, 1961-yilgi Gaaga konvensiyasini ratifikatsiya qilgan davlatlar ro'yxatini bilish hamda ratifikatsiya qilmagan davlatlarda legalizatsiya qilish tartibini o'rganish hamda ko'chmas mulk joylashgan hududdagi qonunchilik masalalariga alohida e'tibor qaratare va tahlil qilish lozim.

Konsul qonun hujjatlariga va O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq chet el huquqi normalarini qo'llaydi. "O'zbekiston Respublikasi konsullik muassasalarining konsullari tomonidan notarial harakatlarni amalga oshirish tartibi to'g'risida"gi yo'riqnomaga ko'ra konsullik muassasasida notarial ish yuritishlar O'zbekiston Respublikasining davlat tilida amalga oshiriladi. Agar notarial harakatni bajarish iltimosi bilan murojaat qilgan shaxs ish yuritilayotgan tilni bilmasa, notarial harakatni bajarayotgan konsul yoki konsul taniydigan tarjimon rasmiylashtirilayotgan hujjatlarning matnlarini unga tarjima qilib berishi lozim. Bu haqida hujjat matniga va tasdiqlovchi yozuvga kim tomonidan tarjima qilinganligi va matn mazmuni tushuntirilganligi haqida konsul tomonidan yozib qo'yilishi, imzolanishi va muhr qo'yilishi kerak. Bunday holda murojaat qilgan shaxs o'zi biladigan tilda ismi, familiyasi, otasining ismini to'liq yozib, imzo qo'yadi. Konsullar notarial harakatlarni amalga oshirishni so'rab, murojaat qiluvchilarning (ularning qonuniy vakillarining, shuningdek vasiy va homiylarining) va yuridik shaxs vakillarining shaxsini aniqlaydi.

Konsul O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari talablariga muvofiq tuzilgan hujjatlarni qabul qilib oladi, shuningdek agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga zid kelmasa, ularga boshqa davlatlarning qonun hujjatlarida nazarda tutilgan shaklda tasdiqlovchi ustxatlar yozadi. Konsullar bir yoki bir necha shaxs nomidan bir yoki bir necha shaxs nomiga yozilgan ishonchnomalarni tasdiqlaydilar. Chet el fuqarosi vafotidan keyin uning O'zbekiston Respublikasi hududida qolgan mol-mulkini qo'riqlash yoki O'zbekiston Respublikasi fuqarosi vafot etganidan keyin chet el fuqarosiga tegishli bo'lgan mol-mulkni qo'riqlash, shuningdek bunday mol-mulk xususida merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berish bilan bog'liq harakatlar O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq chet

el davlati qonunida ko'zda tutilgan shakl bo'yicha tuzilgan vasiyatnoma vasiyat qiluvchi vafot etgandan keyin uni ochish va e'lon qilish uchun konsullik muassasasiga taqdim etilgan taqdirda konsul vasiyatnomaning mazmunini e'lon qiladi, vasiyatnomaning holati va mazmuni to'g'risida bayonnoma tuzadi. Bayonnomada vasiyatnoma tuzilgan kun, taqdim etayotgan shaxsning familiyasi, ismi, otasining ismi, uning muhrlangan yoki ochiq holda taqdim etilganligi, unda o'chirilgan joylar, tuzatishlar yoki boshqa kamchiliklar bo'lganligi yoki yo'qligi haqidagi ma'lumotlar ko'rsatib o'tiladi. Bayonnoma konsul va vasiyatnomani taqdim etgan shaxs tomonidan imzolanadi. Ana shu shaxslar tomonidan vasiyatnomaning har bir varag'iga imzo qo'yiladi. Agar vasiyatnoma konsulda muhrlangan holda saqlanib kelgan bo'lsa, yuqorida ko'rsatilgan barcha harakatlarni konsulning bir o'zi bajaradi. Chet elda boshqa davlatlar vakolatli tashkilotlarining mansabdor shaxslari ishtirokida tuzilgan yoki ulardan kelayotgan hujjatlar belgilangan tartibda qonuniylashtirilgan taqdirdagina konsul tomonidan qabul qilinadi. Bunday hujjatlar O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida va xalqaro shartnomalarida nazarda tutilgan hollarda rasmiylashtirilmagan holda konsul tomonidan qabul qilinadi. Konsullar ayrim notarial harakatlarni amalga oshirish to'g'risida chet el adliya idoralari tomonidan belgilangan tartibda berilgan topshiriqlarni bajaradi.

E'tibor bering!

Topshiriqlar quyidagi hollarda bajarilmaydi:

- topshiriqni bajarish O'zbekiston Respublikasi suverenitetiga zid bo'lsa yoki davlat xavfsizligiga tahdid solsa:

- topshiriqni bajarish konsullik muassasalarining vakolat doirasiga kirmasa.

Chet el adliya idoralarining ayrim notarial harakatlarni bajarish to'g'risidagi topshiriqlarini bajarish O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari va xalqaro shartnomalari asosida amalga oshiriladi. Konsullar ayrim notarial harakatlarni amalga oshirish to'g'risidagi topshiriqlar bilan chet el adliya idoralariga murojaat qilishlari mumkin.

Konsullik muassasalarining chet el adliya idoralari bilan o'zaro aloqalari tartibi qonun hujjatlari va O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari bilan belgilanadi.

Konsullar chet davlatlarning tashkilotlarida ish yuritish uchun zarur dalillar bilan chet davlatlarning tashkilotlarini ta'minlaydi.

Dalillar bilan ta'minlash harakatlari bajarish O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining normalariga muvofiq amalga oshiriladi.

Konsul tomonidan hujjatlar 2 xil tartibda qonuniylashtiriladi.

Birinchi usuli, hujjatni bergan davlat hududida qonuniylashtirilishi. Ushbu usulda notarius tomonidan hujjat va ularning tarjimalarining to'g'riligi tasdiqlanadi. So'ngra Adliya vazirligida notariusning imzosi haqiqiyliги

tasdiqlanadi. Hujjatlarning tasdiqlangan nusxalari Tashqi ishlar vazirligining konsullik boshqarmasiga tasdiqlash uchun yuboriladi. Shundan so'ng hujjatlarni o'sha davlat diplomatiya vakolatxonasining konsullik bo'limiga yuborilishi bilan legalizatsiya bosqichi yakunlanadi.

Ikkinchi usuli, konsul tomonidan hujjatlarni qonuniylashtirish hujjatlar taqdim etilishi lozim bo'lgan mamlakat hududida ularning ijro etilishi uchun konsul tomonidan hujjatlarni qonuniylashtirishdir. Ushbu usul konsul o'z konsullik okrugidagi mahalliy ma'murlarning vakillari ishtirokida tuzilgan yoki ana shu ma'murlardan kelgan hujjatlar va aktlarni qonunlashtiradi.

O'zbekiston Respublikasining organlari ana shunday hujjatlar va aktlarni, agar O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida yoki O'zbekiston Respublikasi va konsulxona joylashgan davlat ishtirokchi bo'lgan xalqaro shartnomalarda o'zgacha hol nazarda tutilgan bo'lmasa, konsul tomonidan qonunlashtirilganidan keyingina qarab chiqish uchun qabul qiladi. Konsul tomonidan hujjatlarni qonunlashtirishning mohiyati ana shu hujjatlar va aktlardagi imzolarning haqiqiyligini va bu hujjatlar bilan aktlarning konsulxona joylashgan davlat qonunlariga muvofiqligini aniqlash hamda shahodatlashdan iboratdir. Konsul tomonidan hujjatlarni qonunlashtirish tartibini O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi belgilaydi.

Konsullik legalizatsiyasi faqat imzolarni tasdiqlashdangina emas, balki hujjatlarning konsul bo'lib turgan davlat qonunlariga muvofiqligini tasdiqlashdan ham iboratdir. O'zbekiston davlat organlari tomonidan berilgan hujjatlar chet elga yuborilganda ham legalizatsiya talab qilinishi mumkin. Chet elda tuzilgan hujjatlar, basharti bu qonunlarda va xalqaro shartnomalarda nazarda tutilgan bo'lsa, legalizatsiyasiz ham notarius va boshqa organlar tomonidan qabul qilinadi. Ishonchnomalarga taalluqli masalalar O'zbekiston Respublikasida chet el fuqarolari va yuridik shaxslarining huquq va manfaatlarini muhofaza qilish samaradorligini ta'minlashda muhim amaliy ahamiyatga ega. Ishonchnomalarga nisbatan fuqarolik qonunlarining vakillik shartnomasi to'g'risidagi qoidalari qo'llanadi, suddagi vakillikka nisbatan esa fuqarolik protsessual qonun-qoidalari amal qiladi. O'zbekiston Respublikasi qonunlarida konsul o'z vakillik faoliyatini ishonchnomasiz yuritishi belgilab qo'yilgan. O'zbekiston Respublikasi Konsullik ustaviga binoan konsul o'zi bo'lib turgan davlat idoralarida O'zbekiston Respublikasi fuqarolari nomidan, agar bu fuqarolar shu yerda bo'lmasa, agar ular ishni boshqa birovga topshirgan bo'lmasa va boshqa biror sabab bilan o'z manfaatlarini himoya qila olmasa, ishonchnomasiz harakat qilishi mumkin. Bu vakillik to o'sha fuqarolar o'zlariga muxtor vakil tayinlamaganlarigacha yoki o'z manfaatlarini himoya qilishni o'z zimmlariga olmaganlaricha davom etadi.

Muayyan davlatdagi konsul biror hujjatga undagi shu davlat mansabdor shaxsining imzosini tasdiqlovchi maxsus yozuvni kiritib qo'yishi legalizatsiyaga misol bo'la oladi.

Chet el rasmiy hujjatlarini tasdiqlash, tan olish tartibi.

Chet el davlatlari rasmiy hujjatlarini tasdiqlash, tan olishning ikki xil usuli mavjud

- Apostil qo'yish;
- Konsul tomonidan hujjatlarni qonuniylashtirish (legalizatsiya).

Legalizatsiya so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, lex – qonun ya'ni "qonuniylashtirish", "rasmiylashtirish" degan ma'nolarini anglatadi. Legalizatsiyada rasmiylashtirilgan hujjatlarning haqiqiyiligi tan olinadi hamda talab qilinadi.

Quyidagi hujjatlar legalizatsiya qilinishi shart:

1. Mutaxassislikka oid hujjatlar (diplom, attestat);
2. Fuqarolik holatiga oid hujjatlar (tug'ilganlik to'g'risidagi guvohnoma, nikoh guvohnomasi va h.k.);
3. Fuqarolik, oila, jinoiy ishlar bo'yicha hujjatlar hamda sud qarorlari, ishonchnomalar va sug'urta to'g'risidagi ma'lumotnomalar;
4. Yuridik shaxsga oid hujjatlar (guvohnomasi, sertifikat, tovar belgisi va h.k.).

Bir qator hujjatlarning asl va nusxalari qonuniylashtirilishi (legalizatsiya qilinishi) mumkin emas. Ular quyidagilar:

1. Pasport
2. Mehnat daftarchasi
3. Kasaba uyushmasi guvohnomasi
4. Harbiy guvohnoma
5. Nafaqa daftarchasi
6. Haydovchilik guvohnomasi
7. Tavsifnomalar
8. Shaxsiy ma'lumotnomalar
9. Tabaqa va e'tiqodga oid hujjatlar

O'zbekiston Respublikasi bilan fuqarolik huquqiy yordam berish to'g'risidagi ikki tomonlama shartnoma tuzgan davlatlar hududida hamda Minsk konvensiyasining a'zolari hisoblangan MDH davlatlarining aksariyatiga O'zbekiston Respublikasining hujjatlari uchun legalizatsiya qilish talab etilmaydi.

Tahlil uchun!

Fuqaro B. Axmedov vafotidan so'ng uning 5 ta farzandi otasining Toshkent shahridagi mol-mulklarini bo'lib olish to'g'risida kelishib olishdi. Marhumning faqatgina katta qizi S.Ahmedova Toshkent shahrida yashaydi. Qolgan farzandlari Odil AQSHda, Shoxrux Isroilda, Sardor Ukrainada yashaydi va Hamida Germaniyadagi O'zbekiston Respublikasining konsullik vakolatxonasida ishlaydi. Hamida Germaniyadagi O'zbekiston Respublikasining konsuli tomonidan tasdiqlagan hujjatlarni taqdim qildi. Odil o'z nomidan ish ko'rish uchun advokatni yolladi. Unga berilgan

ishonchnomaga ham 1961 yilgi Gaaga konvensiyasiga binoan apostil qo'yilishi shart, chunki AQSH ushbu konvensiya a'zosi hisoblanadi. Shoxrux ham advokat bilan ishonchnoma shartnomasini imzoladi. Sardor esa Minsk konvensiyasi bo'yicha hujjatlarni taqdim qildi. Otasidan qolgan merosni olish uchun farzandlari qanday tartibda hujjatlarni legalizatsiya qilishlari mumkin?

Xususan, O'zbekiston Respublikasining hududida joylashgan ko'chmas mulkka nisbatan meros huquqining belgilanishi O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi 1197 va 1199-moddalariga binoan amalga oshiriladi.

Mazkur holatga huquqiy baho berish uchun, eng avvalo, 1961 yilgi Gaaga konvensiyasini ratifikatsiya qilgan davlatlar ro'yxatini bilish hamda ratifikatsiya qilmagan davlatlarda legalizatsiya qilish tartibini o'rganish hamda ko'chmas mulk joylashgan hududdagi qonunchilik masalalariga alohida e'tibor qaratish va tahlil qilish lozim. Buning uchun xalqaro va milliy qonun normalariga murojaat qilinadi.

E'tibor bering!

Hujjatlarni qonuniylashtirish – aniq, rasmiy tartibda belgilangan jarayon bo'lib, hujjatlar boshqa davlatlar hududlarida ham qonuniy va haqiqiy hisoblanadi. Legalizatsiya jarayonlarining asosiy maqsadi bir davlat tomonidan berilgan hujjatlarni boshqa davlatning rasmiy organlariga taqdim etishdir. Bir so'z bilan aytganda, O'zbekiston Respublikasi tomonidan berilgan hujjatlar boshqa davlat hududida ham haqiqiy hisoblanishidir.

Tasdiqlovchi yozuvlarga kelganda, so'z asosan ishonchnomalarni yoki fuqaro imzosining haqiqiylikini tasdiqlash to'g'risida boradi.

Bunday tasdiqlovchi yozuvlarning ichki huquqiy munosabatlarda qo'llaniladigan tasdiqlovchi yozuvlardan farqi ularning mazmunidadir. Masalan, ishonchnomadagi tasdiqlovchi yozuvlarda ishonch bildiruvchi notariusning huzuriga shaxsan kelgani, ishonchnomada ko'rsatilgan shaxs sifatida unga ma'lumligi, ishonchnomani notarius huzurida shaxsan imzolagani va taalluqli ravishda shu ishonchnomani berayotganini tasdiqlagani ko'rsatilgan bo'lishi mumkin.

Odatda, chet elda foydalanish uchun mo'ljallangan ishonchnomalarda amal qilish muddati ko'rsatilmaydi va to ishonch bildiruvchi tomonidan bekor qilinmaguncha o'z kuchini saqlab qoladi.

Chet el huquqiga rioya qilingan holda tuzilgan hujjat biz uchun g'ayri odatiy nomlanishi (masalan: sertifikat, affidevit, deklaratsiya va h.k.), hujjatda tilga olingan shaxslarning nomlari, notanish yuridik terminlari bilan ajralib turadi. Asosiy hujjatga unda bayon qilingan asosiy hujjatni tasdiqlovchi boshqa hujjatlar yoki fotosuratlar ilova qilingan (tikib qo'yilgan) bo'lishi mumkin.

Yodda saqlang!

Chet elga yuborish uchun mo'ljallangan hujjatlarning yana bir xususiyati shundaki, bu hujjat, odatda, ikki tilda, matnlar yonma-yon joylashtirilgan holda tuziladi. Bunda tasdiqlovchi yozuv ikkala matnning ostiga ham yoziladi. Tasdiqlovchi yozuv o'zbek tilida yoziladi. Yozuvda hujjatni tasdiqlash bilan birga notarius qilgan tarjimaning haqiqiyliги yoki notariusga tanish bo'lgan tarjimonning imzosisiga guvohlik berilishi to'g'risida ma'lumotlar keltiriladi. Muayyan mamlakatda qabul qilingan qoidalarga qarab, agar matn bir varaqda ikki tilda parallel joylashtirilgan bo'lsa, tasdiqlovchi yozuv o'zbek tilidagi matn ostiga lotin alfavitidagi harflar bilan yozib qo'yiladi. Bunda tasdiqlovchi yozuv ikki marta: o'zbek tilidagi matn ostiga o'zbek tilida va chet tilidagi yozuv ostiga chet tilida yozib qo'yiladi. Notarius ham ikki marta: o'zbek tilidagi matn ostiga va chet tilidagi matn ostiga alohida lotin alfavitidagi harflar bilan imzo chekadi.

Hujjatni imzolashning alohida tartibiga ham e'tibor berish lozim. Ariza, ishonchnoma, boshqa hujjatni imzolaganda fuqaro o'z familiyasi, ismi, otasining ismini hujjat matnida qanday ketma-ketlikda yozgan bo'lsa, shundayligicha yozib qo'yishi va keyin imzo chekishi lozim.

Tasdiqlovchi yozuvlarni to'ldirish paytida notariusning familiyasi, ismi, otasining ismi, hujjatni rasmiylashtirish sanasi (so'zlar bilan) to'liq yozilishi lozim. Hujjatni imzolagan shaxsning familiyasi, ismi, otasining ismi uning pasportida va hujjat matnida qanday ketma-ketlikda yozilgan bo'lsa, shundayligicha yoziladi. Muhr tasdiqlovchi yozuvga va notariusning imzosisiga tekkizilmagan holda bo'sh joyga qo'yiladi.

16.3. Apostil yozuvini kiritish tartibi

Apostil – hujjatni imzolagan sifatida ish ko'rgan shaxsning imzosi haqiqiyliğini va hujjatni tasdiqlagan muhr yoki shtamp bosma izi haqiqiyliğini tasdiqlaydigan konvensiyaga muvofiq rasmiy hujjatga chet elda foydalanish maqsadida qo'yiladigan maxsus shtamp.

Apostil hujjatni imzolagan sifatida ish ko'rgan shaxs imzosining haqiqiyliğini va hujjatni tasdiqlagan muhr yoki shtamp bosma izi haqiqiyliğini tasdiqlash uchun rasmiy hujjatlarga qo'yiladi. Apostilga qo'yiladigan imzo, muhr yoki shtamp qo'shimcha ravishda tasdiqlashni talab etmaydi.

E'tibor bering!

Rasmiy hujjatlar apostil qo'yish uchun asl nusxalarda yoki ariza beruvchining xohishiga ko'ra notarial tasdiqlangan nusxalarda qabul qilinadi. Apostil shakli o'zbek yoki ingliz tilida to'ldiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xorijiy rasmiy hujjatlarni legallashtirish talabini bekor qiluvchi Konvensiya (Gaaga, 1961-yil 5-oktabr) qoidalarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risi"da 2011-yil 5-iyuldagi PQ-1566-son qarorini bajarish yuzasidan Vazirlar Mahkamasi qaroriga binoan "Apostil qo'yish tartibi to'g'risida"gi nizom qabul qilingan. Nizomga ko'ra, quyidagilar O'zbekiston Respublikasida apostil qo'yish vakolatiga ega bo'lgan organlar etib belgilangan:

– O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi – sudlar, adliya organlari va muassasalaridan chiqadigan rasmiy hujjatlarga;

– O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi – prokuratura, tergov va surishtiruv organlaridan chiqadigan rasmiy hujjatlarga;

– O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Davlat test markazi – fan va ta'lim sohasi tashkilotlaridan chiqadigan rasmiy hujjatlarga.

O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi "Chet el rasmiy hujjatlarini legalizatsiya qilishni bekor qiluvchi 1961-yilgi Gaaga konvensiya"si depozitariysi – Niderlandiya Tashqi ishlar vazirligiga apostil qo'yish vakolatiga ega bo'lgan organlar haqida bildirishnoma yuborgan.

E'tibor bering!

Apostil qo'yilmaydigan hujjatlar ro'yxati:

– chet elda O'zbekiston Respublikasining elchixonalari yoki konsullik muassasalari tomonidan sodir etilgan hujjatlarga;

– tijorat yoki bojxona operatsiyalariga to'g'ridan-to'g'ri aloqador bo'lgan hujjatlarga;

– pasportga, harbiy biletga.

Apostil qo'yish, agar hujjat taqdim etiladigan davlatda amal qiladigan qonunlar, qoidalar yoki urf-odatlar yoxud ikki yoki bir necha ahdlashuvchi davlat o'rtasidagi ahdlashuv hujjatni legallashtirishni soddalashtirsa yoki ozod qilsa, talab qilinmasligi mumkin. Rasmiy hujjatlar apostil qo'yish uchun asl nusxalarda yoki ariza beruvchining xohishiga ko'ra notarial tasdiqlangan nusxalarda qabul qilinadi.

Apostil qo'yish to'g'risidagi ariza ko'rib chiqilganligi uchun eng kam oylik ish haqining 10 foizi miqdorida yig'im undiriladi.

E'tibor bering!

– *Apostil qo'yish to'g'risidagi qarorlar*

– *rasmiy hujjatga apostil qo'yishni rad etish.*

– *rasmiy hujjatga apostil qo'yish*

Rasmiy hujjatga apostil qo'yish to'g'risidagi arizani ko'rib chiqish muddati imzo namunasini va apostil qo'yish uchun taqdim etilgan rasmiy hujjatni imzolagan aniq mansabdor shaxsning imzo qo'yish huquqiga vakolatlarini

tasdiqlash va (yoki) hujjat chiqadigan tashkilotning muhri bosma izi namunasini talab qilish zarur bo'lmagan taqdirda hujjatlar taqdim etilgan kundan boshlab 5 ish kunidan ortiq bo'lmashligi kerak. Imzo namunasini va apostil qo'yish uchun taqdim etilgan rasmiy hujjatni imzolagan aniq mansabdor shaxsning imzo qo'yish huquqiga vakolatlarini tasdiqlash va (yoki) rasmiy hujjat chiqadigan tashkilot muhri bosma izi namunasini talab qilish zarur bo'lgan taqdirda rasmiy hujjatga apostil qo'yish to'g'risidagi arizani ko'rib chiqish muddati 20 ish kunidan ortiq bo'lmashligi kerak

Apostil taqdim etiladigan davlatda rasmiy hujjatning tarjimasini taqdim etish zarur bo'lsa, apostil qo'yilgandan keyin ko'rsatib o'tilgan hujjatlar, shu jumladan apostil tarjimon tomonidan apostil taqdim etiladigan mamlakat tiliga (yoki ingliz tiliga) tarjima qilinadi, shundan keyin tarjimonning imzosi notarius tomonidan tasdiqlanadi, oxirida tasdiqlangan tarjimaga apostil qo'yiladi.

Yodda saqlang!

Apostilni qo'yish quyidagi xatti-harakatlarni o'z ichiga oladi:

- 1. hujjatlarni qabul qilish va ro'yxatdan o'tkazish;*
 - 2. apostil qo'yish rad etilishi uchun asoslar yo'qligini aniqlash, shu jumladan mansabdor shaxsning imzosi va rasmiy hujjatdagi tashkilotning muhri bosma izi mavjud namunalariga muvofiqligini tekshirish;*
 - 3. apostilni qo'yish (apostil qo'yish rad etilishi uchun asoslar mavjud bo'lmagan taqdirda);*
 - 4. apostil qo'yish rad etilishi (apostil qo'yish rad etilishi uchun asoslar aniqlangan taqdirda*
 - 5. hujjatlarni berish.*
-

Apostil 10 x 10 sm o'lchamli kvadrat kliche shaklida bo'ladi. Apostilning sarlavhasi fransuz tilida bo'lishi kerak. Apostilni bosma nusxa yoki apostilning bosma izini bosishdan farq qiladigan boshqa usulda qo'yishga yo'l qo'yilmaydi. Apostilning bosma izi rasmiy hujjatning matndan bo'sh joyiga yoxud uning orqa tomoniga yoxud qog'ozning alohida varag'iga qo'yiladi.

Apostilning bosma izi alohida varaqqa qo'yilgan taqdirda, hujjatning varaqlari va apostilning bosma izi bosilgan varaqqa tartib raqami qo'yiladi va istalgan rangdagi ip yoxud maxsus nozik bog'ich, lenta bilan tikiladi. Hujjatning tikilgan joydagi oxirgi varag'i qalin qog'oz "yulduzcha" bilan yelimlanadi, unga O'zbekiston Respublikasining Davlat gerbi tasviri tushirilgan muhr (keyingi o'rinlarda gerbli muhr deb ataladi) bosiladi. Gerbli muhrning izi "yulduzcha"da va varaqda bir tekis joylashadi. Tikilgan varaqlar soni tikilgan va tartib raqami qo'yilgan varaqlar soni to'g'risidagi ma'lumotlar bor bo'lgan shtamp bilan tasdiqlanadi.

Xodim o'zi qo'ygan apostil bosma izini to'ldiradi.

Apostil bosma izining 2-qatorida apostil qo'yish uchun taqdim etilgan rasmiy hujjatni imzolagan mansabdor shaxsning familiyasi ko'rsatiladi.

Agar rasmiy hujjatda aniq mansabdor shaxsning imzosi va uning familiyasi nazarda tutilmagan bo'lsa, hujjat esa tashkilot nomidan chiqsa, apostil bosma izining 2-qatorida "imzo nazarda tutilmagan" (apostil izi to'ldirilgan tilda) deb ko'rsatiladi, 4-qatorida esa hujjat chiqadigan tashkilotning rasmiy nomi ko'rsatiladi.

Apostil notarial tartibda tasdiqlangan rasmiy hujjatning nusxasiga qo'yilganda apostil bosma izining 1-qatorida "Ushbu rasmiy hujjat/this public document" degan so'zlardan keyin "notarial nusxasi" (apostil izi to'ldirilgan tilda) so'zlari, 2, 3, 4-qatorlarda esa notariusning familiyasi, lavozimi va tegishli ravishda davlat notarial idorasining nomi ko'rsatiladi.

Apostil bosma izining 3-qatorida rasmiy hujjatni imzolagan shaxsning lavozimi ko'rsatiladi. Agar rasmiy hujjat bir necha shaxslar tomonidan imzolangan bo'lsa, ularning lavozim bo'yicha eng kattasining (masalan, sud tarkibidagi raislik qiluvchining) lavozim mavqeyi ko'rsatiladi.

Apostil bosma izining 4-qatorida rasmiy hujjatni bergan tashkilotning rasmiy nomi ko'rsatiladi.

Apostil bosma izining 5-qatorida apostil qo'yilgan shahar ko'rsatiladi.

Apostil bosma izining 6-qatorida raqamlar bilan apostil qo'yilgan sana ko'rsatiladi.

Apostil bosma izining 7-qatorida rasmiy hujjatni tasdiqlagan shaxsning familiyasi, lavozimi ko'rsatiladi.

Apostil bosma izining 8-qatorida apostilni ro'yxatdan o'tkazish daftaridagi tartib raqamiga muvofiq bo'lgan tartib raqami ko'rsatiladi.

Apostil bosma izining 9-qatoriga vakolatli davlat organining gerbli muhri bosiladi.

Apostil bosma izining 10-qatoriga apostil qo'ygan shaxsning imzosi qo'yiladi.

Apostil bosma izi matniga o'zgartirishlar (tuzatishlar, tozalashlar) kiritilishiga yo'l qo'yilmaydi. Apostil qo'yishni rad etish yozma shaklda amalga oshiriladi.

Vakolatli davlat organining apostil qo'yishni rad etish to'g'risidagi qarori ustidan qonunda belgilangan tartibda sudga shikoyat qilish mumkin.

"Chet el rasmiy hujjatlarini legalizatsiya qilishni bekor qilish to'g'risida"gi 1961-yilgi Gaaga konvensiyasi.

Xalqaro shartnomalarning konsullik legalizatsiyasidan ozod qilish to'g'risidagi me'yorlari katta amaliy ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasi va MDH mamlakatlarining fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risidagi shartnomalarida nazarda tutilishicha, bir taraf hududida belgilangan shaklda berilgan yoki vakolatli davlat organi tomonidan tasdiqlanib, rasmiy muhr bilan mustahkamlangan hujjatlar ikkinchi taraf hududida legalizatsiya qilinmasdan qabul qilinadi. Xalqaro shartnomalarning tarflar organlarining bir-biriga huquqiy yordam ko'rsatishlari tartibini

boshqaruvchi me'yorlari amalda katta ahamiyatga ega. Bu qoidalar huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risidagi shartnomalarda mavjud bo'lib, ular huquqiy yordam ko'rsatish paytida taraflarning adliya idoralari o'zlarining markaziy organlari orqali aloqada bo'lishlarini nazarda tutadi. Huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risidagi shartnoma mavjud bo'lmagan hollarda O'zbekiston Respublikasi adliya organining murojaatnomasi Adliya vazirligi tomonidan Ichki ishlar vazirligi orqali diplomatik yo'l bilan yuboriladi.

Chet elda boshqa davlatning vakolatli organlari mansabdor shaxslari ishtirokida yoki bevosita ular tomonidan tuzilgan hujjatlar O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi organi tomonidan legalizatsiya qilingandan so'ng notarius va boshqa organlar tomonidan qabul qilinadi.

O'zbekiston Respublikasida chet el rasmiy hujjatlarini legalizatsiya qilishni bekor qiluvchi 1961-yilgi Gaaga konvensiyasi amal qiladi. Bu konvensiyada 36 davlat, shu jumladan AQSH, Fransiya, Angliya, GFR ishtirok etadi. Hozirgi kunda 105 dan ortiq mamlakatlar ushbu xalqaro konvensiyaning ishtirokchilari hisoblanadi. Konvensiyaning mazmuni shundaki, legalizatsiyani rasmiylashtirish bo'yicha ketma-ket bajariladigan bir necha operatsiyalar o'miga yagona formal amal bajariladi, ya'ni hujjatni bergan davlat organlari tomonidan hujjatga uni tasdiqlovchi o'ziga xos yozuv **apostil** qo'yiladi. Apostil hujjatni imzolagan sifatida ish ko'rgan shaxsning imzosi haqiqiylikini va hujjatni tasdiqlagan muhr yoki shtamp bosma izi haqiqiylikini tasdiqlaydigan konvensiyaga muvofiq rasmiy hujjatga chet elda foydalanish maqsadida qo'yiladigan maxsus shtamp hisoblanadi.

Apostil bilan xorijiy rasmiy hujjatlarni legallashtirish talabini bekor qiluvchi Konvensiyaning (Gaaga, 1961-yil 5-oktabr) 5-moddasiga muvofiq hujjatni imzolagan sifatida ish ko'rgan shaxsning imzosi haqiqiylikini va hujjatni tasdiqlagan muhr yoki shtamp bosma izi haqiqiylikini tasdiqlanadi. konvensiya ishtirokchilari bo'lgan davlatlar uchun apostilning shakli yagonadir. Apostil Adliya vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Prokuratura yoki Arxiv idorasi tomonidan hujjatning o'ziga yoki alohida varaqqa qo'yiladi va hujjat bilan birlashtirib qo'yiladi. Konvensiyaning ahamiyati ham shundaki, u fuqarolarning huquqlariga oid va chet el tashkilotlariga taqdim etilishi lozim bo'lgan hujjatlarni rasmiylashtirish ishlarini birmuncha osonlashtirishdan iboratdir.

E'tibor bering!

Konvensiyaning maqsadi ushbu shartnomada ishtirok etayotgan davlatning birida tuzilgan rasmiy hujjatlarni legalizatsiya qilishdan ozod qilgan holda ikkinchi bir ishtirokchi davlatda qabul qilish imkoniyatini ta'minlashda hisoblanadi.

Konvensiyaning 1-moddasida bunday hujjatlarga quyidagilar kiritilgan:

– muayyan mamlakatning yurisdiksiyasiga bo'ysunadigan organ yoki mansabdor shaxsdan chiquvchi hujjatlar, shuningdek prokuratura, sud kotibi yoki sud ijrochisidan chiquvchi hujjatlar;

- ma'muriy hujjatlar;
- notarial aktlar;
- ro'yxatga olinganlik faktini tasdiqlovchi qaydlar, aniq sanani tasdiqlovchi vizalar, notariusda tasdiqlanmagan hujjatlardagi imzolarni tasdiqlash kabi rasmiy belgilar.

Diplomatik va konsullik agentlari tomonidan tuzilgan hujjatlarga, shuningdek tijorat va bojxona faoliyati bilan to'g'ridan to'g'ri bog'liq bo'lgan ma'muriy hujjatlarga konvensiya tatbiq etilmaydi.

O'zbekiston Respublikasining vazirliklari, idoralari, mahalliy davlat hokimiyati organlari va boshqa tashkilotlari xorijiy rasmiy hujjatlarni legallashtirish talabini bekor qiluvchi konvensiyada (Gaaga, 1961-yil 5-oktabr) nazarda tutilgan hollarda xorijiy davlatlarning rasmiy hujjatlarini legallashtirmasdan qabul qilishga majburdirlar va konvensiya qatnashchilari bo'lgan mamlakatlardan chiqadigan, apostil qo'yilgan rasmiy hujjatlarni qabul qilishni va ulardan foydalanishni rad eta olmaydilar.

Apostil qo'yish, agar hujjat taqdim etiladigan davlatda amal qiladigan qonunlar, qoidalar yoki urf-odatlar yoxud ikki yoki bir necha ahdlashuvchi davlat o'rtasidagi ahdlashuv hujjatni legallashtirishni soddalashtirsa yoki ozod qilsa talab qilinmasligi mumkin.

Apostil qo'yish uchun rasmiy hujjatga apostil qo'yish to'g'risida ariza, ariza beruvchining shaxsini tasdiqlaydigan hujjatning nusxasi, xorijiy davlat – konvensiya qatnashchisi hududida foydalaniladigan rasmiy hujjat, apostil qo'yilganligi uchun yig'im to'langanligi to'g'risidagi hujjat taqdim etiladi.

XVI bob yuzasidan nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Notariat haqidagi qonunda chet ellik fuqarolar va yuridik shaxslarning notariuslarga murojaat qilishi borasida hech qanday cheklashlar belgilab qo'yilmagan. Notariuslar ularga murojaat qilgan barcha jismoniy va yuridik shaxslarning manfaatlari yo'lida notarial harakatlarni bajaradilar.

Savol: *Bugungi kunda xalqaro xususiy huquqda notarial idoralarning faoliyatiga qaysi masalalar kirishi va bu harakatlarning ahamiyatini misollar yordamida muhokama qiling.*

2. Xalqaro shartnomalarning taraflar organlarining bir-biriga huquqiy yordam ko'rsatishlari tartibini boshqaruvchi me'yorlari amalda katta ahamiyatga ega. Bu qoidalar huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risidagi shartnomalarda mavjud bo'lib, ular huquqiy yordam ko'rsatish paytida taraflarning adliya idoralari o'zlarining markaziy organlari orqali aloqada bo'lishlarini nazarda tutadi.

Savol: *Ushbu jarayonlarning O'zbekiston Respublikasida joriy etilganligi va qo'llanilishining o'ziga xos jihatlarni muhokama qiling.*

3. Tojikiston shahridagi notarial idorasida Moskva fuqarosi murojaat qilib, O'zbekiston Respublikasi fuqarosiga qayta ishonchnoma berishni so'rab murojaat qildi. Notarius tomonidan ishonchnomani tekshirish vaqtida aniqlashicha, dastlabki ishonchnoma Rossiya qonunchiligiga binoan tuzilgan bo'lib, ishonchnoma beruvchining uni bermaguncha muddatsiz amal qilishi aniqlanadi. Dastlabki ishonchnoma muddatsiz bo'lgan.

Savol: Ushbu holatda sud qanday harakat qilishi lozim?

4. O'zbekiston Respublikasining fuqarosi A. Milliy universitetning iqtisodiyot fakultetini tamomlab, AQSHga jo'nab ketdi. AQSHda ishga kirish uchun diplom taqdim etganda, ish beruvchi diplomni haqiqiy emas deb topib va uni nastrofikatsiya qilish lozimligi talab qilindi.

Savol: Ish beruvchining talablari asoslimi? Diplomni nastrofikatsiya qilmagan holda legalizatsiya qilish usullari mavjudmi? Rasmiy hujjatlarni xorijiy mamlakatlarda tan olish borasida qanday xalqaro huquqiy hujjatlar mavjud?

Xalqaro fuqarolik protsessi tushunchasi. Sudlovga tegishlilikini aniqlash va prorogatsion bitimlar. O'zbekiston Respublikasida chet elliklarning sud himoyasiga bo'lgan huquqlari va fuqarolik protsessual huquqlari. Chet el huquqi mazmunining o'rnatilishi. Xalqaro sudlovga tegishlilik. Sud topshiriqlari va sud topshiriqlarini bajarish. Chet el sudlari qarorlarini tan olish va ijro etish.

17.1. Xalqaro fuqarolik protsessi tushunchasi

Xalqaro xususiy huquq fanida *xalqaro fuqarolik protsessi deb, odatda, chet elliklar va chet el yuridik shaxslarining sudda ularning huquqlari muhofuzasi bilan bog'liq protsessual xususiyatdagi masalalar majmui tushuniladi.* Bular chet ellik shaxslar uchun odil sudlovga yo'l ochiqligi, ularning protsessdagi holati, xalqaro sudga tegishlilik, davlatlarning sudlari va boshqa adliya organlari tomonidan bir-biriga huquqiy yordam ko'rsatish, dalillar to'plash, chet el huquqi mazmunini aniqlash, chet el sud qarorlarini tan olish va ijro etish, notarial harakatlarni amalga oshirish bilan bog'liq mamlakatimiz fuqarolari va yuridik shaxslarining huquqlarini xorijda ta'minlashga qaratilgan masalalardir. Boshqa tushunchaga asosan xalqaro fuqarolik protsessi – bu protsessual me'yorlarda belgilangan, fuqarolik huquqlarini himoya qilish va aniqlashga qaratilgan milliy va xalqaro jarayonlarning o'zaro aloqasi va o'zaro munosabatini me'yorlashtiruvchi xalqaro xususiy huquqning kompleks institutidir.

Nizolarni sud tartibida hal qilish bilan bir qatorda odatda xalqaro fuqarolik protsessiga nizolarni arbitraj tartibida (hakamlik sudlarida) ko'rib chiqish masalalari ham kiradi. Ushbu darslikda bu masalalar alohida bobda ko'rib chiqiladi, chunki xalqaro tijorat arbitraji – bu *masalalarni ko'rib chiqishning sudga nisbatan alternativ bo'lgan mustaqil tartibidir.*

Bu sohani rivojlantirish maqsadida mamlakatimizda ko'plab islohotlar amalga oshirib kelinmoqda. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'biri bilan aytganda, "Ochiq demokratik davlatni qurish, bozor munosabatlarini vujudga keltirish xalqaro e'tirof etilgan konstitutsiyaviy hamda huquqiy asosda amalga oshirilmoqda. Bu asos iqtisodiyotni isloh qilish, uni keng ko'lamda jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi uchun kuchli huquqiy kafolatlar va shart-sharoitlarni ta'minlab beradi"¹.

¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari // Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. T.6. – T.: O'zbekiston 1998. – B. 227.

O'zbekiston Respublikasining sud tizimi tarkibiga konstitutsion sudlari bilan bir qatorda umumiy yurisdiksiya sudlari va iqtisodiy nizolarni ko'rib chiquvchi xo'jalik sudlari ham kiradi. Davlat sud organlari hisoblanuvchi xo'jalik sudlarini hakamlik sudlari sudlardan farqlash kerak. Bunday sudlarni ko'pincha, shuningdek arbitraj sudlari, deb ham nomlashadi. "Arbitraj" atamasidan foydalanish adashtirmasligi kerak: birinchi holat so'z davlat sudlari to'g'risida bormoqda, ikkinchi holatda esa nizoda tomonlar tarafidan tanlangan sudlar to'g'risida bormoqda. Ushbu bobda hakamlik sudlariga (xalqaro tijorat arbitraji) emas, davlat xo'jalik sudlariga taalluqli masalalar ko'rib chiqiladi.

Yodda tuting!

"Xalqaro fuqarolik protsessi" atamasining o'zi o'ta shartli xarakterga ega, chunki so'z biror konkret ishni xalqaro ko'rib chiqish to'g'risida bormayapti va turli davlatlar subyektlari (tomonlari) o'rtasidagi nizolarni ko'rib chiqish vazifasi yuklatilgan xalqaro universal tashkilot ham mavjud emas. Ayrim paytlar bu atama o'rmiga anchayin ma'qul keladigan boshqa atama – "xalqaro fuqarolik protsessual xuquqi" atamasidan foydalanishadi. Bu atama ostida xalqaro shartnomalar bilan belgilanuvchi davlatlar uchun umumiy bo'lgan va har bir mamlakat qonunchiligi tomonidan bevosita belgilanadigan huquqiy tamoyillar va protsessual xarakterdagi me'yorlar majmuini anglash mumkin bo'ladi.

Har bir davlat huquqiy tizimida protsessual huquq odatiy ravishda davlat ommaviy huquqiga tegishli bo'ladi, chunki bu yerda so'z vertikal munosabatlar to'g'risida boradi: davlat, aniqrog'i, sud hokimiyati va fuqaro yoki boshqa subyekt o'rtasida. Ko'rib chiqilayotgan munosabatlarda, xususiy-huquqiy munosabatlar emas, davlatning huquqiy asoslari hal qiluvchi rol o'ynaydi. Doktrinada ta'kidlanishicha, xalqaro huquq fuqarolik protsessini me'yorlashtiruvchi davlat ichki me'yorlari protsessual huquq sohalariga – fuqarolik protsessual huquqi va arbitraj protsessual huquqiga tegishli, deb hisoblanishi kerak. Bunda ko'rsatilishicha, xalqaro fuqarolik protsessi me'yorlari xalqaro xususiy huquq me'yorlaridan boshqa tartibga solish predmetiga ega: ular chet el elementi bilan murakkablashgan xususiy munosabatlarning o'zini emas, bunday element mavjud bo'lgan fuqarolik ishlarini hal etish bo'yicha sud faoliyatini tartibga soladi.

Davlat chet el sud qarorlarini tan olish va ijro etishni amalga oshiradigan davlat organlari faoliyatida bu, ayniqsa, yorqin namoyon bo'ladi. Davlat va xususiy huquq o'rtasida mavjud bo'lgan prinsipial farqlarni ta'kidlab, xalqaro xususiy huquq bilan xalqaro fuqarolik protsessi o'rtasidagi mustahkam aloqani ham e'tiborsiz qoldirmaslik kerak. Chunki yurisdiksiyani tanlash protsessual muammosini hal etishga kollizion muammoni (huquqni tanlash muammosi) hal etish ham bog'liq. Bu bilan esa chet el elementi mavjud bo'lgan fuqarolik-huquqiy munosabatlarini tartibga solishning moddiy-huquqiy muammosi ham

bog'liq. Bundan tashqari, protsessual munosabatlarda o'zaro teng huquqli taraflar o'rtasidagi munosabatlar ham ahamiyatli ekanligini inkor etmaslik kerak: tomonlar o'rtasida mulkiy, xo'jalik, oilaviy, mehnat va boshqa nizolarda. Xalqaro hayotda bunday gorizontaal munosabatlar roli, nizodagi tomonlarda nizoni ko'rib chiqish tartibini tanlash imkoniyati ham (davlat yoki hakamlik sudida), turi bo'yicha yoki hududiyligi bo'yicha, deb ataladigan sudga taalluqlilikni o'zgartirish to'g'risida shartnoma tuzish imkoniyati ham (ma'lum chegaralarda bo'lsa ham) borligi natijasida ortadi. Xalqaro fuqarolik protsessi xalqaro xususiy huquqqa huquq sohasi sifatida tegishli, deb hisoblashning asoslaridan biri shundan iborat. Bunday nuqtayi nazar tarafdorlari tomonidan olg'a suriladigan boshqa asos shundan iboratki, xalqaro fuqarolik protsessida xalqaro xususiy huquqning boshqa bo'limlarida tatbiq etiladigan xalqaro xususiy huquq uchun odatiy bo'lgan tushuncha va institutlar tatbiq etiladi (jismoniy shaxslarga, yuridik shaxslarning davlatga tegishlilikini ("millatini") aniqlashda inkorporatsiya tamoyili, joylashgan joyi va boshqa mezonlarga nisbatan fuqarolik va domitsiliy tamoyillarini tatbiq etish va hokazolar).

Hozirgi sharoitlarda bir tomondan kollizion va moddiy-huquqiy me'yorlar o'rtasida va boshqa tomondan – protsessual me'yorlar o'rtasida mavjud bo'lgan uzviy bog'liqlik xalqaro xususiy huquq sohasida xalqaro shartnomalarda ham, ichki qonunchilikda ham amalga oshiriladi. Bunday yondashuv Bustamante Kodeksida ham namoyon bo'lgan. Ichki qonunchilikka kelganda esa anchayin mufassal bo'lgan Shveysariyaning Xalqaro xususiy huquq to'g'risidagi qonunini aytib o'tamiz. Bu qonunda kollizion me'yorlar ham, protsessual me'yorlar ham mavjud. Bunday kompleks yondashuv Belgiya, Bolgariya, Gruzziya, Italiya va Ukrainaning xalqaro xususiy huquq sohasidagi oxirgi kodifikatsiyalar uchun xos. Muammoni hal etishdagi bunday yondashuv anchayin ma'qulroq ko'rinadi. Qator mamlakatlarning eng yangi qonunchilik hujjatlari shu yo'ldan ketganligi bejiz emas. Bu, avvalambor, chet elementi deb atalmish element mavjud bo'lgan nizolarni ko'rib chiqishda sudlar amaliyotida paydo bo'ladigan huquqni tatbiq etish masalalarini hal etish va protsessual xarakterdagi masalalar o'rtasidagi mavjud aloqa bilan tushuntiriladi. Bunday turlicha yondashuvlar mavjud bo'lganda xalqaro fuqarolik protsessini huquqshunoslikning sohasi sifatida xalqaro xususiy huquqning tarkibiy qismi ko'rinishida ko'rib chiqish mumkin.

Chet el elementi mavjud bo'lgan ishlarni ko'rib chiqishda O'zbekiston Respublikasidagi va boshqa mamlakatlardagi sudlar fuqarolik protsessual masalalarni hal etishda asosan o'z mamlakatlari huquqidan foydalanishadi. Bunda u yoki bu tushunchalar O'zbekiston qonunchiligi bo'yicha moddiy huquqqa, biror boshqa chet el mamlakati qonunchiligi bo'yicha esa protsessga tegishli yoki aksincha bo'lgan hollar bo'lishi mumkin. Chet el qonuni O'zbekiston qonunchiligi bo'yicha protsessual hisoblangan masalalar bo'yicha, odatda, O'zbekiston sudida tatbiq etilmaydi. Va aksincha, bunday me'yor

boshqa mamlakatda protsessual hisoblanish holati bunday me'yorning O'zbekiston sudida foydalanilishiga to'sqinlik qilmaydi, agar bu me'yor O'zbekiston huquqi bo'yicha moddiy fuqarolik huquq sifatida ko'rilsa.

Xalqaro fuqarolik protsessi masalalari bo'yicha qoidalar ko'p sonli universal va mintaqaviy konvensiyalarda hamda huquqiy yordam to'g'risidagi ikki tomonlama shartnomalarda, konsullik konvensiyalarda va boshqa shartnomalarda mavjud. Universal ko'p tomonli konvensiyalar qatoriga Fuqarolik protsessi bo'yicha 1954-yilgi Gaaga konvensiyasi (unda 46 davlat ishtirok etadi), Chet mamlakatda fuqarolik va savdo ishlari bo'yicha sud va suddan tashqari hujjatlarni topshirish to'g'risidagi 1965-yilgi konvensiya, Chet mamlakatda fuqarolik ishlari bo'yicha dalillarni olish to'g'risidagi 1970-yilgi konvensiya, Chet el rasmiy hujjatlarini legallashtirish talabini bekor qiluvchi 1961-yilgi konvensiya kiradi. Bu konvensiyalar ko'p mamlakatlar uchun amal qiladi. Masalan, 1954-yilgi Konvensiya Armaniston, Belarusiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Latviya, Moldaviya, O'zbekiston, Ukraina uchun amal qiladi. Legallashtirishni bekor qilish to'g'risidagi Konvensiyada 95 mamlakat ishtirok etadi, shu jumladan O'zbekiston, Armaniston, Belarus, Vengriya, Qozog'iston, Latviya, Litva, Polsha, Ukraina, Estoniya va boshqalar.

MDHga a'zo davlatlar o'rtasida quyidagi ko'p tomonlama shartnomalar tuzilgan:

– Fuqarolik, oilaviy va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risida 1993-yilgi Konvensiya (Minsk konvensiyasi);

– Fuqarolik, oilaviy va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risidagi Konvensiyaga 1997-yilgi protokol;

– Fuqarolik, oilaviy va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risida 2002-yilgi Konvensiya (Kishinyov konvensiyasi); Turkmaniston va O'zbekiston bu Konvensiyani imzolamagan, Ozarbayjon alohida fikr bilan imzolagan, Ukraina shart bilan imzolagan;

– Xo'jalik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq nizolarni hal etish tartibi to'g'risidagi 1992-yilgi Shartnoma;

– Arbitraj, xo'jalik va iqtisodiy sudlari qarorlarini Hamdo'stlik ishtirokchilari davlatlari hududlarida o'zaro ijro etish tartibi to'g'risida 1998-yilgi Shartnoma.

O'zbekiston Respublikasi huquqiy yordam to'g'risida ko'plab davlatlar bilan ikki tomonlama shartnomalar va protsessual xarakterdagi masalalar bo'yicha shartnomalar tuzgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi bilan Bolgariya Respublikasi o'rtasida fuqarolik ishlari bo'yicha huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risida Bolgariya Respublikasi bilan 2003-yil 24-noyabrdagi shartnoma. Huquqiy yordam to'g'risida ikki tomonlama kelishuvlar boshqa davlatlar tomonidan ham tuziladi.

Xalqaro fuqarolik jarayoni muammolarini o'rganish xalqaro xususiy huquqdan tanish bo'lib qolgan tushunchalarni eslatadi. "Milliy tartib", "tarafdarning kelishuvi", "hamkorlik", "retorsiya", "ommaviy tartib

to'g'risidagi izoh" – bu va boshqa institutlar xalqaro fuqarolik jarayoni doirasida yangicha ahamiyat kasb etadi. Jumladan, xalqaro fuqarolik jarayonida ommaviy tartib to'g'risidagi izoh asosan huquqiy yordam ko'rsatish, chet el sudlari va arbitrajlar qarorlarini e'tirof etish va bajarishda qo'llaniladi. Izohning tuzilishida asosiy tushunchalar bo'lmish "suverenitet", "xavfsizlik" tushunchalari ommaviy huquq toifasiga mansubdir.

Xalqaro fuqarolik jarayoni me'yorlarining turli manbalarida ommaviy tartib to'g'risidagi izoh mana bunday ta'riflanadi:

Huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risidagi so'rov, "agar bunday yordamning ko'rsatilishi yordam so'ralgan Shartnoma tuzuvchi taraf suverenitetiga yoki xavfsizligiga zarar yetkazadigan bo'lsa yoki uning qonunlariga zid bo'lsa" (Fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risidagi 1993-yilgi Konvensiyaning 19-moddasi), rad etilishi mumkin.

1993-yilgi Konvensiyaning 19-moddasida ommaviy tartib to'g'risidagi izohning so'nggi qismi e'tiborini jalb etadi: "...Shartnoma tuzuvchi Taraf... qonunlariga zid bo'lsa". Qonunlar o'rtasidagi farq izohning qo'llanishiga asos bo'la olmaydi, shu sababdan yuqorida tilga olingan Konvensiyaning 19-moddasidagi qoida izohning tayinlanishiga nisbatan bizning doktrinada shakllangan munosabatga unchalik mos kelmaydi.

Huquqiy tomondan qaraganda izoh Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo davlatlar o'rtasida tuzilgan huquqiy yordam to'g'risidagi ikki taraflama shartnomalarda, ayniqsa, aniq ko'rsatilgan.

1954-yilgi Fuqarolik jarayoni masalalari bo'yicha Gaaga konvensiyasi, 1959-yilgi Jinoiy ishlar bo'yicha o'zaro huquqiy yordam to'g'risidagi Yevropa konvensiyasi va Yevropa mamlakatlari o'rtasida tuzilgan ba'zi boshqa shartnomalarda ta'kidlanadiki, topshiriqning bajarilishi, yordam so'ralgan davlatning fikricha, uning suverenitetiga yoki xavfsizligiga zarar yetkazishi mumkin bo'lsa, yordamni rad etish mumkin, lekin qonunlar o'rtasidagi farq shunday rad javobi uchun asos qilib olinmaydi.

Xalqaro fuqarolik jarayoni manbalari ham, xalqaro xususiy huquq manbalari kabi, ikkiyoqlama xususiyatga ega: ular ichki qonunlar bilan bir qatorda xalqaro shartnomalarni ham o'z ichiga oladi. Ayniqsa, bu borada 1954-yilgi Fuqarolik jarayoni masalalari bo'yicha Gaaga konvensiyasi, 1958-yilgi Chet el arbitrajlar qarorlarini e'tirof etish va ijro etish to'g'risidagi konvensiya, 1961-yilgi Tashqi savdo arbitraji to'g'risidagi Yevropa konvensiyasi, 1972-yilgi Iqtisodiy va ilmiy-texnik hamkorlik munosabatlaridan kelib chiquvchi fuqarolik-huquqiy nizolarni arbitraj yo'li bilan hal etish to'g'risidagi konvensiya, 1961-yilgi Chet el rasmiy hujjatlarini qonunlashtirishni legallashtirishni talab etishni bekor qiluvchi konvensiyalarni alohida ko'rsatib o'tish joizdir.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi doirasida tuzilgan 1992-yilgi Xo'jalik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq nizolarni hal etish tartibi to'g'risidagi bitim va 1993-yilgi Fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risidagi konvensiyada ham xalqaro xususiy huquq masalalari, ham xalqaro fuqarolik jarayoni masalalari hal etiladi.

Xalqaro fuqarolik jarayoni masalalarini tartibga soluvchi ko'p sonli ikki tarafdin xalqaro shartnomalar fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam to'g'risidagi shartnomalarni tashkil qiladi.

17.2. Chet el huquqi mazmunining aniqlanishi

Sudlarda ishlarni hal etish paytida O'zbekiston Respublikasi qonunlari va xalqaro shartnomalarga muvofiq ravishda chet davlatlar huquq me'yorlarini qo'llaydilar (FPKning 12-moddasi, XPKning 13-moddasi). Qonunlar va xalqaro shartnomalar chet el elementi ishtirokidagi xususiy huquqiy munosabatlariga nisbatan chet davlatlar huquqining qo'llanishi shartlarini belgilaydi.

Sud mahalliy kollizion huquq asosida qo'llanishi lozim bo'lgan chet davlat huquqi mazmunini avvaldan bilishga majbur emas. Lekin kollizion masala hal etilgan bo'lib, chet davlat huquqi qo'llanishi lozim bo'lsa, sud uning ko'rsatmalari mazmunini belgilab olishi kerak. O'z talablari yoki e'tirozlariga chet davlat huquqini asos qilib ko'rsatayotgan taraflarga emas, balki aynan sudga uning mazmunini belgilab olish (sharhlash) vazifasi yuklatiladi. Bundan kelib chiqadiki, sud o'z tashabbusiga ko'ra va o'ziga yuklatilgan majburiyatlar tufayli chet davlat huquqi mazmunini sharhlaydi (ex officio).

Chet davlat huquqi mazmunini sharhlashdan maqsad ishni ko'rib chiqish uchun ahamiyatga ega bo'lgan hujjatni aniqlash emas, qabul qilinayotgan qarorning O'zbekiston Respublikasi qonunlari yoki xalqaro shartnomalari talablariga ko'ra me'yoriy-huquqiy asoslarini belgilab olishdir. Boshqacha aytganda, sudda chet davlat huquqi ishni ko'rib chiqish uchun ahamiyatga ega bo'lgan boshqa holatlar bilan bir qatorda isbotlanishi lozim bo'lgan holat deb emas, balki huquqiy kategoriya sifatida e'tirof etiladi. Chet davlat huquqi mazmunini belgilashda (sharhlashda) FPK 56-moddasi va XPKning 55-moddasidagi ishda ishtirok etayotgan shaxsning o'z talablari va e'tirozlariga asos qilib keltirayotgan holatlarni isbotlash majburiyati to'g'risidagi qoida qo'llanishi mumkin.

Ma'lumot uchun!

Taraflarning tadbirkorlik yoki boshqa iqtisodiy faoliyat amalga oshirishi bilan bog'liq talablar bo'yicha chet el huquq me'yorlari mazmunini isbotlash vazifasi sud tomonidan taraflarga yuklatilishi mumkin. Bu shuni anglatadiki, sud taraflarga chet el huquq qonuni matnini, uning tegishli davlatda talqin qilinishi to'g'risida ma'lumotlar taqdim etish majburiyatini yuklashi mumkin va hokozolar.

Adabiyotda ta'kidlanganidek, qonunchilik sudni va sud protsessining boshqa ishtirokchilarini chet el huquq me'yorlarining mazmunini aniqlashning qonuniy manbalari va usullarini tanlashda deyarli cheklamaydi. Misol keltiramiz.

Rossiya Federatsiyasi Oliy Sudining fuqarolik ishlari bo'yicha Sud hay'ati ko'rib "M.U.M. World Enterprpaythis Pti. Limited" (Avstraliya)ning Saxa (Yakutiya) Respublikasi Oliy Sudining "M.U.M. World Enterprpaythis Pti. Limited" (Avstraliya)ning RF Savdo-sanoat palatasi huzuridagi Xalqaro tijorat arbitraj sudining qarorini tan olish va majburiy ijrosi to'g'risidagi arizasi bo'yicha 2002-yil 20-fevraldagi ishi bo'yicha ajrimiga xususiy shikoyatini ko'rib chiqqan. Ko'rsatib o'tilgan sud muhokamasida Rossiya Federatsiyasi Oliy Sudi Avstraliya qonunchiligi bo'yicha "yuridik shaxsni deregistratsiyalash" tushunchasi ma'nosini aniqlagan. Bunda sud Avstraliyaning qonunchilik hujjatlari va "Beyker va Makenzi" (Avstraliya) yuridik firmasining xulosasini keltirgan. Natijada sud arizachi yuridik shaxs sifatida tugatilgan va ish bo'yicha ish yuritish Saxa (Yakutiya) Respublikasi Oliy Sudi asosli to'xtatilgan, degan xulosaga kelgan.

Chet el huquqining mazmunini aniqlash to'g'risida gapirganda O'zbekiston huquq to'g'risida o'zaro axborot taqdim etish qoidalari bor bo'lgan qator xalqaro shartnomalarda qatnashayotganligiga ham e'tibor qaratish kerak.

Xususan, 1993-yilgi Fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risidagi konvensiyaga muvofiq, taraflarning markaziy adliya idoralari o'z hududida amal qilgan yoki amal qilayotgan ichki qonunlar va ularning qo'llanish tajribasi to'g'risida bir-birlariga ma'lumot berib turishlari haqida shartlashib olganlar. O'zbekiston Respublikasi Koreya, Ozarbayjon, Qirg'iziston, Latviya, Litva, Moldova va boshqa bir qator davlatlar bilan ikki taraflama huquqiy yordam to'g'risidagi shartnomalarda shu davlatlarda amal qilgan yoki amal qilayotgan qonunlar va ularning qo'llanishi masalalari haqida ma'lumot beruvchi adliya idoralari sifatida adliya vazirliklari va prokuraturalar tilga olinadi.

Chet davlat huquqi me'yorlarining mazmunini faqat umumiy yurisdiksiya sudlari, xo'jalik sudlari, hakamlilik sudlari tomonidagina emas, balki chet davlat huquqini qo'llashga haqli bo'lgan boshqa organlar tomonidan ham sharhlanishi mumkin. Boshqa organlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksida umumlantirilgan ma'lumotlar mavjud: so'z chet davlat huquqi me'yorlari mazmunining sud yoki fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlari va boshqa organlar tomonidan belgilanishi haqida boradi. Chet davlat huquqining notariatda qo'llanishi O'zbekiston Respublikasining Notariat to'g'risidagi qonunida nazarda tutilgan.

Yodda tuting!

Chet el huquqi bu huquq amal qilayotgan mamlakatda qanday tatbiq etilsa, sud tomonidan xuddi shunday tatbiq etilishi kerak. Chet davlat huquqi me'yorlarini qo'llayotgan organ ularning mazmunini shu davlatdagi rasmiy talqini, qo'llanish tajribasi va doktrinasiga muvofiq ravishda sharhlaydi.

Sud nafaqat chet el qonunlaridan foydalanadi, balki chet davlatlarning odatlari va sud amaliyotidan ham bu davlatlarda ular huquq manbayi hisoblanadigan asoslardan foydalanadi.

Chet davlat huquqi me'yorlarining mazmunini belgilash maqsadida ularni qo'llayotgan sud va boshqa organlar yordam berishni yoki tushuntirib berishni so'rab Adliya vazirligiga hamda O'zbekiston Respublikasining hamda chet davlatning vakolatli organlari va idoralariga murojaat qilishga yoki mutaxassislarni jalb qilishga haqlidirlar (XPKning 13-moddasi).

Qonun ishda ishtirok etayotgan shaxslarga chet davlat huquqi taalluqi me'yorlarining mazmunini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etishga ruxsat beradi. Manfaatdor shaxslar sud yoki fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organiga chet davlat oila huquqi me'yorlarining mazmunini sharhlashda boshqa biror tarzda ham yordam berishlari mumkin.

Ko'rilgan choralarga qaramay, chet davlat huquqi me'yorlari noaniq bo'lsa, u holda O'zbekiston Respublikasi huquqi me'yorlari qo'llanishi lozim (XPKning 13-moddasi).

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida ham chet davlat huquqi me'yorlari mazmunini aniqlashning shunga o'xshash tartibi nazarda tutilgan (FKning 1160-moddasi). Chet davlat huquqi me'yorlari mazmunini belgilash uchun "oqilona muddat" tayinlangan.

O'zbekiston Respublikasi qonunlari va xalqaro shartnomalariga muvofiq ravishda qo'llanilishi lozim bo'lgan chet davlat huquqi me'yorlari buzilganda yoki ular noto'g'ri qo'llanilganda qanday oqibatlar yuzaga keladi? Bunday hollarda chet davlat huquqi me'yorlarining buzilishi yoki ularning noto'g'ri qo'llanishi qarorning kassatsiya tartibida bekor qilinishi uchun asos bo'ladi. Moddiy huquq me'yorlari quyidagi hollarda buzilgan yoki noto'g'ri qo'llanilgan hisoblanadi:

- agar sud qo'llanishi kerak bo'lgan qonunni qo'llamagan bo'lsa;
- agar sud qo'llanishi kerak bo'lmagan qonunni qo'llagan bo'lsa;
- agar sud qonunni noto'g'ri talqin etgan bo'lsa.

Chet davlat huquqi me'yorlarining buzilishi yoki noto'g'ri qo'llanishi arbitraj sudi qarorining apellatsiya idorasi tomonidan o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi uchun asos bo'lishi mumkin.

1992-yilgi Xo'jalik faoliyatini yuritish bilan bog'liq nizolarni hal etish tartibi to'g'risidagi bitimga binoan, bitim ishtirokchilari bo'lgan davlatlarning Oliy Sud organlari va adliya vazirliklari o'z davlatlarida amal qilgan yoki amal qilayotgan qonunlar va ularning qo'llanishi masalalari haqida bir-birlariga ma'lumot berib turadilar.

Yodda tuting!

Umumiy huquq mamlakatlarida chet davlat huquqi mazmunini aniqlash ish bo'yicha qaror qabul qilinishi uchun ahamiyatga ega bo'lgan hujjatlarni aniqlash jabhasiga kiradi. Shunga muvofiq, "hujjat" (umumiy ma'lum hujjatlar sirasiga

kirmaydigan, alohida hujjat) deb atalayotgan chet davlat huquqiy me'yori mazmunini isbotlash majburiyati taraflar zimmasiga yuklatiladi, sud esa taqdim etilgan dalillar bilan chegaralanadi.

GFR qonunlari sudlarga taraflar taqdim etgan dalillar bilan chegaralanib qolmasdan, boshqa manbalarni ham jalb etishga va sudga ma'lum bo'lmagan chet davlat huquqi mazmunini aniqlash uchun boshqa choralarni ko'rishga vakolat beradi. Chet davlat huquqiy *ex officio* me'yorlari mazmunini belgilash Vengriya, Avstriya, Turkiya, Italiyaning xalqaro xususiy huquqqa oid qonunlarida ham nazarda tutiladi.

Shveysariyaning xalqaro xususiy huquq to'g'risidagi qonuni chet davlat huquqi mazmunini belgilashni sudga yuklaydi, bunda sudning taraflarga yordam so'rab murojaat qilishiga yo'l qo'yiladi. Mulk bilan bog'liq nizolarni ko'rib chiqishda chet davlat huquqi mazmunini aniqlash taraflarga yuklatilishi mumkin.

Fransiya sudlarida chet davlat huquqi mazmunini aniqlash majburiyati taraflarga yuklatilgan; shu bilan birga sudlar, agar chet davlat huquqi me'yorlari ularga ma'lum bo'lsa, o'z tashabbusiga ko'ra ham qo'llashlari mumkin.

17.3. Xalqaro sudlovga tegishlilik va prorogatsion bitimlar

Odatda xalqaro sudga tegishlilik deganda, biror aniq bir mamlakatning chet el tarafi (taraflari) ishtirok etgan yoki boshqa "chet el elementi" ishtirok etgan ishlarni hal etish bo'yicha sudlarining vakolati tushuniladi. Faqat nizoni hal etish qaysi davlat sud tizimi vakolatiga kirishi aniqlangandan keyingina nizoni ko'rib chiqishga haqli sud instansiyasini aniqlash mumkin bo'ladi.

Qanday nizolar uning qaysi sudlarining vakolatiga kirishini har bir davlat o'zi aniqlaydi. Shu sababli amaliyotda bitta nizoni ko'rib chiqish bir vaqtning o'zida ikki yoki hatto bir necha mamlakatlar sudlari vakolatiga kirish hollari yuzaga keladi. Bunday turdagi hollar "yurisdiksiyalar to'qnashuvi", deb ataladi. Bunday "yurisdiksiyalar to'qnashuvi" faqat davlatlar o'rtasida ko'p tomonlama va ikki tomonlama kelishuvlar tuzish bilangina bartaraf etilishi mumkin. Yurisdiksiyani tanlab olish ba'zan qaysi huquq qo'llanilishini belgilab beradi. Masalan, 1993-yilgi Fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risidagi konvensiya bo'yicha (28-moddasi 2-bandi) er-xotindan biri Shartnoma tuzayotgan taraflardan birining fuqarosi, ikkinchisi esa boshqa taraf fuqarosi bo'lgan hollarda nikohni bekor qilish to'g'risidagi ishni ko'rayotgan idora qaysi tarafga mansub bo'lsa, shu taraf qonunlari qo'llanadi.

Sudga taalluqlilik masalalari bo'yicha ko'p tomonlama kelishuvlar ikki guruhga bo'linadi. Birinchi guruhga ishlarning barcha toiflari bo'yicha sudga tegishlilik to'g'risida qoidalar mavjud bo'lgan umumiy xarakterdagi kelishuvlar kiradi. Bu guruhga, xususan, 1988-yildagi Lugansk konvensiyasi kiradi.

Ikkinchi guruhga nizolarning ayrim toifalarining sudga taalluqliligi bo'yicha kelishuvlar kiradi (masalan, Kemalar to'qnashuvi to'g'risidagi ishlar bo'yicha fuqarolik yurisdiksiyasiga tegishli ayrim ishlar unifikatsiyasi to'g'risida Konvensiya, 1952-yil).

O'zbekiston Respublikasida xalqaro sudlovga taalluqlilik masalasini huquqiy jihatdan tartibga solish xalqaro shartnomalar, fuqarolik protsessual va xo'jalik protsessual qonunlari me'yorlarida aks etgan.

Sudlovga tegishlilikni aniqlashning uch tizimi ma'lum

Franko-roman (lotin) tizimi – taraflarning fuqaroligi belgisiga ko'ra. Masalan, bu tizim qabul qilingan Fransiya, Italiya va boshqa mamlakatda sud, agar nizo mazkur mamlakat fuqarosi tomonidan tuzilgan bitimga (u qayerda tuzilganidan qat'i nazar) tegishli bo'lsa, o'zini ishni ko'rishga vakolatli deb topadi.

German tizimi – uning zamirida xorijiy elementli ishlar bo'yicha nizolarga ichki hududiy sudlovga tegishlilik qoidalarini tatbiq etish yotadi. Bu tizim GFR, Yaponiyada, Yevropa va Lotin Amerikasining bir qancha mamlakatlarida qo'llaniladi. Javobgarlar bir nechta bo'lsa va ularning doimiy istiqomat joyi turli davlatlarda bo'lsa, ulardan birining yashash joyi bo'yicha sudni tanlash huquqi da'vogarga beriladi. Milliy qonunchilik tegishli hujjatlarining qoidalarida to'g'ridan-to'g'ri belgilangan hollarda da'vo arizalari javobgar yoki da'vogarning yashash joyi bo'yicha sudga emas, balki u turgan joy bo'yicha sudga berilishi mumkin. Xalqaro sudlovga tegishlilik german tizimiga muvofiq, yuridik shaxsning domitsiliysi, odatda, uning ma'muriy markazi (boshqaruvi) joylashgan yer bo'yicha aniqlanadi.

Anglo-sakson tizimi – sud mamlakatida javobgarning "hozirlik" belgisiga ko'ra. Bu belgi juda keng talqin qilinadi. Hatto chet ellik Buyuk Britaniyada (mazkur tizim qo'llaniladigan mamlakatlardan birida) vaqtinchalik bo'lib turgan, biroq unga chaqiruv qog'ozi shaxsan topshirilgan bo'lsa bu jismoniy shaxslarga nisbatan sudlovga tegishlilikni tan olish uchun yetarli asos hisoblanadi. Yuridik shaxslarga nisbatan ular Buyuk Britaniyada ta'sis etilgan yoki o'z operatsiyalarini uning hududida amalga oshirayotgan bo'lishlari talab etiladi. Buyuk Britaniya bilan bir qatorda bu tizim AQSHda va umumiy huquq (common law) amal qiluvchi boshqa mamlakatlarda qo'llaniladi.

Bu gurublarning har birida alohida mustasno, muqobil va kelishilgan sudlovga taalluqlilik to'g'risidagi me'yorlarni ajratib olish mumkin.

Alohida sudlovga mustasno taalluqlilik deganda nizoni muayyan davlat sudloviga taalluqli deb belgilash va boshqa davlatlar sudlari sudloviga taalluqli emasligini qat'i ta'kidlash tushuniladi.

Muqobil sudlovga taalluqlilik o'z davlati va chet davlatlar orasidan istaganini tanlab olish imkonini nazarda tutadi.

Kelishilgan sudlovga taalluqlilik taraflarning kelishuviga asosan sudlovga taalluqlilikni belgilashda aks etadi (bular haqida quyida batafsil to'xtalinaladi).

Ko'p davlatlarning qonunchiligi va amaliyotida, shuningdek shartnomaviy sudga tegishlilikka yo'l qo'yiladi. Bu nizodagi taraflar ularning nizolari qaysi mamlakat sudida ko'rib chiqilishi to'g'risida kelishib olishlari mumkinligini anglatadi.

Xalqaro amaliyotda *derogatsiya* va *prorogatsiya* tushunchalaridan foydalaniladi. **Derogatsion kelishuv** tuzganda tomonlar O'zbekiston sudiga tegishli ishni chet el sudida ko'rib chiqish to'g'risida kelishib olishadi, **prorogatsion kelishuv** tuzilganda esa O'zbekiston sudlari vakolatiga tegishli bo'lmagan ishni O'zbekiston sudi tomonidan ko'rib chiqish to'g'risida kelishib olishadi.

Xalqaro fuqarolik protsessiga tegishli bo'lgan nizolarga kelganda sudga taalluqlilik to'g'risida kelishuvlar tuzish imkoniyati muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston qonunchiligi shartnoma bo'yicha sudga taalluqlilik imkoniyatiga yo'l qo'yadi. Masalan, agar hech bo'lmaganda bittasi chet el shaxsi bo'lgan tomonlar O'zbekiston Respublikasidagi xo'jalik sudi ular tomonidan tadbirkorlik faoliyati yoki boshqa iqtisodiy faoliyat bilan bog'liq yuzaga kelgan yoki yuzaga kelishi mumkin bo'lgan nizoni ko'rib chiqish bo'yicha vakolatga ega bo'lishi to'g'risidagi shartnoma tuzishgan bo'lsa, O'zbekiston Respublikasidagi xo'jalik sudi ushbu nizoni ko'rib chiqish bo'yicha mutlaq vakolatga ega bo'ladi, biroq bunday shartnoma chet el sudining mutlaq vakolatini o'zgartirmaydi.

Vakolatni (sudga taalluqlilikni) aniqlash to'g'risidagi shartnoma yozma ravishda tuzilishi kerak.

Yodda tuting!

Chet ellik shaxslar ishtirokidagi ishlarni sudning mutlaq vakolatiga tegishli, deb hisoblash hollarida tomonlar ish sud tomonidan yuritishga qabul qilinishigacha ishning tegishlilikini o'zgartirish to'g'risida kelishib olishga, ya'ni prorogatsion kelishuv tuzishga haqli.

Kelishib olinadigan sudga tegishlilik bir qator ishlarga nisbatan yo'l qo'yilmaydi, masalan, birinchi instansiya sudi sifatida O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudiga taalluqli fuqarolik ishlariga nisbatan, mutlaq taalluqlilik belgilangan

ishlarga nisbatan (masalan, yer uchastkalariga huquqlar to'g'risidagi da'volar bo'yicha, tashish to'g'risidagi shartnomadan kelib chiquvchi tashuvchilarga da'volar bo'yicha ishlar).

Prorogatsion kelishuvlar tuzishga ichki qonunchilik bilan ham, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari bilan ham yo'l qo'yilishi nazarda tutilgan (masalan, 1992-yilgi Kiyev kelishuvi bilan).

Prorogatsion kelishuvning shakliga O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi tomonidan tashqi iqtisodiy kelishuvlar uchun belgilangan talablar tatbiq etilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi xo'jalik sudlarining milliy qonuni yoki O'zbekistonning xalqaro kelishuvi bilan belgilangan mutlaq vakolati prorogatsion kelishuv bilan o'zgartirilishi mumkin emas.

Prorogatsion kelishuv nizoni chet elning vakolatli sudiga berishni nazarda tutishi mumkin. Nizoni chet elning vakolatli sudiga berish to'g'risida prorogatsion kelishuv mavjud bo'lganda O'zbekiston Respublikasi xo'jalik sudi javobgarning arizasi bo'yicha o'sha tomonlar, o'sha predmet bo'yicha va o'sha asoslar bo'yicha umumiy sudga taalluqlilik qoidalari bo'yicha yuritishga qabul qilgan ish yuritishni to'xtatadi.

Tomonlar kelishuvi bilan hududiy sudga taalluqlilik o'zgartirilishi mumkinligi to'g'risida gapirilar ekan, O'zbekistonda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi chet ellik shaxslar nizodagi boshqa tomon bilan birga nizoni o'zlari tanlagan sudga o'tkazishlari mumkin. O'zbekistonning xo'jalik sudlari chet ellik firmalar tuzishgan prorogatsion shartnomada o'zlaridagi kelishmovchiliklarni hal etish uchun tanlagan xo'jalik sudlari O'zbekiston Respublikasi hududida chet el firmalarining tadbirkorlik faoliyati bo'yicha nizolarni bir necha marta ko'rib chiqishgani adabiyotda ta'kidlangan.

Masalan, O'zbekistondagi xo'jalik sudi tomonidan O'zbekiston hududida vakolatxonalarga ega bo'lgan Eron va Turkmaniston firmalarining nizosi bo'yicha qaror qabul qilingan. Chet el firmalari O'zbekiston hududida lizing shartnomasi tuzishgan. Lizing shartnomasi ushbu kontrakt bo'yicha barcha nizolar O'zbekiston Oliy xo'jalik sudida ko'rib chiqilishini nazarda tutgan.

Uskunani lizingga berish hamda kelishuv bo'yicha qisman to'lov O'zbekiston hududida 1995-yilda amalga oshirilgan. Keyinchalik lizingga beruvchi huquqlari (Eron firmasi) buzilgan, shu sababli O'zbekiston Respublikasining arbitraj sudiga ko'rilgan zararni qoplash hamda buzilgan huquqlarni tiklash maqsalarida da'vo berilgan.

Eron firmasining da'vo talablarini qondirgan O'zbekiston Respublikasining xo'jalik sudi qarori Turkmanistonning tegishli xo'jalik sudi tomonidan tan olingan va 1992-yilgi Kiyev bitimida belgilangan tartibida ijro uchun berilgan.

Tomonlarning sudga taalluqlilikni tanlashi ma'lum chegaralar bilan cheklangan. Har bir davlatda belgilangan mutlaq sudga taalluqlilik qoidalari buzilishi mumkin emas. Masalan, chet davlatdagi ko'chmas mulkka bo'lgan huquq bo'yicha nizoni tomonlar o'z xohishiga qarab O'zbekiston sudiga ko'rib chiqish uchun berolmaydilar.

Tomonlarning sudni tanlash erkinligi cheklanishiga boshqa misol ham keltirish mumkin. Qanday nizolar umumiy yurisdiksiyadagi sudlarda ko'rib chiqilishi mumkin, qandaylari davlat xo'jalik sudlarida (tur bo'yicha sudga taalluqlilik) ko'rib chiqilishi O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida belgilanganligi sababli tomonlar o'z ixtiyoriga qarab istalgan nizoni, masalan, O'zbekiston Respublikasining Oliy Sudiga yoki O'zbekiston Respublikasining Oliy xo'jalik sudiga berolmaydilar. Tomonlarning xalqaro shartnomada nazarda tutilgan prorogatsion shartnoma tuzish imkoniyatlari bo'yicha misolni ko'rib chiqaylik. Misol, Eronga va Rossiya davlatlariga tegishli. Rossiya va Eronning huquqiy yordam to'g'risidagi shartnomasining sudlar vakolatlarini chegaralash qoidalarini belgilovchi 21-moddasi agar tomonlarning yozma shartnomasi bo'lsa, ikkala davlat sudlari ishlarni boshqa holatlarda ham ko'rib chiqishini nazarda tutadi. Shunga o'xshash qoidalar RFning boshqa shartnomalarida ham mavjud.

1993-yilgi Minsk konvensiyasiga asosan ishtirokchi davlatlar sudlari, agar nizoni bu sudlarga berish to'g'risida tomonlarning yozma shartnomasi bo'lsa, ishlarni boshqa hollarda ko'rib chiqishlari mumkin. Bunda konvensiya me'yorlaridan hamda kelishayotgan tegishli tomonning ichki qonunchiligidan kelib chiquvchi mutlaq vakolat tomonlarning shartnomasi bilan o'zgartirilishi mumkin emas. Nizoni berish to'g'risida shartnoma mavjud bo'lganda sud javobgarning arizasi bo'yicha ish yuritishni to'xtatadi.

Ishlarni MDH davlarining umumiy yurisdiksiya sudlarida parallel ko'rib chiqilishini bartaraf etishga qaratilgan xalqaro sudga taalluqlilik to'g'risida qoidalar 1993-yilgi Minsk konvensiyasida va 2002-yilgi Kishinyov konvensiyasida (Kishinyov konvensiyasini O'zbekiston Respublikasi ratifikatsiya qilmagan) mavjud. Ushbu konvensiyalarga asosan kelishayotgan tomonlarning bittasi hududida yashash joyiga ega shaxslarga da'volar ularning fuqaroligidan qat'i nazar, ushbu mamlakat sudlariga taqdim etiladi, yuridik shaxslarga nisbatan da'volar esa yuridik shaxsning boshqaruv organi, uning vakolatxonasi yoki filiali joylashgan ishtirokchi davlat sudlariga taqdim etiladi. Agar ishda turli ishtirokchi davlatlar hududlarida yashash joylariga (joylashgan yeri) ega bo'lgan bir nechta javobgar ishtirok etsa, nizo da'vogarning tanlovi bo'yicha istalgan javobgarning yashash joyi (joylashgan joyi) bo'yicha ko'rib chiqilishi kerak: 1993-yilgi Minsk konvensiyasi va 2002-yilgi Kishinyov konvensiyasiga asosan a'zo mamlakat sudlari quyidagi holatlarda vakolatlidir, agar bunday mamlakatlarning hududlarida:

- javobgar korxonasining (filiali) savdo, sanoat yoki boshqacha xo'jalik faoliyati amalga oshirilsa;
- nizo predmeti bo'lgan shartnoma bo'yicha majburiyat ijro etilgan yoki to'liq ijro etilishi kerak yoki qisman ijro etilgan;
- obro', qadr-qimmat va ish obro'sini himoya etish to'g'risidagi da'vo bo'yicha da'vogar doimiy yashash joyiga yoki joylashgan joyiga ega.

Mulkka nisbatan huquq to'g'risidagi da'volarga nisbatan va ko'chmas mulkka nisbatan boshqa mulkiy huquqlar bo'yicha da'volarga nisbatan mutlaq sudga taalluqlilik 1993-yilgi va 2002-yilgi konvensiyada nazarda tutilgan. Bu ishlar bo'yicha faqat mulkning joylashgan joyi bo'yicha sudlar vakolatli hisoblanadi.

1992-yilgi Xo'jalik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq nizolarni hal etish tartibi to'g'risidagi bitimda shu bitim ishtirokchilari bo'lgan MDH mamlakatlari subyektlari o'rtasidagi bunday nizolarning sudlovga taalluqliligi quyidagicha belgilangan.

MDH a'zosi bo'lgan davlatning vakolatli sudi yuqorida tilga olingan nizolarni quyidagi hollarda ko'rib chiqishlari mumkin:

a) agar javobgar da'vo taqdim etilgan kunga kelib aynan shu davlat hududida doimiy yashash joyiga yoki manzilgohiga ega bo'lgan bo'lsa. Agar ishda MDHning turli davlatlari hududida joylashgan bir necha javobgarlar ishtirok etayotgan bo'lsa, nizo da'vogarning tanlashiga qarab ulardan birortasi joylashgan yerda ko'rib chiqiladi;

b) javobgarning korxonasi (filiali) aynan shu davlat hududida savdo, sanoat yoki boshqa turdagi xo'jalik faoliyatini yuritayotgan bo'lsa;

d) nizo predmeti bo'lmish shartnomadagi majburiyat aynan shu davlat hududida bajarilgan yoki to'la (qisman) bajarilishi lozim bo'lsa;

e) yetkazilgan zararni qoplashni talab qilish uchun asos bo'lgan harakat yoki holat aynan shu davlat hududida sodir bo'lsa;

l) xizmat obro'si bilan bog'liq da'vo bo'yicha da'vogarning aynan shu davlat hududida doimiy yashash joyi yoki joylashgan joyi mavjud bo'lsa;

g) kontragent-yetkazib beruvchi, pudratchi yoki xizmat ko'rsatuvchi (ish bajaruvchi) aynan shu davlat hududida bo'lib turgan va nizo shartnomani tuzish, o'zgartirish yoki bekor qilish bilan bog'liq bo'lsa.

E'tibor bering!

Chet ellik shaxslar ishtirokidagi ishlarni sudning mutlaq vakolatiga tegishli deb hisoblash hollarida tomonlar ish sud tomonidan yuritishga qabul qilinishigacha ishning tegishlilikni o'zgartirish to'g'risida kelishib olishga, ya'ni prorogatsion kelishuv tuzishga haqli.

1992-yilgi bitim kelishilgan sudlovga taalluqlilikni nazarda tutadi: agar taraflarning nizoni muayyan sudga topshirish to'g'risidagi yozma kelishuvi mavjud bo'lsa, MDH a'zolari bo'lgan davlatlarning vakolatli sudlari ishlarni ko'rib chiqishlari mumkin.

Bitimda alohida sudlovga taalluqlilik chegaralari avvalo ko'chmas mulkka bo'lgan mulk huquqi to'g'risidagi da'volarga nisbatan belgilangan. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning bunday ishlar bo'yicha da'volari mulk MDH a'zosi bo'lgan davlatlardan qaysi birining hududida joylashgan bo'lsa, shu davlat

sudida ko'riladi. Bundan tashqari, davlat organlari va boshqa idoralarning to'la yoki qisman me'yoriy xususiyatga ega bo'lmagan hujjatlarining haqiqiy emas deb topilishi to'g'risidagi, shuningdek xo'jalik yurituvchi subyektlarga shunday hujjatlar tufayli yetkazilgan yoki yuqoridagi organlarning xo'jalik yurituvchi subyektlarga nisbatan majburiyatlarini taalluqli darajada bajarmaganligi tufayli vujudga kelgan zararni qoplash to'g'risidagi ishlar aynan faqat shu organ joylashgan hudud sudida ko'riladi.

E'tibor bering!

MDHga ishtirokchi davlatlarning vakolatli sudlari ishlarni boshqa hollarda ham ko'rib chiqadi, agar bu to'g'risida tomonlarning nizoni ushbu sudga berish to'g'risida yozma shartnomasi mavjud bo'lsa. Bunday shartnoma bo'lgan taqdirda Hamdustlikning boshqa ishtirokchi davlat sudi agar ariza ish bo'yicha qaror chiqarilishigacha berilgan bo'lsa, javobgarning arizasi bo'yicha ish yuritishni to'xtatadi.

Lekin tomonlar shartnomasi bilan shartnomadagi ishtirokchi-davlatlar sudlarning mutlaq vakolati o'zgartirilishi mumkin emas. Masalan, 1992-yildagi Kiev shartnomasining 4-moddasi 3-bandiga binoan ko'chmas mulkka bo'lgan mulk huquqi to'g'risidagi da'volar faqatgina mulk joylashgan davlat sudlari tomonidan ko'rib chiqilishi kerak. Ushbu moddaning 4-bandi esa davlat organlari va boshqa organlarning hujjatlari to'liq haqiqiy emas yoki qisman me'yoriy xarakterga ega bo'lmagan deb tan olish to'g'risidagi hamda bunday hujjatlar bilan yoki xo'jalik yurituvchi subyektlarga nisbatan ko'rsatib o'tilgan organlar tomonidan o'z vazifalarini tegishli darajada bajarmaslik natijasida xo'jalik yurituvchi subyektlarga yetkazilgan zararni qoplash to'g'risidagi ishlar faqat ko'rsatib o'tilgan organ joylashgan joy bo'yicha sud tomonidan ko'rib chiqilishini belgilaydi.

Shartnomada arbitraj to'g'risida izoh bo'lganda da'vogar hakamlik sudiga emas, davlat arbitraj sudiga murojaat qilgan hollarda amaliyotda O'zbekiston Respublikasida va boshqa MDH mamlakatlarida davlat (avvalambor, arbitraj va xo'jalik) sudlari hamda hakamlik sudlarining yurisdiksiyasi nisbati muammosi yuzaga kelgan. Masalan, agar hakamlik sudiga murojaat qilish imkoniyati yo'qotilmagan bo'lsa va agar ish arbitraj sudida ko'rib chiqilishiga e'tiroz bildirayotgan javobgar nizoni mohiyati bo'yicha ko'rib chiqish to'g'risidagi o'zining birinchi arizasidan kechiktirmasdan nizoni hakamlik sudida hal etishga topshirish to'g'risida iltimosnoma bayon etsa, da'vo ko'rib chiqilmasdan qoldirilishini nazarda tutadi. Bu qoida 1961-yilgi Tashqi savdo arbitraji to'g'risidagi VI Yevropa konvensiyasiga mos keladi. Arbitraj sudi agar arbitraj shartnomasini haqiqiy emas, kuchini yo'qotgan yoki bajarilishi mumkin emas deb hisoblasa, tashqi iqtisodiy shartnomada hakamlik yozuvi mavjud bo'lgan holda ham da'voni ko'rib chiqish uchun qabul qilishi mumkin (Chet el arbitraj

qarorlarini tan olish va ijro etish to'g'risida 1958-yilgi konvensiyaning II moddasi 3-bandi). Hakamlik sudlari vakolatiga kirmaydigan huquq munosabatlardan kelib chiqqan nizo paydo bo'lgan taqdirda tashqi iqtisodi shartnomada hakamlik yozuvi mavjud bo'lgan holda arbitraj sudi da'voni ko'rib chiqish uchun qabul qilishga haqli (Tashqi savdo arbitraji to'g'risida 1961-yilgi Yevropa konvensiyasining VI moddasi 2-qismi "s" bandi). Amaliyot materiallari asosida ayrim nizoli holalarni sanab chiqish mumkin. Bular davlat sudi yurisdiksiyasi tan olinishiga olib kelgan: hakamlik sudi nomi arbitraj izohida uning rasmiy nomi bilan mos kelmagan; nizo qaysi qoidalar bo'yicha ko'rib chiqilishini tomonlar belgilamagan; arbitraj izohining huquqlarni berishga amal qilishi; tomonlar o'rtasidagi munosabatlarning fuqarolik-huquqiy tabiatini aniqlashning nizoli ekanligi va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 152-moddasida agar shu yoki boshqa sudda aynan shu taraflar o'rtasidagi shu predmet to'g'risida va shu asoslar bo'yicha nizo yuzasidan ish mavjud bo'lsa, da'vo ko'rib chiqmasdan qoldirilishi ta'kidlanadi. Chet el fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar hamda chet el tashkilotlari ishtirokidagi nizoli fuqarolik ishlarini O'zbekiston Respublikasi sudlarida sudlovga taalluqliligini aniqlashda FPKda belgilangan sudlovga tegishlilik qoidalarini qo'llash masalasi FPKning 388-moddasida hal etiladi. Adabiyotlarda shunday muammo qo'yiladi: yuqorida keltirilgan FPKning 152-moddasidagi qoidaning qo'llanish chegarasi qanday, agar muayyan davlat bilan sud qarorlarining o'zaro ijro etilishi to'g'risida bitim tuzilmagan bo'lsa, shu davlat sudida ish qo'zg'atilgan taqdirda mazkur moddaga murojaat qilish mumkinmi? Fikrimizcha, bu savollarga FPKning 152-moddasi qoidalaridan javob olish mumkin, ya'ni:

1) agar O'zbekiston Respublikasi sudiga da'vo taqdim etilishidan avval chet davlatning vakolatli sudi aynan shu taraflar o'rtasida, aynan bir predmet to'g'risida va aynan shu asoslar bo'yicha nizo yuzasidan ishni qabul qilgan va yuritayotgan bo'lsa yoki qonuniy kuchga kirgan qaror qabul qilgan bo'lsa, sud bu da'voni ko'rib chiqmasdan qoldiradi yoki ish yuritishni to'xtatadi;

2) agar chet davlat sudining qabul qilgan yoki qabul qiladigan qarori O'zbekiston hududida e'tirof etilishi yoki ijro qilinishi shart bo'lmasa, yoki shu ish O'zbekiston Respublikasi sudining alohida vakolatiga taalluqli bo'lsa, bunday oqibatlar vujudga kelmaydi.

Agar xalqaro shartnomada chet el sudlarining qarorlari O'zbekistonda ijro etilishi ko'zda tutilgan bo'lsa, ular albatta ijro etiladi. Masalan, 1993-yilgi Fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risidagi konvensiyaning 55-moddasida aytilishicha, agar aynan shu taraflar o'rtasidagi aynan shu mavzuda va shu asoslar bo'yicha nizo yuzasidan Shartnoma tuzayotgan taraf hududida ish mavjud bo'lsa, agar qaror ham shu yerda e'tirof etilishi yoki ijro etilishi lozim bo'lsa, agar uchinchi davlat sudi avval chiqargan qarori qonuniy kuchga kirgan bo'lsa yoki agar shu taraf

idorasi tomonidan mazkur nizo yuzasidan avval ish qo'zg'atilgan bo'lsa, chet el sudi qarorini e'tirof etish yoki uni majburiy ijro etishga ruxsat berish rad etilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksida xalqaro sudlovga taalluqlilik ichki sudlovga taalluqlilik qoidalari asosida belgilanadi (141–143-moddalar). FPKning 388-moddasida nazarda tutilishicha, “chet el fuqarolari va tashkilotlari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ishtirok etayotgan nizolarning, shuningdek loaqal bittasi chet elda yashab turgan taraflar o'rtasidagi nizolar bo'yicha fuqarolik ishlari O'zbekiston Respublikasi sudlarining sudloviga taalluqli bo'lishi, agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ushbu kodeks bilan belgilanadi”.

FPKning 145-moddasida sudlovga taalluqlilikning asosiy qoidasi berilgan: da'vo javobgarning yashash joyi bo'yicha sudga taqdim etiladi. Yuridik shaxsga nisbatan da'vo shu yuridik shaxs organi yoki mulki joylashgan joyidagi sudga taqdim etiladi. Imoratga bo'lgan huquq to'g'risidagi, mulkni xatlashdan chiqarish haqidagi, yer maydonidan foydalanish tartibini belgilash to'g'risidagi da'volar mulk (er maydoni) joylashgan hududdagi sudning sudloviga taalluqlidir; meros qoldiruvchining kreditorlari meros vorislar tomonidan qabul qilinguniga qadar taqdim etgan da'volar meros mulk yoki uning asosiy qismi joylashgan hududdagi sudning sudloviga taalluqlidir; yo'lovchi, bagaj yoki yuk tashish shartnomala ridan tashuvchilarga nisbatan kelib chiqadigan da'volar belgilangan tartibda talab qo'yilgan transport tashkilotining boshqarmasi joylashgan hududda taqdim etiladi (FPKning 242-moddasi “Sudlovga taalluqlilikning alohida hollari”).

Yodda tuting!

O'zbekiston Respublikasida xo'jalik sudlarining chet ellik shaxslar ishtirokidagi ishlar bo'yicha vakolatlari XPKning 223-moddasida belgilab qo'yilgan. Umumiy qoidaga ko'ra, xo'jalik sudlari chet ellik shaxslar ishtirokidagi ishlarni, basharti javobgar tashkilot O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan, fuqaro esa shu hududda yashash joyiga ega bo'lsa, ko'rib chiqadi.

Binolarga, inshootlarga, yer maydonlariga nisbatan mulk huquqini tan olish, binolar, inshootlar, yer maydonlarini o'zganing noqonuniy egaligidan talab qilib olish, mulkdorning yoki qonuniy egalik qiluvchining huquqlari buzilishini bartaraf etish bilan bog'liq ishlar basharti egalik qilishdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmasa, bino, inshoot, yer maydoni joylashgan joyda ko'riladi.

Ishda yashash joyi (joylashgan joyi) turli taraflar hududlarida bo'lgan bir necha javobgarlar ishtirok etishi mumkin. Bu holda nizo da'vogarning istagi bo'yicha biror javobgarning yashash joyi (joylashgan joyi) bo'yicha ko'rib chiqiladi.

Yuk, yo'lovchi va bagaj tashish shartnomalaridan kelib chiqadigan tashuvchilarga nisbatan da'volar transport tashkilotining boshqarmasi joylashgan joyi bo'yicha sudga taqdim etiladi.

Kelishilgan sudlovga taalluqlilik to'g'risidagi qoidalarining Minsk konvensiyasiga kiritilishi huquqiy yordam to'g'risidagi shartnomalar uchun yangilikdir. Shartnoma tuzayotgan taraflar sudlari, basharti ularning o'rtasida nizoni qaysi sudga topshirish to'g'risidagi yozma kelishuv mavjud bo'lsa, ishlarni ko'rishlari mumkin. Biroq konvensiya me'yorlaridan va taraflarning ichki qonunlaridan kelib chiqadigan alohida vakolatlar taraflarning kelishuvi bilan o'zgartirilishi mumkin emas.

1968-yilda Yevropa Iqtisodiy Hamjamiyati davlatlari tomonidan tuzilgan Yurisdiksiya hamda fuqarolik va savdo ishlari bo'yicha sud qarorlarini tan olish va ijro etish to'g'risidagi Bryussel konvensiyasida sudlovga taalluqlilik masalalarining tartibga solinishi qiziqarlidir. Bu konvensiya Hamjamiyatning xalqaro fuqarolik jarayoni me'yorlarini unifikatsiya qilish borasidagi eng katta yutuqlardan biridir. Konvensiyada xalqaro sudlovga taalluqlilikni belgilash uchun foydalanilgan asosiy mezon bu javobgarning domitsiliysi (doimiy joylashgan yoki ro'yxatga olingan joyi) hisoblanadi: konvensiya ishtirokchilaridan bo'lgan biror davlatda domitsiliysi mavjud bo'lgan shaxs fuqaroligidan qat'i nazar aynan shu davlat sudlarida javob beradi. Bu qoidada istisnolar juda cheklangan: konvensiya ishtirokchilaridan bo'lgan biror davlatda domitsiliysi mavjud bo'lgan shaxslar konvensiyaning qator bo'limlarida, shu jumladan sug'urta to'g'risidagi, iste'mol shartnomalari va alohida sudlovga taalluqlilikka oid nizolar bo'yicha maxsus yurisdiksiya masalalari haqidagi bo'limlarda ko'rsatilgan qoidalar asosidagina boshqa davlat sudlarida javob berishlari mumkin.

1968-yilgi konvensiya muqobil sudlovga taalluqlilik to'g'risidagi (ba'zi toifadagi nizolar uchun), maxsus sudlovga taalluqlilik to'g'risidagi (iste'mol shartnomalari va sug'urta shartnomalaridan kelib chiqadigan nizolar uchun), alohida sudlovga taalluqlilik to'g'risidagi (ko'chmas mulkka bo'lgan ashyoviy huquqlar bo'yicha, davlat ro'yxatiga olinganlik to'g'risidagi yozuvlarning haqiqiyliigi to'g'risidagi va boshqa nizolar uchun), prorogatsion bitimlarni tuzish to'g'risidagi qoidalarni o'z ichiga oladi.

EAST a'zosi bo'lgan davlatlar o'rtasida Fuqarolik va savdo ishlari bo'yicha sud qarorlarining sudlovga taalluqliligi va ijro etilishi to'g'risida bitim tuzilgan (Lugano, 1988-yil).

O'zbekiston Respublikasida chet el fuqarolari va chet el tashkilotlarining sud himoyasiga bo'lgan huquqlari va fuqarolik protsessual huquqlari.

Chet el fuqarolari va chet el tashkilotlarining O'zbekiston Respublikasidagi protsessual holati barchaning qonun va sud oldida barobarligi to'g'risidagi (O'zbekiston Konstitutsiyasining 18-moddasi), huquq va erkinliklarning sud

himoyasi kafolatlari to'g'risidagi (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 44-moddasi), chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning huquq va majburiyatlar borasida O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga tenglashtirilganligi to'g'risidagi (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 23-moddasi) va boshqa konstitutsion me'yorlarga asoslanadi.

Buzilgan fuqarolik huquqlari himoyasini protsessual qonunchilik tomonidan belgilab qo'yilgan tartibda sud, xo'jalik sudi yoki hakamlik sudi amalga oshiradi. Ma'muriy tartibda qabul qilingan qaror ustidan sudga shikoyat qilish mumkin.

Yodda tuting!

Chet el fuqarolari va chet el tashkilotlariga O'zbekiston fuqarolari va tashkilotlari bilan teng ravishda protsessual huquqiy layoqatlar berilishi O'zbekiston Respublikasida chet el huquq subyektlari maqomini belgilovchi milliy rejim xususiyatlaridan biridir.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksida (FPKning 386-moddasi) shunday qoida mustahkamlab qo'yilganki, "chet el fuqarolari O'zbekiston Respublikasi sudlariga murojaat qilish huquqiga egadirlar va O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan teng ravishda fuqarolik protsessual huquqlardan foydalanadilar". Kodeksning xuddi shu moddasida chet el tashkilotlariga taalluqli qoida ham berilgan (ular O'zbekiston Respublikasi sudlariga murojaat qilish huquqiga egadirlar va o'zlarining manfaatlarini himoya qilish uchun fuqarolik protsessual huquqlaridan foydalanadilar), lekin nazariya va amaliyot bu qoidani milliy rejimning boshlanishidan nishona deb biladi.

O'zbekiston Respublikasi Xo'jalik protsessual kodeksi ham protsessual huquqlar borasida chet ellik shaxslarning O'zbekiston Respublikasi shaxslariga tenglashtirilishidan kelib chiqadi. Kodeksning 221-moddasiga binoan chet el tashkilotlari, xalqaro tashkilotlar va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan chet ellik fuqarolar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar o'zlarining buzilgan huquqlari va qonun tomonidan muhofaza qilinadigan manfaatlarini himoya qilish uchun O'zbekiston Respublikasi tashkilotlari va fuqarolari bilan teng ravishda protsessual huquqlardan foydalanadilar va protsessual majburiyatlarni bajaradilar.

O'zbekiston Respublikasi protsessual qonunchiligida qonun va sud oldidagi tenglik konstitutsion tamoyili izchil olib boriladi. Xo'jalik sudida ham odil sudlov korxonalar, muassasalar va tashkilotlarining mulkchilik shaklidan, qayerda joylashganligidan, kimga bo'ysunishidan qat'i nazar, fuqarolarning esa jinsi, irqi, millati, tili, ijtimoiy kelib chiqishi, mulkiy va ijtimoiy mavqeyidan, yashash joyi, dinga munosabati, e'tiqodi, jamoat birlashmalariga mansubligidan, shuningdek boshqa holatlardan qat'i nazar, qonun va sud oldidagi tenglik asosida amalga

oshiriladi (O'zbekiston Respublikasi Xo'jalik protsessual kodeksining 7-moddasi). Xo'jalik jarayoni har qanday ishtirokchisining huquqiy holati faqatgina uning protsessual holati bilan belgilanadi (da'vogar, javobgar, nizo predmetiga nisbatan mustaqil talab qo'yuvchi uchinchi shaxs, guvoh, ekspert va h.k.) va jarayon ishtirokchisi kim ekanligiga va 7-moddada nazarda tutilganidek boshqa belgilarga bog'liq bo'lmaydi.

Fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi ishtirok etgan ikki taraflama shartnomalarda shartnoma tuzayotgan taraf fuqarolarining ikkinchi davlat hududidagi huquqiy muhofazasi quyidagicha amalga oshiriladi:

– bir taraf fuqarolari ikkinchi taraf hududida o'zlarining shaxsiy va mulkiy huquqlariga nisbatan mahalliy fuqarolar bilan teng ravishda huquqiy muhofaza qilinadilar. Bu qoida taraflardan birining qonunlariga muvofiq tashkil etilgan yuridik shaxslarga ham taalluqli;

– bir taraf fuqarolari ikkinchi tarafning fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo'yicha vakolatli bo'lgan sudlarga, prokuraturaga, notarial idoralarga (adliya boshqarmalariga) erkin va hech qanday to'siqsiz murojaat qilish, mahalliy fuqarolar bilan teng ravishda sud majlislarida so'zga chiqish, da'vo qilish va boshqa protsessual harakatlarni amalga oshirish huquqiga egadirlar.

1993-yilgi fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risidagi konvensiyada huquqiy muhofaza qilish chegaralari belgilab qo'yilgan. Shartnoma tuzayotgan taraflar hududida shaxsiy va mulkiy huquqlarga nisbatan milliy rejim faqatgina boshqa taraflarning fuqarolariga emas, balki shu hududda yashovchi barcha fuqarolarga ham taalluqlidir. Shunga muvofiq, faqatgina shartnoma tuzayotgan boshqa taraf fuqarolari emas, balki shu hududda yashovchi barcha fuqarolar ham shu tarafning sud, prokuratura va boshqa organlariga erkin murojaat qilish huquqiga egadirlar. Ayniqsa, sobiq Sovet Ittifoqi mustaqil davlatlarga bo'linib ketgandan so'ng millionlab SSSR fuqarolari turli davlatlar fuqarolariga aylandilar. Aynan shu sharoitda huquqiy muhofaza muammosining shunday hal etilishi samaralidir. 1993-yilgi Konvensiya qoidalari taraflarning qonunlariga muvofiq tashkil etilgan yuridik shaxslarga nisbatan ham qo'llanadi.

1992-yilgi Xo'jalik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq nizolarni hal etish tartibi to'g'risidagi bitimda ishtirok etgan MDH davlatlarining xo'jalik yurituvchi subyektlari:

a) MDH tarkibidagi boshqa davlat hududida shu davlatning xo'jalik yurituvchi subyektlari bilan teng ravishda o'zining mulkiy huquqlari va qonunij manfaatlarini huquqiy va sud orqali muhofaza qilishlari mumkin;

b) MDH tarkibidagi boshqa davlatlar hududida erkin va hech qanday to'siqsiz sud, arbitraj (xo'jalik sudi), xolislik sudi va taalluqli ishlarni hal etishga vakolatli bo'lgan boshqa organlarga murojaat qilish, sud majlislarida so'zga chiqish, da'vo qilish va boshqa protsessual harakatlarni amalga oshirish huquqiga egadirlar.

MDH davlatlari qonunlarida chet el fuqarolari va tashkilotlari huquq va manfaatlarini sud orqali muhofaza qilish borasidagi milliy rejim ular tomonidan bajarilishi lozim bo'lgan alohida talablar bilan, shu jumladan muayyan muddat ichida sud ketayotgan davlatda yashab turish yoki da'voni qabul qilish rad etilgan holda javobgar qoplashi kerak bo'ladigan sud xarajatlari uchun garov pulini to'lash bilan bog'liq emas. O'zbekiston Respublikasi qonunlarida va xalqaro shartnomalarida chet elliklarni sud xarajatlarini qoplashga majbur etuvchi *cautio judicatum solvi* instituti mavjud emas.

Boshqa MDH davlatlarida ham chet ellik da'vogardan sud garovi undirish nazarda tutilmagan. MDH mamlakatlarining ko'p tomonlama shartnomalari ham shundan kelib chiqadi.

1993-yilgi Fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risidagi konvensiya shartnoma tuzayotgan taraflar fuqarolarini va shu taraflar hududida yashab turgan shaxslarni mahalliy fuqarolar bilan bir xil shart-sharoitlarda sud va notarial xarajatlarni to'lashdan ozod etadi.

Ma'lumot uchun!

Gruziyaning 1998-yilgi Gruziya xalqaro xususiy huquqi to'g'risidagi qonunda sud garovi to'g'risidagi masala o'zgacha hal qilingan. Ushbu Qonunning 58-moddasiga asosan javobgarning talabiga asosan yashash joylari yoki bo'lish joylari Gruziyadan tashqarida bo'gan chet ellik da'vogarlar sud sarflarini qoplashning kafolatlarini berishlari kerak. Lekin shu moddaning o'ziga asosan, agar tegishli davlatda Gruziyaning jismoniy va yuridik shaxslaridan kafolat berish talab etilmasa yoki javobgar o'zining talabini asoslab bera olmasa, kafolatlar talab etilmaydi.

O'zbekistonda odil sudlovga huquqni amalga oshirish uchun chet elliklarning sud xarajatlarini to'lashdan ozod etilishi, protsess o'tkazish uchun xarajatlarning oshishi sababli ularga protsessual imtiyozlar taqdim etish (bunday to'lovlarni kechiktirishlar, uzaytirishlar) muhim hisoblanadi. Protsessning chet ellik ishtirokchilariga imtiyozlar faqat bu huquqiy yordam to'g'risida ikki tomonlama yoki ko'p tomonli shartnomalarda to'g'ridan to'g'ri ko'rsatilgan taqdirda taqdim etiladi. Bu, xususan, MDH mamlakatidan bo'lgan protsess ishtirokchilariga barcha protsessual imtiyozlar o'z fuqarolariga taqdim etiladigan shartlarda taqdim etilishi kerakligini anglatadi (Minsk konvensiyasining 2-moddasi).

Da'vogarni u chet ellik bo'lganligi uchun yoki ushbu mamlakatda doimiy yoki vaqtincha yashash joyiga ega bo'lmaganligi asosida sud garovidan (yoki qanday shaklda bo'lishidan qat'i nazar boshqacha turdagi ta'minlovdan) ozod etish Fuqarolik proqessi masalalari bo'yicha 1954-yilgi Gaaga konvensiyasida ham nazarda tutilgan.

GFR sud amaliyotidan misol keltiramiz (Gamburg agrar sudining 1992-yil 7-dekabrda GFR va RF tashkilotlari yuzasidan qarori).

Rossiya tashkiloti da'vogar sifatida javobgarga javobgar shartnomada nazarda tutilgandan boshqa tovarni yetkazib berganligi asosida ma'lum summani va jarima to'lash to'g'risida da'vo e'lon qildi. Javobgar dastlabki e'tiroz sifatida da'vogar tegishli sud harajatlarini amalga oshirmaganligi to'g'risidagi fikrni olg'a surdi. Sudning qarorida quyidagi aytilgan: "Ta'minlov yo'qligi to'g'risida e'tirozlar asossiz. Sud Rossiya qonunchiligi bo'yicha o'xshash holatda nemis fuqarosi Rossiyada sud garovi to'lashdan ozod etilishidan kelib chiqadi. Sovet Ittifoqi Xalqaro fuqarolik protsessi bo'yicha Gaaga konvensiyasiga 1967-yil 26-iyulda qo'shilgan. Bu konvensiya ushbu davlatda yashash joyiga ega bo'lgan va boshqa ishtirokchi davlat sudida da'vogar sifatida ishtirok etayotgan bir ishtirokchi davlat fuqarosini sud garovini to'lashdan ozod etadi". Keyin qarorda Sovet Ittifoqi mavjud bo'lmasa ham, Rossiya uning "davomchisi" sifatida Sovet Ittifoqining xalqaro shartnomalari bo'yicha majburiyatlarini o'z zimmasiga olganligi ta'kidlangan. Bunda Rossiyaning SSSRning xalqaro shartnomalari bo'yicha huquq merosxo'rliigi bo'yicha professor V.Zayffertning nemis tilida ushbu mavzuda nashr etilgan maqolasini keltirgan. RFning 1992-yil 2-noyabrda Bosh konsulligi xatida Rossiya Federatsiyasi Sovet Ittifoqining Fuqarolik protsessi masalalari bo'yicha 1954-yilgi Gaaga konvensiyasi bo'yicha huquq merosxo'ri ekanligi tasdiqlangan.

Boshqa davlatlar bilan tuzilgan huquqiy yordam to'g'risidagi barcha shartnomalar bitta davlat fuqarolari ikkinchi davlat hududida o'zlarining shaxsiy va mulkiy huquqlariga nisbatan o'z fuqarolari ega bo'lgan xuddi shunday himoyadan foydalanishini belgilaydi. Ularga boshqa davlatning sudlariga, prokuraturasi, notarial idoralariga va boshqa muassasalariga erkin va to'siqsiz murojaat qilish huquqi taqdim etilgan. Ular mahalliy fuqarolar bilan teng asosda iltimosnomalar qo'zg'atishi va da'volar qo'yishi mumkin. Ularga mahalliy fuqarolar bilan bir xil bo'lgan protsessual huquqlar taqdim etiladi va Ular da'vo qo'yganda hech qanday garov kiritishlari lozim emas.

Sudlarida O'zbekiston fuqarolari va tashkilotlari protsessual huquqlarini maxsus cheklash mavjud bo'lgan davlatlarning fuqarolari va tashkilotlariga nisbatan javob tariqasida cheklashlar (retorsiyalar) tayinlanishi mumkin. Javob tariqasida cheklashlarni tayinlash O'zbekiston Respublikasi hukumatiga yuklatilgan (FPKning 386-moddasi, XPKning 221-moddasi).

Chet ellik protsessda tomon bo'lib, O'zbekiston sudida O'zbekiston fuqarolari bilan teng holda protsessual huquqlardan foydalanadi. Bu qoida umumiy yurisdiksiya sudlari va xo'jalik sudlariga nisbatan ham amal qiladi. O'zbekiston Respublikasi XPKga asosan chet ellik shaxslar O'zbekiston tashkilotlari va fuqarolari bilan teng holda protsessual huquqlardan foydalanishadi va protsessual majburiyatlarni bajarishadi.

Shu bilan birga O'zbekiston qonunchiligida va xalqaro shartnomalarda nazarda tutilgan sudlarga erkin murojaat etish uchun yo'lning ochiqligi to'g'risidagi qoida kengaytirilgan holda tushunmasligi kerak. Masalan, xalqaro shartnoma bilan nazarda tutilgan bunday huquqning taqdim etilishi (masalan, Koreya bilan Huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risidagi 2012-yildagi shartnoma) O'zbekistonning tegishli chet el sudlarining qarorlarini tan olish va ijro etish bo'yicha majburiyati sifatida tushunilmasligi kerak, chunki bu shartnomalarda bular nazarda tutilmagan.

Chet ellik fuqarolarning, fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning fuqarolik protsessual huquqdorligi ularning shaxsiy qonunlari bilan belgilanadi.

Chet ellik fuqaroning shaxsiy qonuni bo'lib, fuqaro fuqarolikka ega bo'lgan mamlakat huquqi hisoblanadi. Fuqaroda bir nechta chet el fuqaroligi mavjud bo'lganda uning shaxsiy qonuni shaxsning eng ko'p uzviy bog'langan mamlakat huquqi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi FKning o'ziga xosligi chet el tashkiloti va xalqaro tashkilotning protsessual huquqdorligi to'g'risidagi qoidalarining kiritilishidir (1175-modda). Bu qoidalarga asosan chet el yuridik shaxsining shaxsiy qonuni bo'lib tashkilot ta'sis etilgan mamlakat huquqi hisoblanadi. Chet el tashkilotning shaxsiy qonunlari asosida bu tashkilotning protsessual huquqdorligi aniqlanadi.

Chet ellik sudda ishlarni *shaxsan yoki vakil orqali* olib borishi mumkin. O'zbekiston qonunchiligida majburiy sud vakilligi instituti yo'qligi sababli chet el fuqarolarning sudda vakillari tegishli tarzda rasmiylashtirilgan ishonchnomaga ega istalgan O'zbekiston Respublikasi yoki chet el fuqarolari bo'lishlari mumkin.

Ayrim davlatlarda chet el advokatlari sud protsessida ishtirok etishga qo'yiladilar. Xususan, AQSHda Oliy Sudning bir qarorida tomonning sudda vakili sifatida advokatning qo'yilishi sharti sifatida Amerika fuqaroligining mavjudligi talabi Konstitutsiyaga zid deb tan olingan edi. AQSHning qator shtatlarida advokatlik korporatsiyasiga qabul qilinish uchun faqat ma'lum bir imtihonni topshirish talab etiladi. Bunday imtihonga AQSHda yuridik ma'lumot olgan yoki huquqning ingliz-amerika tizimining (umumiy huquq tizimi – *common law*) boshqa davlatida yuridik ma'lumot olgan shaxslar qo'yiladi.

Yevropa Ittifoqi doirasida Yevropa Ittifoqi mamlakatlari advokatlari uchun barcha a'zo mamlakatlar sudlarida chiqish imkoniyatini ta'minlashga qaratilgan uchta direktiva qabul qilingan. Masalan, GFRda bu uchta direktivani amalga oshirish uchun 2000 yilda Yevropa advokatlarning Germaniyadagi faoliyati to'g'risida qonun qabul qilingan.

Ma'lumot uchun!

Istalgan mamlakatning istalgan advokati ishlarni hakamlik (arbitrajlarda) sudlarida ko'rib chiqishda tomon vakili bo'lishi mumkin. Masalan, XTASda tomonlar ishlarni bevosita yoki tegishli ravishda tomonlar tarafidan o'zi istaganicha ishonch bildirgan vakillar orqali olib borishi mumkin, shu jumladan chet el fuqarolari va tashkilotlari qatoridan ham.

Chet el fuqarolari vakillari sifatida konsullar bo'lishi mumkin. Chet davlatlar bilan tuzilgan qator konsullik konvensiyalari qoidalariga asosan konsul o'zining rasmiy holatiga asosan uni tayinlagan mamlakat fuqarolarining sudlar oldida ham, shuningdek konsullik okrugining boshqa hokimiyat organlari oldida ham vakili bo'lishi mumkin.

AQSH bilan konsullik konvensiyasiga asosan konsul ushbu huquqiga ega: "konsul ifodalanayotgan mamlakat fuqarosining bo'lib turgan mamlakatida joylashgan mulkka nisbatan manfaatlarini ifodalashi mumkin, shu shart bilanki, bunday fuqaro boshqacha ko'rinishda ifodalanmagan, lekin bunda hech kim konsullik mansabdor shaxsini advokat sifatida harakat qilishga vakolat bermasa".

Konsulning vakolatini tan olish uchun ifodalanuvchining ishonchnomasi talab etilmaydi. Bunday qoida boshqa davlatlar bilan tuziladigan konsullik konvensiyalarida nazarda tutilishi mumkin.

17.4. Chet el davlatining protsessual holati

Da'vo chet davlatga qo'yilganda istalgan mamlakatning sudi hal qilishi kerak bo'lgan asosiy protsessual masala bu sud umuman davlatga nisbatan da'voni ko'rib chiqa oladimi degan masaladir. Boshqacha aytganda, sud *da'vo qo'yilayotgan davlat sud immunitetidan foydalanadimi* yoki yo'qmi, degan masalani hal qilishi kerak. Agar sud davlat immunitetdan foydalanmaydi deb tan olsa, da'vo ko'rib chiqish uchun qabul qilinishi mumkin. Chet davlat sud immunitetiga ega. Sud immuniteti deganda bir davlatni boshqa davlat yurisdiksiyasi ostidan chiqarib olish tushuniladi. Chet davlat o'z roziligisiz sudga javobgar sifatida jalb qilinishi mumkin emas. Bu qoida uchun asos bo'lib suverenitet tamoyili va davlatlarning suveren tengligi tamoyili xizmat qiladi. Davlatning sud immuniteti keng ma'noda o'z ichiga quyidagilarni oladi: a) sud immuniteti ushbu so'zning tor ma'nosida, ya'ni bir davlatning boshqa davlat sudi oldida sudga tortilishi mumkin emasligi; b) da'voni oldindan ta'minlashdan immunitet; d) sud qarorini majburiy ijro etishdan immunitet.

Har bir davlatda chet davlatlarning, ularning organlari va vakillarining (odatda mahalliy advokatlarning) ushbu davlatlarga da'vo qo'yilgan taqdirda ushbu davlatlarning sud immunitetini tan olish to'g'risidagi iltimosnomasini ko'rib chiqishning ma'lum jarayoni amal qilardi. AQSHda bunday turdagi

ishlarni ko'rib chiqishning ancha katta amaliyoti mavjud. Vaholanki, bu protsedura o'zgarmasdan qolmagan. Urushdan keyingi dastlabki yillarda chet davlatga da'vo qo'yilgan taqdirda ushbu davlatning AQSHdagi elchixonasi, suddan tegishli xabarnoma olib, AQSHning tashqi ishlar bo'yicha idorasiga – AQSH Davlat departamentiga nota yuborardi. Notada da'vo qo'yish, mulkni xatlash (masalan, bankdagi hisoblarga), qarorni majburiy ijro ettirish mumkin emasligi, boshqacha aytganda, chet davlatning barcha turdagi yurisdiksiya immunitetlari masalasi qo'yiladi. Agar Davlat departamenti chet davlat talablariga rozi bo'lsa, odatda AQSH prokurori tomonidan da'vo taqdim etilayotgan yo da'voni ta'minlash bo'yicha yo qarorni ijro etish bo'yicha tegishli choralar ko'rgan sudga tegishli taqdimnoma yuborilardi.

1976-yilda AQSHda qabul qilingan Chet davlatlar immuniteti to'g'risidagi qonunga asosan chet davlatlarning ularning immunitetini tan olish to'g'risidagi arizasini ko'rib chiqish tartibi o'zgartirilganligiga alohida e'tibor qaratish kerak. 1976-yildagi qonunga asosan immunitet to'g'risidagi ariza sudda ko'rilishi kerak. Agar sud Davlat departamentining fikricha qonunni noto'g'ri talqin etayotgan bo'lsa, Davlat departamenti AQSH hukumati nomidan protsessda qatnashishi mumkin. Shu tariqa immunitet to'g'risidagi masalani ko'rib chiqish sudlarga ko'chirilgan. Bu esa protsessda davlatning immunitetni tan olish to'g'risidagi iltimosnomasini ko'rib chiqishda chet el davlati vakilining ishtirokini talab etadi. O'zbekiston davlatiga va uning organlariga bunday hollarda da'vo qo'yilganda amerikalik advokatlarga sudda chiqish uchun ishonchnoma berish tavsiya etiladi. Barcha materiallarda sud muzokaralarida O'zbekiston federatsiyasi vakilining ishtiroki AQSH sudlari yurisdiksiyasiga rozilikni anglatmasligini va immunitetdan voz kechish sifatida ko'rilmaligi alohida aytib o'tilishi kerak.

Buyuk Britaniyada immunitet to'g'risidagi ariza bevosita chet davlat vakili tomonidan sudda qo'rilishi mumkin. Sud bu masala bo'yicha Tashqi ishlar vazirligiga murojaat qilishga haqli. Vazirlikdan olingan ma'lumotlar sud uchun majburiydir.

Ma'lumot uchun!

Sudda immunitet to'g'risidagi masala qo'yilganda da'vo qo'yilgan yoki xatlangan davlatda shakllangan amaliyot ham hisobga olinadi. Davlatlarning bu masaladagi hozirgi amaliyoti bir xil emas. Avstriya, Buyuk Britaniya, Italiya, AQSH, GFR, Shveysariya sudlari va bir qator boshqa mamlakatlar sudlari immunitetni so'z faqat davlatning jamoat-huquqiy xarakterdagi harakatlari to'g'risida borganda taqdim etadi.

Immunitet tamoyilini "odil sudlovdan voz kechish" sifatida tushunmaslik kerak. Davlatga da'vo uning o'z sudlarida ham qo'yilishi mumkin, boshqa davlat sudlarida esa faqat uning roziligi bilan. Agar bunday rozilik bo'lmagan bo'lsa, da'vogar davlat chet davlat bilan diplomatik muzokaralarga kirishishi to'g'risida o'z davlatiga murojaat etishi mumkin.

Davlat bilan yoki uning organi bilan shartnoma tuzilgan taqdirda davlatga da'vo qo'yish to'g'risidagi masala xalqaro amaliyotda ko'pincha shartnomaga "arbitraj izohi" (arbitraj kelishuvi)ni kiritish bilan hal etiladi. U davlatning o'ziga nisbatan da'voning hakamlik sudida (Xalqaro tijorat sudida) ko'rib chiqilishiga roziligini anglatadi. Davlatning uning nizosi arbitrajda ko'rib chiqilishiga roziligi davlat da'voni ta'minlash immunitetidan ham, majburiy ijro immunitetidan ham voz kechayotganligi tarzida talqin etilmasligi kerak. Chunki bular immunitetning mustaqil turlaridir. Davlatning umumiy sudlarning yurisdiksiyasiga bo'ysunishi bo'yicha arbitraj izohining mavjudligi davlat bunday sudlarda faqat arbitraj shartnomasining, arbitraj protsedurasining haqiqiyiligi, talqini yoki tatbiq etilishi yo arbitrajning qarorini bekor qilish masalalarini ko'rib chiqilishiga o'zining roziligini berishi sifatida tushunilishi kerak, agar sud bunday turdagi masalalarni ko'rib chiqish uchun vakolatga ega bo'lsa. Bunday xulosa davlatlarning va ularning mulklarining yurisdikcion immuniteti to'g'risida BMT Konvensiyasining 17-moddasiga asoslangan.

Shu tariqa, davlatga nisbatan da'volar berilishi mumkin, lekin ular xalqaro huquq me'yorlariga va bunday holatlar uchun nizolarni ko'rib chiqish nazarda tutilgan shartlarga asosan ko'rib chiqilishi kerak.

Yodda tuting!

Fuqarolik protsessida davlatning tomon sifatida ko'rilishiga tegishli boshqa protsessual masala chet davlat tomonidan boshqa mamlakat sudida da'vo berish imkoniyati to'g'risidagi masaladir.

Davlatning boshqa mamlakatda da'vo berish huquqi xalqaro amaliyotda tan olinadi. Xalqaro tashkilotlar ham da'vo qilish huquqiga ega. BMTning Xalqaro sudi konsultativ xulosasida 1949-yildayoq BMT davlatlarning milliy sudlariga fuqarolik-huquqiy xarakteridagi istalgan da'volar bilan murojaat qilishi mumkinligi tasdiqlangan edi.

Agar davlat boshqa davlat sudida qarshi da'vo qilsa, bu davlatga da'vo berilgan sudning yurisdiksiyasiga rozilik sifatida ko'riladi. Qarshi da'vo – bu chet el sudidagi birlamchi (asosiy) da'voga javob tariqasida javobgar tomonidan beriladigan da'vo. Qarshi da'vo qilayotgan davlat asosiy da'voga nisbatan bu sudning yurisdiksiyasidan immunitetni keltira olmaydi.

O'zbekiston Respublikasi sudida chet davlatga da'vo qilish, chet davlatni ishda javobgar sifatida yoki uchinchi shaxs sifatida jalb qilish, chet davlatga tegishli bo'lgan va O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan mulkni xatlash hamda ushbu mulkka nisbatan da'voni ta'minlash bo'yicha ta'minlash boshqa choralar qabul qilish, sudning qarorini ijro etish tartibida undiruvni ushbu mulkka qaratish agar boshqacha tartib O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasi yoki federal qonuni bilan nazarda tutilmagan bo'lsa, faqat tegishli davlatning vakolatli organlari roziligi bilan yo'l qo'yiladi.

Shu tariqa faqat chet davlatning o'zi-o'ziga tegishli bo'lgan immunitetga bo'lgan huquqdan qaysi tartibda voz kechishi mumkinligini belgilashi mumkin.

Xalqaro tashkilotlar immuniteti masalalari alohida ko'rib chiqishni talab etadi. Bunday immunitetga faqat ega davlat tashkilotlari (hukumatlararo) ega bo'lishi mumkin. Ularning immuniteti a'zo-davlatlar immunitetidan hosil bo'ladi. Ushbu tashkilotlarning ta'sis hujjatlarida va, avvalambor, ustavlarida immunitet mavjudligi tamoyilining o'zi biriktirib qo'yilgan. Immunitetning mazmuni esa bu tashkilotning shtab kvartirasi joylashib turgan mamlakat bilan shartnomalarda ochib beriladi.

Xalqaro tashkilotlarning ichki qoidalariga asosan immunitetdan voz kechish huquqiga xalqaro tashkilotlarning oliy rahbar shaxslari ega. Birinchi navbatda tashkilotning bosh kotibi (direktori). U bu huquqni ishonchnomaga asosan boshqa shaxslarga berishi mumkin.

Ma'lumot uchun!

Sud immunitetidan voz kechish chet davlatning qonunida yoki xalqaro tashkilot qoidalarida nazarda tutilgan tartibda amalga oshirilishi kerak. Kollizion xarakterdagi bunday qoidaning belgilanishi prinsipial ahamiyatga ega va bu qoidadan shunga o'xshash masalalarni umumiy yurisdiksiya sudlarida ko'rib chiqishda ham foydalanish mumkin.

Rossiya Federatsiyasining Sverdlovsk viloyati arbitraj sudi amaliyotidan misol keltiramiz. Bu sudda 1999-yilda ochiq aksiyadorlik jamiyati tomonidan ikki javobgarga da'vo qilingan. Javobgarlardan biri xalqaro tashkilot – Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (ETTb) bo'lgan.

YeTTb unda sud immuniteti borligi sababli ishni yuritishni to'xtatish to'g'risida iltimosnoma bergan.

Bu iltimosnoma qondirilgan. Sudning 1999-yil 7-dekabrdagi ajrimida aytilishicha, 1995-yilgi RF APKning 213-moddasiga binoan xalqaro tashkilotlarning sud immuniteti Rossiya Federatsiyasining federal qonunlari va xalqaro shartnomalari bilan belgilanadi.

Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki xalqaro shartnoma – YeTTbni ta'sis etish to'g'risidagi shartnomaga asosan xalqaro tashkilot hisoblanadi. RF va YeTTb o'rtasidagi YeTTbning doimiy vakolatxonasi to'g'risidagi shartnomaning IV moddasi 6-bo'limiga asosan YeTTb sud immunitetiga ega, bank bunday immunitetdan voz kechish hollari bundan mustasno.

Ushbu holatda YeTTb javobgarning voz kechishi to'g'risida bayonot bermaganligi sababli RFning 1995-yilgi APKning 213-moddasiga asosan da'vo Rossiya Federatsiyasi davlat arbitraj sudida ko'rib chiqilishi mumkin emas.

YeTTbni ta'sis etish to'g'risidagi shartnomaning 55-moddasiga asosan YeTTbning har qanday immunitetlardan voz kechishi, shu jumladan sud immunitetidan ham, faqat YeTTb ning direktorlar kengashi roziligi bilan yo'l qo'yiladi.

Bu ishda arbitraj protsessual qonunchiligining umumiy qoidalari ham (protsessda ikki tomonning bo'lishi zaruriyati), maxsus qoidalar ham (sud immuniteti to'g'risidagi qoidalar) hisobga olingan va bir vaqtning o'zida tatbiq etilgan.

Davlat immunitetining asosiy ko'rsatkichi – bu davlat organlari (shu jumladan, diplomatik vakolatxonalar va konsullik idoralari, ularning xodimlari, davlatlararo (hukumatlararo) tashkilotlar, davlatlarning shu tashkilotlardagi vakillari, mansabdor shaxslar) immunitetidir.

Davlat, uning organlari va mansabdor shaxslari immuniteti mazmuni Vena konvensiyalarida, ya'ni 1961-yilgi Diplomatik munosabatlar to'g'risidagi konvensiya, 1963-yilgi Konsullik munosabatlari to'g'risidagi konvensiya, 1975-yilgi Universal turdagi xalqaro tashkilotlar bilan munosabatlarda davlatlarning vakilligi to'g'risidagi konvensiyada ochib berilgan. 1969-yilgi Maxsus missiyalar to'g'risidagi konvensiya 1961 va 1963-yilgi konvensiyalarni to'ldiradi.

Diplomatik agent (ya'ni vakolatxona rahbari yoki hukumatning diplomatik personalini a'zosi) fuqarolik va ma'muriy yurisdiksiyadan immunitetga ega, lekin quyidagi holatlar bundan mustasno:

1) o'zi bo'lib turgan davlat hududida joylashgan xususiy ko'chmas mulkka oid ashyoviy da'volar (agar bu mulkka o'z davlati nomidan hukumat maqsadlarida egalik qilayotgan bo'lmasa);

2) meros olishga oid da'volar (agar diplomatik agent bu ishda uni akkreditatsiya qilgan davlat nomidan emas, jismoniy shaxs sifatida vasiyatni bajaruvchi, meros qolgan mulkka nisbatan homiy, merosxo'r yoki vasiyat majburiyati yuzasidan huquq oluvchi bo'lib ishtirok etayotgan bo'lsa);

3) har qanday professional yoki tijorat faoliyatiga oid da'volar (agar diplomatik agent o'zi bo'lib turgan davlatda o'z rasmiy faoliyatidan tashqari shunday faoliyat bilan shug'ullanayotgan bo'lsa).

Konsullik mansabdor shaxslari va konsullik xizmatchilarining ular bo'lib turgan davlat sudi yoki ma'muriy organlari yurisdiksiyasiga nisbatan immuniteti quyidagilarga taalluqli emas:

1) agar fuqarolik da'vosi konsullik mansabdor shaxsi yoki konsullik xizmatchisi tomonidan tuzilgan shartnomadan kelib chiqsa va bu shartnoma bo'yicha shu shaxslar vakillik qilingan davlat agenti sifatida majburiyatlarni o'z zimmlariga olmagan bo'lsa;

2) agar fuqarolik da'vosi shu shaxslar bo'lib turgan davlatda yo'l-transport vositasi, kema yoki samolyot bilan bog'liq baxtsiz hodisa tufayli yetkazilgan zarar uchun uchinchi tarafdan tushgan bo'lsa.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Ustavining 105-moddasiga binoan o'z a'zolari bo'lgan davlatlar hududida o'z maqsadlariga erishishi uchun shunday imtiyozlar va immunitetlardan foydalanadi. BMT a'zolarining vakillari va uning mansabdor shaxslari ham tashkilotning faoliyati bilan bog'liq vazifalarni mustaqil bajarishda zarur bo'lgan barcha imtiyozlar va immunitetlardan foydalanadilar.

BMT Bosh Assambleyasi 1946-yil fevralida BMT imtiyozlari va immunitetlari to'g'risidagi konvensiyani, keyinroq esa 1947-yil noyabrda Ixtisoslashtirilgan idoralarning imtiyozlari va immunitetlari to'g'risidagi konvensiyani qabul qildi. Bu idoralarning imtiyozlari va immunitetlari ularning hujjatlarida belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston hududida qator xalqaro tashkilotlarining boshqaruv organlari yoki vakolatxonalari ishlab turibdi. Bunday tashkilotlar va ularning organlari ular haqidagi xalqaro shartnomalarga muvofiq, shuningdek O'zbekiston Respublikasi hukumati shu tashkilotlar bilan tuzgan xalqaro shartnomalarga muvofiq, O'zbekistonda imtiyozlar va immunitetlardan foydalanadilar. Aytib o'tilgan shartnomalar qatoriga quyidagilar ham kiradi:

– O'zbekiston Respublikasi hukumati bilan Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki o'rtasida tuzilgan Yevropa tiklanish va taraqqiyot bankining doimiy vakolatxonasi to'g'risidagi bitim;

– O'zbekiston Respublikasi hukumati bilan Iqtisodiy ittifoqning Xalqaro iqtisodiy qo'mitasi o'rtasida tuzilgan shu qo'mitaning O'zbekiston hududida bo'lishi to'g'risidagi bitim.

Agar davlat bitim tuzgan bo'lsa va boshqa munosabatlarda suveren vazifalarni ado etish paytidagidek emas, balki boshqacha – *ius imperii* doirasida emas, balki *ius gestionis* doirasida ishtirok etayotgan bo'lsa, unda nima qilish kerak degan savol tug'iladi?

Xorijiy mamlakatlarda funksional yoki cheklangan immunitet doktrinasini keng tarqalgan. Uning mazmuni shundaki, davlat tijorat, xususiy-huquqiy faoliyatni amalga oshirayotganda shu faoliyatdan kelib chiqadigan talablarga binoan immunitetdan voz kechadi. Bu doktrina qator davlatlar (AQSH, Buyuk Britaniya, Kanada, Avstraliya, Singapur va boshqalar) qonunlarida, xalqaro shartnomalarda (1926-yilgi Davlat sudlari immunitetiga oid ba'zi qoidalarning bixillashirilishi to'g'risidagi Bryussel konvensiyasi, 1972-yilgi Davlatlar immuniteti to'g'risidagi Yevropa konvensiyasi), ba'zi mamlakatlarning sud amaliyotida (Italiya, Germaniya, Avstriya, Fransiya, Belgiya va boshqalar) o'z aksini topgan. Qonunlarda immunitetdan voz kechish asoslari, chegaralari va shakllariga, “davlat”, “tijorat faoliyati”, “savdo faoliyati” kabi tushunchalar ta'rifiga, chet davlatlar immuniteti ta'sir ko'rsatmaydigan nizolardan kelib chiqadigan talablarga, ilk choralar va ijro harakatlaridan immunitet berish tartibiga, immunitet mavjudligini belgilovchi organ vakolatlariga, sud buyrug'i yoki chet davlatga qarshi jarayon qo'zg'atilganligi to'g'risidagi boshqa hujjatlarni (protessual xabarnomani) topshirish harakatlariga oid masalalar hal etib berilgan.

Davlatning immunitetdan voz kechishi hollari mahalliy amaliyotda ham ma'lum. O'zbekiston Respublikasining xorijdagi savdo vakolatxonalari to'g'risidagi nizomda savdo vakolatxonalari sudlarda javobgar sifatida faqat shu vakolatxona joylashgan mamlakatda tuzgan bitimlari va boshqa yuridik

hujjatlaridan kelib chiqadigan nizolar bo'yichagina va faqat xalqaro shartnomalar yoki bir taraflama murojaat orqali davlat savdo vakolatxonasini shu mamlakat sudiga bo'ysunishiga rozilik bergan holdagina ishtirok etishlari mumkinligi nazarda tutilgan. Kapital mablag'larning rag'batlantirilishi va o'zaro muhofaza qilinishi to'g'risida tuzilgan xalqaro shartnomalardagi umumiy qoida – bu sarmoyador va sarmoyani qabul qiluvchi davlat o'rtasidagi investitsion nizolarni hal etish tartibi to'g'risidagi qoidadir (bunday nizolar odatda sarmoyani qabul qiluvchi davlatning vakolatli sudi yoki arbitraji, Xalqaro savdo huquqi bo'yicha BMT komissiyasi arbitraj reglamentiga muvofiq amal qiluvchi “ad hoc” xolislik sudi, shartnomalarda doimiy faoliyat ko'rsatuvchi arbitraj deb yuritiluvchi Stokgolm savdo palatasining Arbitraj instituti tomonidan hal etiladi). Ba'zi shartnomalarda sarmoyador nizoni Investitsion nizolarni tartibga solish bo'yicha xalqaro markazga topshirishi mumkinligi nazarda tutiladi (agar davlat mazkur Markazni ta'sis etgan 1965-yilgi konvensiyaga a'zo bo'lgan bo'lsa).

17.5. Da'voni ta'minlashning dastlabki choralari

Dastlabki ta'minlov choralari deganda, fuqarolik protsessual qonunchiligida odatda qaror chiqarilgan taqdirda uni kelgusida uning ijrosini ta'minlash maqsadida sud qarori bilan qabul qilinadigan vaqtincha choralar yoki undiruv qaratilishi mumkin bo'lgan mulkni nizodagi tomon kamaytirishga yoki o'z majburiyatlarini bajarishdan boshqacha usulda bosh tortishga to'sqinlik qiluvchi choralar tushuniladi.

Xalqaro fuqarolik protsessual huquqi sohasida ta'minlov choralaridan foydalanish to'g'risidagi masala odatda ikki holda yuzaga keladi:

birinchidan, agar bunday choralarni chet davlat mulkiga nisbatan ko'rish kerak bo'lsa, bu mulk ostida ko'chmas va ko'char mulk tushunilsa (dengiz kemalari, bankdagi hisoblar va hokazolar), bu mulkka mulk huquqi chet ellik fuqarolarga, chet el yuridik shaxslariga yoki chet davlatga tegishli bo'lsa, da'vo esa ushbu mulk yoki mulkiy boyliklar joylashgan mamlakat sudiga berilsa;

ikkinchidan, agar da'vo bir mamlakatda berilsa, bunday choralar esa boshqa mamlakatda joylashgan mulkka nisbatan qabul qilinsa.

Savdo aylanmasini intensivlashtirishning zamonaviy sharoitlarida, bank ishida, kredit munosabatlarida, transportda kommunikatsiyaning eng yangi texnik vositalaridan foydalanish sharoitlarida qarzdor o'z aktivlarini yoki o'z mulkini bir mamlakatdan boshqa mamlakatga juda tez o'tkazishi mumkin, bu bilan qarorni ijro etilishini mumkin bo'lmaydigan qilishi yoki uning ijrosini qiyinlashtirishi mumkin. Xususan, intellektual mulkka bo'lgan huquqlarni muhofaza etish sohasida bunday choralarning faqat tez xarakteri “qaroqchilik” bilan kurashning samaradorligini ta'minlashi mumkin.

Shu tariqa bunday choralar ikki xarakterdagi funksiyalarni bajaradi. Ular bir tomondan qarorni ijro etish imkoniyatini ta'minlash, ikkinchi tomondan taraflar o'rtasida protsessgacha mavjud bo'lgan munosabatlarni saqlab qolinishiga yordamlashishga qaratilgan.

Protsessual masalalar bo'yicha xalqaro shartnomalarda dastlabki choralar tushunchasiga *saqlash choralari* kirishi holati aynan shu bilan tushuntiriladi (Fuqarolik va savdo ishlari bo'yicha sudga taalluqlilik va sud qarorlarini ijro etish to'g'risidagi 1968-yildagi Bryussel konvensiyasining 9-bo'limi).

Ma'lumot uchun!

Turli davlatlarning qonunchiligida va sud amaliyotida "ta'minlov choralari" tushunchasining o'zi, uning mazmuni turlicha tushuniladi. Masalan, Germaniya protsessual huquqida huquqlarning dastlabki sud himoyasining ancha kengroq tushunchasidan foydalaniladi (GFR FPK ning 916 – 945-§). Bunda dastlabki choralarning ikki turi farqlanadi: qarzdorga tegishli mulkni xatlash va dastlabki farmoyish. Dastlabki farmoyishdan sud tomonidan mavjud holat o'zgartirilgan taqdirda bir tomon huquqni amalga oshirish qiyinlashadi yoki mumkin bo'lmaydi degan xavfsirash mavjud bo'lganda foydalaniladi (masalan, konkret mulkni tasarruf qilishning ta'qiqlanishi, mulkka garov huquqning taqdim etilishi va hokozolar).

Zamonaviy Angliya huquqida va bir qator "umumiy huquq" mamlakatlari huquqida "Mareva", deb nomlanuvchi taqiqdan foydalaniladi. Bu nom kema nomidan olingan.

Buyuk Britaniyada 1975-yilda ko'rib chiqilgan ishning mazmuni quyidagidan iborat.

Da'vogar – "Mareva" kemasining egasi kemani javobgarga charter bo'yicha ijaraga topshirgan. To'lovlar qismlarga bo'lib to'lanishi kerak bo'lgan, lekin javobgar uchinchi to'lovni to'lashdan bosh tortgan va avval tuzilgan kelishuvni bekor qilish to'g'risida e'lon qilgan. Javobgar London banklaridan birida hisobraqami ochganligidan xabardor kreditor, javobgar ushbu hisobdagi pullarni boshqa joyga o'tkazishidan xavfsirab, ish bo'yicha kelgusi qaror ijrosini ta'minlash maqsadida javobgarni o'z hisobidagi vositalarni tasarruf etishini cheklash to'g'risida sudga iltimosnoma bilan murojaat qilgan. Sud kreditorning iltimosini qondirgan.

Kelgusi sud amaliyotida "Mareva" taqiqi javobgarning barcha mulkiga nisbatan tatbiq qilina boshlangan va bu mulk Buyuk Britaniyada yoki boshqa davlatda bo'lishidan qat'i nazar, tadbiiq qilingan.

E'tibor bering!

Ta'minlov choralari vaqtinchalik xarakterga ega. Ular, odatda, sud tomonidan belgilangan cheklangan vaqt uchun amal qiladi.

Oxirgi o'n yilliklarda xalqaro fuqarolik protsessual huquqda ta'minlov choralaridan foydalanish dolzarb bo'lgan.

Ko'pchilik davlatlar huquqida hamda Yevropa huquqida (YeI huquqida) "tezkor choralar ko'rish va qarorlar qabul qilish bo'yicha xalqaro sud vakolati darvozasi keng ochilgan". Lekin chet el sudlari tomonidan qabul qilingan tegishli choralar xorijda kamdan-kam hollarda tan olinadi. Bunday choralar qator ko'p tomonlama xalqaro shartnomalarda tan olinadi (dengiz kemalarini xatlashga tegishli ayrim qoidalarni unifikatsiyalash to'g'risida 1952-yilgi konvensiyada, Voyaga yetmaganlarni himoya qilishga nisbatan kompetensiyasi va tatbiq etiladigan huquqi to'g'risida 1961-yilgi Gaaga konvensiyasida, darslikning 11-bobida aytilgan KOTIF (Yukalarni va yo'lovchilarni tashish to'g'risida konvensiya)ga ilovaga).

Ma'lumot uchun!

Intellektual mulkka nisbatan bunday vaqtincha ta'minlov choralari tatbiq etishning keng imkoniyatlari TRIPS Shartnomasida nazarda tutilgan (darslikning 14-bobiga qarang). Bu shartnomaga asosan ishtirokchi-davlatlarning sud organlari istalgan mamlakatga huquqbuzarlik sodir etmaslikka ko'rsatma beruvchi ajrimlar chiqarish huquqiga ega (44-modd). TRIPSning III qismining 3-bo'limida bunday intellektual mulk huquqining buzilishi ro'y berishining oldini olish uchun hamda tahmin qilinayotgan huquqbuzarliklarga tegishli dalillarni saqlash maqsadida sudlar tomonidan "kechiktirib bo'lmaydigan va samurali choralar" qabul qilinishi to'g'risida batafsil qoidalar mavjud.

Yevropa hamjamiyatida dastlabki choralarni qabul qilish 1968-yilgi Bryussel konvensiyasida nazarda tutilgan edi. Ushbu Konvensiyaning 24-moddasiga asosan dastlabki, himoya choralari qabul qilish maqsadlarida Konvensiya ishtirokchi-mamlakatlari sudlariga iltimosnoma berilishi mumkin, agar bunday choralar shu davlat huquqi bo'yicha yo'l qo'yilsa, hatto Konvensiyaga asosan boshqa davlat sudlari ishning mohiyatiga nisbatan yurisdiksiyaga ega bo'lsalar ham.

Nafaqat Yevropa mamlakatlarining ichki qonunchiligida (Avstriya, Italiya, Niderlandiya, Fransiya, Shveysariya va boshqalar), balki da'volarni ta'minlash to'g'risida maxsus qonun 1989-yilda qabul qilingan Yaponiyada ham bunday choralarning xalqaro miqyosda qabul qilish imkoniyati nazarda tutilgan. Lugansk konvensiyasi ishtirokchi mamlakatlari uchun ushbu Konvensiya qoidalari amal qiladi. YeI Reglamenti ("Bryussel II") qabul qilingandan keyin Yelda ushbu Reglamentning dastlabki choralari to'g'risida tegishli qoidalar tatbiq etiladi.

Turli davlatlarning da'voni ta'minlash bo'yicha qonunchiligida *ijro yurituvi to'g'risida qoidalar* tatbiq etiladi. O'zbekiston Respublikasi FPK va XPKda "da'voni ta'minlash choralari" atamasi tatbiq etiladi. O'zbekiston

Respublikasi XPK ta'minlov choralari deganda da'voni ta'minlashga yoki da'vogarning mulkiy manfaatlarini ta'minlashga yo'naltirilgan tezkor choralari tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasi XPKda nazarda tutilgan ta'minlov choralari to'g'risida umumiy qoidalar barcha holatlarga tatbiq etiladi: O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan chet tarafning mulkiga nisbatan bunday choralar qabul qilishda biror-bir cheklovlar aniqlanmagan. Bundan tashqari, XPK ta'minlov choralari sud qarorini ijro etish O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida tahmin qilingan holda ham tatbiq etilishi kerakligidan kelib chiqadi.

Lekin O'zbekiston sudlari qarorlari asosida bunday choralarning O'zbekiston tashqarisida tan olish va tatbiq etishning real imkoniyati tegishli chet davlatda o'zarolik talab etiladimi yoki u O'zbekiston ishtirok etayogan tegishli xalqaro shartnomada qatnashishiga bog'liq.

E'tibor bering!

1992-yil Kiyev shartnomalari va 1993-yilgi Minsk konvensiyalari MDH mamlakatlaridan birida MDHning boshqa davlatida qabul qilingan ta'minlov to'g'risidagi choralar to'g'risidagi qarorlarni tan olish va ijro etish qoidalarini nazarda tutmagan.

MDH ishtirokchi-davlatlari hududlarida arbitraj, xo'jalik va iqtisodiy sudlarning qarorlarini o'zaro ijro etish tartibi to'g'risida 1998-yilgi shartnoma (Moskva shartnomasi) qaror ijrosini ta'minlash uchun choralar undiruv qaysi davlat hududida amalga oshirilsa, o'sha davlatning qonunchiligi bilan belgilanishini nazarda tutadi (4-modda). Bundan tashqari, ushbu shartnomada MDH mamlakatlarining tegishli Oliy Sudlari o'z davlatlari hududlarida vakolatli sudlarning qarorlari ijrosini ta'minlash bo'yicha majburiy ko'rsatmalar berishga haqli ekanligi nazarda tutiladi.

17.6. Sud topshiriqlari va sud topshiriqlarini bajarish

Har bir davlatda hokimiyat organi sifatida sudning funksiyalari ushbu davlat hududi chegaralari bilan cheklanadi. Shuning uchun chet elda protsessual harakatlar sodir etish uchun bir davlat sudi boshqa davlatning sud organlariga yordam so'rab murojaat qilishga majbur bo'ladi (sudga chaqirish to'g'risida chaqiruv qog'ozini topshirish, chet elda yashovchi guvohlarni tergov qilish, dalillar to'plash va protsessual xarakterdagi boshqa harakatlar sodir etish).

E'tibor bering!

Sud topshirig'i deganda, xalqaro amaliyotda bir davlat sudning boshqa davlat sudiga shu davlat hududida protsessual harakatlar amalga oshirish to'g'risida yordam so'rab murojaat qilishi tushuniladi.

Xalqaro hamkorlikning rivojlanishi shunga olib keldiki, sud topshiriqlarini bajarish bilan bir qatorda huquqiy yordam ko'rsatish tushunchasidan ancha keng foydalana boshlandi. Bunda xalqaro xususiy huquq sohasida nafaqat sud topshiriqlarini ijro etish, balki bundan oldingi paragrafda aytilgan chet el huquq to'g'risida axborot olishda ko'maklashish ham tushunila boshlandi.

O'zbekiston Respublikasida chet el sudlari topshiriqlarini bajarish va huquqiy yordamning boshqa turlarini ko'rsatish protsedurasi, o'z navbatida, O'zbekiston sudlarining topshiriqlar bilan chet el davlatlari vakolatli organlariga murojaat qilish tartibi yuqorida ko'rsatilgan xalqaro shartnomalar qoidalari bilan bir qatorda O'zbekiston Respublikasi FPKning va XPKning qoidalari bilan ham tartibga solinadi.

Shu o'rinda chet el sud qarorlarini tan olish va ijro etish bilan sud topshiriqlarini tan olish va ijro etish jarayonlari o'rtasidagi farqni tushunib olish lozim. Chet el sud qarori tan olinishi va ijro etilishi ma'lum bir ish yuzasidan chiqarilgan sudning yakuniy qarori tushunilsa, chet el sud topshirig'ida deganda esa hali davom etayotgan sud jarayonini samarali ko'rib chiqish uchun kerakli bo'lgan ma'lumotlarni to'plash yuzasidan boshqa davlat sudidan yordam so'rashi tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasi FPK 390-moddasi va XPK 226-moddasi chet davlatlarning sudlariga ayrim protsessual harakatlarni bajarish to'g'risidagi topshiriqlarni bajarishda yordam berish masalalarini yoritadi. Mazkur moddalarda sanab o'tilgan protsessual harakatlar ro'yxati to'liq emas va amaldagi chaqiriq qog'ozlari va boshqa hujjatlarni topshirish bilan birga ularning qatoriga taraflar va guvohlarni so'roq qilish, ekspertiza o'tkazish va joyni ko'zdan kechirish, yozma dalillar olish va sh.k. ham kiradi.

O'zbekiston Respublikasi sudlari chet davlat sudlari topshirig'ini ijro etish haqidagi ishlarni 1993-yil 22-yanvarda Minsk shahrida imzolangan "Fuqarolik, oilaviy va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risida"gi konvensiya, 1954-yil 1-martda Gaaga shahrida imzolangan "Fuqarolik protsessi masalalariga doir Konvensiya", 1992-yilgi Xo'jalik faoliyatini yuritish bilan bog'liq nizolarni hal etish tartibi to'g'risidagi bitim, davlatlar o'rtasidagi ikki tomonlama xalqaro shartnomalar hamda 2012-yildagi Oliy Sud Plenumining "Fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha sud ishlarini yuritish sohasida xalqaro hamkorlikning ayrim masalalari to'g'risida" qarori va 2013-yildagi Oliy xo'jalik sudi Plenumining "Chet davlat sudi yoki hakamlik qarorini tan olish va ijroga qaratish hamda chet davlat sudining topshirig'ini ijro etish to'g'risidagi ishlarning xo'jalik sudlari tomonidan ko'rilishida qonun hujjatlarini qo'llashning ayrim masalalari to'g'risida"gi qarori asosida ko'rib chiqadi.

Chet davlat sudlarining belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi sudlariga ayrim protsessual harakatlarni bajarish to'g'risida bergan topshiriqlari quyidagi asoslarga ko'ra bajarilmaydi:

1) topshiriqni ijro etish O'zbekiston Respublikasi suverenitetiga zid bo'lsa yoki uning xavfsizligiga tahdid solsa;

2) topshiriqni ijro etish sudning vakolatiga kirmasa.

Birinchi asos ommaviy tartib to'g'risidagi izohning protsessual ma'nodagi ta'rifidir. So'z chet davlat huquqi uning ommaviy tartib bilan mos kelmaganligi uchun qo'llanishi mumkin emasligi haqida emas, balki topshiriqning ijro etilishi O'zbekiston Respublikasi suverenitetiga zid bo'lsa yoki uning xavfsizligiga tahdid soladigan bo'lsa, u holda uning man qilinishi haqida boryapti. Ikkinchi asos – vakolatli bo'lmaganlik tufayli ijro etmaslik – ommaviy tartib to'g'risidagi izohning tarkibiy qismi emas, u protsessual huquqdan kelib chiqadi.

E'tibor bering!

Chet davlat sudi topshirig'i bilan bog'liq ishni ko'rish natijalari bo'yicha ajrim chiqariladi va u xalqaro shartnomalarda nazarda tutilgan tartibda so'rayotgan tarafga jo'natiladi. Chet davlat sudi topshirig'i ijro etilganda, ajrimga ijroni tasdiqlovchi hujjatlar ilova qilinadi. Agar chet davlat sudi topshirig'i ijro etilmasa, ajrimda uning ijro etilmaganligi sabablari ko'rsatilishi lozim.

Agar sud topshirig'i O'zbekiston Respublikasi bilan o'zaro huquqiy yordam ko'rsatish haqidagi shartnoma imzolamagan, biroq Gaaga konvensiyasi ishtirokchisi bo'lgan davlatdan kelib tushgan bo'lsa, chet davlat sudining topshirig'i ko'rib chiqish uchun qabul qilinishi shart, chunki Gaaga konvensiyasi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995-yil 22-dekabrda qarori bilan ratifikatsiya qilingan.

Sud topshiriqlarini ijro etish masalalari 1993-yilgi Fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlarni to'g'risidagi konvensiyada batafsil tartibga solingan. Unda huquqiy yordam hajmi to'liq bo'lmasada, juda keng berilgan. topshiriqlarning mazmuni va shakli, ularni ijro etish tartibi belgilab qo'yilgan. Huquqiy yordam so'rab murojaat qilayotgan idoraning iltimosiga ko'ra shu tarafning protsessual me'yorlari, basharti ular yordam beruvchi tarafning qonunlariga zid bo'lmasa, qo'llanishi mumkin.

Konvensiyaning guvohlarni, jabrlanuvchilarni, fuqarolik da'vogarlari va javobgarlarni, ularning vakillarini, shuningdek mutaxassislarni chaqirtirish tartibini belgilab beruvchi qoidalari bu shaxslarning daxlsizligi, taalluqli xarajatlarning qoplanishi, mutaxassislarning ish haqi to'lanishi kafolatlarini nazarda tutadi. Hujjatlarni topshirishga bo'lgan talablar ham aniq tartibga solingan. Shartnoma tuzayotgan tarflar hujjatlarni o'z fuqarolariga diplomatik vakolatxonalar yoki konsullik idoralari orqali topshirishlari mumkin.

Shartnoma tuzayotgan tarflardan birortasining hududida tayyorlangan yoki maxsus vakolatli idora tomonidan taalluqli shaklda tasdiqlanib, gerbli muhr bosilgan hujjatlar Shartnoma tuzayotgan tarflarning hududlarida maxsus tasdiqlashsiz qabul qilinishi shart.

Shartnoma tuzayotgan taraflar bir-birlarining iltimoslariga binoan o'zlarining hududlarida amal qilayotgan yoki amal qilgan qonunlar va ularning adliya idoralari tomonidan qo'llanish tajribasi haqida axborot berib turadilar. Axborot taraflarning markaziy adliya idoralari tomonidan beriladi.

Huquqiy yordam ko'rsatish paytida sarflangan xarajatlar taraflarning zimmasiga yuklatiladi. Yordam so'ralgan taraf yordam so'ragan tarafdin bu xarajatlarning qoplanishini talab qilmaydi.

Sudlar va boshqa adliya organlarining topshiriqlari chet davlatdan O'zbekistonga va O'zbekistondan chet davlatga, basharti xalqaro shartnomalarda boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, diplomatik tartibda yuboriladi. O'zbekistondan chet davlatga yuboriladigan topshiriq Adliya vazirligi – Tashqi ishlar vazirligi – elchixonalarining konsullik bo'limlari yo'nalishi bo'yicha ketadi.

Xo'jalik faoliyatini yuritish bilan bog'liq nizolarni hal etish tartibi to'g'risidagi 1992-yilgi Kiyev bitimi qoidalari MDH mamlakatlarining xo'jalik yurituvchi subyektlari o'rtasidagi nizolarni ko'rib chiqish muddatlarini qisqartirishga xizmat qiladi: mazkur bitimga binoan huquqiy yordam ko'rsatish paytida shu bitim a'zolari bo'lgan mamlakatlarning vakolatli sudlari va boshqa organlari bir-birlari bilan bevosita aloqada bo'ladilar; huquqiy yordam ko'rsatishni yoki topshiriqni ijro etishni so'rab murojaat qilinganda hujjatlar yordam so'ragan mamlakat tilida yoki rus tilida taqdim etiladi.

1993-yilgi Fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risidagi konvensiyada taraflarning vakolatli adliya idoralari o'rtasidagi aloqalar quyidagicha belgilangan (5-modda): "Mazkur konvensiyaga amal qilinganda Shartnoma tuzayotgan taraflarning vakolatli adliya idoralari, basharti konvensiyada boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, o'zlarining markaziy organlari orqali aloqada bo'ladilar". 1997-yilda Moskvada imzolangan bayonnoma bilan 5-modda boshqacha tahrirda berildi. Uning mazmuni quyidagicha: "Mazkur konvensiyaga amal qilinganda Shartnoma tuzayotgan taraflarning vakolatli adliya idoralari, basharti konvensiyada boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, o'zlarining markaziy, hududiy va boshqa organlari orqali aloqada bo'ladilar". Shartnoma tuzayotgan taraflar o'zlarining markaziy, hududiy va boshqa bevosita aloqalarini amalga oshirish uchun vakolatli bo'lgan organlari ro'yxatini o'zlari belgilaydilar va bu haqida depozitariyga ma'lumot beradilar.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi sud topshiriqlarini yuborayotganda taalluqli tartibda xalqaro shartnoma mavjud bo'lgan chet davlatlarning faqatgina Adliya vazirliklari bilan emas, balki boshqa taalluqli markaziy organlari bilan ham bevosita aloqa qiladi.

Topshiriq qaysi mamlakat hududida ijro etilishi lozim bo'lsa, shu mamlakatning qonunlariga muvofiq ijro etiladi. Xalqaro shartnomalarda nazarda tutilgan hollarda topshiriqni ijro etuvchi organ shunga muvofiq chet

davlatning protsessual me'yorlarini qo'llashi mumkin. 1993-yilgi Fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risidagi konvensiyada huquqiy yordam ko'rsatuvchi idora topshiriqni ijro etishda o'z mamlakatining qonunlarini qo'llashi mumkinligi nazarda tutilgan. Yordam so'ragan idoraning iltimosiga ko'ra, yordam ko'rsatuvchi idora yordam so'ragan tarafning protsessual me'yorlarini qo'llashi ham mumkin (agar bu me'yorlar yordam ko'rsatuvchi tarafning qonunlariga zid bo'lmasa).

17.7. Chet el sudlari qarorlarini tan olish va ijro etish

Bir davlatning sudi tomonidan chiqarilgan sud qarorining amal qilish doirasi odatda shu davlat hududi bilan chegaralanadi. Chet el sud qarorining tan olinishi va ijro etilishi davlatning aniq qonunlari va u ishtirokchi bo'lgan halqaro shartnomalarda nazarda tutilgan hollardagini yo'l qo'yiladi. Chet el sud qarorini tan olish davlatni, fuqarolik va boshqa huquqlarni ta'minlashda xuddi o'z davlati sud qarorini ijrosini ta'minlagandek, ta'minlash majburiyatini olganligini tasdiqlaydi. Rus olimi M.Boguslavskiyning fikriga ko'ra, ba'zi hollarda sud qarorini tan olishning o'zi kifoya qiladi va bu qarorni ijro etilishi talab etilmaydi (masalan, nikohni bekor, vasiy yoki homiy tayinlash)¹. Boshqa vaziyatlarda esa qarorni ijrosini ham ta'minlash talab qilinadi, ya'ni ijroni ta'minlaydigan maxsus jarayon amalga oshiriladi (ijro varaqasini berish va maxsus reestrda ro'yhatdan o'tkazish). Shunday qilib, chet el sud qarorini tan olish uni ijrosini majburiy tartibda ta'minlashni anglatadi. Majburiy tartibda ijro etish uchun, odatda, chet el qarorini tan olishga nisbatan qo'shimcha talablar belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ushbu masalada quyidagilarni ta'kidlaganlaridek, "Mamlakatimizdagi ijro ishi yuritish bilan bog'liq normalarni takomillashtirishga qaratilgan xorijiy davlatlardagi ijro ishi yuritish bilan bog'liq bo'lgan qonunchilik va huquqni qo'llash amaliyotini o'rganish muhim amaliy foydali jarayon hisoblanadi. Chunki aynan ijro ishi yuritish jarayoni odil sudlovning samaradorligi, sud qarorlarining amaliy ahamiyati, buzilgan huquqlar tiklanishining kafolati sifatida sud qarorlari va vakolatli organlarning huquqiy aktlari umummajburiylikni tasdiqlab, huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining huquq normalariga bo'lgan munosabatini ko'rsatib beradi.

Bugungi kunda yuridik-huquqiy normalarni erkinlashtirish va yangilash, sud organlari faoliyatining tashkiliy shakllarni takomillashtirish bo'yicha rivojlangan demokratik davlatlar tajribasini har tomonlama chuqur o'rganib chiqish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda"².

¹ <http://www.pravo.lv/index.html>.

² Karimov I.A. Biz tanlagan yo'l – demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. – T 11. – T.: O'zbekiston, 2003. – B.31.

Rivojlangan dunyo mamlakatlarida chet el sud qarorlarini ijro qilish jarayoni bir-biridan farq qilish ma'lum. Chet el sud qarorini dastlabki ijrosini ta'minlash sharti odatda milliy sud qarori bilan tan olinganligi bilan belgilanadi.

Ba'zi bir davlatlarda (masalan, Italiyada) sud qarorini ijro etish uchun uni to'g'riligi formal nuqtayi nazardan tekshirib chiqish talab etiladi, shuningdek chet el sud qarori tan olinishi so'ralayotgan sud joylashgan davlatning ommaviy tartibiga va boshqa bir qator shartlarga javob berishi kerak bo'ladi. Boshqa bir qator Yevropa mamlakatlarida esa (Germaniya, Fransiya, Belgiya va b.) ekzekvatorlarni berilishi kifoya qiladi. Ekzekvator deganda, chet el sud qarorining tan olinishini so'rab qilingan iltimosnomani ko'rib chiqilgandan keyin sud tomonidan chiqariladigan ijroni ta'minlashga ruxsat beradigan maxsus qaror (ajrim) tushuniladi. Uchinchi guruh davlatlarda esa chet el sud qarorini tan olish va ijro etishda o'zarolik tamoyili asosida kelishuvi mavjud bo'lgan mamlakatlarda qaror maxsus davlat organi tomonidan reestr dan ro'yxatdan o'tkazilishini o'zi kifoya qiladi (masalan, Buyuk Britaniyada reestr dan ro'yxatdan o'tkazish fuqarolik ishlari bo'yicha Yuqori sud tomonidan amalga oshiriladi). Ro'yxatdan o'tkazish o'z o'rnida, qarorni ma'lum bir talablarga javob berishni talb qilishi mumkin.

Litviya davlatining 2002-yilda qabul qilingan FPKga¹ muvofiq, chet el sud qarorlari tan olinadi va ijro etiladi, agar mazkur Kodeksda shunday sud qarorini tan olish va ijro etishni rad etish asoslari belgilangan bo'lmasa. sud qarorini qayta ko'rib chiqishga yo'l qo'yilmaydi va o'zarolik talabi belgilanmaydi.

Xitoy Xalq Respublikasining 1991-yilda qabul qilingan "Fuqarolik jarayoni to'g'risida"gi qonunida² nazarda tutilgan holatlarda (XXR sudida chiqarilgan sud qarori ijrosini ta'minlash boshqa davlat hududiga to'g'ri kelsa, arbitraj sudi yoki hakamlik sudi tomonidan chiqarilgan sud qaror yuzasidan tomonlar yoxud mol-mulk chet davlat hududida joylashgan bo'lsa, chet elda chiqarilgan sud qarorini XXR tomonidan olinishi va ijro etilishi) chet el sud qarorlarini tan olish va ijro etish xalqaro shartnomalar va o'zarolik tamoyili asosida amalga oshiriladi.

Dunyo bo'ylab rivojlanayotgan integratsiya jarayoni, aholi migratsiyasini oshib borayotgani davlatlar o'rtasida ko'p tomonlama va ikki tomonlama chet el sud qarorlarini ijro etish to'g'risidagi xalqaro shartnomalarni tuzishni taqozo etadi, odatda, belgilangan shartlarga javob beradigan sud qarorlari (qarorning qonuniy kuchga kirganligi, ijro etadigan davlatning ommaviy tartibiga zid emasligi, ikkala davlatning ham sud protsessida ishtiroki) kelishilgan davlatlar tomonidan tan olinadi va ijro etiladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida chet davlat sudi yoki hakamlik qarorini tan olish va ijroga qaratish hamda chet davlat sudining topshirig'ini ijro etish to'g'risidagi ishlarni ko'rish 1993-yil 22-yanvarda Minsk shahrida imzolangan

¹ <http://pravo.hse.nu/intprilaw/doc/060605>

² <http://www.lex.uz/>

“Fuqarolik, oilaviy va jinoyat ishlar bo‘yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to‘g‘risida”gi konvensiya¹, 1954-yil 1-martda Gaaga shahrida imzolangan “Fuqarolik protsessi masalalariga doir konvensiya”², davlatlar o‘rtasidagi ikki tomonlama xalqaro shartnomalar va O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi, “Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to‘g‘risida”gi qonuni, 2012-yildagi Oliy Sud Plenumining “Fuqarolik va jinoyat ishlari bo‘yicha sud ishlarini yuritish sohasida xalqaro hamkorlikning ayrim masalalari to‘g‘risida” qarori, 2013-yildagi Oliy xo‘jalik sudi Plenumining “Chet davlat sudi yoki hakamlik qarorini tan olish va ijroga qaratish hamda chet davlat sudining topshirig‘ini ijro etish to‘g‘risidagi ishlarning xo‘jalik sudlari tomonidan ko‘rilishida qonun hujjatlarini qo‘llashning ayrim masalalari to‘g‘risida”gi qarori³ bilan tartibga solinadi.

O‘zbekiston Respublikasi FPKning 391-moddasiga muvofiq chet davlat sudlari va arbitrajlarining hal qiluv qarorlarini O‘zbekiston Respublikasida ijro etish tartibi O‘zbekiston Respublikasining tegishli xalqaro shartnomalari bilan belgilanadi. Shuningdek, moddaning ikkinchi qismida chet davlat sudi yoki arbitrajining hal qiluv qarori, agar O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo‘lmasa, bu qaror qonuniy kuchga kirgan vaqtdan e‘tiboran uch yil ichida majburiy ijroga topshirilishi mumkinligi belgilangan.

Davlatlar o‘rtasida chet el qarorini tan olish va ijro etish to‘g‘risida kelishuv mavjud bo‘lsa, chet davlat sudi qarorini tan olish va ijroga qaratish to‘g‘risidagi iltimosnomani ko‘rib chiqish uchun davlat boji undirilmaydi, biroq FPKda nazarda tutilgan boshqa sud xarajatlari undirilishi lozim. Fuqarolik sudlari chet davlat sudi qarorini mazmunan qayta ko‘rishga, o‘zgartirishga yoki bekor qilishga haqli emas. Biroq tan olinadigan sud qarorining ijro etilishi O‘zbekiston Respublikasi ommaviy tartibiga va davlat suverenitetiga zid bo‘lsa, bunday sud qarorlari tan olinmaydi.

Tan olinishi so‘ralayotgan chet davlat sud qarori qisman ijro etilgan bo‘lsa, sud bunday holda chet davlat sudining ijro etilmagan qismiga ijro varaqasi beradi. Chet davlat sudi qarorini tan olish va ijroga qaratish to‘g‘risidagi ishlar qarzdor joylashgan yerdagi yoki yashaydigan joydagi yoxud agar qarzdor joylashgan yer yoki yashaydigan joy noma‘lum bo‘lganda, uning mol-mulki joylashgan joydagi fuqarolik sudi tomonidan ko‘riladi.

Chet davlat sudi qarorini tan olish va ijroga qaratish haqidagi ishlarni ko‘rish yakuni bo‘yicha FPKning 18-bobida hal qiluv qarorini qabul qilish uchun belgilangan qoidalar bo‘yicha ajrim chiqariladi va uning asosida ijro varaqasi darhol beriladi.

¹ http://www.arbitrationlaw.narod.ru/...civil.../Civil_Procedure_Convention_1954.htm

² <http://www.lex.uz/>

³ <http://www.lex.uz/>

“Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni¹ 6-moddasining ikkinchi qismiga ko‘ra chet el sudi yoki arbitrajining qarori asosida O‘zbekiston Respublikasi sudi tomonidan berilgan ijro varaqasi, agar O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida boshqacha qoida nazarda tutilgan bo‘lmasa, qaror qonuniy kuchga kirgan vaqtdan e‘tiboran uch yil ichida majburiy ijro etish uchun topshirilishi mumkinligi belgilangan. Bundan kelib chiqib, sudlar chet davlat sudi yoki hakamlik qarorini tan olish va ijroga qaratish to‘g‘risidagi ajrimga asosan berilgan ijro varaqasida chet davlat sudi yoki hakamlik qarori qonuniy kuchga kirgan sanani ko‘rsatishlari lozim.

Chet davlat sudi qarorini tan olish va ijroga qaratish to‘g‘risidagi ishni ko‘rish natijasi bo‘yicha qabul qilingan ajrim ustidan FPKda belgilangan tartib va muddatlarda shikoyat qilinishi yoki protest keltirilishi mumkin.

1954-yil 1-martdagi Gaaga konvensiyasi² qoidalariga muvofiq O‘zbekiston Respublikasida Chet davlat sudi yoki hakamlik qarorini tan olish va ijroga qaratish to‘g‘risidagi iltimosnoma yozma shaklda beriladi va da‘vogar yoki uning vakili tomonidan imzolangan bo‘lishi lozim.

Iltimosnomada quyidagilar ko‘rsatilishi kerak:

- 1) iltimosnoma berilayotgan fuqarolik sudining nomi;
- 2) chet davlat sudining nomi va joylashgan joyi yoki hakamlik sudining nomi hamda tarkibi, uning joylashgan joyi;
- 3) undiruvchining nomi, uning joylashgan joyi yoki turar joyi;
- 4) qarzdorning nomi, uning joylashgan joyi yoki turar joyi;
- 5) undiruvchi tan olish va ijroga qaratishni iltimos qilayotgan chet davlat sudi yoki hakamlik sudining qarori haqidagi ma‘lumotlar;
- 6) undiruvchining talabi;
- 7) ilova qilinayotgan hujjatlar ro‘yxati.

O‘zbekiston Respublikasi sudlariga topshirilayotgan chet davlat sudi qarorini tan olish va ijroga qaratish to‘g‘risidagi iltimosnomaga Gaaga konvensiyasi 3-moddasida, Minsk konvensiyasi 53-moddasining ikkinchi qismida³ yoki O‘zbekiston Respublikasining ikki tomonlama shartnomasida nazarda tutilgan hujjatlar ilova qilinishi lozim.

Xususan, chet davlat sudi qarorini tan olish va ijroga qaratish to‘g‘risidagi **iltimosnomaga** quyidagilar ilova qilinadi:

- tegishli ravishda tasdiqlangan chet davlat sudi qarorining nusxasi;
- agar qarorning o‘zida qonuniy kuchga kirganligi ko‘rsatilmagan bo‘lsa, uning qonuniy kuchga kirganligini tasdiqlovchi hujjat;
- sud majlisida ishtirok etmagan, unga qarshi qaror qabul qilingan tarafning sudga tegishli tarzda va o‘z vaqtida chaqirilganligini tasdiqlovchi hujjat;

¹ http://www.arbitrationlaw.narod.ru/...civil.../Civil_Procedure_Convention_1954.htm

² <http://www.lex.uz/>

³ Уша жойда.

- iltimosnoma kiritgan shaxsning imzolash huquqini tasdiqlovchi hujjat;
- iltimosnoma va unga ilova qilingan hujjatlarning nusxalari qarzdorga yuborilganligini tasdiqlovchi hujjat;
- ishlarning taraflar o'rtasidagi shartnoma bo'yicha sudlovga tegishlilikini tasdiqlovchi hujjat.

Agar chet davlat sudi qarorining tan olinishi va ijroga qaratilishi Minsk konvensiyasi asosida so'ralayotgan bo'lsa, iltimosnomaga ilova qilinayotgan hujjatlar tan olinishi so'ralayotgan davlat tili yoki rus tiliga qilingan tarjimai bilan birga tasdiqlangan holda taqdim etiladi.

Agar chet davlat sudi qarorining tan olinishi va ijroga qaratilishi O'zbekiston Respublikasining ikki tomonlama huquqiy yordam ko'rsatish haqidagi shartnomasi asosida so'ralayotgan bo'lsa, iltimosnomaga ilova qilinayotgan hujjatlar ushbu shartnomada belgilangan tilda bayon etilishi lozim. Ushbu talabga rioya qilinmasdan berilgan iltimosnoma FPKning 152-moddasiga mos holda qaytariladi.

Quyidagi holatlar chet davlat sudi qarorini tan olishni va ijroga qaratishni Minsk konvensiyasiga¹ muvofiq rad etishga asos bo'ladi:

O'zbekiston Respublikasi xo'jalik sudining ayni bir shaxslar o'rtasida, ayni bir predmet to'g'risida va ayni bir asoslar bo'yicha nizo yuzasidan qarori mavjud bo'lsa;

MDH a'zosi – uchinchi davlat yoki MDH a'zosi bo'lmagan davlat vakolatli sudining ayni bir shaxslar o'rtasida, ayni bir predmet to'g'risida va ayni bir asoslar bo'yicha nizo yuzasidan tan olingan qarori mavjud bo'lsa;

- nizo vakolatsiz sud tomonidan hal qilingan bo'lsa;
- boshqa taraf sud majlisi to'g'risida xabardor qilinmagan bo'lsa;
- qarorni majburiy ijroga taqdim etish uchun uch yillik muddat o'tgan bo'lsa.

Agar chet davlat sudi qarorining tan olinishi va ijroga qaratilishi O'zbekiston Respublikasining ikki tomonlama huquqiy yordam ko'rsatish haqidagi xalqaro shartnomasi asosida so'ralayotgan bo'lsa, qarorni tan olish va ijroga qaratish mazkur shartnomada nazarda tutilgan asoslar bo'yicha rad etiladi. Chet davlat sudining qarorini tan olish va ijroga qaratish to'g'risidagi iltimosnoma qarorni tan olish va ijroga qaratish uchun nazarda tutilgan tartibda ko'riladi.

17.8. Transchegaraviy bankrotlik

Hozirgi kunda izchillik bilan davom etayotgan O'zbekiston va jahon iqtisodiy ko'rsatkichlarining tahlili, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan subyektlar o'rtasida kreditorlik qarzlarning oshib borayotganini ko'rastmoqda. Mazkur vaziyat jahon moliyaviy bozorida shartli ravishda stagnatsion tendensiya bo'lib qolayotganligiga shak-shubha yo'q. Bu esa bir qator muammolarni vujudga keltiradi. Xususan, ko'plab tadbirkorlik faoliyati subyektlarining bankrot bo'lishiga olib kelmoqda.

¹ Собина Л.Ю. Признание иностранных банкротств в международном частном праве. – М.: Статус, 2012. – С. 12.

Iqtisodiy munosabatlarni globallashuv jarayoni transchegaraviy bankrotlik sonini ko'payishiga sabab bo'lmoqda, bu esa o'z o'rnida transchegaraviy bankrotlikni tartibga solishga qaratilgan huquqiy mexanizmi ishlab chiqilishini hamda mazkur sohadagi turli darajadagi – milliy, hududiy va xalqaro muammolarni bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirilishini talab qildi.

Rus olimi L.Sobinaning fikricha, “**transchegaraviy bankrotlik** (cross-border insolvency (bankruptcy)) deganda, xalqaro xususiy huquqning normalari bilan tartibga solinadigan, turli davlatlar yurisdiksiyasiga aloqador bo'lgan (joylashgan) kreditor, qarzdor va aktivlar o'rtasidagi bankrotlik bilan bog'liq institut tushiniladi”¹. Umuman olganda, boshqa vaziyatlardagi kabi xalqaro xususiy huquq doirasiga turli davlatlarni huquq tartibotining yuridik aloqalarini ifodalovchi munosabatlar kiradi.

Transchegaraviy bankrotlik ikki yoki undan ortiq davlatlarning huquq-tartibotining huquqiy aloqalarida ifodalanib: qarzdorni bankrot deb topishda chet el kreditori ishtirok etgan bo'lsa, qarzdorga tegishli mol-mulk boshqa davlat hududida bo'lsa, yoxud obyektiv nuqtayi nazardan qarzdorni ikki yoki undan ortiq davlatda bankrot deb e'lon qilish bilan bog'liq huquqiy munosabatlarni xalqaro xususiy huquqning umumiy qoidalari va normalari bilan tartibga solish zarurati tug'iladi. Bularning barchasi xalqaro ijobiy tajribani e'tiborga olgan holda milliy qonunchilikda transchegaraviy bankrotlikni tartibga solishning huquqiy asoslari va huquqiy tamoyillarini belgilashni talab etadi.

Transchegaraviy bankrotlikka oid munosabatlarini huquqiy tartibga solishga doir nazariya va xorijiy amaliyotni tahlil etish natijasida iqtisodiyotni liberallashtirishni yanada rivojlantirishga qaratilgan konsepsiyalarni yaratish va ushbu sohadagi qonunchilikni takomillashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Demokratik bozor islohotlari va iqtisodiyotni liberallashtirishni yanada chuqurlashtirish sharoitida transchegaraviy bankrotlikni huquqiy tartibga solish bilan bog'liq munosabatlar mazkur iqtisodiy tizimning talablariga to'la javob berishi va transchegaraviy bankrotlik instituti subyektlarining (transchegaraviy bankrotlik bilan bog'liq ishda ishtirok etadigan davlat organlari, kreditor va qarzdor) huquqlarini samarali himoya qilish mexanizmlari mavjud bo'lishi talab etiladi.

So'ngi o'n yil davomidagi vaziyat tahlil qilinganida, transchegaraviy bankrotlikka uchrayotgan korxonalar soni oshib borayotgani, shu sohani tartibga solishga qaratilgan birxillashtirilgan normalar yo'qligi, xalqaro amaliyotda bir qator huquqiy bo'shliqlar mavjudligini ko'rsatmoqda. Mavjud muammolarni bartaraf etilishi qarzdorni bankrot deb topish bilan bog'liq masalani hal qilishdagi bir qator to'siqlarni bartaraf etadi.

¹ Попондопуло В.Ф. Международное коммерческое право. Учебное пособие. – М.: Юрайт, 2014. – С.155.

Xalqaro xususiy huquqda chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlarni tartibga solishning ikki xil uslubi mavjud bo'lib, ular moddiy-huquqiy va kollizion uslublardan iborat. Transchegaraviy bankrotlik bilan bog'liq munosabatlarni moddiy-huquqiy uslubda tartibga solishda kollizion bog'lovchilar bilan emas, balki bevosita moddiy normalar qo'llaniladi. Agar transchegaraviy bankrotlikka oid munosabatlarni tartibga solishga doir xalqaro shartnomalar tuzilishi natijasida unifikatsiya qilingan moddiy-huquqiy normalar mavjud bo'lsa, mazkur normalar shu toifadagi ishlarga nisbatan qo'llanilishi mumkin.

Transchegaraviy bankrotlikka oid ishlarga nisbatan qo'llaniladigan huquqni aniqlashda kollizion uslub muhim ahamiyatga ega bo'lib, mazkur sohada ishlarini ko'rishda kollizion bog'lovchilar nizoni ko'rayotgan sud joylashgan davlat qonuni qo'llanilishi lozinligini ko'rsatadi. *Lex fori* (*lex fori concursus*) kollizion bog'lovchisi transchegaraviy bankrotlikka oid ishni ko'rib chiqish uchun ochgan davlat qonuni qo'llanilishini ko'rsatadi. Biroq transchegaraviy bankrotlikka oid munosabatning mohiyatini aniqlash uchun yana bir qator masalalarga oydinlik kiritishni talab etadi. Xususan, bankrotlikka oid ish qaysi davlat yurisdiksiyasiga taalluqli hisoblanishi, bir davlatda ochilgan ishning ikkinchi davlat tomonidan tan olinishi, bir vaqtning o'zida bir necha davlat hududida bir qazdorga nisbatan transchegaraviy bankrotlikka doir ochilgan ishning kelajakda keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan huquqiy oqibatlar va boshqa bir qator muammolar shular jumlasidandir¹.

Shunday qilib, transchegaraviy bankrotlikka doir ko'rilayotgan ishlarning statistik ko'rsatkichining oshib borayotganligi, mazkur sohani tartibga soluvchi bir qator huquqiy bo'shliqlar mavjudligi transchegaraviy bankrotlikni huquqiy tartibga solishga doir huquqiy normalarga bo'lgan ehtiyojni kundan-kunga oshib borayotganligini ko'rsatmoqda.

O'zbekiston Respublikasida jahon iqtisodiy integratsiyasida o'z o'rniga ega bo'lish uchun so'ngi o'n yil davomida juda katta chora-tadbirlarni amalga oshirdi, biroq endilikda O'zbekiston qonunchiligi uchun yangi hisoblangan traschegaraviy bankrotlik universiteti vujudga keldi. Hozirgi kunda mamlakatimizdagi mavjud bankrotlikni tartibga solishga qaratilgan qonunchilik, qarzdorni bankrot deb topish jarayoni va tartibi milliy nuqtayi nazardan ishlab chiqilgan bo'lib, faqat O'zbekiston Respublikasi hududi doirasidagi qarzdorni bankrot deb topish bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan. Biroq kreditor va qarzdor o'rtasidagi huquqiy munosabatlar transchegaraviy xarakterda bo'lgan holatlarni tartibga solishga qaratilgan normalar O'zbekiston Respublikasining bankrotlikka oid qonunchiligida nazarda tutilmaganligi ham mazkur sohani takomillashtirish lozimligini ko'rsatadi hamda mazkur sohani huquqiy tartibga solishda yuzaga kelayotgan muammolarni bartaraf etishga doir chora-tadbirlar ishlab chiqishni talab etadi.

¹ Международное частное право: Учебник для вузов / Под ред. д.ю.н. Н.И.Марышевой. – М.: ИНФРА-М, 2000. –С. 388-389.

Transchegaraviy bankrotlikka (bankrotlik bo'yicha ochilgan ishlarda qarzdorning ikki yoki undan ortiq davlatda joylashgan mol-mulkini boshqarish va yahlitlash bilan bog'liq va boshqa masalalarga) nisbatan amaliy jihatdan qo'llaniladigan huquqni aniqlashda turli davlatlar milliy qonunchiligida jiddiy farqlar mavjudligi, amaliyotda mazkur sohadagi ishlarni ko'rish bilan bog'liq jiddiy qiyinchiliklarni vujudga keltirmoqda.

Shu bois, respublikada faoliyat olib borayotgan bozor iqtisodiyoti sharoitida transchegaraviy bankrotlikni huquqiy tartibga solish masalalari subyektlarining huquqlarini atroflicha himoya qilish, taraflarning huquq va majburiyatlarini belgilash, transchegaraviy bankrotlikni ko'rib hal qilishda kelib chiqadigan muammolarni bartaraf etishga alohida e'tibor qaratish lozim.

E'tibor bering!

Xorijiy mamlakatlarda, xususan, AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Italiya va Yevropa ittifoqidagi mamlakatlarda transchegaraviy bankrotlikni huquqiy tartibga solish faoliyati yuqori darajada tashkil etilgan va ma'lum darajada uning normativ-huquqiy bazasi yaratilgan. Mazkur davlatlarning olimlari transchegaraviy bankrotlik bilan bog'liq munosabatlardagi muammolarni kompleks tarzda o'rganishga alohida e'tibor qaratishgan.

Shu bilan bir qatorda, bozor iqtisodiyoti sharoitida respublikada faoliyat olib borayotgan transchegaraviy bankrotlik subyektlarining (qarzdor va kreditor) huquqlarini atroflicha himoya qilish, taraflarning huquq va majburiyatlarini belgilash, transchegaraviy bankrotlikni ko'rib hal qilishda kelib chiqadigan muammolarni bartaraf etishga alohida e'tibor qaratish lozim.

Vujudga kelgan muammoli vaziyatni e'tiborga olib, bir qator xalqaro shartnomalarga qo'shilish bankrotlik ishini ko'rib chiqishni soddalashtirish va shafofligini ta'minlash, qarzdorning mulkini yaxlitlashtirish samaradorligini oshirish va kreditorning talablarini qarzdorning yaxlitlangan mulkini taqsimlash orqali ta'minlash uchun xizmat qiladi, bu esa o'z o'rnida, davlatlar o'rtasidagi o'zaro ishonchning oshishiga yordam beradi va xalqaro savdoning rivojlanishiga imkon yaratadi. Shu toifadagi hujjatlarning imzolanishi, O'zbekiston Respublikasi uchun birinchi navbatda, chet el kreditorlarining O'zbekistondagi ishlab chiqarish sobasini, moliyaviy tashkilotlar va muassasalarini investitsiyalashga bo'lgan qiziqishini oshiradi, qolaversa, mamlakatimizdagi investitsion muhitni yaxshilaydi.

XVII bob yuzasidan nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Chet el korxonasi va tashkilotlari O'zbekiston Respublikasida maxsus ruxsatnoma asosida O'zbekiston Respublikasi milliy korxonasi va tashkilotlari bilan turli xil tashqi iqtisodiy bitimlar tuzish tartibi belgilanishi va chet el

korxonaga egalarning shaxsiy qonuniga binoan sudda o'z huquqlarini himoya qilish huquqlarini o'rnatilishi ayrim chet el korxonalarini sudga norozi bo'lib yozgan da'vo arizalarini kiritishiga olib keldi.

Ushbu o'rinda ayrim chet el korxonalarini sudga norozi bo'lib yozgan da'vo arizalarini xalqaro huquqiy normalarga mos kelish yoki kelmasligini muhokama qiling.

2. Fuqarolik ishlari bo'yicha xalqaro sudlovga taalluqlilik to'g'risida barcha davlatlar uchun umumiy majburiy me'yorlar tizimi mavjud emas, lekin ba'zi xalqaro shartnomalarda – ko'p tarafdin va ikkiyoqlama shartnomalar tarkibiga shu shartnomalar orqali tartibga solinuvchi hamkorlik doirasida qo'llanadigan xalqaro sudlovga taalluqlilik to'g'risida qoidalar ham kiradi.

“Yurisdiksiya nizosi”ni hal etish va “qonunlar kolliziyasi”ni hal etish masalalarini o'zaro bog'lagan holda muhokama qiling. Ushbu ikki holatni o'zaro bog'liqligi masalalarini misollar yordamida muhokama qiling.

3. Rossiyaning “LUKOYL” firmasining “UZLUKOYL” OAJga (O'zbekiston) xizmat safari bilan jo'natilgan xodimi A. yanvar oyining birinchi haftasida ishga chiqmadi. Ushbu vaqtda ish joyida bo'lmaganligini, Rossiya mehnat qonunchiligi bo'yicha yanvarning birinchi haftasi dam olish vaqti deb e'lon qilinganligi hamda rossiyalik firma xodimi sifatida ishga chiqmaslikka to'liq haqli ekanligi bilan asoslanadi.

A.ning dalillari asoslimi? Masalani tahlil qiling.

4. O'zbekiston va Ukraina yuridik shaxslari o'rtasida asbob-anjomlarni ijarasiga oid shartnoma tuzildi. Shartnoma yuzasidan qo'llaniladigan huquq sifatida AQSH qonunchiligini qo'llash kelishib olindi. Nizo kelib chiqishi natijasida O'zbekiston tarafi (ijaraga oluvchi) shartnomani hal qilish huquqi sifatida O'zbekiston qonunchiligini kiritishni suddan so'rab, AQSH qonunchiligi hech qaysi taraf bilan aloqasi yo'qligini ta'kidlashdi.

Ukraina kompaniyasi AQSH huquqini qo'llash lozimligini qayd etib, asos sifatida ushbu huquqni ijara munosabatlarini batafsil tartibga solishga qaratilganligini hamda AQSH huquqi uchinchi davlat huquqi sifatida betaraf rolni bajarishini qayd etib o'tdi.

Tarafdinlarning asoslarini baholang. Sud ushbu holatda qaysi tarafni asosini inobatga olgan holda qo'llanilishi lozim bo'lgan davlat huquqini qo'llashi lozim.

XVIII BOB. XALQARO XUSUSIY HUQUQQA OID NIZOLARNI XALQARO TIJORAT ARBITRAJI TOMONIDAN HAL ETILISHI

Xalqaro tijorat arbitraji tushunchasi va turlari. Xalqaro xususiy-huquqiy nizolar bo'yicha tijorat arbitrajlariga murojaat qilish tartibi va asoslari. Xalqaro tijorat arbitraji sohasidagi xalqaro-huquqiy hujjatlar. Arbitraj izohi va uni qo'llash asoslari. Xalqaro tijorat arbitraji qarorlarini tan olish va ijro etish.

Turli davlatlarning jismoniy va yuridik shaxslari o'rtasida savdo-iqtisodiy bitimlarni tuzish, ularni bajarish jarayonida turli kelishmovchiliklar, shartnoma shartlarini bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik hollari yuz berib turadi. Ana shunday vaziyatlarda nizoning tez va samarali, eng asosiysi, adolatlil hamda oqilona hal etilishi juda katta ahamiyatga ega. Ushbu vazifaning murakkabligi ko'p hollarda nizolashayotgan tomonlarning o'z huquqiy tizimi va huquqiy rejimi bilan bir-biridan farq qiladigan turli davlatlar hududida joylashganliklari bilan bog'liq. Bunday hollarda xalqaro xususiy huquqning kollizion normalarida nazarda tutilgan echimlardan foydalanilishi tabiiy, ammo ana shunday yechimni kim topishi, nizolarni hal qilishning xalqaro huquqiy mexanizmlari qanday ekanligini chuqur tushunib yetish lozim bo'ladi.

Xususiy huquqqa oid xalqaro huquqiy hujjatlarga ko'ra ham, ko'pchilik mamlakatlarning milliy qonunchilik tizimlariga muvofiq ham taraflar erkinligi avtonomligi prinsipi e'tirof etiladi. Unga ko'ra, xalqaro savdo-sotiq bitimini tuzayotgan tomonlar boshqa masalalar qatorida milliy qonunchilik yo'l qo'yadigan darajada kelgusida yuz berishi mumkin bo'lgan nizolarni hal etish usullari masalasini ham oldindan belgilab olishlari (nizoning milliy sudlarga yoki xalqaro sudlarga taalluqliligini ko'zda tutib qo'yishlari) mumkin. Bu narsa shartnomaning arbitraj izohiga oid qoidalarida nazarda tutib qo'yiladi.

Bitim tuzgan tomonlar nizoni ulardan biri joylashgan davlat sudlarida ko'rib, hal etish haqida kelishib olganlari taqdirda yoki muayyan mamlakatning milliy qonunchiligida ayrim turdagi nizolar faqat davlat sudlaridagina ko'rib hal etilishi mumkinligi qat'i belgilab qo'yilgan hollarda (masalan, 1992 yil 20 martda MDH qatnashchisi bo'lgan davlatlar o'rtasida imzolangan "Xo'jalik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq nizolarni hal etish tartibi to'g'risida"gi bitim 4-moddasining 3-bandiga ko'ra, ko'chmas mulk bilan bog'liq nizolarni faqat davlat sudlarigina ko'rish mumkinligi belgilangan) nizo tegishli davlatning protsessual qonunchiligiga muvofiq ko'rib hal etiladi.

Nizolar davlat sudlarida emas, balki tomonlar kelishib tanlaydigan nodavlat arbitraj (xo'jalik sudlari) yoki hakamlik sudlarida ko'rib hal etilishi belgilangan hollarda masala tomonlar kelishib olgan tarzda hal etiladi.

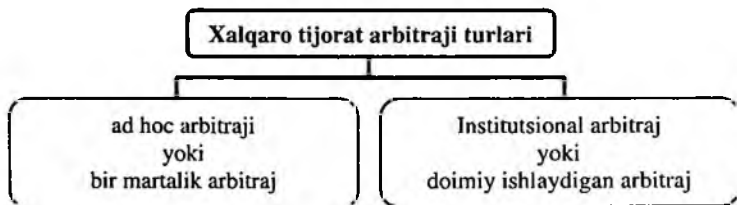
Xalqaro savdo-sotiq munosabatlari chog'ida yuzaga keladigan nizolarni hal etishning huquqiy tizimlari yaratilgan bo'lib, uning asosiy shakli xalqaro tijorat arbitrajlari (hakamlik sudlari)dir.

Xalqaro tijorat arbitraji tushunchasi va turlari

Bugungi kunda xalqaro miqyosdagi tijorat sohasidagi nizolar, ya'ni tashqi iqtisodiy bitimlar asosida vujudga keluvchi nizolar, taraflar tomonidan xalqaro tijorat arbitrajlarida ko'rib chiqilishi yuqori ahamiyatli bo'lib kelmoqda.

Yodda tuting!

Xalqaro tijorat arbitraji bu savdo-iqtisodiy nizoni nizolashayotgan tomonlar tanlagan va kelishib vakolat bergan bir yoki bir necha arbitrlar tomonidan ko'rib hal etishga qaratilgan, nodavlat sud organi bo'lib, uning qarorlari majburiy tarzda bajarilishi nazarda tutiladi.

Ad hoc arbitrajida nizolashayotgan taraflar xohishi va kelishuvi asosida aniq bir nizoni ko'rib hal etish uchun maxsus tashkil etiladigan hamda nizo hal etilgach, barham topadigan bir martalik (ad hoc) arbitraj sudlari.

Institutsional arbitrajlar milliy savdo palatalari, birjalar, tadbirkorlarning uyushmalari huzurida tashkil etiladi (Masalan, London xalqaro arbitraj sudi).

Xalqaro savdo nizolarining tijorat arbitrajlarida ko'rib hal etilishi o'zining bir qator afzal jihatlariga ega bo'lganligi tufayli keyingi paytlarda mashhur bo'lib bormoqda va ularda nizolarning ko'rilishi muntazam ortmoqda.

Nizoning davlat sud tizimiga kiruvchi sud muassasalarida ko'rilishi nizo qatnashchilariga quyidagi noqulayliklarni tug'diradi:

a) xorijiy davlat sudi uchun majburiy bo'lgan tartib-qoidalardan bexabarlik va shu tufayli nizoni hal etishga oid hujjatlarni tarjima qilish, ishga advokatni jalb etish, rasmiy tarjimon xizmatidan foydalanish zaruratining yuzaga kelishi;

b) sud protsessini sud bo'layotgan mamlakat tilida olib borishning shart ekanligi va tarjimaning ba'zan sifatsiz bo'lishi;

d) nizoning bir necha sud bosqichlarida hal etilishi va shu tufayli uning cho'zilib ketishi;

e) davlat sudlarining har doim ham xalqaro savdoga oid nizolarni hal qilish uchun kerak bo'ladigan bilim va vakolatga ega bo'lmasligi;

f) nizo yuzasidan milliy qonunchilik doirasida dalillar to'planishi va ularga baho berilishi;

g) bir davlat sudi chiqargan qarorlarning boshqa davlat hududida bajarilishi ancha qiyin ekanligi.

Xalqaro savdo arbitrajining davlatlar odil sudlov muassasalaridan afzal jihatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

1) ularning faoliyatiga xalqaro savdo sohasida ixtisoslashgan ekspertlarni jalb etish imkonining mavjudligi;

2) nizo tomonlarining sud tarkibiga ta'sir o'tkazishi, unda o'zlari tanlagan sudyalar qatnashishiga erishilishi mumkinligi;

3) nizoni hal qilish tartibi ham nizolashayotgan taraflar fikriga ko'ra belgilanishi mumkinligi;

4) nizoning arbitrajda ko'rilishi davlat sudlaridagiga nisbatan tez va rasmiyatchiliklardan ancha xoli ekanligi;

5) arbitrajda ish ko'rish odatda omma ishtirokisiz (tor doirada) amalga oshirilishi;

6) arbitraj jarayoni davlat sudlarida ish ko'rishga nisbatan arzon va tez kechishi;

7) qarorning tomonlar xohishini e'tiborga olgan holda chiqarilishi hamda xalqaro muomala prinsiplari va odatlarining hisobga olinishi;

8) xalqaro konvensiyalarning mavjud tizimi xalqaro arbitraj qarorlarining bajarilishini ta'minlashi.

Nizoni arbitraj muhokamasiga topshirish nizo tomonlarining erki va xohishiga binoan amalga oshiriladi va arbitrajning vakolat hajmi ham ularning xohishi asosida belgilanadi (ingl. arbitration agreement, nem. schiedsfereinbarung). Arbitraj kelishuvlari ikki shaklda ifodalanadi va ular, birinchidan, kompromiss (hakamlik sudida qayd etish) (ingl. submission to arbitration, frans. compromis) va, ikkinchidan, arbitraj izohi (ing. arbitration clause, frans. clause d'arbitrage) tarzida bo'lishi mumkin.

18.1. Xalqaro tijorat arbitrajlarini faoliyatining xalqaro-huquqiy tartibga solinishi

Xalqaro tijorat arbitrajlarida ish ko'rilishi ko'p jihatdan savdo-sotiq bitimi qatnashchilarining xohish-irodasiga bog'liq bo'lganligi sababli, ularning tashkil etilishi beriladigan vakolatlar, nizoni ko'rib hal etish tartibi, nizo yuzasidan chiqarilgan hal qiluv qarorlarining, albatta, bajarilishini ta'minlash masalalari ham nizo ishtirokchilarining xohishi bilan, ya'ni ular o'rtasidagi arbitraj kelishuvlari va arbitraj izohlariga ko'ra belgilanadi.

Shu bilan birga, ular faoliyatining tartibga solinishida milliy huquqiy tizimlarning ahamiyati ham katta bo'lib, ko'pchilik davlatlarning xo'jalik va fuqarolik-protsessual qonunchiligida nizolarning xalqaro arbitrajlariga taalluqliligini belgilash, ularning ishini tashkil qilish, qabul qilgan hal qiluv qarorlarining majburiy bajarilishiga oid normalar belgilab qo'yilgan (jumladan, O'zbekiston Respublikasi XPKning 13. 25, 26 va boshqa moddalari).

Bulardan tashqari, xalqaro tijorat arbitrajleri faoliyatining tartibga solinishida turli savdo-iqtisodiy bitimlar, ko'p tomonlama shartnomalar, xalqaro konvensiyalar muhim o'rin tutadi.

Xalqaro tijorat arbitrajleri va nizolarning hal etilishiga oid jahonning ko'pgina mamlakatlari ishtirok etadigan eng muhim konvensiya va hujjatlar sifatida quyidagilarni ko'rsatib o'tish mumkin:

– Tashqi savdo arbitraji to'g'risidagi Yevropa konvensiyasi. Jeneva, 1961 y.;

– Davlatlar va boshqa davlatlar fuqarolari o'rtasidagi investitsiya nizolarini hal etish to'g'risidagi konvensiya. Vashington, 1965 y.;

– Xorijiy arbitraj qarorlarini tan olish va ijro qilish to'g'risidagi konvensiya. Nyu-York, 1958 y.;

– Yevropada xavfsizlik va hamkorlik majlisi doirasida yashtiruv va arbitraj to'g'risidagi konvensiya. Stokgolm, 1992 y.;

– Hamdo'stlik ishtirokchi davlatlari hududlarida arbitraj, xo'jalik va iqtisodiy sudlar qarorlarini o'zaro ijro qilish to'g'risidagi kelishuv. Moskva 1998 y. (MDH doirasida);

– Xo'jalik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq nizolarni hal etish tartibi to'g'risidagi kelishuv. Kiyev, 1992 y. (MDH doirasida);

– Xalqaro tijorat arbitraji to'g'risidagi Amerikalaro konvensiya. Panama, 1972 y. (Amerika davlatlari tashkiloti doirasida).

Bulardan tashqari quyidagi muhim xalqaro, tavsiyaviy xarakterga ega bo'lgan hujjatlarni ham ko'rsatib o'tish kerak:

– Xalqaro tijorat arbitraji to'g'risidagi YUNSI TRAL namunaviy qonuni. 1985 y.;

– YUNSI TRAL arbitraj reglamenti. 1976 y.;

– YUNSI TRAL kelishuv reglamenti. 1980 y.;

– Yevropa iqtisodiy komissiyasi arbitraj reglamenti. 1966 y.

Bugungi kunda nizolashayotgan tarafalar, o'zlarining nizolarini nisbatan mashhur va xalqaro miqyosda obro'ga ega xalqaro arbitrajlariga topshirishga harakat qiladi. Bunday mashhur arbitrajlar sifatida quyilagilarni ko'rsatib o'tish mumkin:

– Xalqaro savdo palatasining arbitraj sudi (ICC) (Parij);

– Stokgolm shahri Savdo palatasi Arbitraj instituti (TPS);

– London xalqaro hakamlik sudi (LMTS);

– Shveysariya Savdo sanoat palatasi qoshidagi arbitraj (TPP SHVEYSARI);

– Avstriya iqtisodiy Federal palatasi xalqaro arbitraj sudi (VMAS);

– Nizolarni hal etish xalqaro markazi (MSRS) (Amerika arbitraj assotsiatsiyasi qoshida);

– Xitoy xalqaro iqtisodiy va savdo arbitraji komissiyasi (KMETAK);

– Investitsiya nizolarini hal etish xalqaro markazi (MSUIS) (Vashington);

– Rossiya Federatsiyasi Savdo sanoat palatasi qoshidagi Xalqaro tijorat arbitraji (MKAS PRI TPP RF).

Ta'kidlab o'tish joizki, O'zbekiston Respublikasida ham xalqaro tijorat arbitraji tashkil etilgan bo'lib, u o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Savdo sanoat palatasi qoshida olib boradi.

18.2. Arbitraj bitimi tushunchasi va mohiyati

Xalqaro tijorat arbitrajiga taraflar murojaat etishlari faqatgina ularning roziligi bilan amalga oshiriladi. Bunday rozilik taraflar o'rtasida tuziladigan arbitraj kelishuvi (bitimi) sifatida namoyon bo'ladi.

Yodda tuting!

Arbitraj bitimi – bu tomonlarning, ular o'rtasida biron–bir aniq munosabatlar jarayonida sodir bo'lgan yoki sodir bo'lishi mumkin bo'lgan huquqbuzarlik oqibatida paydo bo'ladigan nizolarni arbitraj muhokamasiga topshirish to'g'risidagi bitimdir.

Arbitraj bitimi shartnomada alohida arbitraj izohini belgilab qo'yish sharti bilan yoki alohida bitim shaklida ham tuzilishi mumkin. Arbitraj bitimining izohli shartlari, o'z navbatida, nizoni arbitraj muhokamasida ko'rish uchun taraflar tomonidan tuzilgan arbitraj bitimining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi.

Arbitraj bitimining izohli qismining sharti mazkur bitimni tuzish va imzolash bosqichida, tomonlar o'rtasida shartnoma bo'yicha konkret nizo to'g'risida so'z ham bo'lishi mumkin bo'lmagan holda, uning matniga qo'shiladi. Bu arbitraj bitimining qo'shimcha sharti kelajakka qaratilganligini va bu ma'noda istiqbolli xususiyatga egaligini anglatadi. U faqat kelgusida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan nizolarnigina arbitraj muhokamasida ko'rishni nazarda tutadi. Ammo hatto shartnomaning tarkibiy qismi bo'lib ham arbitraj qo'shimcha sharti unga nisbatan mustaqil xarakterga ega hisoblanadi.

Shartnomaning tarkibiy qismi bo'lgan arbitraj bitimining qo'shimcha sharti, shartnomaning boshqa shartlariga bog'liq bo'lmagan, bitim sifatida talqin etilishi lozim.

Arbitraj bitimi o'ziga xos xususiyatga ega hisoblanib, asosiy shartnomadan farq qiluvchi va tomonlar o'rtasida aniq biron–bir nizo yuzaga kelgandan so'ng tuziladigan, alohida arbitraj bitimi hisoblanadi.

Arbitraj bitimi asosan yozma shaklda tuziladi. Unga qo'yiladigan asosiy talab, birinchidan, ushbu bitim taraflar tomonidan imzolangan bo'lishi, ikkinchidan, bitim mazmunidan uni imzolashdan oldinroq taraflar xatlar almashinuvi jarayonida nizoni arbitraj muhokamasida ko'rish to'g'risida o'zaro kelishganliklarini tasdiqlovchi telegraf yozishmalari, telefon so'zlashuvlari yoxud boshqa turdagi elektron aloqalar vositasida bitim shartlarini kelishib olganliklarini tasdiqlovchi holatlar o'z aksini topganligi, uchinchidan,

tafildan birining ikkinchisiga yuborgan da'vo arizasi yuzasidan yuborgan ikkinchi tarafning taqrizida nizoni arbitraj muhokamasida ko'rishga e'tirozi yo'qligini ma'lum qilgan taqdirda arbitraj bitimini tuzishning yozma shakliga qat'i rioya qilinganligi isbotlanadi va u tan olinadi. Biroq shunday mamlakatlar borki, ularning qonunchiligi arbitraj bitimini majburiy tarzda yozma rasmiylashtirishni ko'zda tutmaydi. Buni Shveysiya (1889, 1929 y.), Finlandiya (1928 y.) davlatlarining qonunchiligi misolida ham ko'rish mumkin¹.

Arbitraj bitimining qo'shimcha sharti kelgusida nizo predmetiga aylanib qolmasligi uchun, faqatgina tegishli bo'lgan arbitraj instituti tavsiya etgan, arbitraj bitimlariga xos qo'shimcha shartlarga rioya qilish zarur hisoblanadi.

Masalan, Rossiya Federatsiyasining Savdo-sanoat palatasi huzuridagi Xalqaro tijorat arbitraj sudi "Mazkur shartnomadan (bitimdan) yoki uning munosabati bilan kelib chiqadigan barcha nizolar, kelishmovchiliklar va talablar, jumladan, uning bajarilishiga tegishli bo'lganlari ham, Rossiya Federatsiyasi Savdo-sanoat palatasi huzuridagi Xalqaro tijorat arbitraj sudida uning Reglamentiga muvofiq ko'rib chiqiladi", degan qoidani o'zida mujassamlashtirgan². Keltirilgan misolda qo'shimcha shart ishni ko'rib chiqish joyi, tili va moddiy huquqning qo'llanishi kabi holatlarni o'z ichiga olmaydi.

Yuqoridagi misoldan kelib chiqqan holda, ko'rsatib o'tish mumkin, Rossiya Federatsiyasi Savdo-sanoat palatasi huzuridagi xalqaro tijorat arbitraj sudi Reglamentiga muvofiq, agar tomonlar bitimda boshqacha belgilamagan bo'lsa, ishni ko'rib chiqish joy Moskva shahri, tili esa rus tili degan ma'no anglanadi. Deyarli dunyoning barcha mashhur bo'lgan arbitraj institutlarida (Stokgolm, Parij, London) ular ishlab chiqqan alohida xususiyatlarga ega bo'lgan arbitraj bitimining qo'shimcha shartlari bor. Tomonlar shuni nazarda tutishlari kerakki, ikki tilda tuzilgan shartnomalarda vakolatli hakamlik sudi borasida va ma'no jihatidan turlicha ta'riflar mavjud bo'lsa, qaysi tildagi matn ustuvorligi ko'rsatilgan bo'lsa, shu matn inobatga olinadi. Agar shartnomaning ikkala tili ham birdek kuchga ega bo'lsa, aynan qaysi matn oldinroq tuzilganligi to'g'risidagi masala ko'rib chiqiladi, shunga asosan tomonlar qaysi sudni nazarda tutganliklari to'g'risida xulosa chiqariladi. Arbitraj muhokamasi davomida nizoning yechimini topish uchun "qo'llanadigan huquq to'g'risida"gi qo'shimcha shart ham o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lib, tomonlar bu haqida oldindan bilishlari lozim.

¹ Рольф Книпер. Арбитражное разбирательство в Германии и других странах Европы. // Третейский суд в Казахстане: проблемы правового регулирования. – Материалы международной научно-практической конференции. – Астана. 3.02.2003. – С.21–28.

² Ернэлеева Н.Ю. Вопросы судебного рассмотрения международных коммерческих споров. // Адвокат. – 1996. – № 9. – С.42–44.

XVIII bob yuzasidan nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. O'zbekiston korxonasi va Germaniya firmasi o'rtasida tashqi iqtisodiy bitim tuzildi. Lekin shartnomani tuzish vaqtida shartnomada qo'llanilayotgan huquq ko'rsatilmagan. Shartnoma bo'yicha nizo kelib chiqqanida ular xalqaro tijorat arbitrajiga murojaat qilishdi va mazkur nizoni 1986-yilda "Tovarlarning xalqaro oldi-sotdi shartnomalariga qo'llanadigan huquq to'g'risida"gi va 1980-yilgi "Xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to'g'risida"gi konvensiya qoidalari hamda umumiy tamoyillar asosida hal etishni so'ragan.

Masalani muhokama qiling va hal eting. Qo'llaniladigan huquqni aniqlang va asoslab bering.

2. Turkmanistonlik va O'zbekistonlik tadbirkorlar Qozog'iston Respublikasida tashkil etilgan qishloq xo'jalik mahsulotlari ko'rgazmasida "tovar yetkazib berish to'g'risida" yozma bitim imzoladilar. Lekin mazkur bitimda qaysi mamlakat huquqini qo'llashni ko'rsatishmagan. Bitim asosida nizo kelib chiqqib, ular Moskva shahridagi Savdo-sanoat palatasi qoshidagi xalqaro tijorat arbitrajiga murojaat qilishgan. Xalqaro tijorat arbitraji mazkur nizoni ko'rib chiqishga kirishgan.

Masalani muhokama qiling. Ushbu holatda qo'llaniladigan huquqni aniqlang.

3. Xalqaro tijorat arbitraji tomonidan Shveysariya va O'zbekiston firmalari o'rtasida mahsulot yetkazib berish shartnomasining shartlari buzilishi bilan bog'liq nizo ko'rib chiqilish jarayonida, arbitraj sudi tomonidan qaysi mamlakat huquqini qo'llash haqida shartnomada o'zaro kelishuv bandi mavjud emasligi aniqlandi.

Bundan tashqari, shartnomada uning qayerda tuzilganligi haqidagi ma'lumotlar ham mavjud emasligi aniqlandi. Ammo, arbitraj sudi tomonidan shartnoma taraflarining so'ngi imzosi Samarqand shahrida amalga oshirilganligi aniqlandi. Shu bilan bir qatorda shartnoma ikki tilda ingliz va rus tillarida tuzilgan bo'lgan va asosiy til ingliz tili deb ko'rsatilgan. Lekin ingliz tilidagi shartnoma matnida juda ko'p grammatik xato va g'alizliklar mavjudligi namoyon bo'lgan.

Masalani tahlil qilib, nizoni hal eting. Arbitraj sudi qaysi mamlakat huquqiga asosan masalani hal qilishini va qaysi tildagi shartnomani asosiy shartnoma bo'lishini aniqlang.

4. Hindiston kompaniyasining ta'sis shartnomasi bandlariga ko'ra, kompaniya tomonidan tuzilayotgan shartnomalar faqatgiga bir vaqtning o'zida uning ikki tijorat direktorlari tomonidan birgalikda imzolangan taqdirdagina haqiqiy hisoblanishi haqidagi shart belgilab qo'yilgan.

Kompaniyaning prezidenti ta'sis shartnomasidagi shartlarni buzgan holda O'zbekistonning kompaniyasi bilan shartnoma tuzish uchun bitta ishonchnoma taqdim etib, shartnoma imzolandi.

Kelgusida Hindiston kompaniyasi tuzilgan shartnoma shartlarini buzgan holda, o'z majburiyatlarini bajarmasligi natijasida unga nisbatan O'zbekistonning Savdo-sanoat palatasi huzuridagi Xalqaro arbitraj sudiga da'vo arizasi kiritildi. Arbitraj sudining majlisida Hindiston kompaniyasi shartnomani vakolatli shaxs tomonidan tuzilmaganligini asos sifatida ko'rsatib, uni haqiqiy emas deb topishni so'radi.

Masalani tahlil qilib hal qiling? Ushbu holatda arbitraj sudi qaysi huquqni qo'llab masalani yechishi lozim edi?

1. Rahbariy adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz / Sh.M.Mirziyoyev. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 592 b.

2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Mazkur kitobdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2016-yil 1-noyabrdan 24-noyabrga qadar Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri saylovchilari vakillari bilan o'tkazilgan saylovoldi uchrashuvlarida so'zlagan nutqlari o'rin olgan / Sh.M.Mirziyoyev. – Toshkent: "O'zbekiston", 2017. – 488 b.

3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24-yiliga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2016-yil 7-dekabr / Sh.M.Mirziyoyev. – Toshkent: "O'zbekiston", 2017. – 48 b.

4. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza. 2017-yil 14-yanvar / Sh.M.Mirziyoyev. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 104 b.

5. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq / Sh.M.Mirziyoyev. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 56 b.

6. Karimov I.A. Vatanimizning bosqichma-bosqich va barqaror rivojlanishini ta'minlash – bizning oliy maqsadimiz. T. 17. – T.: O'zbekiston, 2009. – 280 b.

7. Karimov I.A. Jahon inqirozining oqibatlarini yengish, mamlakatimizni modernizatsiya qilish va taraqqiy topgan davlatlar darajasiga ko'tarilish sari. T.18. – T.: O'zbekiston, 2010. – 280 b.

8. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2010. – 56 b.

9. Karimov I.A. "Amalga oshirayotgan islohotlarimizni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati qurish – yorug' kelajagimizning asosiy omili". – Toshkent: O'zbekiston, 2013.

10. Karimov I.A. "Mamlakatimizni 2013-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2014-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlari"ga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasida so'zlagan nutqi. – Toshkent: O'zbekiston, 2014.

II. Normativ-huquqiy hujjatlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2019. – 40 b.

2. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi: Rasmiy nashr – O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – T.: Adolat, 2018. – 556 b.

3. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi: Rasmiy nashr – O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – T.: Adolat, 2018. – 360 b.

4. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998 y., №5-6.

5. O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi: Rasmiy nashr – O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – T.: Adolat, 2018. – 276 b.

6. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy protsessual kodeksi: Rasmiy nashr – O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – T.: Adolat, 2018.

7. O'zbekiston Respublikasining “Chet el investitsiyalari to'g'risida”gi 1998 yil 30 avgustdagi qonuni.

8. “Alohida yuklar va harbiy kontingentlarni O'zbekiston Respublikasi orqali tranzitini tartibga solish va nazorat qilish to'g'risida”gi O'zR Vazirlar Mahkamasining 62-sonli qarori. – 2002. – 21-fevral

9. “O'zbekiston Respublikasi tomonidan ratifikatsiya qilingan Ishga qabul qilish uchun eng kichik yosh to'g'risidagi konvensiyani hamda bolalar mehnatining og'ir shakllarini tasdiqlash va yo'q qilishga doir shoshilinch choralar to'g'risidagi konvensiyani amalga oshirish chora-tadbirlari haqida”gi O'zR Vazirlar Mahkamasining 207-sonli qarori. – 2008. – 28-dekabr

10. Венская конвенция о праве международных договоров. Вена, 23 мая 1969 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 24 февраля 1995 года №29-І. Вступление в силу для Республики Узбекистан 11 августа 1995 года.

11. Конвенция о порядке разрешения инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами. Вашингтон, 18 марта 1965 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Верховного Совета РУз от 7 мая 1993 года № 881-ХП. Ратифицирована Постановлением ВС РУз от 6 мая 1994 г. №1077-ХП.

12. Конвенция Организации Объединенных Наций о договорах международной купли-продажи товаров. Вена, 11 апреля 1980 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 30 августа 1996 года №294-І. Вступление в силу для Республики Узбекистан 1 декабря 1997 года.

13. Конвенция для унификации некоторых правил, касающихся международных воздушных перевозок. Варшава, 12 октября 1929 г. Вступила в силу 13 февраля 1933 года. Изменена в соответствии с

Протоколом от 28 сентября 1955 года Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 6 мая 1995 года № 80-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 28 мая 1997 года.

14. Соглашение о международном железнодорожном грузовом сообщении (СМГС) Введено в действие с 1 ноября 1951 года. Республика Узбекистан (Узбекская железная дорога) присоединилась к СМГС с 18 июня 1993 года.

15. Конвенция о договоре международной дорожной перевозки грузов (КДПГ). Женева, 19 мая 1956 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 31 августа 1995 года №132-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 27 декабря 1995 года.

16. "Adabiy va badiiy asarlarni himoya qilish to'g'risida"gi BERN konvensiyasi 1971-yil 24-iyulda BMT qabul qilgan Parij hujjati, 1979-yil 28-sentabrda o'zgartirishlar kiritilgan O'zbekiston Respublikasi mazkur konvensiyaga O'zR OMning 2004-yil 27-avgustdagi 681-II-son qaroriga muvofiq qo'shilgan O'zbekiston Respublikasi uchun 2005-yil 19-apreldan kuchga kiradi.

17. Конвенция 105 об упразднении принудительного труда. Женева, 25 июня 1957 г. Принята на 40 сессии Генеральной Конференции Международной Организации Труда. Ратифицирована Постановлением Олий Мажлиса РУз от 30 августа 1997 года N 498-I. Вступила в силу для Республики Узбекистан с 15 декабря 1997 года.

18. Конвенция по вопросам гражданского процесса. Гаага, 1 марта 1954 г. Ратифицирована Республикой Узбекистан в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 22 декабря 1995 года № 183-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан со 2 декабря 1996 года.

19. Конвенция о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений. Нью-Йорк, 10 июня 1958 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 22 декабря 1995 года № 184-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан 7 февраля 1996 года.

20. Минская Конвенция о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам. 1993г. Вступление в силу с 19 мая 1994 года в соответствии со статьей 83. Ратифицирована Постановлением Верховного Совета РУз от 6 мая 1993 года № 825-XII. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 19 мая 1994 года.

21. O'zbekiston Respublikasi bilan Koreya Respublikasi o'rtasida fuqarolik va xo'jalik ishlari bo'yicha huquqiy yordam to'g'risidagi shartnoma. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2013 y., 14-son, 174-modda).

III. Asosiy adabiyotlar (Darsliklar):

1. Богуславский М.М. Международное частное право: Учебник. – М., 2013.
2. Гетьман-Павлова И.В. Международное частное право. Учебник для магистров. – М., 2013.
3. Дмитриева Г.К. Международное частное право Учебник. – М., 2013.
4. Кох Х., Магнус У., Винклер фон Моренфельс П. Международное частное право и сравнительное правоведение / Пер. С нем. – М.; 2001. – 343 с.
5. Луиц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. – М.: Спарк, 2002. – 1007 с.
6. Международное коммерческое право. Учебник. – М.: Омега-Л, 2006. – 389 с.
7. Попондопуло В.Ф. Международное коммерческое право. Учебник для магистров. – М., 2013.
8. Асосков А.В. Основы коллизионного права. – М., 2012.
9. Звеков В.П. Международное частное право. Учебник. – М.: Норма, 1999. – 253 с.
10. Xalqaro xususiy huquq // H.R.Rahmonqulov va boshq. – T.: Iqtisod va huquq dunyosi, 2002. – 448 b.

IV. Qo'shimcha adabiyotlar (o'quv-qo'llanma, o'quv-uslubiy qo'llanma va alohida mavzularga tegishli kitoblar):

1. Богуславский М.М. Международное частное право. Практикум. – М., 2013.
2. Жудро М.К. Внешнеэкономическая деятельность. Практикум. Учебное пособие. – Минск, 2010.
3. Халевинская Е.Д. Международные торговые соглашения и международные торговые организации. Учебное пособие. – М., 2010.
4. Корниенко О.В. Инкотермс-2000 с комментариями. – М., 2010.
5. Rustambekov I.R., Nuridullaev A. Xorijiy mamlakatlar intellektual mulk huquqi. – T., 2011.
6. Raxmonqulova N. Xalqaro xususiy huquqda nikohdan ajratishga doir munosabatlarning tartibga solinishi: O'quv qo'llanma. – T., 2012.
7. Raxmonqulova N. Xalqaro xususiy huquqda nikoh tuzish bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solinishi: O'quv qo'llanma. – T., 2012.
8. Джолдасова С. Коллизионно-правовое регулирование отношений наследования в международном частном праве. – Т., 2011.

V. Xorijiy (chet tilidagi) adabiyotlar:

1. William Henry Rattigan. Private International Law. Publication Date: 2011.
2. Minor Raleigh C. Conflict of laws, or, Private international law. Publication Date: 2011.
3. Dwyer John W. Cases on private international law. Publication Date: 2011.
4. Endereein F., Maskow D. International Sells Law. Oriana Publications, 1992.
5. Folsom R., Gordon M. International Business Transactions. West Publishing Co., St. Paul, Minn., 1995.
6. Goode R. Commercial Law. 2nd Edition. Penguin Books, 1995.
7. Jackson J., Davey W., Sykes A. Jr. International Economic Relations. Cases, Materials and Text. 3d Edition. West Publishing Co., St. Paul, Minn., 1995.
8. Moussern J.M., Fabre R., Raynard J., Pierre J.L. Droit du commerce international. Paris, 1997.
9. Carole Murray, David Holloway and Darren Timpson-Hunt. Schmitthoff's Export Trade: The Law and Practice of International Trade. 2012.
10. Indira Carr and Peter Stone. International Trade Law. 2013.
11. CMV Clarkson and Jonathan Hill. The Conflict of Laws. 2011.
12. James Fawcett, Peter North. Private International Law. 2011.
13. Alan Redfern, M.Hunter, Nigel Blackaby, Constantine Partasides. Law and Practice of International Commercial Arbitration. 2004.

VI. Elektron ta'lim resurslari:

1. <http://www.lex.uz>.
2. <http://www.legislature.ru>.
3. <http://www.law.uk.edu>.
4. <http://www.law.harvard.edu>.
5. <http://www.juristlib.ru>.
6. <http://gendocs.ru>.
7. <http://www.pandia.ru>.
8. <http://dic.academic.ru>.
9. <http://base.consultant.ru>.

XALQARO XUSUSIY HUQUQ

DARSLIK

Muharrirlar: K.Abdualieva, X.Yuldasheva.
Musahhihlar: N.Niyazova, R.Yunusova.
Texnik muharrir: D.Rajapov.
Kompyuterda sahifalovchi: D.Rajapov.

Bosishga ruxsat etildi: 29.01.2020.
Hajmi: 22,1. Adadi: 347. Buyurtma № 3.

Toshkent davlat yuridik universiteti
Tipografiyasida chop etildi.
Toshkent shahri, Sayilgoh ko'chasi,
35-uy.

